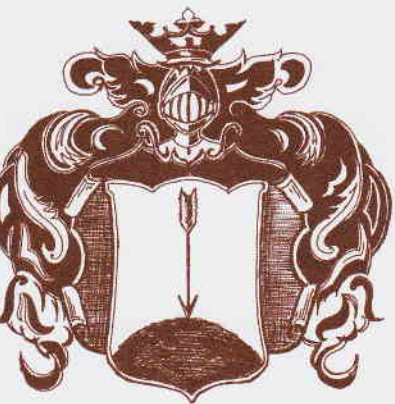
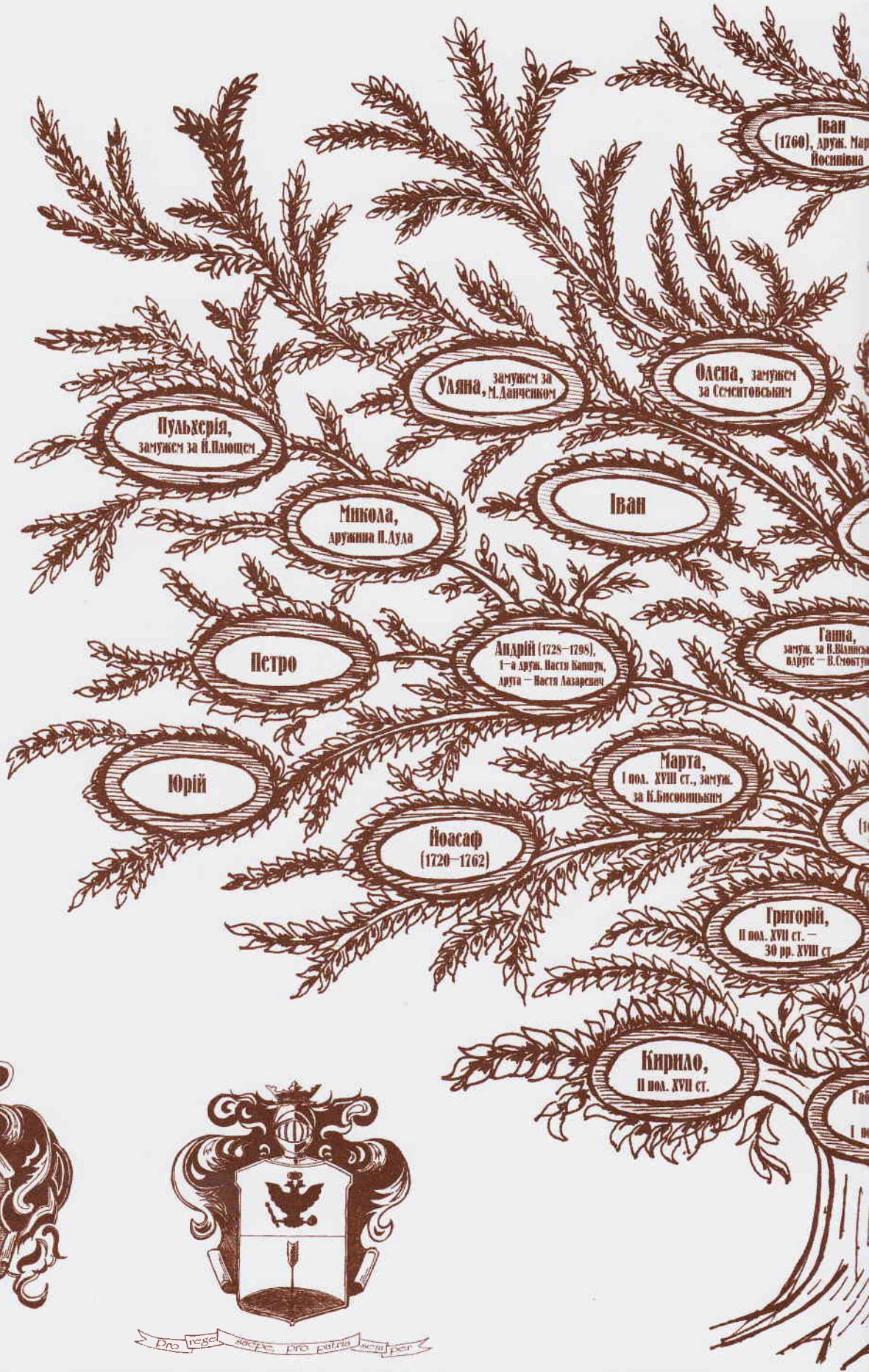

Валерій Шевчук

ТІНІ ЗНИКОМІ

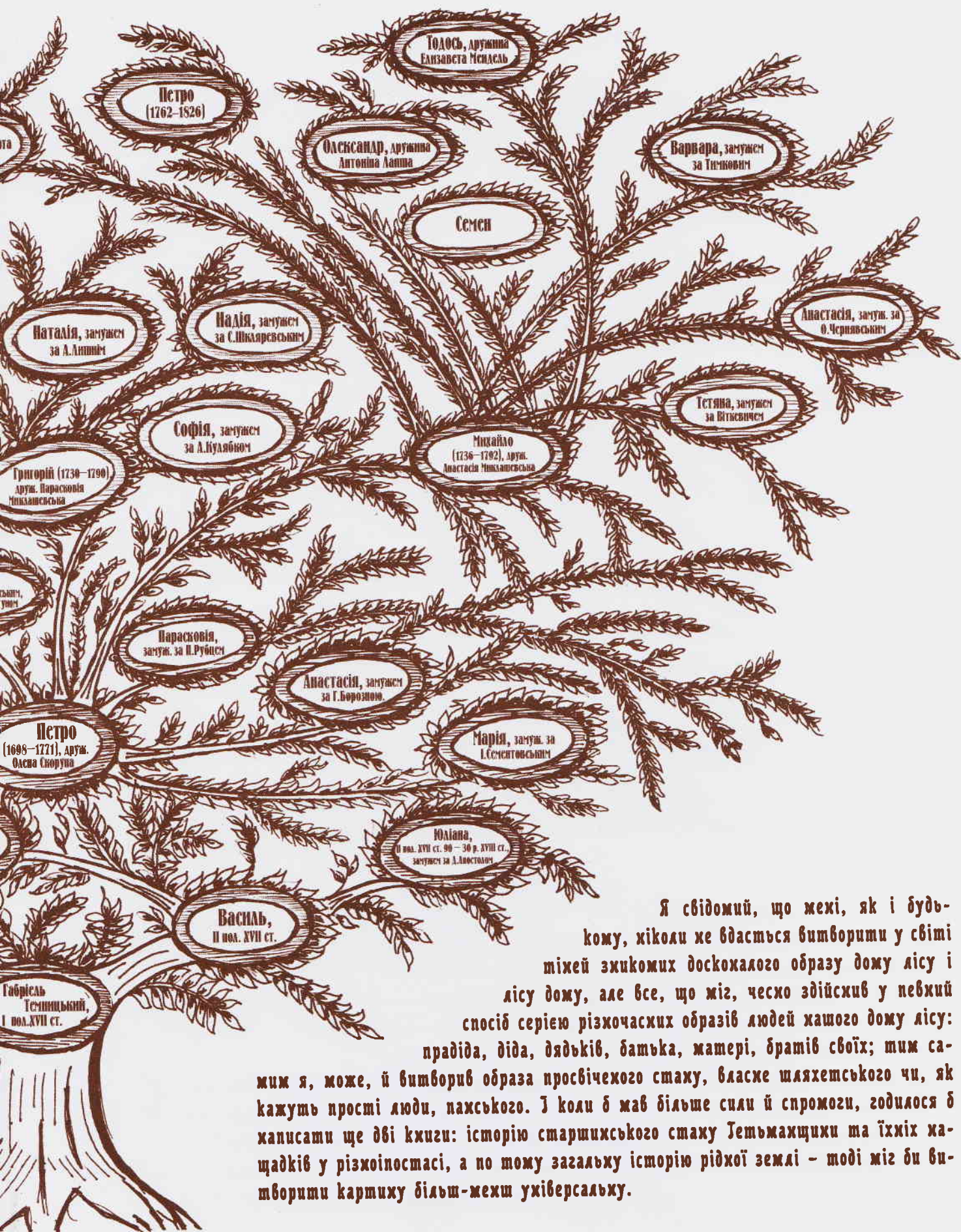
сімейна хроніка

Родове дерево

Pro rege, sacris pro patria incipit

О Темницьких

Петро
(1762-1826)

Тодось, дружина
Елизавета Мисель

Олександр, дружина
Антоніна Лапа

Барбара, зачужен
за Тичковим

Семен

Наталія, зачужен
за А.Литвич

Надія, зачужен
за С.Шклярєвським

Анастасія, зачуж.
за О.Чернявським

Софія, зачужен
за А.Кулябком

Михайло
(1736-1792), друж.
Анастасія Миклашевська

Тетяна, зачужен
за Вітєвичем

Григорій (1730-1799)
друж. Парасковія
Миклашевська

Парасковія,
зачуж.
за П.Рубиєм

Анастасія, зачужен
за Г.Борозном

Марія, зачуж.
за І.Семєнтовським

Петро
(1698-1771), друж.
Олена Скорупа

Юліана,
II пол. XVII ст. - 30 р. XVIII ст.,
зачужен за А.Авосталом

Василь,
II пол. XVII ст.

Габріель
Темницький,
I пол. XVII ст.

Я свідомий, що жехі, як і дудь-
кому, хіколи не вдасться витворити у світі
тіхей зжикомих доскопалого образу дому лісу і
лісу дому, але все, що міг, чесно здійснив у певний
спосіб серією різочасних образів людей нашого дому лісу:
прадіда, діда, дядьків, батька, матері, братів своїх; тим са-
жим я, може, й витворив образа просвіченого стаку, власке шляхетського чи, як
кажуть прості люди, пажського. Ї коли б жав більше сили й спромоги, годилося б
записати ще дві кжиги: історію старшихського стаку Тетьмажущихи та їхніх на-
щадків у різочіпостасі, а по тому загальну історію рідної землі - тоді міг би ви-
творити картину більш-жехш універсальну.

James's Ulebryk

Валерій Шевчук

ТІНІ ЗНИКОМІ

Київ
Видавництво "Темпора"
2002

УДК 821.161.2:82-311.2
ББК 84(4-УКР)-44
Ш-37

Шевчук Валерій

Ш-37 Тіні зникомі. Сімейна хроніка: Роман. – К.:Темпора, 2002. – 304 с.: іл.

“Тіні зникомі” – незвичайний тип історичного роману в українській літературі. Це сімейна хроніка одного з українських родів. Її головний герой – молодий офіцер російської армії, що несподіванно залишає військову службу і повертається в родинний маєток, де намагається віднайти зв’язок між поколіннями свого роду та досягнути його місце в долі Батьківщини.

Твір дає широку картину українського життя XVIII- поч. XIX ст. і разом з тим спонукає читача до роздумів над кардинальними проблемами людського буття.

Від редакції: за основу ілюстрацій використано твори українських художників XVIII-XIX ст.

Редактор Юлія Олійник

Коректор Наталка Чекмарьова

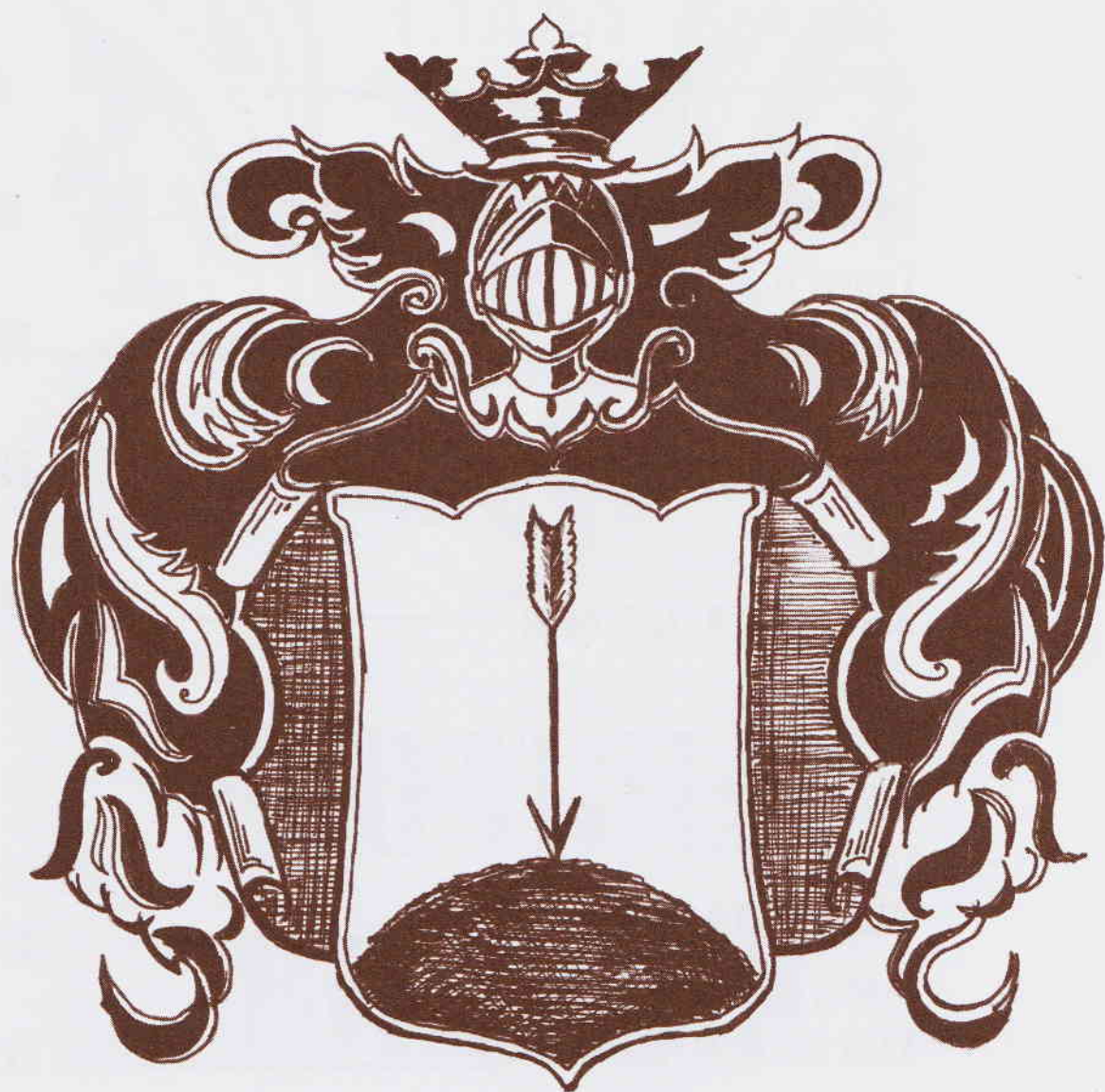
Художнє оформлення, оригінал-макет Євген Коваль

ISBN 966-95991-1-3

© Валерій Шевчук, 2002
© “Темпора”, 2002

Валерій Шевчук

ТІНІ ЗНИКОМІ

ЗМІСТ

Глава 1.	
Долина видіння _____	5
Глава 2.	
Дім лісу _____	21
Глава 3.	
Сірий звір _____	29
Глава 4.	
Скелп _____	41
Глава 5.	
Місце під сонцем. Петро Григорович _____	69
Глава 6.	
Хліб життя. Іоасаф _____	107
Глава 7.	
Хліб життя. Андрій _____	133
Глава 8.	
Хліб життя. Григорій _____	181
Глава 9.	
Історична довідка до описаних подій у родинній хроніці Теодора Темницького	229
Глава 10.	
Хліб життя. Михайло _____	231
Глава 11.	
Хліб життя. Матінка _____	271
Глава 12.	
Ліс дому _____	289

**ДОЛИНА
ВИДІННЯ**

е відаю, чи знаєш ти, люб'язний читальнику, що таке душевне сум'яття? Сказати поправді, я також довгий час не знав, що воно таке по-справжньому, хоча щось подібне в мені присутнє: якась своєрідна енергетична сила, котра вряди-годи виривалась із мене, як вода із розбурханої ріки, але досі ті прорви щасливо залагоджував, бо життя мені Господь дарував таке примхливо-непостійне, зіткане зі смуг неймовірних труднощів та невзгод, що не до настроєвих химер було – мусив тримати себе, як то кажуть, увесь час “у кулаці”. Щоб тобі було зрозуміліше, скажу, що я – майор артилерії, тепер уже в абшиті, російської армії, Теодор Михайлович Темницький, отожд довелось пройти за гарматою майже всю Європу, а також змагатись із турками; чинив те із належною самовіддачею, відповідно не завжди міг визначити, що головніше в цьому світі: я чи гармата, тобто чи гармата служить мені, чи служу їй я, чи ж ми разом служимо третій силі, кожен сказав би: Російській імперії або ж його імператорській величності. Але в глибині душі, признаюся, не раз виникала думка, що й та третя сила не першорушна, бо й держава, від імені якої чинили ми із гарматою свої діянства, добрі чи недобрі, хай розсудить Господь, залежна від світового порядку речей і закорінень у них самих, відтак, нехай вибачить мені Бог це кощунництво: і його імператорська величність є рабом стосовно своєї ж імперії, десь таким самим, яким був я стосовно гармат, увіренних під моє командування: без гармат був би ніщо, так само як його імператорська величність без своїх підданих чи підлеглих також ніщо, як, зрештою, ніщо поміщик без селян чи керманіч без корабля. Але тут є одна невеличка різниця: французька революція (а я побував і в Парижі, вступаючи туди 1814 року разом із російським військом) довела, що держава може існувати й без імператора чи короля, та й раніше такі випадки траплялися, тоді як король чи імператор без держави не проіснує; гадаю, що й селяни без поміщика проіснувати можуть, а от корабель без капітана й матросів, як і мої гармати без мене та моїх гармашів – купа брухту ні на що не придатна.

Отже першорушна сила, гадаю я (і можливо, саме такі думки поклали в моїй душі зачала отого душевного сум'яття, згадкою про яке й почав цю розповідь), не в державі чи володарі, яким прослужив немало, не в знарядді, яким користувався, а таки в людині, можна сказати, персональній, а ще в її закоріненні.

Але тут треба дещо пояснити. Мої предки старовинного шляхетського роду. Дід, Петро Григорович Темницький, був правнуком ротмістра коронного війська Річі Посполитої¹ Габріеля Темницького. В "Гербарі польському" наш рід значиться під літерою "Т", під гербом Ісіора, але знамениті польські історики Папроцький та Бельський² згадують Темницьких під гербом "Труби", можливо, в XVI столітті рід мав уже два коліна, а сам походив (як свідчить-той таки "Гербар Польський"³) від Побога, удостоєного рицарської честі 1062 року від короля Болеслава Хороброго. Цей Побог (як дослідив я, а цим почав займатися ще до того, як вийшов у абшит, бо, незважаючи на своє некнижне ремесло, маю непереборне прагнення до книжного читання чи, як колись казали, "книжного почитання") є спільним родоначальником численних родів у Польщі – згодом цей герб почав розділятися для розрізнення поколінь, здобуваючи для себе нові елементи та символи, відтак постали герби Ісіора та Труби, основою яких зробилася стріла, але герб мого батька Михайла Петровича Темницького уже відзначений двоголовим орлом та девізом – це було йому надано в час царювання імператора Павла Петровича. З усього цього виходило б, що коріння мого роду польське, але Темницькі виринають у другій половині XVII століття як полковники Запорозького війська; більше того, Василю та Кирилу до стріли королем Яном Казимиром додано над щитом блискучого доспіха, увінчаного шляхетською короною. Отже й польська корона, й двоголовий орел визначали тимчасову службу тимчасовим державам, чи, як кажуть поляки, панствам, а основою незмінною залишається хіба стріла, вбита в землю, а може, та земля, в яку вона вбита, а та земля напевне не Польща й не Великоросія, а та, на якій побачив та пізнав світ і з якою зв'язана занурена в неї стріла – весь мій довготривалий рід мешкав на просторі, що звався по-різному: Русь, Малоросія, Україна. Мої предки були поріднені родинними зв'язками із правобережним гетьманом

Мої предки старовинного шляхетського роду.

¹ див. примітки в кінці книжки

Павлом Тетерею і мали немалі маєтності в Деміївському ключі чи й ще десь, але потім залишили Польщу і перейшли до Гетьманщини, в Чернігівський полк, де зв'язалися родинними зв'язками із полковником, а пізніше гетьманом, Данилом Апостолом, власне за його дружиною Юліаною. Відтак потрапили під російське берло, сіяли свої кістки на диких полях у війнах із татарами й турками, воювали в Інфлянтах, ходили в далекі походи, яких не перелічити, та я й не ставлю перед собою такого завдання, але поступово почали ставати росіянами, принаймні мій батько любив так пишно висловлюватися:

– Лінійка й циркуль, сину мій, багнет, мідне жерло, чавунне ядро, шабля з Тули і слово Золотоуста – все наше, все на погибель ворогів від Росії і для Росії та царів її!

Мій батько недаремно дістав у герба двоголового орла, той і справді залетів у його душу, саме з його волі я й став слугою мідного жерла, чавунного ядра та шаблі. І я також, аж доки не почав тліти в моїй душі вогонь згаданого сум'яття, щиро подавав місце для гніздов'я в своїй душі тому двоголовому орлові, вважаючи це навіть за справу для моєї честі. Більше того, любив повторювати давню мудрість: “Справді, розпалений у сум'ятті ніколи не мудрий”, – можливо, в такий простий спосіб захищаючись од нього, а воно, треба признатися, не раз стукало в мою душу. Батько мій твердив, що дід, Петро Григорович Темницький, ще в часи гетьмана Кирила Розумовського збагнув і почав укладати в голові своїх

В цьому домі я потрапив у чужий, ніби заворожений світ,
але якимось образом прихилився до господарів, а вони до мене...

дітей, що вони не малороси, а справжні росіяни, а російські царі – нащадки святого Володимира, нетлінні рештки якого лежать у Києві (думка, як на мене теперішнього, наївна і без знання, адже теперішні російські царі Романови, а не Рюриковичі, останні ви-гибли вже давно, а в Києві нетлінних решток святого Володимира не знайти, як і взагалі могили його); саме тому Петро Григорович, який завжди вмів відчувати, звідкіля вітер віє, був одним із перших, два сини якого вступили на російську військову службу; він мріяв і не раз писав своїм дітям, щоб вони пішли у відставку “майорами в патенті”, тобто штаб-офіцерами регулярних військ, відповідно й мій батько не тільки послав мене й брата Петра цим-таки шляхом, а й домігся уведення до свого герба двоголового орла, правда, в який спосіб – не відаю. Дід Петро Григорович помер 6 липня 1771 року на посаді предводителя чи маршалка шляхетства і, гадаю, навіки заплющив свої очі не без внутрішнього задоволення, бо залишив після себе певні надбані маєтки і прилаштував дітей так, як бажав. Чи прокидалось у його душі сум’яття? Гадаю, що так; зрештою, про нього далі ще розповім докладно. Так само було і з моїм батьком, який шляху, накресленого батьком, не змінив, але сум’яття мав у душі не менше...

Оцю коротку замітку я написав, пробуваючи в Естляндії⁴ у строго улаженому домі моїх майбутніх родичів, де панував доскіпливо утримуваний порядок і куди мене занесла доля силою негідного промислу господнього. Але як туди потрапив, треба розказати, бо ця історія, зрештою, й поклала початок мого сум’яття, тобто саме тут поклалася моя Долина Видінь, про яку оповідав і пророк Ісаїя.

У 1817 році я був посланий сюди у Першу артилерійську бригаду, буди достатньо молодим; квартиру мені виділили у поміщика Мейделля. Це була бездітна пара, а одружений був гер Мейделль з графівнею Буксгевден Марією Теодорівною; в цьому домі я потрапив у чужий, ніби заворожений світ, але якось одразу прихилився душею до господарів, а вони до мене. Трохи хворів тоді романтичною настроєністю, тобто мене не вабили офіцерські вечірки із гучними випиваннями, картами чи й романічними пригодами, на що ласе будь-яке офіцерство. Волів після служби повертатися в один і той-таки час на квартиру, де незмінно бував запрошений на вечерю у притемненій залі, де скупі горіли свічки, відтак слуги, які подавали страви, скидалися на тіні-привиди – вони безшумно впливали із густого сутінку і так само безшумно в ньому розчинялися. За величезним столом нас сиділо троє, а коли гостювала в них небога, то бувало нас четверо. На чільному місці возсідав, виструнчившись, сухий, тонкий і маленький гер Мейделль, який у час вечері, як правило, не говорив ані слова, не віддавав наказів і слугам – цим рядила його половина, велика, пишна, у старомодній сукні із безліччю оборок, з високою білою перукою і напудрованим лицем. Вона й говорила найбільше, здебільшого розпитуючи про те і се. Коли ж бувала Елізабет, то також сиділа мовчки й чинно споживала

їжу, будши ніби ще одна свічка в покої – від її милого дитячого личка струмувало тепло і ясність; признаюся, тоді я на неї мало звертав уваги, хоч вона, як оповідала пізніше, увагу на мене звернула досить пильну, як це зчаста й буває в дівчаток. Вечеря – з добротних і важких німецьких страв, які я в догоду господарям завжди хвалив, хоча перевантажував ними, як і незмінним пивом чи й винами, шлунка, після чого мені снилися химерні й також важкі сни – це й була єдина недогода таких вечер.

Після прийняття їжі, як правило, дівчинку, коли гостювала в тітки, забирала одна із служниць, очевидно, із бідних родичів Мейделлів, бо вдягалася ошатніше від інших слуг, а ми сідали за панею за картіжного столика вишуканої роботи і грали в гранд-пасіане. Гер Мейделль до нас при цьому ніколи не приєднувався, до речі, він мав чина камер-юнкера, а одноманітно, також ніби привид, блукав туди-сюди залогом. Зимовими вечорами, за прихиленими віконницями гуготіли вітри й сніговиці, але значно затишніше гуготів вогонь у печах, від чого дверці просвічували червоними щілинами, рівно й спокійно палали свічки: кілька на стінах і одна велика у свічнику, який стояв на картіжному столику. Гра велася спокійно й майже безпристрасно, гер Мейделль ходив туди-сюди і під його ногами мірно порипувала підлога. У перші вечори мені здавалося, що господар не довіряє мені й ніби пробуває на сторожі, щоб я не дозволив чогось неподобного щодо дружини його, хоч та була старша за мене вдвічі, але пізніше збагнув, що це в нього така поведенція: ходити й ходити, і що йому ліпше ходиться, коли перебуває в товаристві. А ще помітив, що він уважно прислухається до розмов, що виникали під час гри, бо вряди-годи, правда, вельми нечастото, вставляв і своє слово, але коротко й між іншим.

І ось одного разу, глянувши на жовто освітлене обличчя фрау Мейделль, я раптом жахнувся: переді мною увіч сиділа російська імператриця Катерина Друга. Знав, що портрет цієї цариці-німкені, яка вже напевне не була однієї крові з київським Володимиром, висів у цій-таки залі і біля нього постійно світилася свічка, більша за інші, тож кинув туди оком: схожість була дивовижна.

– Щось сталося? – спитала, помітивши моє замішання, пані дому.

– Вибачте, пані, – майже вигукнув я. – Але ж ви цілком подібні до її величності Катерини Другої!

І вони засміялися: Марія Теодорівна та її маленький, тоненький чоловік, той навіть зупинився, а це була така дивовижна річ, коли він сміявся, принаймні це сталося вперше, бо раніше я був переконаний, що ця здатність йому цілком непритаманна.

– Нарешті помітили, – добродушно сказала фрау Мейделль, у дівочтві Буксгевден. – Чоловіки – дивовижний народ, вони вміють розмислювати про високі матерії, як от, приміром, мій, але ніколи не бачать того, що перед очима.

– А жінки якраз навпаки, – мовив гер Мейделль, – і це було аж забагато для нього слів.

– Це тому, мій пане, – сказала так само добродушно фрау Марія, – щоб чоловік та жінка могли складати, за божим призначенням, одне ціле... До речі, не тільки вам здається, що я подібна до покійної імператриці...

Здається, вони обоє чекали, щоб я цю подібність помітив, бо, з делікатності, не бажали набиватися мені з таким висновком. Після цього мого відкриття вуста пані Марії, як то кажуть, прочинилися, і з них на довгі вечори, з незмінним продовженням, полилися оповідки про німецьких принцес, із якими пані Марія познайомилась у Петербурзі чи в німецьких країнах, і про те, що з ними добре зналася її покійна матінка, і як вона їздила з ними на погуляння чи брала участь у тих чи інших okazіях, балах, прийняттях чи церемоніях. Саме тоді я й довідався, що Марія Теодорівна не просто дочка якогось графа Буксгевдена, а російського головнокомандувача у Фінляндії генерала Теодора Теодоровича, що той був спершу ад'ютантом при князі Григорію Григоровичу Орлову, фавориті цариці, більше того, одружився з його дочкою, діставши в придане замка Шлос-Лоде та інші чималі маєтки; більше того, Катерина Друга наблизила її до себе як фрейлину, сама помітивши їхню схожість, хоча різниця в літах між ними була немала, царицю тішило те, що в юній фрейлині ніби бачила юну себе і не раз про те Марії говорила.

Це були розповіді, ніби казки. Сприйняттю її як казки сприяв і цей схожий на замок дім, де я пробував, і густі сутінки, бо світла завжди палилося мало; і стогін сніговиці за вікном, що давало відчуття особливого затишку; і запах згорілого воску; і величава постать жінки, яка тішилася тим, що була така схожа на іншу, могутнішу й славетнішу за неї. А найбільше, що мене вражало, – це господар дому, який при цих розповідях розквітав: його півмертве, сухе й непорушне обличчя оживало, погаслі очі починали блищати, кроки ставали пружніші і рухався залогом швидше, відтак не прямими, як до цього, а кривими лініями, мало не зигзагами. “Як заєць!” – мигнуло мені в голові, і я посоромився за це недоброчливе порівняння. Таким чином виходило, що щастя цієї справді милої й доброї жінки було в тому, що стала тінню іншої, поставленої на світовій драбині непорівняно вище за неї, хоча й її рід був високий, значно вищий, наприклад, од мого, яким уже похвалювався. Щастя ж цього сухого, тонкого й вельми непомітного чоловіка я б назвав тінню тіні, бо своїм родом аж так дуже похвалитися не міг, і ніколи таких похвальб од нього не чув, відтак був щасливий од ефемерного щастя своєї любої половини. І це була людина аж зовсім не дурна, бо, як довідався згодом, вважав себе поклонником Канта, який жив і працював зовсім недалеко звідси, в Кенінгсберзі, більше того, мав щастя бути студентом великого філософа, слухав у нього логіку й метафізику, а також математику й натуральну історію; мав чималу книгозбірню в своєму кабінеті на другому поверсі, куди фрау Мейделль майже ніколи не підій-

малася, там були й Кантові книжки, зокрема “Загальна натуральна історія і теорія неба”, “Критика чистого розуму”, “Критика практичного розуму” і “Критика здатності судження”, а ідея трансцендентного захоплювала його до глибини душі.

Інколи, коли в домі бувала Елізабет, їй дозволялося залишитися із дорослими і то для того, щоб пограти на клавесині п’єски, модні в 80-90-х роках XVIII століття, при цьому фрау Мейделль довірливо звідомила, що вона в молодості також чудово грала на клавесині і що її любила слухати її величність, але після того, як вийшла заміж, інтерес до музики в неї пропав, і вона за клавесина сідає вельми рідко, та й то, коли в домі не буває нікого. І дивно прегарно звучали в цій атмосфері видобуті дитячими пальчиками хлипливі звуки – легка, ніжна й грайлива мелодія, люба тим, котрі вдягали непомірно вишукані й ускладнені туалети (жінки), коли чоловіки любили виставляти обтягнені панчолами ноги, а голови прикрашали перуками. Я мимоволі переносивсь у ті часи, водночас розуміючи, що ці люди вже не живуть у сьогоднішнім, їхні душі – у днях, котрі стали тінями, але було в тому щось непомірно зворушливе, і це певною мірою жило в мені глибоко затамоване, можливо, також трансцендентне, але не тому, що воно не існувало, а що було поза моїм досвідом, і через те, що відчув у ньому мимовільну потребу, сколихувало тепло-терпкі хвилі, які уподібнювалися до перших розгойдів води перед штормом, ще лагідних і не страшних: здається, саме в ці вечори і народилися початки мого сум’яття, про яке й хочу повести тут мову. Існував і другий бік у тому

дійстві: коли Елізабет грала на клавесині, не міг не милуватися на її вишукану, хай і дитячу елегантність та красу, бо саме в ті хвилини в ній починала народжуватися, як оце моє сум’яття, майбутня жінка; можу сказати наперед: саме ця Елізабет через вісім років стане моєю дружиною, яка принесе мені справжнє щастя.

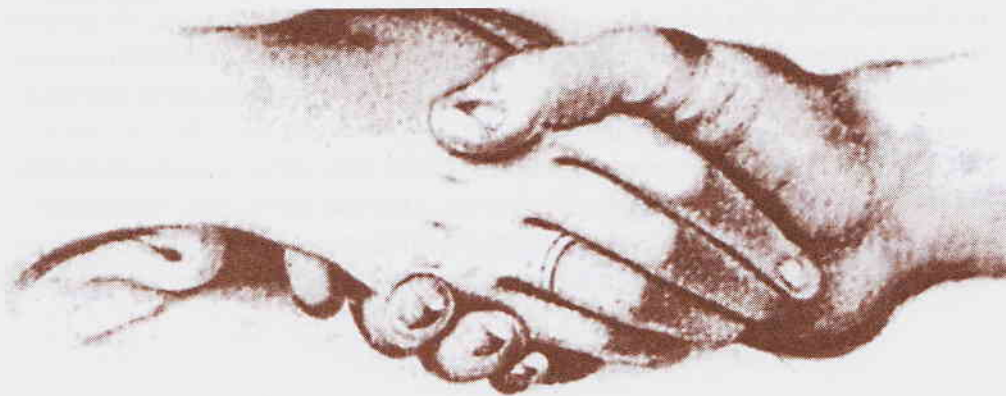
Той чудовий дім мене по-своєму заворожував, я навіть сподівався, що побачу: вночі по ньому блукають привиди, через це часом прокидався у кромішній темряві від найменшого шереху, але той шерех, як і ледь чутне лопотіння, витворювали миші, яких було в тому домі повно, а ката мої милі господарі чомусь не тримали. Це лопотіння мишачих лап примушувало тремтіти мое

Коли в домі бувала Елізабет, їй дозволялося залишитися із дорослими, щоб пограти на клавесині п’єси, модні в 80-90 роках XVIII століття.

серце (нагадує, серце артилерійського офіцера, яке знало громи гармат та битв, і не раз я дивився смерті в очі) – думаю, цей особливий страх перед мишами передався мені від батечка, про це оповім пізніше, коли розповідатиму про Михайла Петровича. Але привиди так і не з'явилися, і тільки значно пізніше я збагнув, що існували тоді й привиди, тільки не міг їх означити: привидами були самі господарі та й їхні, як писав, слуги, та й цілий дім, як і вечори в ньому, адже життя господарів усе було в минулому, і єдина реальна особа в тому домі й була дванадцятилітня дівчинка з великими очима, серйозним, трохи сумним позиром і з розлитим на обличчі світлом – єдина справжня, жива свічечка, вогонь якої не був імітований.

Кульмінацією мого пробуття в домі гостинних Мейделлів став вечір, коли за вікном лютувала справжня хвища, від чого дерев'яний дім не просто порипував, а стогнав і зітхав, як важкохвора істота; очевидно, й усі миші злякано попринишкали по своїх норах. Дівчинка була з нами, бо заявила, що боїться виття вітру; груби вже відгоріли, тож вогонь не готів за їхніми дверцятами. Отож спершу грала Елізабет і, очевидно, саме страх перед бурею надав їй пальчикам особливої вправності, точніше сказати, надихав, – такі речі я міг зрозуміти, бо й сам відчував особливу надихнутість у час грози чи баталій. У той вечір грався Моцарт, і краса видобутих звуків була не до описання – чарівливі дзеньки, сплески, плетінки струменів та протягів, спів та вигуки, сміх і схована на його дні, як аметист на дні склянки, печаль. Вони вже знали, що невдовзі їх покину – мій обов'язок військового блукальця гнав мене далі, отож був той вечір ніби в мою честь: і буря за вікном, і музика, й лагідні обличчя господарів, і багатша, вишуканіша, ніж звичайно, вечеря; і старе вино у химерної форми пляшках, від якого в тілі розливалось м'яке тепло; і іскристі відблиски в тому вині; навіть більша кількість свічок – через це сутінок зали не був такий понуро-густий; і чудова сигара, якою пригостив мене господар, до речі, вперше, очевидно, виявляючи мені честь, за що я був щиро вдячний. І ще Елізабет не закінчила грати, коли почала свою розповідь фрау Марія, високим, надтріснутим голосом, трохи неживим, бо урочистим; цього разу вона розповідала про бал на честь дня народження імператриці, докладно описуючи, хто на ньому був, яка грала музика і про чудовий хор, складений із малоросіян, про танці й убори дам, про

найблискучіших кавалерів і про те, що все-таки найблискучішою дамою була вона, її величність, і про фейєрверки, і про ряжених та грім салютів. Гер Мейделль у цей час, за своєю звичкою, ходив туди-сюди заломом, спершу міряючи рівні лінії, тоді хвилясті, а в міру напруження розповіді починав переходити на зигзаги; очевидно, саме в такий спосіб здобував особливу насолоду від чергового слухання чарівної повісті своєї половини, а він же мав знати й слухати про це не раз, але щоразу від розповідей ніби п'янів – ось чому такою нерівною ставала його хода.

– І от саме в той день, – сказала фрау Марія, – її величність і наказала піднести мені в нагад про власну молодість, а мені, як своїй двійниці, чудовий дар...

Гер Мейделль спинився. Вони виразно презирнулися поміж себе.

– Покажемо йому? – спитав господар.

– Як скажеш, – мовила фрау Марія. – Ти пан цього дому, тобі й вирішувати.

Гер Мейделль трохи повагався, відтак рішуче стріпнув головою і рушив на сходи, які голосно зарипіли під його виступцями.

І саме тоді я побачив обличчя Елізабет. Великі й чудові очі її світилися напрочуд лагідно, а на устах лежала трохи штучна, артистична, але дуже мила всмішка, аж я пошкодував, що не є малярем – із тієї юної істоти можна було написати вражаючого портрета, який би чарував людей у віках.

Розповідь тим часом обірвалася, і в німій сцені ми перечекали, поки повернеться господар. Фрау

Марія при цьому опустила повіки, обличчя її, покрите пудрами та білилами, під важкою перукою застигло і теж стало гідне пензля великого живописця, і ці два жіночі обличчя переді мною стали ніби образами двох епох: тієї, що відійшла, і тієї, що приходить, епохи з її буфонадами, але чудовими надмірностями, й епохи нової, з її потягом до красивого нестійко-тремкого, заглибленого в собі, а водночас показно-виставного із потягом до класично простого.

Зі сходів спускалася маленька суха постать з непорушною маскою-лицем, в руках гер Мейделль тримав невелику, червоного дерева, премило оздоблену скриньку. Підійшов до картіжного столика, поставив скриньку, відчинив і церемонно спитав:

Із цієї юної істоти можна було написати вражаючого портрета, який би чарував людей у віках.

– Чи ваше благородіє не бажають побачити приданого моєї дружини, яке дістала у званні фрейлини від її величності імператриці всеросійської Катерини Другої?

Я, звісна річ, побажав. Тоді мені було дозволено зазирнути до скриньки. Була вона розділена на чотири відділи, подібно до того, як розділяють свої речі ювеліри в коробці, в якій носять їх на продаж. Нутро скриньки іскрилося – було там повно чудових, прегарно й різновидно оброблених діамантів. Гер Мейделль побожно виймав їх по одному, передавав дружині, вона роздивлялася з увагою та втіхою, відтак передавала небозі, яка затримувала прикраси значно менше часу, тоді передавала мені. Признаюся, не був я знавцем такого штибу речей, але природне почуття й розуміння краси, завжди мені притаманне, а більше настроїв цього вечора, не могли не подіяти, тож розглядав того скарба як диво світове. А ще я був розслаблений дією вина, мною випитого, – ось чому пальці мені ледь-ледь тремтіли, коли брав до рук чудові камінці.

– Дивовижно! – сказав я, вражений і захоплений. – Але ж скільки воно може коштувати?

– На теперішній час, – строго й спокійно сказав гер Мейделль, – близько вісімдесяти тисяч карбованців.

Ми цілий вечір розглядали ті прегарні камінці, при цьому на обличчі господаря цвіла переможна всмішка, в той час, як обличчя його половини сповнилося поважної величі, через що стала цілковито схожа на покійну імператрицю, а юна їхня небога все так само тримала на вустах штучно-артистичну премилу всмішку.

Я вже тут прожив довший час, ми достатньо пізнали одне одного, але, признаюся: мене здивувало, що не побоялися показати таке багатство блукачу-офіцеру. Звісно, щодо мене могли бути цілком безпечні, а коли б на моєму місці виявився хтось непорядний? Від цієї думки аж похололо в серці, і я подумки побажав моїм милим господарям бути менш довірлими перед людьми, адже світ далеко не такий добродушний як вони...

Того вечора я був надзвичайно зворушений, отож коли піднявся зі свічкою до своєї кімнати, сон ніяк не брався моїх повік та й свічку не погасив – не хотілося поринати в стугонливу темряву. Лежав якийсь час, вдивляючись у темні, лаковані дерев'яні сволоки під стелею і чекав, поки прийдуть перші дрімливі хвили. Але перед очима стояли обличчя моїх господарів, цвіла завмерла всмішка на вустах у дівчинки, грали блискоти від діамантів. Тоді очі мої мимоволі перемістилися на Біблію, котра лежала на столику біля ліжка, важку, оправлену в шкіряну грубу палітурку і з витисненим на шкірі позолоченим хрестом. Десь невдовзі перед тим фрау Мейделль навчила мене гаданню на Біблії⁵. Для цього треба було небагато: проказати молитву із повним смиренням та віддачею й попросити Господа вказати спасенний шлях, аби приготуватися до наступних спитувань і щоб Господь зняв із душі сум'яття. А воно в мені й справді жило. Сум'яття або ж заколот у душі – це особливий

стан, видимих причин якого може й не помічатись. Це схвильованість, замішана на чеканні незвіданого, – невпевненість і ніби пізнання чогось недоладно вчиненого. Тобто людина починає відчувати: щось у неї не так, а чому не так і що треба вчинити, аби стало так, – не відає, та й не сподівається, що звідає.

Саме тому сів біля столика, поклав руки на Вічну книгу, як і навчала мене фрау Марія, пошепки проказав молитву. Відтак заплющився і навмання розгорнув сторінки, водночас посилаючи перста в певне місце. Біблія відкрилася на книзі пророка Ісаї, на розділі двадцять другім, під заголовком “Долина видіння”. Те, що я прочитав, невимірно вразило мене. Йшлося про місто, сповнене галасу, гучне й веселе! Водночас у тому місті “побиті вої – не побиті мечем і не повмирали в війні”. Йшлося там і про проводирів: одні із них утекли, а інші пов’язані “без вистрілу луку”. Далі виступила дивна фраза: “Усі, що тобою знайшлися, пов’язані разом, – хоч вони повтікали далеко”. Все це викликало в пророка потребу плачу. А потім пішли ще дивніші й загадковіші слова: “Народу мого дочка поруйнована, бо це день збентеження, стоптання і заколоту, день Господа Бога у Долині Видіння, день розвалення муру та зойку на горах”.

Признаюся, читав усе те й кров стигла в мене в жилах. Якісь дивні, дивні й ще раз дивні речі. Ні, вони цілком не пов’язані ні з цим щойно пережитим вечором, ні з господарем дому, ні з їхніми діамантами, ні з музикою їхньої небоги, а, з другого боку, у якийсь незбагнений спосіб вони й пов’язані. Але я не міг знайти опори, чи місця, чи важеля, чи початку нитки для розплутування цього клубка. Думки розпачливо бились у голові зовсім так само, як билася за вікном та віконницею буря, тобто були в заколоті, а отже в сум’ятті. Знову прочитав те місце, де йшлося про заколот: “Це день збентеження, і стоптання, й заколоту, день Господа”. Отже, день сум’яття – це день Господа. Ні, не міг нічогісінько збагнути. Не знав, однак тонко, на споді душі, відчував: у цих словах є захищений, ще не пізнаний шифр – таємна мова, яку маю зрозуміти, а нитка до клубка пізнання десь поруч, можливо, в цьому домі. І я почав прокручувати в пам’яті усі події цього вечора – від початку до кінця. І з темряви свідомості раптом вплив образ на стіні, освітлений свічкою, а відтак його подоба – господиня цього дому.

– Ка-те-ри-на! – не так сказав, як прохрипів.

І тут в моїй голові розірвалося, ніби ядро випущене із однієї з гармат, тих гармат, до яких був прикований усе своє свідоме життя. Так, волочився цілий свідомий вік за гарматою, а в моєму народі до гармати приковували переступників.

– Господи! – з жахом прошепотів я. – Адже в цьому місці, в цій Долині Видіння йдеться про мою батьківщину – Русь, чи Малоросію, чи Україну. Саме вона тепер, як місто, сповнене галасом, гучне й веселе, а наші побиті – не побиті мечем і не повмирали у війні.

Але тут треба маленьке пояснення, щоб читач не заплутався разом зі мною. Річ у тім, що якимось, пробуваючи в Петербурзі при виконанні службового доручення, я завітав у коло своїх земляків і побачився там із Василем Капністом, поетом і людиною з величезною прихильністю до Малоросії. Саме він дав мені прочитати українського літописа, виданого у Петербурзі в 1777 році Василем Рубаном⁶, також петербурзьким малоросом, а ще псалми якогось Григорія Сковороди, і ось серед цих псалм трапилася одна, що мені вельми сподобалася: “Всякому городу нрав і права”. Отже, й Сковорода писав про місто гучне й веселе, сповнене галасу. Тоді ж таки Василь Капніст дав мені прочитати якогось вірша, не знаю чийого авторства⁷, в якому було звинувачення цариці Катерини за уярмлення Малоросії. Я висловив тоді Капністу думки свого діда й батька, які згадував тут попереду: мовляв, усі ми тепер росіяни і, коли вже так сталося, такими нам треба залишатися. Василь Капніст, пам’ятаю, пильно на мене подивився, але так нічого й не сказав. При тій розмові був присутній іще один із малоросіян, звали його Микола Миколайович, а прізвища я не взнав, якось не було потреби цікавитися. І ось при випадковій зустрічі на Невському проспекті, цей мій земляк почав оповідати мені про знищення малоросійського гетьманського устрою, Запорозької Січі і про повне відібрання у нас, малоросіян, наших прав та вольностей. Це в дивовижний спосіб накладалося на слова про проводирів, які втекли і без вистрілу луку пов’язані, а всі, хто знайшовся, пов’язані разом, хоч вони повтікали далеко. І я збагнув жахливу річ: адже це я один із тих, хто повтікав далеко. Ось що значить “народу мого дочка поруйнована”, і чи ж не “день це збентеження, і стоптання, і заколоту”? Як і те, що той заколот чи сум’яття залишився зернятком у душі кожного із нас. Ось він, розвалений мур у Долині Видіння.

Завітав у коло своїх земляків і побачився там із Василем Капністом, поетом і людиною з величезною прихильністю до Малоросії.

Заснути вже не міг. Ходив із кутка в куток, і лице мені палало. Бо таки знайшов нитку до клубка, і пророчий текст у мені просвітився, й засяяв, і заблищав, як ті діаманти, що їх сьогодні розглядав. Але ті діаманти були мертві, хоча не мертвими вони були для господарів цього дому; мої ж діаманти, щойно знайдені, були коштовніші тих, адже знайшов їх на сторінках Вічної книги. І я кинувся читати далі пророчого текста. Йшлося про те, що найкращі наші долини наповнені колісницями напасників наших Елама та Кіра,

а при брамах наших їздці настановлені. Це все в світлі мого одкровення ставало зрозумілим: після Івана Мазепи так на нашій землі й сталося. По тому йшла фраза: “І ти поглянув того дня на зброю дому лісу” – я знову вразився: у тих загадкових, таємних віршах, що їх дав мені прочитати Василь Капніст, ліс подавався як алегорія нашої землі. Але ще більше мене вразили ці слова тому, що маєток мого батька звався Лісовичі – саме там я народився, провів дитинство, аж доки не висланий був навчатися до кадетського корпусу. Далі в тексті говорилося про багато щілин у Давидовім місті і про те, що доми міста порозбивали для зміцнення муру, і про став, зроблений поміж двома мурами. І невідь чому подумалося, що став поміж двома мурами – це і є літопис, що його читав тоді в Петербурзі, і писання Григорія Сковороди, і оті таємничі вірші, й “Енеїда” якогось Івана Котляревського, яку також мені тоді дано прочитати, а можливо, існують і інші подібні твори. Що ж там далі? “Але ви не дивились на того, хто це створив, хто це віддавна створив, ви не бачили”. І справді, подумав я, що ми знаємо про створене на рідній землі, створене на землях чужих знаємо, а на своїй, принаймні я, хіба тільки те, що випадком лучилося мені в Петербурзі. Ось чому “Господь Саваот того дня був покликав на плач, і на голосіння, і на обстриження волосся, і щоб оперезатися веретою”.

Читав кожне речення, і воно вбивалося мені в мозок гвіздком, тим гвіздком, що впивався колись у божественне тіло Ісуса Христа. Але впивалися ті гвіздки не лише в Христа, а у Варавине й іншого переступника тіло – тих, що висіли побіч Христа, а, отже, і в моє.

Знову ходив великими кроками кімнатою, хоча свіча моя перетворилась у малий недогарок, а я ще всього тексту не осягнув. Тож ще раз кинувся до розгорнутої книги.

Далі говорилося про втіху та радість, про те, як забивали худобу, їли й пили, і це була начебто втіха, хоча всі добре знали, що завтра помруть. Чи ж не про те писав і Григорій Сковорода: про обпивання й обжирання, хоч би й Тетервака в “Убогому жайворонку”, адже автор відверто сказав, що Тетервак – це образ Малоросії чи малоросіянина, а на нього саме під час отого обжирання й наготовлено сітки, щоб його піймати й посадити в клітку.

Заключні слова цього Видіння не менш разючі: “Напевне, не проститься вам беззаконство оце, аж доки ви не помрете”.

Я стояв приголомшений. Свічка допалювалася. Не мав сили й пальцем кивнути, очі заплющені, а тіло наструнчене, як лук. І тут в уяві виразно побачив свій дім лісу: невелике село, загублене серед сіверських пущ; перед очима впливали обличчя рідних моїх, яких давно не бачив: тих, які ще жили і які вже повмирили – все це були тіні зникомі, але вдивлявся у них внутрішнім зором, ніби бажав, щоб саме вони дали мені відповідь на так раптово посталі питання, бо й справді вони в мені, як сиве марево, як туман над болотами. Що ж відбувається? Доля завела мене у цей чужий дім в Естляндії, але чи простий це випадок? Адже саме цей дім, оцей замок

Тетервак - це образ Малоросії чи малоросіянина, а на нього саме під час отого обжирання й наготовлено сітки, щоб його піймати й посадити в клітку...

із живими привидами став для мене місцем отого дивного, можна сказати, містичного трансу, одне слово, Долиною Видіння. Чи не витвір це мого захворілого мозку, адже останнім часом відчував, як не раз уже згадував, сум'яття? Та й не тільки сум'яття, а втому, вичерпання, невдоволення, як гострі невідомі спалахи. Чи випадково в мене виявилася на столі Біблія, чи ж випадково перед тим ота добра фрау Мейделль навчила мене на ній гадати? Чи випадково останнім часом я, людина ще порівняно молода, в силі, почав сторонитися веселого офіцерського товариства і відчувати незбагненний смуток? Чи випадково, поїхавши в Петербург, зустрівся із земляками своїми, зокрема із Василем Капністом, адже коли б не було тієї зустрічі, не зміг би прочитати Ісаїного пророцтва саме так, як прочитав? Або ж: коли б не була так дивно схожа фрау Марія на покійну імператрицю, не знайшов би я ключа до розуміння того тексту. А коли все це не випадково, а ланки якогось ланцюга, до чого готує мене промисел божий, без якого тут напевне не обійшлося? Що маю чинити далі? Адже досі був як перекотиполе, що його гонить по світах і дорогах сліпий фатум; куди ж простував я разом зі своїми гарматами, що несли смерть людям, до яких не мав персональної ворожнечі? Ту ворожнечу мав, однак, хтось інший, для кого я став лялькою-петрушкою. Ні, далеко ще не все збагнув, не все зміг зрозуміти – були то тільки химерні спалахи, уривки видінь і провідчуть, а загалом же – у глибочезному сум'ятті потопав. У збентеженні, потоптанні. Коли вірити пророку Ісаї, а саме він провістив майбутній прихід Христа, отой день збентеження, день сум'яття – не простий, а таки “день Господа, Бога Саваота”. А це значить, що це передусім день прозріння. Отже, що сталося? А те, що мені, смертному із смертних, адже призначення солдата смертне передусім, невідь чому шепнув до вуха кілька одкрить. “І відкрив Господь Саваот у вуха мої”. Чи ж справді воно так, чи, може, забагато на себе кладу?

Я розплющив очі. Свічка погасла. Стояв у кромішній пітьмі, а за вікном стогнала і вила буря. Почулося легке лопотіння – прокинулися миші й почали свої перегони. Перегони, в яких суддею була Ніч.

ΔΙΜ ΛΙΣΥ

ісля того разючого, та на чужі очі й не зовсім нормального пережиття, я почав відчувати ностальгічну меланхолію – страшенно хотілося поїхати в рідні Лісовичі – отой глухий закутень серед лісів, де, зрештою, мав власний маєток, тобто справжній дах над головою. Натепер він був відданий в управління братові моєму Петру Михайловичу, котрий у Лісовичах мав і свою частку маєтку, а будинок бездітний, а також достатньо чесний та безкорисний, не обділяв увагою і моє добро, належно ним порядкуючи; до речі, різниця в літах між нами була значна – вісімнадцять років.

Загалом Петро Михайлович – особистість показна: брав участь у всіх війнах, окрім Фінляндської та в Грузії⁸, за царювання Олександра Павловича, у Вітчизняну удостоєний ордена святого Володимира четвертого ступеня і двох орденів святої Анни другого ступеня, один із діамантами; мав золоту шпагу за хоробрість, пруського королівського ордена Стражів Гробу Господнього, що йому вручив генерал-пробоцц⁹, мієховський інфулат Томаш Новицький – одне слово, в нашій родині це був герой, рівний хіба що до дядька нашого Григорія Петровича – після такого сум'ятного життя повернувся до Лісовичів і нікуди звідтіля не виїжджав, нікуди не їздив у гостини, майже нікого не приймав у себе, окрім ближчих родичів, зате багато жертвував на церкву, старанно відбував церковні свята й обряди і любив сприяти бідним, багатьом допомагаючи таємно. Ми всі вважали його трохи диваком, я також, бо в одній із сокровених розмов зі мною, коли я приїхав у рідний край у відпустку, було це вже після смерті матінки нашої, він, будинок підпилим, а вряди-годи в нього траплялися запої, які на нього находили як приступи хвороби, сказав мені дивні речі, суть яких починаю розуміти тільки тепер, після отого трансу у естляндській Долині Видіння. Дуже чітко пам'ятаю того вечора і його, сивого, високого, із глибокозагнаними палючими очима, з потемнілим од димових порохів обличчям і з розхитаними жовтими зубами в роті. На столі горіла, обпливаючи, свічка, а він сидів, ніби з дуба тесаний, у військовому мундирі без відзнак; до речі, він вийшов в абшит із званням полковника, і його слова були, ніби рубане поліняччя:

– Я, Тодосю, вважаю своє життя грішним та пропацим. Бо прожив його як слуга Смерті. Був прислужником вірним та відданим. І вона, Смерть, мене любила. Але я її ненавидів. Через те й кидався у подвиги, щоб забрала мене. Але вона мене не забрала. Гралася зі мною й сміялася. І дарувала мені цяцьки – оті ордени, що їх маю. Але не пишаюся з них, а більше соромлюся. Людина, обвішана такими цяцьками, Тодосю, й позначається як слуга Смерті. Отож вимолюю в Бога із каяттям прощення, але не відаю, чи він мені його подасть.

Пам'ятаю, був не так уражений, як здивований тими словами, тож і подумав про брата те, що думали про нього родичі наші та й усе навколишнє панство: при своїх подвигах бідолашний надвередився душею, тобто в ньому ненадійно зламалась якась пружина. Але розума мав незатемненого, розмисла чіткого, господарство вів уміло й справно, як власне, так і доручене моє. Отож пустив ті дивні слова повз вуха, вони стекли із мене, ніби вода, але кілька крапель у мені залишилося і, здається, просочилось у душу, принаймні не раз у часи меланхолії, яка до мене врядигідь приходила, ті слова проростали, наче трава – чудна синя трава, – і я на певний час заростав нею. Відтак починав розуміти, що подвиги й справді можна чинити не тільки від героїчного духу, запаленого у нутрі, тобто із військового натхнення, а часом із відчаю – в мене самого не раз таке траплялося. Цим, зрештою, і пояснювалася його душевна надвереженість, бо це майже доконаний факт: люди, прикуті, як я, до гармати, чи до мушкетета, чи до шаблі, чи іншої зброї, можуть від самої зброї звільнитися, але від ланцюгів ніколи, якщо вони не згубили натуральної подоби. А брат мій, Петро Михайлович, натуральної подоби не згубив. Ось чому бажання побачитися з ним і повести щиродушну розмову стало одним із живильників мого ностальгічного настрою, бо після трансу в Долині Видіння я конечно пізнав: маю з цим братом більше спільного, як гадав, і саме він, як ніхто, міг би допомогти мені вив'язатися із того безнадійного плетива думок, які мене пожирали.

Наші Лісовичі розташовані й справді серед лісів, які обступають їх зусібіч, інколи вони розступаються, і в тих місцях сіють коноплю, жито і яру пшеницю, край той на межі із Білорусією, а люди себе від білорусів, яких звать литвинами, та москалів одрізняють, хоч певною мірою, відрізняють себе і від жителів Полтавської

Загалом Петро Михайлович – особистість показна: брав участь у всіх війнах...

губернії, яких звуть українцями; мова їхня – ніби посередині між трьома діалектами: білоруським, великоросійським та малоруським; вони живуть у якомусь власному замкненому світі, обплетені системою давніх звичаїв, забобонів та марновірства: завивають у коноплях ляльки, чинять у хлібному зелі заломі, церкву відвідують рідко, більше вірять у чортів, лісовиків, русалок (польових, річкових та лісових), полісунів, вогняників, перелесників, диких бабів, жінок-зміїв; п'яних тут не раз водить блуд, мана, блудні вогні, чорт; сам чорт активно втручається в їхні житейські справи, він цілком неподібний до християнського диявола; серед селян є знахарі, волхви, відьми, відьмаки, зілейники, шептуни, деякі займаються любовними приворотами, забирають у корів молоко чи побільшують його, позбавляють плідоріддя чи наділяють ним безплідних, навіть волхвлять дітей, тобто відбирають хлопчиків і передають їм свою науку, замовляють від укусу змії, пристріту, зурочень і тому подібне. Навіть священники користуються обрядами, яких в інших місцях церква не вживає: покривають прихожан хрестом, ходять на певні місця із хоругвами служити молебні, а супроти марновірних звичаїв не тільки не борються, а певним чином їм улягають. Усе це в освіченому середовищі вважається дикістю, і я також певний час так до цього ставився, але коли побував у середовищі своїх земляків (як бачить читач, ті зустрічі на мене вельми вплинули), то вперше почув про інший погляд на ці речі – це спершу мене здивувало. Так от, один із моїх земляків серйозно доводив, що всі забобони та марновірства треба вивчати, записувати казки, повір'я, пісні, оповідання, а весь отой мітичний світ – ознака багатого емоційного життя людей із непросвіченими цивілізацією душами, світ поетичний і далеко не безглуздий, бо є натуральним способом ужиття у природу, відтак віднаходиться з нею, а отже з Богом, гармонійна сполука. Мене земляк до кінця не переконав, бо й досі вважаю все те ступенем дикості та відсталості, а не багатства, але принаймні після тих розмов почав ставитися до всього не так категорично, бо кожен із нас, коли живе не у містах із здобутками прогресу, має власний дім лісу – визначення, як подано вище, біблійне, чи домом степу, чи домом гір, чи домом ланів. Таким чином, кожна хата, навіть наш поміщицький дім у селі – зосередження не тільки характерів, неподібних до інших живих розумних істот, а й певна, набута нецивілізаційно, а еволюційно скарбниця досвіду предків із їхнім світовідчуттям, відтак тут досвід індивідуальний зливається із досвідом колективним, що, зрештою, і складає поняття народу. Відтак народ і держава – не одне і те ж, держава – утворення, що може захоплювати у сферу велику чи меншу кількість народів, а народ – це колективна божа субстанція, цілком неподібна чи подібна частково до інших, що й зумовлює його автентичність у світі. Таким чином, мій батько, може, й правильно вважав, що ми як державні істоти – росіяни, але як народ росіянами ми не є, коли вважати за росіян великоросів, та й серед самих

росів: малих, білих та великих різниця утворилася не менша, як подібність, коли зважати на характер, звичаї й саму природу цих утворень. Це другий джерельний струмінь, що живив мої ностальгічні настрої, бо мені цілком перехотілося блукати світами, досить на них надивився, відтак до щему в душі запраглося збагнути Дім Лісу, який збудували мої предки, сусіди наші і взагалі люди однієї зі мною природи.

Я виїхав із Лісовичів ще хлопцем, мене повіз до Петербургу мій значно старший брат Іван Михайлович, уже тоді дорослий і на службі. Відтак, за допомогою одного із земляків Олександра Сергійовича Шульженка, і був приміщений до Першого кадетського корпусу¹⁰, де застав ще іншого брата Семена Михайловича, який незабаром був випущений в улани. І тут уперше змушений був не так пізнати, як пережити різницю у вихованні між мною та моїми ровесниками, бо навчали нас у початках цілком відмінно: мене вчили спершу так само, як селян у школі при церкві, де головним навчителем був дяк, з тією тільки різницею, що не я ходив до школи, а школа до мене, тобто дяк вчив мене вдома. Отже я міг читати з церковного букваря, по тому пізнавав Псалтир і Часословець і тільки перед тим, як визріла думка вчити мене в Кадетському корпусі (матінка чомусь була проти того, очевидно, бажала, щоб її мізинчик виростав при ній), мене нашвидкуруч навчили читати по-російському та французької азбуки, через що спершу навчання мені йшло надзвичайно важко і мені коштувало неймовірних зусиль, щоб дорівнятись до інших, отже мусили наймати мені приватних вчителів та й старший брат Семен посильно допомагав – згодом він поліг в одній із численних битв, будучи зовсім молодим, я його гаразд так і не пізнав. І вже тоді мені вклалось у думку, що я різнюся від інших своєю природою, отож усі мої зусилля зводилися до того, щоб ту природу подолати, зламати, а відтак і стати тим, ким бажав бачити мене мій батечко – росіянином. І я довгий час вважав, що став ним цілковито, і це тривало до теперішнього часу, коли щось у мені збунтувалося, і я раптом збагнув, що натуральну природу мою не так подолано, як загнано до закамарків свідомості, де та природа і зберігалася, як зерно, якому не було ґрунту для проросту, а водночас проростальних здатностей воно не втратило, тобто я напевне пізнав, що Дім Лісу в мені не було остаточно зруйновано, розібрано, а місце,

Я виїхав із Лісовичів ще хлопцем... і був приміщений до Першого кадетського корпусу.

...ці мої зусилля зводилися до того, щоб ту природу подолати, зламати, а відтак і стати тим, ким бажав бачити мене мій батенько – росіянином.

на якому стояв, розрівняно, чи, може, на тому місці збудовано інший дім, будови чужоземної, може, й кращий, достойніший, сучасніший – зрештою, цей дім у мені також існував, але його природа була більш міражна, як природна, і то через те, що я раптом виявив, що давній натуральний мій Дім Лісу дощенту зруйнований не був, а ніби ввігнаний у землю, а потім знову, як те ж таки зерно, проріс із землі, як в одному із чуд про Успенський храм Києво-Печерської лаври, – цю казку розповідала мені ще матінка. Можливо, цьому сприяло й те, що доброї російської освіти в Кадетському корпусі я не здобув; пізніше, однак, використовував кожную можливість займатися книжним почитанням, отже, не хтось уселяв у мене знання, а добирав те, чого мені бракувало, самотужки, тобто сприяв природним у собі первням. До речі сказати, в домі Мейделлів я також активно читав, поліпшуючи своє знання німецької мови (а здатність засвоювати чужі мови мав достатню) із блискучої книгозбірні господаря дому, що йому вельми подобалося – само це й стало причиною повної до мене з його боку довіри.

Все це потрібно сказати, щоб мій читач мене зрозумів, чому так раптово вирішив покинути військову службу, хоча мав реальні підстави дослужитися до полковника, а вирішив повернутися до своїх глухих Лісовичів, бо, правду кажучи, в офіцерському середовищі почав задихатися, ностальгічне почуття гнітило мене все більше, навіть часами змучувало; більше того, як людина щиро

віруюча, відчував у тому божий промисел, якому опиратися не мав ані підстав, ані права – тут керувала мною сила, вища власної.

Мій рапорт про відставку був сприйнятий моїм полковником не без здивування. Зрештою, знайшлася для цього й достатня причина: надійшов лист од старшого брата Івана Михайловича, що помер Петро Михайлович, якому я доручив управління своїм маєтком. Іван Михайлович писав, що Петро почав частіше западати в запої, дістав білу гарячку, в час якої чинив неймовірні речі, звіщаючи іншим, що до нього приходять чорти, що він реально їх бачить й бесідує із ними, що вони ніби переконують його: покута за вчинені під час військових баталій убивства Богом не прийнята, тож вони, чорти, прислані, аби стати урочистими експортерами для Петра Михайловича при його відході до пекла, де сам Вельзевул приготував йому ще одного ордена, відколотого від пекельного котла із вензелями та діамантами у формі людського ока – тобто їх, діамантів, в ордена два, а щоб того ордена виготовити, чорти, перш ніж Петро Михайлович відійде у царство тіней, заберуть очі його власні. Після того, писав брат Іван, напівзбожеволілий Петро осліп, а невдовзі, під час одного з наступів білої гарячки й помер.

І хоча в цьому описі було слідно душевну хворобу мого брата, воно мене жахнуло, і я ще більше укріпився у своєму намірі покинути військову службу й таки повернутися додому. Гнала в Лісовичі якась непереможна нагальна сила, хоч міг би побоюватися: чи не чекає й мене там такий безславний кінець, адже моє життя мало різнилося від життя Петра Михайловича, та й мої груди покривали заслужені нагороди, правда, була річ, що нас різнила – пристрасті до гарячих трунків я не мав, уживав тільки м'які й легкі вина та й то помірно і це було не так через те, що вмів себе стримувати, а просто організм мій важких гарячих трунків не приймав, після них ставало зле, через що ними не тільки не зуживав, а й не вживав.

Коли прощався зі своїми милими господарями, фрау Марія просльозилася, відтак запропонувала погадати на картах. Але я відмовився.

– Вважаю, що Господь дав нам благодать не знати власного майбутнього. Отож, спитувати його волю боюся, відтак ніколи на майбутнє не гадаю.

Правда, цим словам суперечило моє гадання на Біблії, але не про власне майбутнє тоді гадав, та й винятковий то був у моєму житті випадок, про який, до речі, ніхто не відав. Фрау Марія ж була вражена моїми словами, а гер Мейделль при цьому зацвів урочистою усмішкою. Він міцно потис мені руку й мовив сердечно:

– Золоті слова! Я вмовляв їх фрау Марії не раз і не двічі. Але вона вважає це моїм вар'яцтвом. Щасливий, що ми тут однодумні. Золоті, пане мій, слова!

– Це ще хто зна, – заперечила добродушно господиня. – А хіба Біблія не переповнена пророцтвами, і Господь пророкам цього за зле не мав.

Логіка цих слів була непереборна, тож ми всі разом засміялися. Насамкінець я попрохав в Елізабет заграти. Вона грала чудово, і я здобув справжню насолоду, вислуховуючи солодкі звуки, що виплескувалися з клавесину. Відтак поніс її чудовий дитячий образ у глибину своїх літ, бажаючи ніколи його не забути. Я поцілував дівчинку в лоба, і в неї на очах також засвітилися сльози. Цих людей я по-справжньому полюбив і знав, що їх мені бракуватиме. Вони ж полюбили й мене, а це не так часто трапляється в житті. Через це вважав, що їх послав мені Бог, а в глибині душі був переконаний, що прощаюся з ними не навіки. Так воно й було, значно згодом я сюди ще повернуся.

СІРНИЙ ЗВІР

оя відпускна, тобто наказ про звільнення від служби, прийшла в період дощів і, на добрий розмисел, треба було б їх перечекати, а тоді виждати, щоб скріпилися дороги і спокійно відбути дорогу, щоб без особливих пригод дістатися на батьківщину – міг би й не поспішати, тим більше, що мав такий милий прихисток. Але я і в ньому останнім часом почав задихатися: краєвид із вікна був сірий, сам будинок сірий, господарі стали сірі, зрештою, ця барва панувала тут завжди, адже недаремно були схожі на живих привидів; просто раніше я не надавав цьому значення, а тепер, мучений нетерплячкою, це болісно відчував. Дороги блищали масною крицею, небо над головою – сіре, спущене ледве не до дахів; мої товариші з полку – офіцери – в цей час не вимокали із пияцтва; солдати були сірі, бо всі солдати, незважаючи на барву мундирів, завжди сірі, а найстрашніше, що я сам фізично відчував, що наливаюся, і вже по очі налитий, сірою водою, яка зветься нудьгою, тоскнотою, печаллю, сум'яттям, як завгодно, і та вода на рівні очей плюскалася, густа, мов кисіль, і так само кисла, блиск отієї води й відбивав тепер мій погляд, аж фрау Марія чемно поцікавилася, чи здоровий я. Був здоровий, але й хворий, тобто тіло не знало недовстач чи ушкоджень, а дух смутився, часом каламутнів чи й ридав. Пішов на поштову станцію і поцікавився: чи виїжджають зараз коляси. Коляси виїжджали, але начальник пошти попередив, що дорога тепер вельми і вельми непевна і коли конечної потреби нема, то не варто й рипатися.

– Хоча, – сказав він і на бровах його та головному уборі блищали краплі – розмова відбувалася в дворі поштової станції, – ще можна проскочити, дороги кілька день протримаються. Але коли не припинить лити, розверзуться, і треба прочекати з місяць або щонайменше два тижні, щоб направилися. Отакі справи! – і він мені невідь-чого по-змовницькому підморгнув.

Я жахнувся на можливість місячної бездіяльності й вирішив зважитися на важку дорогу, хоча міг би ці кілька тижнів з приємністю провести в чудовій книгозбірні свого господаря, але мій стан був

такий напружений, що просто не міг читати – літери стрибали перед очима й розбігалися: у час особливого душевного струсу ніколи не бував здатний до роботи, навіть читання – ставало мені нудно, ніби в нутро заліз сірий, драглистий звір й поїдав мене; ось чому всі офіцери схильні до пиятик: при їхньому одноманітному житті, коли не перебувають у походах чи на воєнних кампаніях, кожен дістає собі до поселення, до нутра, отакого звіра; якому вони й заливають пельку або ж прагнуть убити його буйними веселощами та всілякими вигадками, які йдуть у супрязі із порушенням добродійного життя. Мій брат Петро Михайлович привіз того звіра разом із собою, той його, зрештою, і зжер, адже головне призначення військових, як він визначив, не для життя, а щоб бути слугою Смерті. Оце тепер і я нарешті пізнав рацію його вбивчих думок; зрештою, моя пристрасть до книжного почитання й була формою війни із тим звіром. Та й тепер не бажав, щоб він у мені розрісся, щоб мене подолав, щоб тільки те й чинив, аби ситити його й задовольняти; навпаки, саме завдяки звільненню з військової служби бажав од нього звільнитися і то навіки, адже гнав мене додому святий порив, хоч, може, й не до кінця збагнений та усвідомлений. Тобто я не відав, що робитиму по поверненні додому, окрім господарства: адже й там кожен має в нутрі свого сірого звіра: одноманітне, малоцікаве провінційне життя з його заданостями: гостинами сусідів та родичів, розвагами, обідами, порожнюванням – мав би, можливо, перейти з вогню в полум'я, від однієї нуди до іншої, відкинувши й вирвавши із душі одного сірого звіра, звільнити місце для іншого. Все це докладно усвідомлював, але знав й інше: своє існування маю конче змінити, бо так мені велено внутрішнім голосом, а я завжди до нього прислухався і завжди був у тому слухняний.

А дощ ішов. Хляпав і плюскав, кидав на землю міради круглотілих, прозоротілих водяних істот, які пожирали землю, від чого та спершу набухала, спершу поїдала, навіть спрагло, отих прозорих чоловічків, бо то був харч її, але швидко пересичувалася. Міради з'єднаних створінь ставали калюжами й озерцями, а земля болотом та багном, тобто від цього з'єднання води і ґрунту й народжувався сірий звір розквашеної землі. Був велетенський, стаючи подобою того, небесного, так само велетенського – отих набухлих, роздутих, скопичених, низько підвішених через ваготу свою хмар.

А коли сів у поштову колясу, до речі, сам, супутників на таку погоду не віднайшлося, коли візниця плеснув пугою й пронозисто гукнув на коней, сталося перше маленьке диво: ота сіра вода, якою був налитий по очі, сколихнулася й витекла з мене – я ж почав наповнюватися теплим, блакитнуватим світлом, через що щільніше вгорнувся у шинелю, насунув глибше головного убора й відчув теплий, хитливий затишок; відтак перед моїм приплющеним зором вплигло ніжне дитяче личко Елізабет. Її великі очі лагідно зирнули на мене, а тоненький голосок чемно запитав:

– Що вам заграти, пане?

– Моцарта, Елізабет, Моцарта, – сказав я подумки, – бо немає більш сонячного творця музики за Моцарта.

Відтак Елізабет граційно підійшла до клавесина, зручно й легко всілася на дзиглика, повернула в мій бік голову й сказала:

– Шкода, пане, що від'їжджаєте! Сьогодні мала дивний сон. Прийшов Господь і велів: стань дружиною цьому пану, я вас одне для одного створив.

– Але ж, дитино люба, – сказав я подумки. – Тобі дванадцять років, а мені тридцять три. Неможливо нам одружитися!

– Сказав Господь, – строго відповіла дівчинка, – що це має статися, коли виросту, тобто коли мені сповниться вісімнадцять чи трохи більше. Отож велів на прощання заграти вам, щоб моя музика нарешті добила сірого звіра.

– Дитино мила! – зчудовано вигукнув я. – Знаєш, що таке сірий звір?

– Знаю, – хитнула голівкою Елізабет. – Це музика дощу! Я готувалася заграти вам саме музику дощу. Але Моцарт не писав музики дощу, а тільки музику, як ви сказали, сонця. Отож це музичне сонце я вам на прощання й подарую.

Їхав, похитуючись і прислухаючись, як покльовують покрівлю коляси залізними дзьобиками прозорі, але всежерні тільки водяних істот; очі мої стали невидючі, а побіч схлипували, спалахували, як жмури на плесі, ясні вилиски клавесинних акордів, від яких відчув я просвітлений екстатичний спокій, своєрідну химерну знесеність – здається, саме таке почуття називають щастям...

Кожна тверезо мисляча людина може резонно відзначити в моїх діях наявність абсурду. Адже ламав кар'єру, бо коли б не кар'єра, тобто намагання досягнути у світі достойнішого місця, навіщо була б та служба?

Маєток давав достатні засоби до існування, тож офіцерська платня не складала мені конечної необхідності; потяг до військових пригод у мене невисокий, а героїзм у битвах я виявляв, як уже зазначалося, більше з відчаю, ніж натхнення; військове товариство було немиле мені; бажання бачити чужі краї та невідомі житейські терени, властиве юному вікові, було задоволене більше потреби, отже, кар'єра – єдиний стимул, адже давав можливість просуватися, а що був я здібний, освічений, дисциплінований, зібраний, то міг би дослужитися не тільки полковницького, а й генеральського чину (в тридцять три я уже майор); отже, чому було так радіти, позбуваючись житейських можливостей чогось досягти, тобто мети? Але я увіч радів, більше того, був щасливий від здобутої свободи; ніхто вже не зможе мною командувати, нікому я не підвладний! І як не дивно, яка не була гидотна погода й важка попередорога, я відчував щастя і міг із легким серцем наповнюватися чудовою музикою, хай і уявно витвореною. А ще в глибинах передпочуттів невідь-чому був переконаний: попереду чекає мене

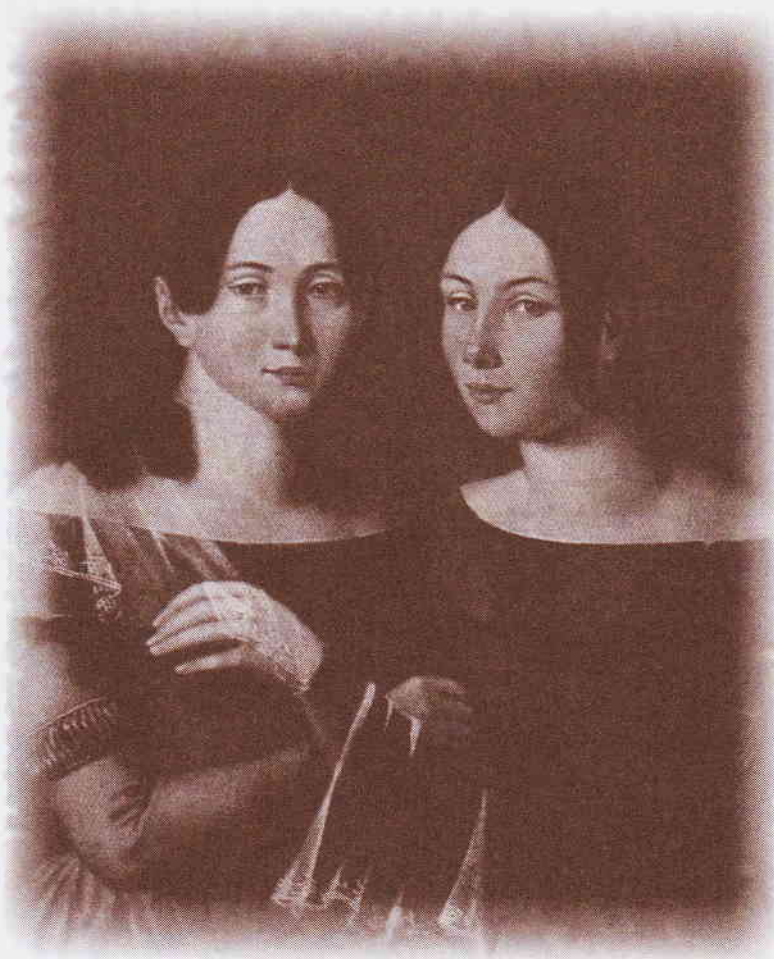
якась таємниця, а всі оці мої абсурдні дії для чогось-таки необхідні. Те “щось” у певний спосіб було зв’язано із покійним братом Петром Михайловичем. На його похорони не встигну напевне – мав з того жаль, а ще більший через те, що відчуття дорогої втрати поглиблювалося каяттям: не знайшов ані можливості, ані часу із ним побачитися для контакту сердечнішого і глибшого. Річ у тім, що саме цей брат був для мене ідеалом (за винятком його пристрасті до спиртного), мені завжди здавалося, що ніби ступаю в його сліди, захоплював його героїзм, відданість поняттям честі та обов’язку, його совітлива вдача, але, як говорилося, до решти я його не збагнув, отож після тієї останньої зустрічі, коли він, сидячи за столом, як крижана брила, проголошував дивні й суперечливі звичному думання речі, відчув до нього поблажливу жалість, бо коли раніше він ступав твердим кроком по тверді, по втоптаній дорозі, то потім ніби звернув із неї і поклав перейти болото, що пожерло ту дорогу – це йому, зрештою, так і не вдалося. Здається, саме в цьому й була таємниця, до якої я прагнув; раніше, в останню нашу зустріч я не був ще готовий до максимально відвертої із ним розмови; отож, можливо, ті дивні слова, що вразили мене, були з його боку пробним камінцем, кинутим у мій бік, але той іще цілі не знайшов. Мав також підозру, що найстарший наш брат Іван Михайлович у звідомленні про Петровий кінець сказав якусь неправду, і що та неправда була результатом їхньої людської непогожденості, коли не сказати – ворожнечі. Із родинних переказів я знав, що в дитинстві (різниця між ними була в два роки) вони часто билися й цілком не відчували братерської поєднаності; зрештою, сварки поміж ними були річчю ледь не щоденною. Пізніше, коли Петро Михайлович воював, Іван Михайлович служив у цивільній службі, військову оминувши, – і брати знову-таки зв’язку поміж себе не мали. Але покинули службу, хоча й не одночасно, й вернулись до своїх маєтків, які потребували не чужого догляду, а безпосередньо власників, і між ними знову-таки поставили ворожі стосунки. І то через то, що Іван Михайлович, як старший, забажав, щоб вони обмінялися виділеними їм батьком частками, але Петро Михайлович те відкинув і на вимогу старшого брата не погодився. Закону тим не порушував, але порушував звичаєве право, за якими старший брат міг вимагати в молодшого такого обміну. Це стало першим перепинним каменем поміж ними, а другого поклав я, легковажно доручивши саме Петру Михайловичу опікування своєю часткою, поки я на службі, а Іван Михайлович на те образився, бо вважав, що опіку мав передати йому. Але вчинив я так не зі своєї волі, а з волі тоді ще живої нашої матінки, яка своїх дітей добре знала, відтак вважала, що Іван Михайлович (до речі, її пестунчик) за своєї крутої вдачі зловживатиме, як управитель моїх маєтків, а Петро Михайлович за виняткової своєї чесності того не вчинить ніколи – мушу признатися, що покійна матінка мала тут повну рацію, а про мене так дбала, бо я був мізинчик, наймолодший,

а отже, за її логікою, потребував опіки цілком надійної, отож і турбувалась у цій справі так запопадливо. З тієї причини Іван Михайлович на мене не гнівався, ми з ним продовжували чемно листуватися як брати, він добре відав, що саме з волі матінки я передав управління Петру, але Петра Михайловича зненавидів ще більше, бо вважав і висловлював це вголос цілком афектовано, що він зумів підсипатися до матінки і вмовив її вчинити саме таке, за висловом найстаршого брата, неподобство. Цікаво при тому, що з Петром ми листувалися на тому ж півофіційному рівні, що і з Іваном Михайловичем – тобто це були формальні відписки близьких родичів, яким нічого сказати, окрім сповіщень про господарчі справи, рахунки, потреби – душ один одному не виливали, хоча до Петра я ставився з невимовно більшим пієтетом, як до Івана, що було, певною мірою, й несправедливо з мого боку, бо саме Іван Михайлович турбувався моєю освітою, доглядав мене в Петербурзі, стежив за моїми успіхами, наймав учителів, щоб підтягти мене, і заміняв, по суті, батька, а брат Петро участі в моєму вихованні не міг узяти ніякої, перебуваючи у безконечних військових походах. Отож сповіщення про чортів, які нібито забрали Петра до пекла, могло бути ще одним причинком до історії їхньої ворожнечі. Я на те сповіщення жажнувся, але в глибині душі не поймав йому віри; власне, не так: вирішив, повернувшись, все перевірити, розпитавшись у сестри Варвари, яка жила з Петром Михайловичем в одному домі, а ще безсторонніх людей. Додам до того, що матінка таки виявила велику мудрість, доручивши управління моєю часткою Петрові Михайловичу – він із тієї частки не зужив на себе ані копійки, і я не міг тут нарікати: Петро й справді був людиною високої честі, а чи ж чорти, якщо вони є, такими цікавляться і чи мають до таких владу й силу? Правда, вада була й немала – саме оті запої, а отже й білу гарячку дістати міг, а це значить: був грішний як усі, а закони божого суду беззгодні. Це було перше, що розпалювало мою цікавість для розгадки тієї таємниці, яку прочував.

Дорога, в яку пустився, була жахлива, не раз доводилося виходити з коляси (далі до мене долучилися й попутники), щоб полегшити коням вибехкатися з якоїсь баюрини: відтак і люди, й коні, й візниця, що безперестанку волав і люто ворочав в орбітах очима, й сама коляса обліпилася сірою плівкою багна. Мені, зрештою, до такого було не звикати, будши військовим артилеристом, але інші, особливо жінки, від того стогнали і скаржилися. Але в кожного була нагальна потреба до виїзду і про неї кожен розповів: один поспішав на похорони, друга на родини, третя на весілля, четвертий – у нагальних службових справах, хоч у яких самих, ясна річ, не сказав – отже, всіх гнала нагальність, і я здивовано прийшов до висновку, що в мене була позиція найслабкіша: на добрий розум міг би саме тепер в дорогу й не вириватися. А що моїми діями керувала не логіка, а таки абсурд, то саме така поїздка давала мені особливе, так само абсурдне, задоволення, як це буває завжди,

коли людині доводиться долати труднощі, бо саме в доланні труднощів є своя зарядна поезія. Більше того, я помітив, що подібне відчуває й наш візниця, який цілком перебував в екстазному натхненні – горлав на коней, часом і на нас, забувши про станова між нами різницю, аж доки я не гаркнув на нього по-офіцерському, після чого став обачливіший, відтак почав натхненно лаяти небо, дощ, дорогу, болото, власну долю, чого йому заборонити не міг; отож я знав, що і він і я в глибині душі щасливі, потрапивши в цей розлив стихії, води, розмоченої землі, піску, мокрих дерев, каміння, тобто безумство хаосу не раз викликає в людині піднесення бійцівського запалу. Щось таке відчував, коли візниця не без задоволення виганяв нас із коляси, і ми брели брудною калюжею, чи місили болото, чи й допомагали коням вибратися. Але коли дорога знову ставала приступна, я забивавсь у куток і не менш задоволено марив, згадуючи епізоди із дитинства, і небезпідставно думав, що масив таких спогадів укладається в людині без розумного відбору, а в хаосі-таки, залежно від ступенів індивідуальних подразнень.

Наприклад, найяскравіше запам'ятався мені епізод, коли в Лісовичі приїхали із Петербурга два мої старші брати, цього разу Іван та Олександр, а всього нас було п'ятеро: Семен, як я вже казав, швидко загинув по виході із Кадетського корпусу; Олександр був молодший Івана й Петра, але старший Семена; загалом перші три годилися мені більше в батьки, а не в брати. Отож брати з'явилися у розквіті своєї молодості, і я дивився на їхню столичну одягу, на особливу манеру поводитися, слухав, як вони закидали по-французькому, та й їхня російська мова була для мене вдивовижку, бо я, дитя, її тоді ще нітрохи не знав і чомусь вона здавалася мені химерно-смішною (пізніше помітив цікаву закономірність: великоросам так само химерно-смішною видається малоросійська мова). І ось коли з'явилися ці два красені-юнаки, ніби хтось дав сигнали по навколишніх сусідствах, бо до нашого дому не так поїхало, як посипалося, сусіднє панство, всі тодішні молоді дами з родичів чи знайомих у супроводі дам старших і батечків тих юних дам знаходили причину зробити нашій матінці свої візити, татусь наш на той час уже помер. Отож яскраво запам'ятався один напрочуд сонячний ранок, в який мене збудили горланням захоплені народженням дня півні, і коли я, с'як-так одягшись, видибав у парадну кімнату, то завмер на її порозі: у східні вікна потоками вливалися сонячні стяги, а за столом, за сніданком, сиділи веселі, розсміяні гості, і я тоді навіть образився, що мене не покликали, власне, забули покликати снідати; навіть матінка моя, яка після смерті батечка так рідко сміялася, цього разу також була усміхнена, розсміяні були й мої сестри, адже з'явилося тут і кілька молодиків-паничів, і я, завмерши вражено на вступі, помітив, що в усіх панночок та паничів блищали якимсь дивним, ясним, але з поволокою, вогнем очі, і стояв гул та щебетання від дівочих голосів.

...Всі такі веселі, обліті яскравим світлом ранку, особливо, молоді, всі такі незрівнянно гарні.

Брат Іван у цей час обходив поза спинами дам стола, схилявся до тієї чи іншої, щось казав – по тому й зринав сміх. І мені самому стало радісно, що всі такі веселі, обліті яскравим світлом ранку, особливо, молоді, всі такі незрівнянно гарні. Відчував, що тут ховається якесь таїнство, але цілком не розумів яке – це розуміння прийде до мене ще нескоро, однак тоді очі в дам блищали справді магічним світлом і я не міг того не примітити; і всі вони були настільки зайняті якоюсь незрозумілою грою, що цілком не помічали мене, самотнього і завмерлого, на порозі до зали, адже їм і справді тієї хвили було не до мене. І я забув свою образу, а стовбичив, розтуливши рота, і

мені й самому стало напрочуд радісно від їхнього щастя, бо це я, здається, вперше пізнав, що люди можуть бути щасливі; нещасливих людей же я бачив, хоч би матінку свою, коли помер татусь.

Незважаючи на ранній вік, було мені вісім чи дев'ять років, уже знав, що життя складається не тільки із системи речей, людей, тварин, рослин, води, повітря, землі та вогню, а й із системи таїн, які все це між собою з'єднують і в'яжуть, отож переді мною відбувалось одне із таїнств – це й заворожувало мене. Але був у тій ідилічній чи загадковій ранковій учті й дисонанс: брат Олександр сидів за столом цілком байдужий, спокійний та відсторонений, десь так, як між трави й квітів загублений ніж; він не сміявся, не розмовляв із дамами: хоч одна сиділа з лівої, а друга з правої руки й косили до нього очима. Мені навіть здалося, що він був, як зуб у яснах, котрий ось-ось має випасти.

Матінка мене нарешті помітила, загукала, запрошуючи до столу тим-таки дивним веселим та лагідним голосом; я підкорився, сів на вільне місце, і чар, якого пізнав так несподівано, пропав: сніданок

став звичайним сніданком, а ранок звичайним ранком, що їх ми пережили безліч. По тому гості роз'їхалися, а ми сиділи на садовому ганку й дивилися, як розкішно цвіте наш сад, а він у той рік цвів по-особливому. Мова зайшла про одруження та заміжжя, що, мовляв, той має інтерес до тієї, а та заручилась із тим. Матінка сиділа, облита сонцем, замислена, впустивши очі, а на вустах її блукала трохи сумна всмішка. Відтак спитала:

– Чому не приведете мені дружин? Чи хочете віднайти їх тут?

Тоді Олександр Михайлович раптом устав, підійшов до ручки матінки, поцілував і, випроставшись та відкинувши помахом голови звисле пасмо, різко сказав:

– Дозвольте привести свою!

– Як? – зчудувалася матінка. – Вже одружився чи маєш наречену?

Олександр Михайлович зітхнув і мовив:

– Маю гріха, одружився без вашого благословення.

– Що ж тебе до цього приневолило? – згукнула матінка.

– Коханья, матінко, – строго сказав Олександр Михайлович. – Коли її побачите, все зрозумієте.

Матінка дивилася на нього з німим здивуванням, а тоді на її обличчя лягла та ж таки лагідна й трохи сумна всмішка:

– Тоді їдь скоріше й вези її сюди! Коли щасливий, зроби щасливою й мене!

Брат Олександр поїхав цього-таки дня, а через якийсь час привіз із Мінська свою дружину Антоніну Степанівну разом із її батьками Степаном Осиповичем та Катериною Петрівною, і те, як це відбулося, було смішне, веселе, але й прекрасне. Бо коли приїхала коляса, а ми всі висипали на ганок, побачили таке: Олександр Михайлович подавав руку кругленькій як бочечка дамі у мереживних одежах і такому ж капелюшку, по тому з коляси вистрибнув напрочуд рожевощокий дядечко, відтак, тримаючись за руку Олександра Михайловича, зступила на землю така прегарна собою особа, що і я зачудувався: була в чудовій сукні із короткими рукавами, на голові ексаваж, на руках – браслети, на пальцях – персні; і браслети, й персні палали вогнем; русяве волосся розвіювалось у локонах до пліч, а на обличчі цвіла розчудова всмішка – мені здалося, що саме та всмішка так прегарно й освітлювала її лице; очі ж синьо світилися, ніби надкоштовні камені. Молоді не так ішли, як пливли травною нашого просторого двору, а ззаду котилася прикрашена мереживами бочечка, і ніс поважного й урочистого носа дядечко, цвітучи яскравими рум'янцями. Матінка охнула й рушила сходами їм назустріч, але, трохи спустившись, далі не пішла. Олександр Михайлович та Антоніна Степанівна прилякли перед матінкою, а за ними урочисто застигли батьки, і матінка благословила молодих, а по лицях її покотилися сльози. Тоді дядечко із квітучими рум'янцями рішуче ступив крока вперед і сказав напрочуд густим, соковитим басом:

– Прошу любити й жалувати. Відставний поручник Степан Осипович Лапша!

Оце й було смішне в цій оказії, аж ми із сестрами не втрималися і пирснули, бо хоча яка прегарна була дружина Олександра Михайловича, а носила смішне прізвище Лапша, тепер вона вже, правда, Темницька.

– Так, так, діти, наше фамілію Лапша. Це поважне і високодостойне фамілію. Бо наш, так сказать, предок дістав його із шляхетським титулом од його королівської милості Жигмунда Третього за те, що був його улюбленим кухмейстром і незрівнянним майстром дорученої справи, тобто не просто вмів готувати лапшу, а по-королівському. От!

І тут ми побачили строге й дуже серйозне обличчя нашої матінки, яка моргала до нас і суворо наказувала очима, щоб ми велися чемно, тому всі зробили поважні личка і лише я, як наймолодший і найдурніший, ще раз приснув до кулака, а тоді посерйознішав також. По тому матінка розпливлася радісною всмішкою й пішла цілуватися із Степаном Осиповичем, з яким поцілуватися ніяк не давав його поважний ніс, та Катериною Петрівною, яку ніяк не могла обійняти через круглизу її, а пізніше, коли всі заспокоїлися, коли Степан Осипович та Катерина Петрівна в своїх кімнатах, так само й матінка наша, щасливо висвистували носами в післяобідньому сні, брат Олександр зловив мене в саду, куди я рушив з усією безпосередністю юної істоти помилуватися, як спивають бджоли мед із квітучих дерев, і добряче намнув мені вуха, і цю образу, сказати по-правді, я йому й досі не забув, що зумовило й подальші холодні стосунки між нами; відтак я з братом Олександром зустрічався вельми рідко, всього кілька разів, він був діяльно зайнятий службою в Третьому департаменті Правительствующого сенату, а його чудову дружину, яка народила йому п'ятеро дітей, раз випадково побачив у Петербурзі, одягну до якогось маскарада, в російському сарафані і в багатому із перлами кокошнику – вона цілком подобала на бочечку, тобто на свою високошановану матінку, а на щоках у неї цвіли рум'янці, як у її батечка Степана Осиповича Лапші. Правда, я не мав нагоди перевірити, чи ці рум'янці справжні чи штучні. Гадаю, вони були таки справжні.

Згадуючи те все, я не міг не усміхатися, тож до мене наблизилось заляпане багном обличчя мого супутника, саме того, що поспішав у невідкладних службових справах, і це обличчя спитало мене жовчно:

– Чому панові так весело?

– Згадав одного анекдота, – сказав я і розповів смішну історію, але ніхто з неї не засміявся, хоч анекдот був справді смішний, а що їхали з дамами, цілком пристойний. А не сміялися із зрозумілої причини: той, що їхав на похорони, сміятися не міг; та, що їхала на весілля, подрімувала й розповіді не чула; мій супутник, що їхав у службових справах, був через поважність свого призначення

не для гумору, а та, що їхала на родини, блимнула із замазаного обличчя вогнем і сказала голосом, що подобав на качині крякання:

– Панове офіцери ні в чому не знають міри.

– А чи пані часом не офіцерська жінка? – поцікавився я.

– А звідки знаєте? – сполошилася супутниця.

– Із практики сприйняття офіцерського гумору, – мовив я і найчемніше вклонився цій мурзі, аби не подумала, що глузую.

– Всі ви однакові, – церемонно підтисла губи дамочка.

– Це тому, пані, що за артикулом нам прописано носити уніформу.

І тут мій найближчий супутник, що їхав у невідкладних службових справах, голосно зареготав, аж прокинулася і злякалася та, що їхала на весілля (а може, й на похорони, тобто, може, я мету поїздки когось із них і переплутав); мій супутник поплескав мене брудною рукою по брудному коліні й поблажливо прорік:

– А ваше благородіє не дурак! – і знову зареготав, а я подумки відзначив, що його обличчя цілком мефістофельського типу.

У цей час карета зупинилася, ми почули заливну й справді непристойну лайку нашого візничі, а за мить двері різко відчинилися і в нього заглянуло майже чорне обличчя із блискучими, як мідні бляшки, очима.

– Доведеться, панове, вилазити знову – ми в баюрі, – урочисто й майже радісно сказав той мурин. – І хто зна, чи цього разу виліземо!

Його губи сардонічно розповзлися, ні, він таки справді був радий, що ми знову товктимемося в болоті, а може, з баюри й не виліземо.

А дощ ішов, покривав усе сірою пеленою, сірий стояв навколо ліс, сірі коні зі шкури вилазили, щоб витягти колясу, над ними метався батіг, лайка й натхненні покрики візничі. Жінки побрели по воді, підіймаючи подоли, а ми, чоловіки, повпиралися руками в зад коляси і пхали, аж очі нам витрішкувалися, а піт стікав на очі.

– Оце вам найсмійніший анекдот, – сказав мені службовець із мефістофельським обличчям. – Наша брудна, дика і невмита країна!

Я подивився на нього здивовано: чи личить людині, що виконує важливе службове доручення, казати слова, за які можна й до фортеці потрапити чи до Сибіру? Службовець втирав брудною хусткою обличчя і їдуче всміхався.

– Дивуєтесь, що не боюся казати свавільні речі? – спитав.

– Так, пане! – відповів я коротко.

– Це тому, – всміхаючись мовив супутник, – що думаєте те саме. Я ж наважився зголосити ваші ж думки.

– Звідкіля така впевненість? – холодно запитав я.

– А з того, що ви розумний, ваше благородіє, – всміхнувся він. – А розумні люди, коли не живуть задля кар'єри, всі кошунники.

– А звідки знаєте, що не живу задля кар'єри? – так само холодно спитав я.

– Коли б жили задля кар'єри, – спокійно відповів Мефістофель, – сиділи б зараз у теплі і попивали б грог.

Ми разом засміялися, і я вперше відчув до супутника приязнь, водночас остерігши себе не вдаватись із ним у відвертості – такі люди справді небезпечні.

Але він швидко покинув наше товариство, зійшовши на черговій станції, а перш ніж розстанути в дощовому тумані, схилився мені до вуха й шепнув:

– Розумна людина в країні дурнів, пане, завжди сваволець. Сте-режіться!

Я гадав, що ми з ним більше ніколи не зустрінемося на житей-ських шляхах, отож, коли той у тумані розтав, понісши в загуслий і мерзкий кисіль дня тонку мефістофельську всмішечку, полегшено зітхнув, бо, може, він був тим, на кого подобав, тобто сірим звіром, який умів залізти в людську душу, щоб виїсти з неї все, що міг, – ліпше з такими й справді діла не мати, – але ще раз із ним мені зустрітись доведеться, правда, в дивний, фантазмагоричний спосіб.

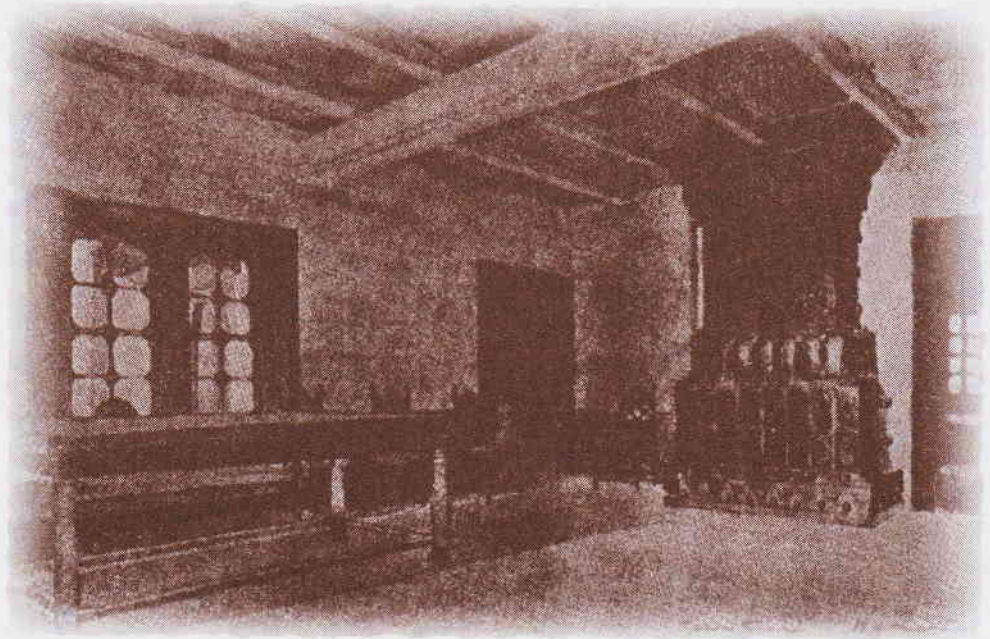
CHARENTI

ого приїзду в такий дощовий час ніхто не сподівався; правда, гадали, що я прибуду на похорони Петра Михайловича, але на них поспіти ніяк не міг, з дня на день сподіваючись наказу щодо відставки, а їхати туди й сюди в таку негідь не зважувався навіть зі своїм артилерійським досвідом. Тут я, однак, мав защемлення в сумлінні: кожного з нас негода може облінути, а я в спокійному пробуванні в Естляндії таки став трохи оспалий. Саме тому перше, що вчинив: пішов до нашої Лісовицької церкви, в склепі якої похована частина мого роду із числа тих, котрі повернулися в рідний дім чи ніколи його не покидали – там-таки ліг і Петро Михайлович. Помолився за упокій душі покійного, мав також розмову із священником, отцем Сергієм, і з неприємністю для себе відкрив, що мій дім, сама церква, а найбільше родинний склеп потребували ремонту, принаймні двері до склепу були виламані, що вчинили, як оповів мені отець Сергій, зловмисники, котрі, діставшись до храму, сподівалися пограбувати й саму церкву, й могили при ній. Але того не вчинили, бо не дозволила їм того, як переконано повів священник, сила божя – щось їх тієї ночі злякало. До храму проникли через вузьке вікно у формі хреста, в яке могла влізти чи дуже худа людина, чи дитина. До вікна дісталися драбиною, виламали раму, прив'язали до верхнього щабля драбини мотуза і спустились ним; панотець гадав, що було їх троє: один тримав драбину й залишався на сторожі, а двоє спустились до церкви. Але не почали спершу грабити церковні речі, а рушили до склепу і, очевидно, достатньо провозилися, доки двері виламали. Але наш склеп мав одну особливість: завбачливий дід наш Петро Григорович, який побудував і цю церкву, й склепа, сходів у сутерен не велів робити, а тільки яму, власне, приміщення, до якого можна було б спуститися або ж драбиною, або мотузом, так само на мотузах спускали сюди й гроби, а вже потім ставили на визначене місце. Саме ця обставина чомусь перепинила шлях злодіям, лізти в темряву вони боялися, а може, чимось були налякані, коли те вчинити збиралися. Вони кинулися тікати, видерлися мотузом до розбитого вікна,

злізли драбиною, але мотуза й драбину так і покинули, самі ж панічно втекли. Панотець Сергій приписував це діям чудотворної ікони пресвятої Богородиці, яка здавна пробувала в нашій церкві – її привіз із Києва той таки Петро Григорович, а чудодіяти вона почала вже за його синів – отець Сергій навіть переповів коротко ті чуда, сказавши, що вони в нього є записані й закладені за саму ікону; при новому чуді він ті картки виймає, нове записує й кладе на старе місце. Отож останнім записом там і була ця дивовижна історія із злодіями, на доказ чого отець Сергій вийняв з-за ікони картки й урочисто прочитав запису – його складено було кучерявою словенською мовою з великою кількістю малорусизмів, бо достатньо словенської мови священник не знав, але був переконаний, що мова, якою писав, таки правдешньо словенська. Ця подія сталася ще за життя Петра Михайловича, отець Сергій звідомив про це передусім йому, як патрону церкви, але той був на той час, як сказав отець Сергій, “у п’яному утруднанні”; потім приходив дивитися на вчинену шкоду, вікно звелів зробити і заскрити наново, а про двері сказав, що з цим можна й почекати, бо скоро їх все одно доведеться відчиняти, і при цьому значуще панотцю підморгнув: очі йому вже тоді сльозилися й боліли, але ще не осліп цілковито, – з тих чудних слів панотець збагнув, що Петро Михайлович натякав на власну смерть. Так воно, врешті, хоч і не відразу, й сталося; двері стояли поламані, аж доки до склепу не впустили і його праху.

З тієї розповіді я виснував, що господарчими справами Петро Михайлович під кінець життя займався неохоче, отож переклав справу лагодження склепа таки на мене. Загалом я помітив закономірність: за будь-якими будівлями треба невсипуще доглядати, бо коли в цьому попустити, вони почнуть швидко роз’їдатися часом, при тому ніби й непомітно – господарі будівель, котрі їх щодня бачать, того й не помічають, відтак потрібно ока свіжої людини, щоб це відразу відзначити. Зразком у тому є німці, яких я пізнав в Естляндії, вони вельми уважно стежать за станом будівель і кожна несправність миттю поправляють, через що будівлі їхні як нові й завжди милують око. Слов’янин у цьому ледачіший, йому треба, щоб дім валився на голову, тоді береться і з великою працею реставрує, а не ремонтує. Отож не диво, що, повернувшись у Лісовичі після Естляндії, я застав на всіх будівлях видимі ознаки руйнування і тліну, мене це наповнило не так бажанням усе відразу оновити, як печаллю – рідне гніздо помалу вмирало разом із його поселцями. Петро Михайлович нащадків не залишив; Іван Михайлович мав їх досить, але вони посіли власне гніздо; Олександр Михайлович взагалі покинув рідний край, свої батьківські маєтки продав, а купив у Великоросії, ближче до місця служби – був гілкою од нас відрізаною. Сестри, за винятком однієї, Варвари, яка, окривівши на ногу, повернулася додому, розлетілися по чужих гніздах – жінки опорою роду та їхніми носіями ніколи

...рідне гніздо помалу вмирало разом із його поселльцями...

не бувають, а живлять роди чужі, віддаючи їм душу й серце. Отож печаль, оті дощі, які припинилися й знову полилися – небо так і не розпогоджувалося, – якое по-особливому діяли на мене, коли блукав напівзабутими місцями, приймаючи в душу їхній холод; я невідь-чому подумав, що оте разюче видження в Долині Видіння, оте не менш дивовижне гадання на Біблії, здійснене всупереч переконанню, що всяке вгадування – справа марна, навіть шкідлива, були послані даремне – то й справді був погук цієї землі до її марнотравного сина, загубленого в просторах днів та ночей, про порятунок собі, а може, й погук отого склепу, що сховав вірних її поселльців, які, хоча й покинули цей світ, але не бажали, щоб у ньому існували тільки тіні й примари роду нашого, якими стали передусім вони. А може, простіше: в одну із ночей, змучений од давніх ран, нових болячок, отямившись од чергового сп'яніння, мій брат, охоронець родинного гнізда, раптом пізнав неприглядну й безмежну самотність, як і те, що колісниця його добігає кінця дороги, за яким – чорна прірва. Саме тоді він, стужілий, ояснений несподіваним світлом, устав із ліжка, запалив усі свічі, які були в домі, став серед покою, міцно заплющив очі й послав до мене свій безголосий, довгий, тривожний, повний відчаю крик. Можливо, слав його не тільки до мене, а до всіх блудних синів роду нашого, розсипаного по світі, але до мене передусім, бо я, саме я був власником батьківського гнізда, тобто того місця, в якому перебував склеп із кістками й тінями моїх предків, а раз так, саме я у віщу ніч мав розгорнути тремтливими пальцями сторінки Біблії й натрапити на дивовижного Ісаїного описа, бо, можливо, віщі слова пророка й

стали словами отого безголосого крику, що його послав у ніч від власної самотності та відчаю мій бідний брат Петро.

Не зайве сказати, що Петро Михайлович мав власного будинка в сусідньому селі, там-таки розташувалися й основні його маєтності, але останні роки він провів у батьківському, тепер моєму, домі разом із сестрою Варварою, яка його й доглядала, – сюди перевіз свої книги й папери і саме тут закінчив свої дні, отже, в певний спосіб од власної самотності пробував тікати. З сестрою в мене ще докладнішої розмови не відбулося, бо хотів спершу пристосуватися, роздивитися, поблукати, а коли сказати правду, бажав подумки відспівати пієту за померлим братом, а ще точніше: відшукати ті прозорі, тонкі нитки, які лучать мене і з цією землею, і з тими, хто лежить зараз у родинному склепі, бо без того, без полагодження цієї невидимої сітки після блукань світових не зможу конечно відчути, що осереддя, до якого вели мої стежки й дороги, саме тут, у цій глушині, біля цих людей, дерев, ланів, річки, будівель і що саме тут моя столиця, що іншої для мене немає та й бути не може, адже таких столиць у світі стільки, скільки людей, в кожного своя; адже провінції, гадалося мені, по-справжньому не існує, а тільки своє і не своє місце, своя чи не своя місцина приземлення чи заземлення, яку Бог призначив кожному від народження і коли людина її покидає, а шукає незвіданого й чужого, вона покидає своє справжнє щастя, а віднаходить його видимість...

І от одного вечора, під'ївши, ми з сестрою відпустили слуг і сиділи за столом, розділені канделябром із трьома свічками, які неспокійно горіли, можливо тому, що за вікнами гайсав вітер, а може, прийшли до нас тіні наших предків, і перше, що сповістила мені сестра Варвара Михайлівна: наш брат Петро відписав свою частку батьківського маєтку мені та їй, цілком поминувши Івана Михайловича та й інших, через віщо Іван Михайлович, як встигла довідатися, прийшов у велику лютість і незбожно проклинав покійного брата, бажаючи йому пекельного вогню. При цьому сестра підійшла до шафи й вийняла звідти папера, писаного рукою Петра Михайловича й завіреного, як це вимагає закон, і тремтливим голосом прочитала його – вона серед сестер єдина була достатньо навчена письму, хоча також не вельми. Все було так, як сповістила: брат передавав мені землю й будівлі, а сестрі визначив певну грошову суму й деякі речі, що могли б бути їй ужиточні. Отже, брат Петро бажав прив'язати до родинного гнізда саме мене. При цьому я розповів Варварі про останнього листа, писаного до мене від Івана Михайловича.

– Чи правда, що перед смертю Петро осліп? – спитав я.

– Не до кінця, – сказала печально Варвара, – але зір втрачався, тож перед смертю бачив дуже погано.

– Чи правда, що перед кончиною пробував у стані білої гарячки? – запитав я. – І чи творив при цьому неймовірні речі?

Сестра відповіла не сразу.

– Так і не так, – мовила нарешті. – Брат Петро й справді впадав у запої і тоді його водило, тобто йшов із дому, вештався лісом, заходив у яри, раз навіть опинився серед болота; при тому признавався: як тільки виходив із дому, не відав, куди йде, а потім не знав, як додому повернутися.

Я здригнувся на це звіщення й уявно побачив брата Петра, по-військовому виструнченого, із нерушним кам'яним лицем, чомусь без шапки, із розкуйовдженим волоссям і запаленим поглядом – ішов, налягаючи на поранену ногу і з незмінною палицею в руці й не бачив дороги, не відав напряду, а тільки оцей одноманітний, вимірний рух у пітьму чи в налитий сонцем чи сутінком простір, і той простір чомусь кликав і вабив його, ніби й справді десь попереду горіли блудні вогні й зманювали його. І він конче хотів до них дійти, щоб, як оповіла мені сестра, розстріляти їх з пістолета, якого незмінно брав із собою.

Оцей момент і жахав мене найбільше, адже всі ми, окрім цієї доброї і спокійної кривої сестри нашої, котра тільки на певний час покинула Лісовичі, а тепер не збиралася їх ніколи покидати, були зманені блудними вогнями, при чому деякі, Семен чи Олександр, як пішли, так і не повернулися, як і сестри наші, бо не змогли відшукати дороги назад; Іван Михайлович, який став крутого замісу господарем, усього себе віддав маєтковим клопотам і збільшенню власного маєтку – ось чому так лютився, коли не дістав від брата нічого, хоч ціле життя із братом ворогував і не мав би на щось сподіватися; окрім того, навіть тепер, коли я посів братову частку, він був непомірно багатший за мене, але наплотив достатню кількість дітей: четверо синів і троє дочок, отож колись мав свого маєтка розділити на чотири, що роздрібило б володіння, а потаємною мрією його було, аби кожен син дістав у спадку принаймні стільки, скільки мав він від початку власного господарювання. Івана Михайловича після короткої служби в Петербурзі і не у військовому, а в цивільному відомстві, блудні вогні вже давно не манили – він твердо й навечно вкопавсь у рідну землю, і його інтереси поза маєткові не виходили: тут він був пан, цар, володар, а до іншого мав діло тільки тоді, коли те інше мав змогу чи хотів прибрати до власних рук. Петра Михайловича й мене блудні вогні зманили куди більше – саме в цьому брат і бачив свого гріха; отож у часі несамовитості й бажав отак цілком по-дитячому їх розстріляти. І я певний, що десь у глибині лісу, чи на дні яру, чи в болоті, не втопитись у якому допомагала хлопчача вправність, бо ми дітьми облазили тут кожен куточок, чи серед ланів він раптово зупинявся і несамовито стріляв у корча, чи в дерево, чи в купину на болоті, чи в каменя, де бачив прихистя тих блудних вогнів, бажачи вбити в собі оте вічне, закладене в душі людській бажання до втечі, щоб пізнати найбільше незвіданих просторів, покинути звичне й віднайти нове, шукати краще, покинувши приїле, оте “добре” шукаючи, яке є там, де немає нас, бо, здається, пізнав, але не так твер-

до як Іван Михайлович, що незвідані простори не збагачують нас, а розчиняють у собі, що звичне – це пізнане нове, що “краще” нічим не ліпше від “приїлого”, що “добре” однакове там, де немає нас, і там, де ми є.

Він пізнав цю істину, прийняв її, але й сумнівавсь – у свій сумнів він і стріляв, напружуючи очі, які помалу в нього гасли, боявся, що коли вони погаснуть цілком, уже ніколи не уздрить блудних вогнів, а що ми є без тих блудних вогнів? Здається, ці самі гризоти мав уже згаданий мною Григорій Сковорода, твори якого дав мені почитати Василь Капніст, адже в своїх віршах той переконував, що годі шукати щастя за морями-океанами, в чужих звичаях та чужих краях, бо воно, справжнє щастя, заховане в собі і в своїй землі, головна ж трудність те щастя віднайти. Воно не в маєтностях, не в ситій їжі, не в добрій одежі, ані в гарному домі, а в чистому високому серці просвіченої, розумної, вибраної людини, яка не стихіями живе, а творить із себе справжню, духовну, тобто вивищену духом людину, а відтак віднаходить і пізнає місію свою, адже кожна людина має для себе те чи інше призначення, має до того чи іншого природження, пізнати яке і здійснити – це і значить: не закопати таланта, про якого вістив Христос.

– Писав Іван Михайлович, – спитав я, – що Петро признавався, ніби до нього приходять чорти, що бесідував із ними і що сповістили йому: заберуть до пекла, а гріх, у який Петро вірив, залишився не спокутований, чи ж правда це?

– Йванові вигадки, – гаряче мовила сестра. – Ніколи не чула, щоб Петро бесідував п'яним із чортами чи щоб на те скаржився. Іван написав таке, довідавшись про Петрового заповіта, от і злостився. Господи! – звела очі до стелі й перехрестилась. – Вибач йому несамовитість його! Петро Михайлович, брате, – поставила Варвара тверді очі до мене, – був химерної вдачі, це так, може, й збаламучений од того, що читав забагато книжок, бо через них нераз і ум за розум заходить. Таке в Петра було, але чорти! Свят, свят, свят! Щезніть і пропадіть, нечестиві! Петро Михайлович, брате, був побожний чоловік і хоча не жив мирно із старшим братом, але честь і порядність утримував і мав їх над усе! Я щодо цього й на іконі поклястися можу.

І вона по-жіночому стукнула кулаком об кулака.

– Отже, й розповідь про ордена, якого обіцяли Петрові чорти, брехня? – спитав я.

– І-і-і! – зчудовано протягла Варвара. – Який ще орден? Гадаю, що в нашого старшого братця від злості ум за розум таки заскочив.

Я думав так само. Здається, до чортів, якщо вони є, ближчий був таки брат Іван, не Петро, і це вони нашептали йому несамовитість, яку й виклав у листі до мене.

Із сестриної розповіді мене вельми зацікавило ще й таке: Петро щось писав. Очевидно, завтрішній день маю присвятити розгляду його паперів, вони можуть сповістити більше, ніж вуста простодушної жінки, яка покійного брата по-сестринському таки любила.

Але поки до того взятися, в мене набігло безліч справ поточних, загальному оку та вуху нецікавих, тобто господарчих клопотів, адже мусив переконатися, в якому стані перебуває маєток мій та й заповіджений мені братовий. Окрім того, мав відбути візиту Івану Михайловичу, а ще до того, як у нас водиться, почувши про приїзд молодого й нежонатого, ті сусіди, в яких на виданні були дочки, а, отже, майже всі, сипнули до мене із візитами, ясна річ, із своїми дочками, між яких були й милі особи, але такої, щоб мене зачарувала, таки не віднайшлося: одне те, що я, за природою своєю, не вельми ласий до жінок, а друге, щодо них остережний, бо не бажаю натрапити котрійсь як на наживу риба. Через це великої гостинності не виявив, хоч усіх приймав із честю та належною чемністю, але прохолодно, давши зрозуміти, що маєток мій у розладнаному стані і поки його не поправлю, ні про які женихання не може бути й мови. Тактика виявилася доброю, бо, довідавшись про розладнання мого маєткового стану, сусіди миттю втратили свій до мене інтерес, адже шукали для укоханих донечок пари вигідної. Отак я мимоволі виявився брехуном, бо діставши спокій од гостей-сусідів засів за маєткові книги, що їх вів із дивовижною старатливістю брат Петро, і не без задоволення та здивування довідався, що маєток боргів не має (більше того, дехто винен мені, на що лежали відповідні квити), прибутки маю достатні, навіть зібралася накопичена сума, про сховок якої знала одна тільки Варвара, вона ж мені того сховка й відкрила, але різних потреб набігло чимало, на які брат Петро завів окрему графу в книзі, приписавши: “Що потрібно зробити”, – і там вичислено немало пунктів, один із яких звернув на себе мою увагу особливу, там значилося: “Провітрити склепа-усипальницю, полагодити гроби, на що вжити дубових дощок, скільки треба; справити вхідні двері й вимурувати до склепу сходи”. Ретельно вписано до реєстру інші неполадки, які я встиг вимітити по приїзді й власним оком.

Після перегляду книг я пройнявся до брата Петра глибокою шанобою і вирішив рушити на візиту до Івана Михайловича, бо сам він ще не приїжджав, а, як старший у роді, чекав на поклону від мене. Не скажу, що вибрався на цього візита з легким серцем, знаючи про братове незадоволення щодо Петрового заповіту – він напевне вимагатиме у мене частки й собі. Зрештою, прибрав собі до рук і частки двох сестер Тетяни й Анастасії, які їх віддали, щоб одержати собі віно. Тетяна вже померла, нещасливо вийшовши заміж за гуляку й пияка, а ще й любителя карт Івана Вітневича, який цілком розладнав свого невеличкого маєтка – цей плюгавець ставився до нашої сестри Тетяни гірше, як до свого пса, не раз виганяв її роздягнуту вночі на мороз; зрештою, програв своїх кріпосних, будинка й нарешті власну жінку – її врятували дві речі: Петро Михайлович послав Вітневичу загрозливого листа, що приїде і заб’є його, як мерзенного собаку, а друге, той другий гуляка, який Тетяну виграв, прийшов на неї подивитися, а що була

вона худа, виснажена, почорніла від гризот та літ, добровільно від неї відмовився, плюнувши й сказавши, що такий непотріб йому нідочого. Згодом по тому вона й відійшла із цього світу, а Вітневич був невідомо ким жорстоко побитий, гадаю, не без участі Петра Михайловича, а тепер пробував, як оповіла мені Варвара, без прихистку. Анастасія вийшла заміж у Полтавську губернію за Опанаса Терентієвича Чернявського, і хоча, як жартували, Темницька вийшла за Чернявського, живе щасливо, має багато дітей, двоє синів її вже в Полтавському кадетському корпусі і скоро стануть офіцерами. Варвара ж, яка переїхала жити до Петра Михайловича, – вдова, перетерпіла багато горя, втратила сина й дочку, і мала біду від зятя, який зненавидів тещу лютою ненавистю – оце він і перебив Варварі ногу, після чого та окривіла, а після смерті жінки, а Варварині дочки, вигнав тещу із дому. Не знаю добре спонук, що привело до такої колотнечі (прізвище Варвариного зятя було Тимков і був він із великоросів чи кацапів, як у нас кажуть), але знаю, що Варвара обороняла від звірств власну дочку – сама про те розповідати, попри словохітність, не любить, незмінне кажучи про зятя: “Хай судить того нелюда Господь!”

Їхав у повозі до брата Івана Михайловича й думав отак про своїх сестер: тільки в однієї доля склалася щасливо. Дощі вже припинилися, дороги підсохли, хоча траплялися калабані, небо – заставлене громізdkими, нерушними хмарами, яскравобілими вгорі і сірими насподі – вони тягнулись у глибину грядями, а між ними ясно синь небо палало. Простували лісовою дорогою, вряди-годи колеса потрапляли на коріння, від чого повіз струшувався, загалом же дорога майже заросла травною, в якій проїжджено хіба дві колії, смугами вглиблені в ґрунт. Ліс листяний: дуб, осика, береза, граби та вільха; спокійно поспівували пташки і на душу мені сходив мир. Із насолодою вдихав густе й свіже повітря, сонце грало плямами під ногами в коней, ті плями сплітали із тінями химерні сітки, і я пригадав, що колись так само їхав поволеньки з батьком по цій дорозі, і той щось мені оповідав про життя

Варвара ж, яка переїхала жити до Петра Михайловича, – вдова, перетерпіла багато горя...

лісу, а що з батьком я нечасто мав змогу побути отак наодинці, то пройнявся урочистістю цього моменту, на душі було так само мирно й добре, а він навчав мене, що людина мусить любити не тільки своїх близьких та кривих, але й довколишній світ: і пташок, і тварин, і дерева, і квіти, й траву. І мені чомусь стало смішно, що треба любити дерево і траву, але батько на мій сміх і здивоване запитання сер-

йозно відповів, навіть зараз чую його тремтливий від струсів позову голос:

– Все живе, синку, тільки тому й живе, що в любові зі світом перебуває.

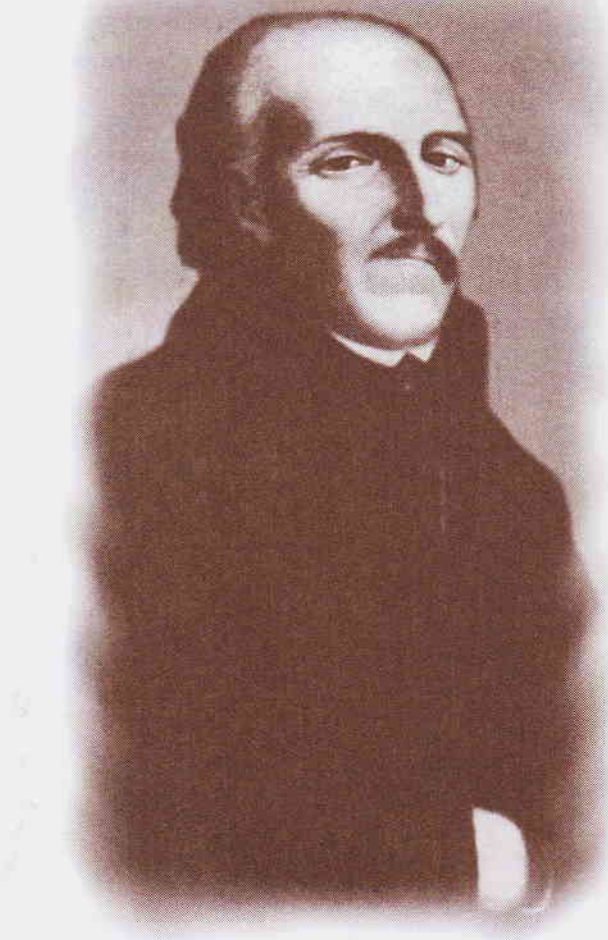
– Хіба дерева й трави живі? – здивовано спитав я.

– Звісно, – мовив батько. – Вони ростуть, і дихають, і живляться, народжуються й умирають.

Отож їхав зараз і думав, яку велику правду сказав тоді батько. Здавалося, й справді чую, як ростуть навдокіл дерева, кущі й трава, як вони дихають, слухав їхній гомін, перемовляння та співи пташок, і раптом мене почало охоплювати якесь дивне почуття, бо, відчув: я тут не чужий, адже ця дорога обігріта дитячим моїм спогадом; адже в теплому синюватому повітрі так виразно почувся живий батьківський голос; адже запах, яким дихнув на мене подувець, також знайомий до щему, бо я жива частка цього малого світу і ніде, ніде, де тільки побував, не пізнавав такої спокійної, упевненої й натуральної уписаності у світ; адже ці світотіні під ногами коней – це письмо, яке читається не очима, а через них розумом, – серцем, бо я нарешті вдома і, здається, починаю переконуватися, що мені звідсіля вже нікуди не захочеться їхати, а сірий звір, який так мучив мене раніше, навіки здох і переселився у ті площини, в які не бажая вступати; адже можу й умію відчувати велику радість простих речей, наприклад, цієї проїздки через ліс, і я раптом почав

вірити, що мене привели сюди шляхи світові та господні для якогось чину, конче мені необхідного, коли жадаю гармонії для єства й духу свого; ще не знав якого чину, але вже вловлював у собі засіяні теплі первні, бо пізнав раптом із невідворотною певністю: цей світ потрібен мені, а я йому, і наша злука натуральна й недочасна.

“Дім Лісу, – подумалося мені. – Дім лісу! Як добре, що тебе давно збудовано! Але що про тебе знаю?..”

Іван був старший мене на двадцять років, що виключало близькість поміж нами; правду кажучи, я, та й інші брати, окрім Петра, його полюблявся.

Іван Михайлович ніби мене чекав, хоч я приїхав без попереднього сповіщення: не встиг повіз заїхати до його просторого двору, як уздрів на ганку високу, але й значною мірою широку, ніби старий дуб, постать. Іван був старший мене на двадцять років, що виключало близькість поміж нами; правду кажучи, я, та й інші брати, окрім Петра, його побоювався. Але йшов назустріч, широко розкривши обійми, із розсвіченим обличчям; я ж приїхав сюди дещо розчулений, отож з мене миттю видуло всі, які тримав, застереження, ми щиро, навіть радісно обійнялися.

– Змужнів, змужнів! – рокотав поважний, трохи пропитий бас. – Справжній лицар мідного жерла!

Відвів мене від себе, тримаючи руками за плечі, й пильно подивився.

– Сподіваюся, не покинув служби? Було б нерозважно.

– Хто зна, – засміявся я, – але службу я таки покинув.

Відтак побачив, що помережані червоними жилочками братові очі стверділи.

– Татусь був би з того незадоволений, – сказав сухо.

– Але чому ж? – зчудувався я.

– Ну, ми ще поговоримо. А тепер у дім, у дім! Там тебе чекають – не дочекаються.

– Хіба були сповіщені про мій приїзд?

– То-до-сю! – протяг Іван Михайлович. – Хіба не знаєш наших звичаїв? Зрештою, звідки тобі їх знати, коли давно тут не живеш? У нас усі про все знають!..

У мене в серці тенькнуло: випадало, що брат за мною стежив. Зрештою, признаюся, якийсь неспокій щодо того мав, тобто щось таке, ніби за тобою й справді стежать чиїсь очі. Але клав це за інтерес до мене, як до новоприбулого.

Іван Михайлович обійняв мене за плечі й так по-братському ми зайшли в дім, де назустріч нам, як опоки, звідусіль посипалися наявні в цьому домі діти, а роздольна братова, Марта Йосипівна, радісно розчоломкала мене в щоки.

– Скільки літ, скільки зим! – примовляла вона, – від неї несло кислим духом, природи якого вгадати не міг.

...роздольна
братова, Марта
Йосипівна,
радісно розчо-
ломкала мене
в щоки...

Спершу все було як звичайно: поки накрили стола, почалися докладні розпити як з боку Івана Михайловича, так і його половини, ніби потрапив я під перехресного допита. Дітям я привіз подарунки, і вони через те були від мене в захваті, оточили нас колом і захоплено слухали нашу дорослу балачку, цікаво поблискуючи очками, я помітив, що вони досить таки брудні. Потім був довгий обід із безліччю страв; відзначив, що Іван Михайлович не тільки багато їсть, жадібно поглинаючи страву за стравою, а й немало п'є, а те, що я пив мало, у нього викликало погано сховане роздратування – зрештою, всі ці речі з опису можна було б опустити: обоє ми знали, що прибув я для ділової розмови, отож попередні балачки були ніби артилерійська пристрілка перед боєм, яка мало кому шкодить. Зрештою, діти почали бешкетувати за столом, жбурляючи одне в одне фруктами, й були з-за столу прогнані; Іван Михалович захопив карафку із калганівкою, чи ялівцівкою, чи зубрівкою – щось світлобрунатне, і повів мене до свого кабінету, де ми нарешті опинилися віч-на-віч.

– Брат Петро Михайлович, – сказав Іван цілком тверезо, ніби не влив у себе більш ніж достатньо трунків, – образив мене й моїх дітей своїм заповітом, це ти знаєш?

– Звісно, знаю, – спокійно мовив я, – але він, як і ви, – не міг казати Івану Михайловичу “ти”, та й не казав ніколи, – навряд чи відписували б у заповіті щось йому.

Цей резон уразив Івана Михайловича, він ніби кілка ковтнув і зчудовано вирячився на мене. Але я залишався спокійно усміхнений, тобто приязний і повний чемного признання.

– Це речі не до порівняння, – сказав брат. – У мене купа дітей, а в нього – тільки ми. Вважаю, що матінка, царство їй небесне, глибоко помилилася, коли захотіла, щоб твоїм маєтком орудував він – це куди ліпше зробив би я.

– Не можу нарікати, – мовив я так само спокійно, – бо застав усі справи в повному ладі – господарство впорядковане й доглянуте!

– А мені казали, – буркнув Іван Михайлович, наливаючи собі й мені до келихів, – що ти застав маєтка розладнаного.

У мене знову тенькнуло в серці, виявляється, оті гості-сусіди доповіли братові й це.

– Мій гріх, – сказав, засміявшись. – Мав же якось оборонитися від жіночого наступу.

Іван Михайлович випив, зовсім не зважаючи, що я не взяв келиха, і засміявся й собі.

– Жіночий наступ! Добре сказано! – він з пристуком поставив келиха, ніби бридливо відкинув. – А що, ти як Петро не бажаєш заводити родини?

– Родину заведу, – відповів, я. – Але мушу розглянутись і подихати свободою.

– А знаєш, що Петро був вар'ят? – холодно подивився брат. – Біла гарячка, чорти – щось не вірю, щоб він добре вів господарство.

– Але вів його зразково, – сказав я із притиском. – Навіть, ліпше, ніж добре!

– Гаразд! – відступив Іван Михайлович. – Господарство твоє, ним тобі й рядити. А чи не хотів би, щоб заспокоїти душу того сум'ятного й хворого чоловіка, ну, щоб полегшити, сказати б, йому муки пекельні... ну, щоб поправити вчинену мені кривду... тямиш, що хочу сказати?

– Щось не зовсім, – чесно признався я.

– Йдеться про справедливість, – категорично мовив брат. – А відтак, сам міг би додуматися і відступити мені половину з Петрового спадку.

“Ну от, – вже не так спокійно подумав я. – До цього таки дійшло! Стережися, Тодосю, і тримай носа гостро!”

– Коли б так учинив, – мовив із вдаваним спокоєм, – то мав би вділити частку й Олександрю Михайловичу, Варварі й Анастасії.

Іван смикнув головою, як кінь, якому натягли віжки, зірвався раптом на ноги, попобігав кімнатою, тоді знову налив і випив.

– Варвара своє одержала, – рубаючи мовив він. – Анастасія має досить власного за чоловіком. Олександр тут ніколи не житиме. А в мене купа дітлашні, чи ж не бачив? Я вже й так майже голий, а що буде, коли розділю маєтка на сім часток, подумав про це, подумав?

Іван Михайлович лукавив й увіч приймав чи хотів прийняти мене за дурня; як сповістила Варвара, і я вже це відзначав: його маєток був більший за мій і Петровий разом узяті. Був би більший і навіть коли б додати маєтка Анастасійного чоловіка, до якого ми стосунку не мали.

– На жаль, мушу вам відмовити, брате, – сказав я якомога розважливіше. – Воля покійного свята, учинена без мого натиску – маємо її шанувати. Я ж приїхав до вас з іншою метою – це стосується всіх...

– Стривай, стривай! – перебив мене Іван Михайлович. – Розповіси потім. Хочу відкрити тобі одну сімейну таємницю. І збавнеш, чому заговорив я про Петровий спадок.

Він знову випив, мене не припрошуючи, й оповів річ, яка мене трохи здивувала, бо, признатися, ніколи таке не спадало мені до голови. Виявляється, наш покійний дід Петро Григорович, який і набув немало маєтка ще в часи гетьмана Кирила Розумовського, а ще більше наш батечко, маючи великі родини, дбали не тільки про те, щоб вивести своїх нащадків у люди й забезпечити їм безбідне існування, а й турбувалися, щоб родинне майно не розпорошувалося, а тривало у внуках та правнуках. Через це основним спадкоємцем залишався старший син, який мало де служив, а решта йшли чи в ченці, чи в служби, на які відсилалися з дому, зчаста й далеко, і то для того, щоб родинне майно було для них віддалене чи й непотрібне. Цим заходом і вбивалося ці два зайці. Адже й справді, один тільки Іван Михайлович був посланий короткочасно на службу до Петербурга, але не на військову, а на

цивільну, щоб мати навички цивільного пробуття. І це мало тривати, поки живий був наш батечко. Для остороги було послано на цивільну службу й Олександра, і цим також вбивалося два зайці: коли б хтось із них дослужився високого чину й маєностей, то батькові крихти були б також такому непотрібні, а коли б хтось повернувся б, то, маючи честь столичної служби, посів би належне й почесне місце, як це посів Іван Михайлович, котрий є дворянським маршалком у рідному краї. Семен, Петро і я були послані у військову службу з метою відрізати нас від рідної землі та маєтків, не кажучи вже й про те, що на війнах ще й убивають, але можлива й вислуга: Семена вбили, а Петро дослужився чину полковника і міг би проіснувати й не зазіхаючи на батьківську частку, і тільки сама заздрість до брата, тобто до нього, Івана Михайловича, або ж і ненависть, повернула його назад у рідні краї, де він і намагався якнайбільше братові допекти. Саме тому, сказав категорично Іван Михайлович, і я мав би не полишати служби, а вона в мене складалася цілком щасливо (це правда, зазначу), а десь осісти в тих краях, куди мене закинула доля (в Естляндії, наприклад, подумалося мені). Коли б так сталося, батьківський маєток знову міг би зібратися до купи, всі були б задоволені й без зайвого розпорошення.

Я раптом побачив перед собою страшне, п'яне, із запаленими червоними очима, обличчя. І мені стрілило до голови, що брат мій безумний, що оця химерна мислительна сітка, яку сплів оце переді мною, не дідова чи батькова, а його твориво, що вона, сітка ота – павутиння, а він павук, адже павук завжди прив'язаний до свого плетива, а без нього не проживе. І мені здалося, а може, так сталося, бо і я випив, примушений братом, більше трунку, ніж звичайно собі дозволяв (а трунок, як казав, зле на мене діє), що тіло мого старшого брата розбухає, а голова меншає, а руки й ноги виростають у довгі зламані лапи, а на дні щелепи – не мед, а отрута, і він зараз уприсне її в мене, вплутає у ті виплетені мислительні сітки і спокійно та задоволено стане мене пожирати. Бо коли б повірити цьому павуку: і дід, і батько навмисне творили із нас блудних синів, тобто не ми самі йшли з дому, а були в культурний спосіб прогнані, навіть на смерть нашу сподіваючись, як на добру річ задля збереження майна – чим більше нас помре, тим менше майно буде розшарпане. Я цьому не міг повірити, бо не могла це бути правда. Правда була інша, може, також не вельми приваблива, але ж не така безумна. Отож, на мою думку, правда була в тому, що й дід, і батько, аби зберегти панство наше, бажали, щоб ми стали законними коліщатками держави, яка пожирала нашу батьківщину, а отже, від того монстра обереглися; коли ж станемо плоть від плоті її, пожирати нас їй буде ні до чого. Саме це сказав мені свого часу отой загадковий Микола Миколайович, з кола Василя Капніста, з яким мені довелося пройтися Невським проспектом, сумно згодившись, що й він таке коліщатко, але те, що багатьом

із нас вдалось утиснутися в махину імперії, од пожертя нас не вберегло. Так, сказав тоді Микола Миколайович, ми ніби збереглися, зберегли свої маєтки, але духа й волю втратили, і це, може, й навіки, коли не отямимося. Саме в цьому і є анатомія рабства, виходу з якого мій співрозмовник не бачив, бо це рабство не було примусове, а добровільне. Отож, дивлячись на розмите обличчя, що плавало в диму переді мною, і слухаючи безумні братові речі, я вдруге жажнувся, адже тоді, коли полишав військову службу, мав тверде переконання: досить повернутися на рідну землю, і я вб'ю в собі сірого звіра. Але, виявляється, за братовою логікою, я тут цілком зайвий, бо призначення моє – бути викинутим із рідних пенатів і десь пропасти в непрохідді чужих просторів. Здається, це саме відчував і брат Петро – ось чому в п'яному безумстві він ішов у яри, ліси, болота, поля і стріляв там у блудні вогні, намагаючись їх спекатись, знищивши.

– Я, я, – сипів мені в обличчя допряма п'яний мій старший брат, – маю посісти весь батьківський спадок! А ви, блудяги, згиньте й пропадіть!

Після таких слів у цьому домі більше залишатися я не міг, тому кинувся геть. Брат, важко тупаючи ногами, біг слідом і горлав:

– Всі ви передохнете, передохнете, блудяги, а я маєтку розпо-рошувати не дам! Чорти вас усіх поберуть і перечавлять. Бо я, тільки я тут господар!

На щастя, мій візник коней не розпрягав, очевидно, йому того не запропонували, а може, тому, що возив раніше Петра Михайловича і міг знати, як кінчаються візити в цей дім. Тому я зміг вскочити в повоза, а візник, готовий бувши, хльоснув коней, і ми викотилися з двору, і вчинили це цілком вчасно, бо почули за спиною несамовитий гавкіт – за нами було спущено собак. Але пси за межі двору не побігли і я, озирнувшись, уздрів серед двору розколошкану й розшарпану здоровенну постать Івана Михайловича, яка несамовито махала руками і щось горлала. На ганку мій позір вихопив більшу пляму: там збилися укупі жінка й діти Івана Михайловича й також щось верещали. Коні мої гнали вскач...

Так і не встиг сказати братові про мету, з якою до нього завітав. Звісно, передусім то була візита чемності після повернення додому. Але, знаючи, що брат вимагатиме частку з Петрового маєтку, я вирішив певною мірою зробити супротивний хід проханням узяти участь в упорядкуванні родинного склепу, принаймні виділити для того певні кошти й робітників, хоч добре відав, і Варвара це мені потвердила, що він не дасть ані копійки і не виділить жодного майстра. Коли ж трохи заспокоївся від тих пристрастей, подумав: так воно, може, й краще, з братом Іваном чим менше спілкуватися, тим здоровіше, а перебувати на віддалі ліпше для обох, отже, з лихого виходить і добре, матиму принаймні те щастя, що не бачитиму його та й не влазитиме в мої справи, бо він завжди такі речі любив.

Отож склепом вирішив зайнятись насамперед. Спершу наказав провітрити його, бо дух там стояв важкий і спертий. Для цього розчинили двері навстіж і відслонили кілька продухвин, які чомусь були забиті старим ганчір'ям. Через тиждень я спустив до льоху людей і зліз драбиною сам. Було запалено кілька смолоскипів, і в нерівних червоних спалахах побачив десять великих гробів і ряд менших – там були вмерлі діти. На деяких трунах дошки повідпадали, але на кожній була мідна табличка із іменням покійного. Гріб Петра Григоровича, мого діда, було засмолено, як довідався згодом, за наказом Григорія Петровича, так само й гріб баби, а дружини Петра Григоровича Олени Григорівни, уродженої Скорупиної. Лежав тут прах і найзнаменитішого із роду Темницьких, єпископа Йоасафа, в миру Івана, який приїхав умирати додому, і остання його воля була бути похованому в родинному склепі. Цей гріб уже розпався, тож наказав підняти покришку і побачив прах, одітий в пишні єпископські одежі, які зовсім не зітліли. Прах змушені були вийняти, бо треба було замінити долішню дошку, яка цілком зігнила, і під парчевою подушкою знайшли якісь рукописи, писані химерним, викрутасним почерком, як писали в першій половині XVIII століття – були це вірші чи пісні, бо біля деяких із них значилися ноти.

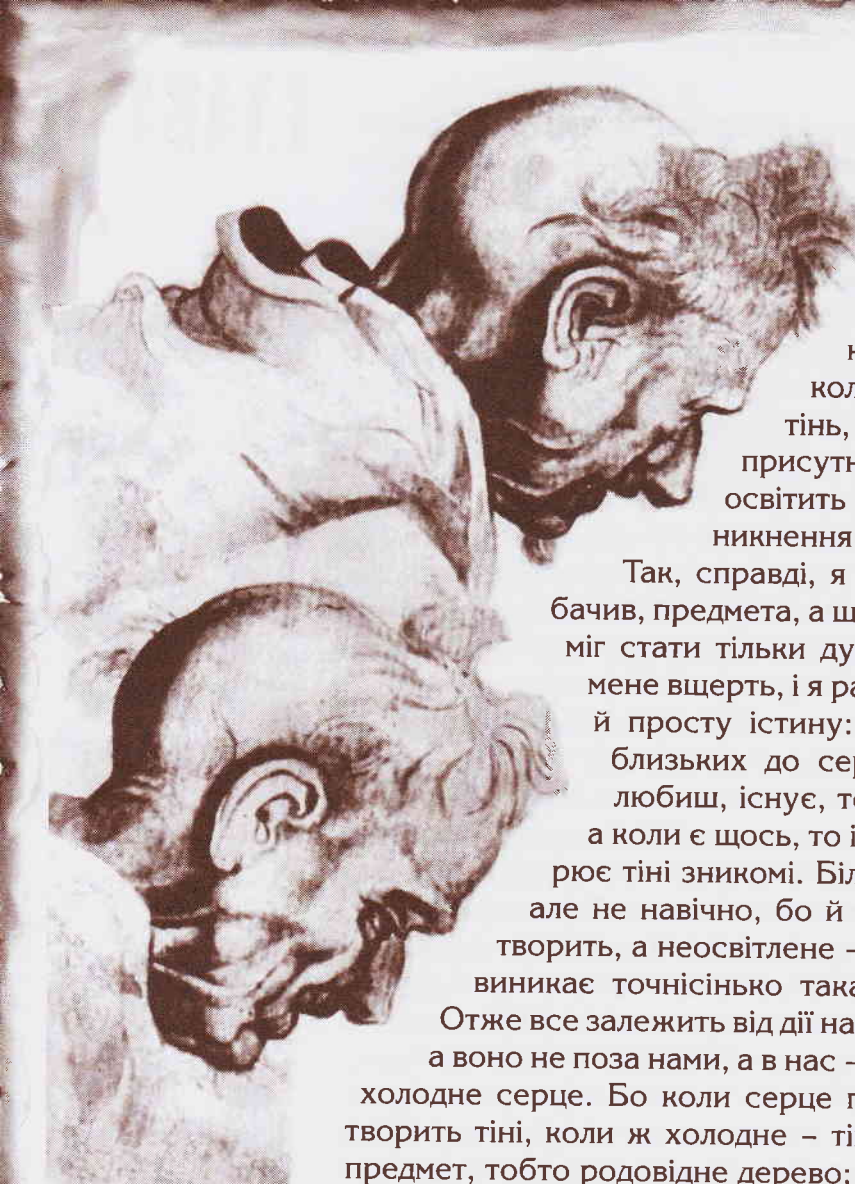
Ті папери стали трухою, але я захотів їх забрати звідти, однак, коли виніс на повітря, вони ніби згоріли в моїх руках, розпавшись у попіл. Прочитати тих паперів я не зміг, за винятком кількох уривків з аркушів, захованих в оправу, обшиту атласом – далі в цьому писанні я ці листки використаю. Лежали тут мої дядьки Андрій та Григорій із дружинами, також батько і матінка. Десятим, не рахуючи дітей, ліг сюди Петро Михайлович, його труна різко різнилася свіжістю дерева, але була точнісінько така, як в усіх, тобто дубова, нічим не оббита. Мене здивувало, що такі труни цілком подобали на ті, які доводилося бачити в римокатолицьких монастирях, та й сам звичай ховати у склепах католицький – очевидно, це залишилося в родинній шляхетській традиції, адже ми колись числилися серед польської шляхти.

Із однією із цих трун у мене зв'язано дитячого спомина. Якось батько поїхав, захопивши й мене, до брата Григорія Петровича і ми, діти, в гулянках забігли на горище, бо там, як сказали дядькові дівчатка, є справжня труна. Григорій Петрович тримав її для себе підготовлену, більше того, мав звичку, на когось розсердившись чи з кимось посварившись, забиратися на горище, лягати в труну і навіть у ній спати – саме в такий спосіб він найкраще заспокоювався; приводив при цьому приклади із стародавніх аналізів, що так чинили не раз славетні мужі із християн та й поган. Коли ж ми, діти, лазили дивитися на гроба, виявили в ньому торбини із сушеними сливами, яблуками, грушами та вишнями. Старша кузина моя сповістила, що батько тримає сушню тут навмисне, одне, що тут досить сухо, труна стояла неподалік комина, а друге, Григорій

Петрович бажав, щоб дубові дошки ввібрали, як він пишно казав, аромат садів – тоді йому, мертвому, здаватиметься, що лежить у власному саду, а сад Григорій Петрович вельми любив, плекав, багато віддаючи йому часу. Зараз у тій труні відскочила бічна дошка; я нахилився, щоб роздивитися покійника, коли підняли покришку, і мені здалося, що з труни й справді йде легкий фруктовий аромат.

Покійників я не боюся, бо випало у військових походах побачити їх стільки, що не бажав би того нікому. Не раз бачив і покійників у гробах: свого часу відвідав київські печери, з великою цікавістю приглядаючись до мумій святих; бачив у Володимирі мощі князів Юрія Всеволодовича¹¹, Андрія Боголюбського¹² та його сина Гліба Андрійовича, юнака вісімнадцяти літ; пам'ятаю, мене вразило, що лиця їхні були монголоїдного типу; бував я у Суздалі, де відвідав мощі тамтешніх святителів; бачив Андрія Боболя¹³ у Полоцьку, Карницького в Люцині¹⁴, погрібальницю герцогів курляндських у Митаві – вони не викликали в мене страху, а тільки властиву людині цікавість. Але найбільше вразив набальзамований семидесятилітній старець герцог Ернест Бірон¹⁵, давнішній страшний правитель Росії. Він був, навіть у прах перейшовши, навіть у старих літах винятково гарний, і тоді я подумав, що з'єднання краси й жорстокості очевидячки природне, адже це майже правило, що писані красуні надто люблять себе, а надто люблячи себе, не можна любити інших; відтак красуні й красені здебільшого виростають черстві, немилосердні й вимагають поклоніння своїй красі. З другого боку, не раз буває, що гармонійно з'єднується і бридкість із жорстокістю, бо бридка людина через свій гандж стає ущербна і мститься навколишнім за ту ущербність, як завжди буває при крайнощах у нашому світі, а краса та бридота і є такі крайнощі, хоча й стоять на різних полюсах, однак до себе вельми часом і близько.

Але всі зустрічі із мертвим світом не зачіпали мого серця, таки трохи зчерствілого через воєнне життя, відтак усі ті мерці: святі, князі, герцоги були для мене не більше як видовищем, а я глядачем видовища, а що воно жахне, тим більший з'являється інтерес; згадаймо, з яким захопленням дивились у давні часи на глядалищах, коли гладіатори вбивали один одного, чи коли бились із звірями й на очах гинули, чи коли ігемони публічно мучили та карали непокірних християн. Тут же, при гробах рідних, я відчував щось цілком протилежне. Після того, як у мене в руках розпались у попіл вірші та пісні мого дядька, єпископа Йоасафа, я відчув у душі незнаний досі трепет – мені тут, у напівтемряві, де хиталися червоні тіні, де стояла не моторошна, а врочиста тиша, було не просто цікаво, а хвилююче цікаво, а може, й не цікавість то була, а почуття особливого осяяння – на мить здалося, що не гроби оце переді мною, а дерево, бо марно родоводи звикли малювати у формі дерева, а головне – це було моє дерево, гілкою якого є й я сам; відтак щось священне отінило мене в той час, і я гостро усвідомив, що хоча всі оці померлі уже ніщо у цьому світі, що вони навіки

зникли, що вони – кістки й шматки недотлілої плоті, але вони, в певний спосіб, з'єднані в дусі і що ця з'єднаність більша, ніж собі уявляв. Так, вони – тіні зникомі, але тінь ніколи не виникне, коли немає предмету, отже коли є тінь, існує й предмет. А ще має бути присутнє джерело світла, яке предмета освітить – саме це і є передумовою виникнення будь-якої тіні.

Так, справді, я бачив тіні, відчував, хоча й не бачив, предмета, а ще більше – джерела світла, яким міг стати тільки дух, саме це світло й наповнило мене вщерть, і я раптом збагнув дивну, хоч, може, й просту істину: можна любити й самий прах близьких до серця померлих; коли ж те, що любиш, існує, то це вже не ніщо, а таки щось, а коли є щось, то існує й предмет, котрий і витворює тіні зникомі. Більше того, вони хоча й зникомі, але не навечно, бо й дерево, освітлене сонцем, тінь творить, а неосвітлене – ні, але коли з'являється знову, виникає точнісінько така ж тінь, яка була передоцім. Отже все залежить від дії на предмет духу – джерела світла, а воно не поза нами, а в нас – можливо, це і є наше гаряче чи холодне серце. Бо коли серце гаряче чи тепле, воно світить і творить тіні, коли ж холодне – тіні зникають; відтак зникає сам предмет, тобто родовідне дерево; коли ж оживає й запалюється, оживає й предмет. Для мене, признаюся, в тій прохолодній п'їтмі склепу це й стало особливим одкриттям, яке й зробилося своєрідним продовженням отого дивного бачення в Долині Видіння, пророцтва, записаного на скрижалях Вічної книги, яка в певний час лягла перед мої очі, сама розгорнулася в потрібному місці, сама прочиталася. І з глибини пам'яті виринули слова колядки, яку чув ще в дитинстві: "Самі ся книги порозчинялись, самі ся свічі позапалились", адже тоді, в Естляндії, в домі милих Мейделлів і сталося таке чудо, коли в мені, в нутрі моєму сама від себе запалилася свіча й огріла моє затверділе й закам'яніле серце. І не спроста, подумалося мені, вона засвітилася, а щоб привести мене сюди, до власного родовідного дерева, до людей, хай і мертвих, але з якими я зв'язаний найживішими нитками, отже й зовсім не мертвих. А ще я спогадав, що мої предки, зберігаючи отой стародавній звичай ховати не в землі, а в склепі, може, й не знали, а прочували, що це для чогось потрібно, що це потрібно не їм самим, а їхнім нащадкам для того, щоб у їхніх душах не погасала свята свіча. І саме тут, охоплений такими дивними почуттями, я

...вони – тіні зникомі... , коли є тінь, існує й предмет. А ще має бути присутнє джерело світла, яке предмета освітить – саме це і є передумовою виникнення будь-якої тіні.

...я бачив тіні, відчував, хоча й не бачив, предмета, а ще більше – джерела світла, яким міг стати тільки дух...

вже напевне пізнав, що нікуди звідсіля не поїду, що я вже не марнотравний син, котрому доводилося їсти й свинячу їжу (свиняча їжа – це й була моя служба на чужій землі, чужим людям, чужій, зрештою, державі), а що я вже повернувся, а той батько, що зустрічав блудного сина, можливо, і є оце дерево роду мого, що його пізнав у цьому склепі, а заздрісливий брат блудного сина – це і є Іван Михайлович із його різким відстороненням од роду, хоча й землі рідної він і не покидав.

Отож, поки лагодилися труни, вигрібалось сміття, мурувалися сходи, щоб можна було до склепу вільніше зайти, я був при тому сторожко присутній, аби щось там брутально не порушили. Пробував при цьому в особливому піднесенні, в особливому осяянні, як воно не дивно звучить, і тільки тепер пізнав, що вже справді вдома, бо той дім нагорі – дім тимчасовий, а цей – вічний. Більше того, дістав переконання, що подібне міг відчувати й брат мій Петро Михайлович, але він мав, очевидно, більші сумніви, як я – ось чому виходив розстрілювати блудні вогні, які попри все манили його до кінця днів його, я ж цього нітрохи не потребує.

Отоді й настав час розібратись у паперах, не тих, що стосувалися господарчих справ, а котрі стосувалися його душі, а отже таїни його.

Але перш ніж учинити це, змушений був відбутися ще одну зустріч із старшим братом Іваном Михайловичем, яка стала для мене певною несподіванкою. Брат приїхав до мене невдовзі після того, як було до склепу вставлено нові міцні, дубові двері із грубих дощок, навішано замка, якого я особисто замкнув, а ключа тримав у себе. Іван Михайлович виявився сама душа, перепросив за вчинену мені образу, сказавши, що горілка недаремне зветься чортовим зіллям, отож, коли її вживає, стає дурний, несамовитий і чинить чортіщо (я при цьому подумав, що він надто часто згадує чортів), а потім мусить соромитися й каятися. Брат з'їв у мене обід, але відмовився від пригощення гарячими трунками, сказавши:

– Не присилюй, Тодосю, не присилюй! Приїхав до тебе з миром, а коли вип'ю, знову посваримося.

– Настільки не можете собою опанувати? – спитав я.

– Не можу, – тяжко зітхнув Іван Михайлович. – Тоді не я собою кермую, а ті капостні чорти.

Перейшли до кабінету, де закурили люльки. Цікаво, що Варвара при обіді сиділа, як мармурова статуя, і не проронила ані слова, а коли Іван Михайлович до неї чемно, навіть запобігливо озивався, залишалась і тоді кам'яною статуєю, тільки, може, не мармуровою, а гранітною і не видала й пари з вуст. Побачивши таке ставлення до себе сестри, Іван Михайлович на неї більше уваги не звертав, розмови за столом не починав і сам запропонував піти перекурити.

– Чув я, – сказав Іван Михайлович, зі смаком випускаючи клубеня диму, – що заходився біля склепу наших покійників.

– Саме так, – притакнув я, знову відзначивши: брат мене з поля зору свого не випускає, має тут свої вивідчі очі, подумки я вирішив ті вивідчі очі відшукати. – Там був нелад.

– А казав, що Петро всьому давав лад, – легко й спокійно докинув брат.

– У нього був реєстр незробленого, – звідомив я, – і саме це стояло там першим пунктом.

– Захищаєш брата, захищаєш! – добродушно обізвався Іван Михайлович, окутуючи себе димом. – Це мене тішить, брати мають жити по-братерському.

Не міг на це не здивуватися, адже в усіх розбратах почин давав таки він. Але промовчав, недаремно чекаючи, що буде далі, адже приїхав до мене певне не для того, щоб вибачитися.

– Довго міркував над нашими стосунками, – так само легко й приязно сказав брат. – Не з тобою, звісно, бо ми з тобою жили разом хіба що в Петербурзі, та й то ти лише навідувався. Не заперечиш, що саме мені завдячуєш, бо коли б тобою не піклувався, не наймав учителів, науки б ти не здолав.

– Дійсно, – мовив я. – Завжди буду вам удячний.

– Отож, – задоволено хитнув Іван Михайлович. – Розбрат був у мене з Петром і це з малих літ. В родині завжди є темна овечка чи темна хмара, ото цією овечкою й був Петро, хоча й гріх казати не добре проти покійника, котрий недавнечко відійшов.

Й це було сказано мирним, добродушним тоном, хоча те, що сказав, далеко мене не переконувало.

Він замовк і деякий час грався з димом, я чинив так само, ініціативи в розмові не забираючи.

– Так от, кажу: довго про це думав і до такого додумався. Петро був такий свавільний і не слухався мене, старшого брата, через те, що поселився у батьківському домі, тобто в родинному гнізді і рядив тим місцем, де перебуває усипальниця роду нашого. Отож і забрав собі в голову, що він тут перший, а не я, як належить за законом. Це значить: гординя його здолала, а гординя, як знаєш, один із найбільших гріхів, як вістить християнська наука, чи ж не так?

– Так написано, – сказав безсторонньо я, й собі зі смаком затягуючись.

– Отож, щоб ми з тобою братерство не ламали, пропоную таке. Перенесімо й церкву, й родинного склепа в моє село. Тоді все стане на свої місця, причини до розбрату не буде, і ми житимемо як належить: старший брат – старший, а молодший на своєму місці.

І він добродушно примружився, трохи лукаво на мене позирнувши.

Я ж був настільки уражений, що здивовано розтулив рота і тільки лупав безтямно очима.

– Це ж як? – ледве здобувся на слова.

– Дуже просто, – мовив Іван Михайлович. – Церква дерев'яна, розібрати й зібрати її неважко, я сам цим займуся, а склепа викопаємо й вимуруємо нового.

Згадав, як у мене розпалися в руках папери дядька Йоасафа, отже знав, що винесений на повітря прах так само розпадеться.

– Але ж, брате, – сказав уже не безсторонньо. – Турбувати прах умерлих – гріх смертельний.

– Ти ж бо турбував, – спокійно мовив Іван Михайлович.

– Я тільки навів лад, – сказав уже обурено. – Чи ж не знаєте, що виносити на повітря тіла не можна, вони миттю розпадуться.

– Ну, їм уже все'дно, – спокійно мовив Іван Михайлович. – Тіла не раз, навіть часто, навіть святих переносять.

– Цього дозволити не можу! – гостро сказав.

– Усипальниця й тіла наших покійних, – мовив Іван Михайлович, і в його очах спалахнула крига, – належать не тільки тобі, а всьому роду. Я ж старший у цьому роді, отож маю право на вирішальне слово.

– Але вони на моїй землі, – ще гостріше сказав я.

– Це правда! – хитнув Іван Михайлович, дивлячись уже не на мене, а собі під ноги. – Але право роду тобі не належить.

– Тоді давайте скличемо всіх живих і сущикх родичів і вирішимо радою, – мовив я.

– Це довго та й не всі згодяться чи зможуть приїхати, – ухильно сказав Іван Михайлович. – Може, подумаєш?

– Ні, – твердо мовив я. – Такого святотатства не вчиню ніколи.

Іван Михайлович курих. Обличчя його стало непроникливе й суворе, на мене він не дивився.

– Отже не хочеш? – спитав зимно.

– І розмови не може бути! – вигукнув я із запалом.

Іван Михайлович знову потонув у димі, а ще більше у чорній задумі, певне, радився зі своїми чортами.

– Тоді продай мені їх, – сказав раптом іржавим голосом і поставив супроти важкі олив'яні очі.

– Що-о-о? – протяг я здивовано.

– Чого дивуєшся? – тим-таки голосом мовив брат. – Продай! За ціну сторгуємося, за свій рід не поскуплюся!

Тоді я відчув, що зі мною чиниться щось таке, як чинилося із самим Іваном Михайловичем, коли його відвідував, адже недаремно

ми однієї крові. Отож зірвався на рівні й заволав так, що до нас миттю прискочила сестра Варвара:

– Геть із мого дому, нечестивий! Щоб ноги твоєї тут не бачив!

Я аж задихався і нетямно тикав пальцем на двері.

– Що таке, що таке? – зойкнула Варвара.

– Щеня! – заверещав Іван Михайлович. – Це так віддячуєш мені за добро, яке тобі зробив?

– Геть! Геть! Геть! – ревів я, тупочучи ногами й відчуваючи, що кров залила мені обличчя й мозка.

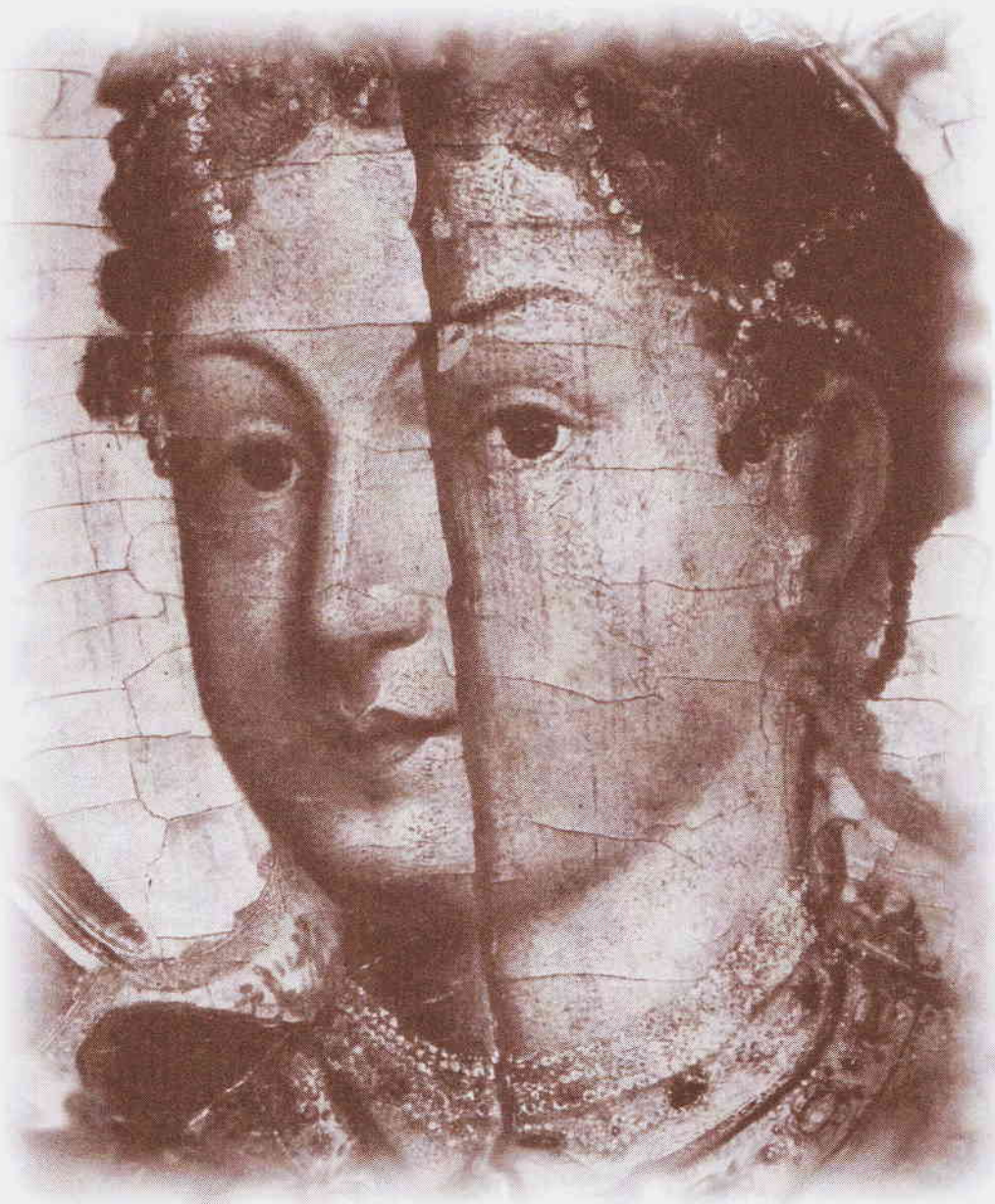
Іван Михайлович звівся, обличчя мав кам'яне, десь таке, як передоцім у Варвари.

– Бачу, такий ти навіжений, як і Петро! – крикнув він, гордо звів голову, а за мент гримнув щосили дверима.

– Що тут у вас сталося? – верескнула Варвара.

Але я говорити не міг. Упав у крісло – тіло моє трусилося. Варвара метнулася, щоб принести мені води...

Отже стосунки мої із братом уклалися так, як мали і які були в нього і з Петром Михайловичем. Очевидно, це наш родовий фатум, адже в кожній родині є своя чорна овечка, як сказав Іван, чи ж чорна хмара. Це було моє перше враження від того дивоглядного візиту і, можливо, я описав його трохи гротесково. Але охоловши й діставши здатність мислити спокійно та розважно, в мене з'явилися інші думки, а передусім: чи не мав Іван Михайлович у своїх діях певної рації? Річ у тім, що почавши переглядати Петрові папери, перше, що натрапив: брат складав родовідну Темницьких, принаймні збирав до того матеріали – ці папери лежали купно в одному із ящиків його столу. І я пильно ними зайнявся, після упорядкування склепу вони стали мені подвійно цікаві. Там були виписки із польських шляхетських гербовників, такі були і в мене: частково наш татусь сам їх зібрав і переписав для кожного із синів, частково я розшукав по давніх книжках. Знав я також, що мої прадіди були задніпровськими козацькими полковниками і наближеними до гетьмана Павла Тетері, тобто мали цілком пропольську орієнтацію. Після того, як Павло Тетеря з України втік, захопивши козацькі скарби та клейноди¹⁶, мої предки втратили свої маєтки на Брацлавщині та Волині, принаймні син одного із прадідів Василя Григорій опинився на Лівобережжі разом із сестрою своєю Юліаною Василівною, яка вийшла заміж за миргородського полковника Данила Апостола¹⁷, що свідчило: перейшовши до гетьмана Івана Мазепи, гілка роду нашого значення свого не втратила, а ще високо шанувалася. Але прадід мій Григорій Васильович пішов за Іваном Мазепою у 1708¹⁸ році і в час тих розрухів десь був забитий, що стало фатальним для нашого роду, адже досі його представники приставали на бік сильних, хоч, треба признати, завжди програвали: поставивши на Тетерю і сподіваючись зажити належного становища у Польській державі, якої були записною шляхтою, вони втратили маєтки, а поставивши на Івана Мазепу, втратили мож-

Григорій опинився на Лівобережжі разом із сестрою своєю Юліаною Василівною, яка вийшла заміж за миргородського полковника Данила Апостола.

лівість посідати високі посади в Козацькій державі російської протекції¹⁹. Наш дід, Петро Григорович, відтак залишився сиротою, очевидячки, власних маєтків не мав, бо майно мазепинців було російською владою конфісковано²⁰, через що юність його пройшла в тітчиному домі, тобто в домі одного з наймогутніших козацьких полковників, який був аж такий спритний, що й сам, будиши мазепинцем, швидко винюхав, куди дуює вітер, незагадно перекинувся на російський бік, а пізніше сягнув і гетьманської булави. Саме

тому Петро Григорович міг спокійно навчатись у Київській академії, а потім став людиною Данила Апостола: ні він сам, ні його нащадки згодом вищих чинів у Гетьманщині досягти не змогли, тобто полковницьких чи генеральних – їхня місія стала укріпити власне становище у другому ряді. Це значило, що великих маєтків дід доступитися не міг, але достатні здобув. Достатні для однієї родини, а не для трьох, бо мав трьох синів, якщо виключити четвертого, Йоасафа, який постригся в ченці.

Я ще раз переглянув родовідну, накреслену Петром Михайловичем, і побачив ще й таке. Вже дід наш збагнув, що козацтво відживало свій вік, принаймні в час, коли вирости його діти, про Мазепу та Карпа XII залишилися тільки темні перекази і хіба що певний жаль за проминулим, що існувало, але для них уже гадано – Малоросія поступово русифікувалася. Влада полковників та полкових канцелярій при гетьмані, що жив більше в Петербурзі, як у своїй країні, ще трималася, але вже не мала ані прав, ані самостійної сили. Запорозька Січ загинула, тож найспритніші з малоросіян почали кидатися на російську службу. Мій дід, Петро Григорович, сам син забитого мазепинця, збагнув це одним із перших. Він залишив старшого сина Андрія на батьківщині, де той став бунчуковим товаришем²¹, а двох інших послав за межі Гетьманщини: Григорій Петрович став квартирмейстерським офіцером при генералі Плем'яннікові, а мій батько, Михайло Петрович, – поручником Ростовського карабінерського полку. Таким чином і сталося те, про що казав мені Іван Михайлович: старший син залишався вдома, а молодші викидалися з рідних стін і поставали блудними. Точнісінько це саме вчинив і мій батечко Михайло Петрович, із тією різницею, що дав і старшому синові закуштувати петербурзьких хлібів. Але й батько, й дядько мій Григорій Петрович повернулися на рідну землю; дідовий маєток усе одно розклався на три частини, відтак брати з'єднались в одну родину тут, у дідовому помісті, у склепі. Але жоден із них розширити свого маєтку навіть до рівня дідового не зумів, а, маючи кожен своїх дітей, мусив згодом розділяти й дробити вже свої частки; зрештою, й сам рід дробився і розсівався: нащадки Григорія та Андрія Петровичів уже не лягали в дідівському склепі, і це чиста випадковість, що ліг у ньому мій брат Петро Михайлович, адже призначення його, як, до речі, й моє, було посіяти свої кістки десь на чужині, у відриві від рідної землі. Чи не тому Іван Михайлович бачив і розумів Петра за чорну овечку, адже родовідну місію було призначено йому, а не Петру, а Петро з тим погодитися не бажав. Виходило відтак, що я прибув заступити Петра і, відповідно, сам ставав чорною овечкою чи хмарою для Івана Михайловича. Отже, наша родовідна й справді творилася десь за такою схемою, її й накреслив у своєму скрипті Петро Михайлович, але найцікавіше те, що він усе усвідомлював та розумів, відтак і збунтувався: доля йому дозволила не посіяти своїх кісток під імперськими прапорами,

а з волі матінки родинне гніздо посів я, як наймолодший, у цьому зіграла свою роль, як гадаю, й певна диспозиція між матінкою та Іваном Михайловичем, про що я ще напишу, окрім того, жіноча логіка завжди абсурдна й не раз вносить замішання у бездоганні, креслені тверезими чоловічими розумами, схеми. Відтак у діях Івана Михайловича, який прийняв на себе місію родовідного накреслювача, не було нічого нерозумного чи ж божевільного, коли він хотів перенести дідівську церкву й родинну усипальницю у своє володіння; він мусив жити за тією ж залізною чоловічою логікою людини скutoї схемою, яка не враховувала одного: саме того, що тонко провідчула матінка наша – живих сердець блудних синів, яких від рідного дому відкинено й відчахнуто не з їхньої волі, відтак ніхто про їхню волю та серце не питався і зважати на те не бажав, отож бунт блудних синів на рідній землі – це і є голос живого їхнього серця. У цьому я розумів, як ніхто, брата Петра. Відтак можна вважати, що брат виборов право лягти в родинному склепі, відписав свого маєтка мені також неспроста: передавав справу, яку не встиг завершити, в мої руки, тобто залишив мене своїм спадкоємцем не лише матеріальним, а й духовним. Саме це мене непомірно зворушувало, адже з братом Петром я так мало спілкувався! Був він бездітний, безженний, я ж – значно його молодший, отже став ніби не братом, а сином його. Що ж, нічого не мав проти. В кінці свого родовідного скрипту, до якого я ще нераз повертатимуся, Петро Михайлович записав річ, гідну розмислу:

“Людина мусить жити згідно з натуральним призначенням – це і є життя в Бозі. Кожен народ володіє натуральним правом на власне самодостатнє життя, так само рід, так само й окрема істота, бо все натуральне – від Бога, а що йде всупереч натуральному, – суперечне Богові. Відповідно розкладаються й обов’язки людини: вона мусить жити в своїм народі, в роді і сама від себе. Перший її обов’язок – дбати за народ свій, другий – за рід, третій – за себе. Найменший обов’язок – останній, найбільший – перший. Коли людина дбає за себе, а за рід та народ не дбає, вона живе як тварина. Коли ж дбає за себе і за рід свій, а не дбає за народ – рід її розпадеться, а вона сама зникне. Коли ж дбає тільки за народ, а рід розсіює, народу не вбереже, а потрапить у рабське іго, хоч може родину свою частково і вбереже. Але так чи так, не дотримуючись натурального права, людина піде в розсіяння. Жити за натуральним правом – це будувати боже царство в середині себе (Лука, XVII – 21). Царство ж боже не наслідують, бо воно не пожива, не питво, але праведність, і мир, і радість у Дусі Святій (До римлян, XIV – 18)”.

Мушу признатися, що думки Петра Михайловича вельми суголосні з моїми, один тільки пункт для мене був не зовсім збагненний: чому це людина, коли дбає тільки за народ свій, а рід розсіює, народу не вбереже? Здається, брат тут натякав на нашого прадіда-мазепинця.

Папери, які переглядав, були цілковито впорядковані – це наш, зрештою, родинний архів. Саме тут збережено документи предків, що підтверджували наше шляхетство, зібрано папери діда Петра Григоровича: окремо – опис прийому гетьманом Апостолом імператора Петра Другого²², складений самим дідом, який на тому прийомі був присутній – це трапилося під час коронування в Москві. Знайшов я “Коротку історію Малоросії”²³ з козацькими піснями того часу, писану також дідовою рукою, але не відаю, чи його складання, чи ні – цього в рукописі не зазначено. Всі родинні й маєткові акти охайно переписано дідовою рукою й опрацьовано в шкіру, дивно те, що всі три примірники залишилися тут,

тобто дід чомусь синам їх не роздав;

очевидно, давніший намір кріпити в синах дух роду став у часі неактуальний. Була тут переписана дідовою рукою “Історія про народження Петра Великого”, але дописана кимось іншим – чому цікавився дід цим предметом, важко сказати, адже батько його загинув у змаганні із цим царем. На “Литовському Статуті”²⁴ давнього польського видання я знайшов написа самого гетьмана Данила Апостола – книгу подаровано дідові; були тут також рукописні збірники пісень та виписок із різних книг. Знаю, що саме дід склав для нашої церкви родинного синодика для поминання померлих – його мені показав був отець Сергій під час ремонтних робіт біля склепу; зберігалися тут численні листи дідові до синів, які він писав із копіями, і відповіді синів; знайшов я листа гетьманші Юліани Василівни Апостолової до чернігівського архієрея у справі дідового

...я знайшов
написа самого
гетьмана Данила
Апостола – книгу
подаровано дідові.

одруження і всілякі інші менш важливі записи та цидули. Все це трималося охайно складене, пронумероване і зшите із відповідними заголовками рукою Петра Михайловича. Осібний зшиток склали різні матеріали до малоросійської історії – складений також Петром Михайловичем, – з усього видно, він цим предметом цікавився, більше того, зберігся початок історичного твору, який почав писати Петро, але не закінчив, заголовку той не мав – відклав його, щоб докладно вивчити згодом. Була в домі й чимала бібліотека, яку почав збирати ще наш дід, а довершив його внук, той-таки Петро Михайлович, бо батечко наш книжками не цікавився. Я поклав собі так само докладно вивчити бібліотеку одне через те, що до книг сам прихильний і привіз із собою немало їх скриню, а друге, мені цікаво було, чим цікавилися і дід мій, і брат, адже недарма кажуть, що книгозбірня – душа її господаря.

Варвара Михайлівна, моя сестра, була дуже невдоволена із цих моїх занять, зауваживши якось, що ліпше б я зайнявся справами господарчими, бо хтозна, чи Петро давав їм лад. З цього я виснував, що брат сестру до господарчих справ, окрім того, що стосувалося дому, не допускав.

– Дивися, Тодосю, – сказала сестра, – щоб і ти не надвередився умом од цих паперів та книжок, як це було з твоїм братом. Як на мене, весь цей непотріб спалила б!

Я з жахом зирнув на неї. Трапилося це ввечері, я сидів при свічках за столом, а вона ввійшла, принісши мені вечірнє молоко із печивом. Стояла із тацею в руках, світло падало на її обличчя, кво-ло його осяюючи, і я, розвернувшись до неї, вразився: було це не живе лице, а залізна маска: очі її поблискували, як чорні камінці, а вуста твердо підтислися – переді мною стояло живе втілення анальфabetизму, суворого, нетерпимого й рішучого, адже твердо була переконана, що вчення – це п'ятьма, найбільша мудрість – у запереченні мудрості книжкової, як це в давні віки вкладали лю-дям у голови християнські анахорети.

І я раптом збагнув страшну істину: коли б доля не штовхнула мене повернутися у рідний дім, всі ці папери були б спокійнісінько спалені. А ще збагнув, що тут, в отчому обійсті, я знайшов не одного склепа із тлінними останками предків своїх, а два – другим склепом і були всі ці папери, що я їх розглядав, а один і другий стали музеєм тіней зниклих. Сестра ж Варвара спілкування із тими тінями не потребувала, для неї життя означалося видимим світом, отже речами видимими і справами насущними – все інше, вважала вона, має віддатися вогню, тобто перейти в дим, який спалахне короткочасним багаттям; сам вогонь витворить короткочасне світло, видасть короткочасне тепло і щезне – так, зрештою, вмирає дух. Відтак у мозкові моєму зазвучала фраза, написана хитливим братовим почерком: “Коли людина дбає тільки за себе, вона живе як тварина”, – тобто без духу в собі безсмертного. Дух же, подумав

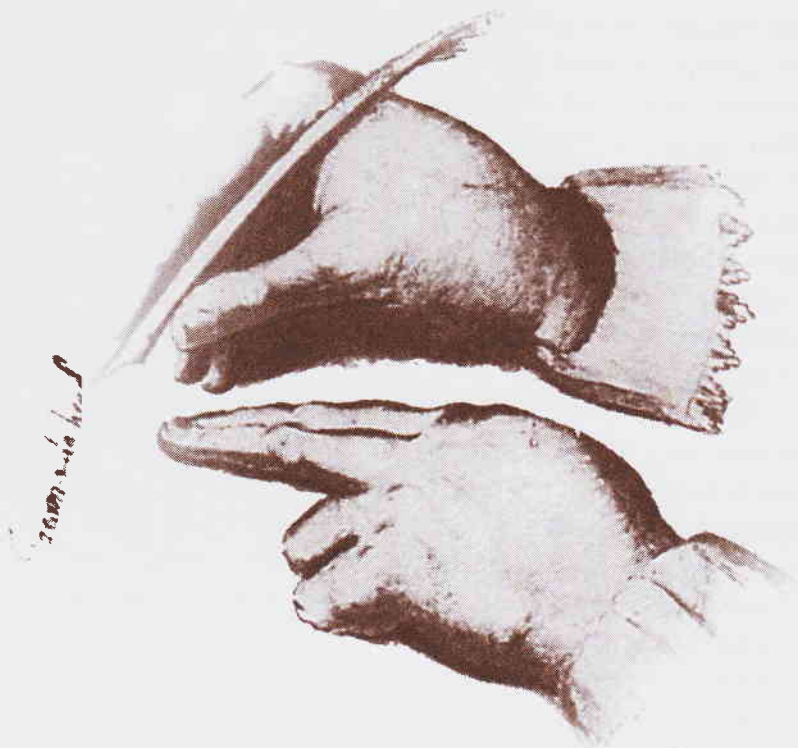
я, і є посельцем отаких склепів, а вміст їхній стає їхнім матеріальним образом, а самі подібні склепи – домівкою їхньою. Але цього Варварі розповісти чи пояснити не міг – не збагне вона. Тому й мовив якомога тепліше:

– Помиляєшся, Варваро! Адже сама ставила квіти біля склепу в поминальні дні?

– Так, ставила, – здивовано сказала Варвара.

– Отож, сестро, ці папери, і є квіти нашої пам'яті про тих, що вже не з нами. Ставлячи їх, ми знаємо, що вони зів'януть невдовзі, але чи ж можемо не класти?

– То одне, а це інше, – твердо сказала Варвара, підходячи до столу і ставлячи тацю просто на розкладені папери.

І я раптом збагнув страшну істину: коли б доля не штовхнула мене повернутися у рідний дім, всі ці папери були б спокійнісінько спалені. А ще збагнув, що тут, в отчому обійсті, я знайшов не одного склепа із тлінними останками предків своїх, а два – другим склепом і були всі ці папери, що я їх розглядав, а один і другий стали музеєм тієї зниклої.

МІСЦЕ ПІД СОЛНЦЕМ.

ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ

а ме оця Варварина фраза і штовхнула мене до цього писання. Тобто, коли подумати, насправді склепів не було два, а один, про що свідчить знахідка під подушкою у труні єпископа Йоасафа – він велів свої папери покласти біля мертвого тіла, а інші такого розпорядження не видали. Але фактично папери кожного із них лежать так само під подушкою часу, і вони є духовною чи напівматеріальною частиною їхнього єства. Дивно, що цього не розумів церковний слуга – єпископ, велівши поховати з собою і частку свого духовного єства – папери, очевидячки бажав, щоб і вони мали ту ж долю, що й його єство фізичне. Але так чи інакше, папери із тими марними останками, що лишилися догнивати у склепі, мають між собою безпосереднє злиття. Отож і мушу учинити поміж цими первнями таке натуральне з'єднання, яке не матиме печального образу, що сталося з паперами єпископа, дядька мого, – отак і постане, спогадав я, пам'ятник родові, якого можу поставити. З другого боку, не тільки заради цього те чиню, а передусім, щоб пов'язати в собі деякі розірвані нитки, простіше кажучи, бажаю всіх їх, похованих у склепі, зрозуміти, і коли таке здолаю, саме це й можна буде назвати “Поверненням блудного сина”, адже блудні вогні навряд чи так остаточно перестали мене манити – я, їдучи сюди, принаймні не зовсім був упевнений, що повертаюсь у батьківський дім назовсім, моє повернення у першій стадії було більше рефлекторне, як усвідомлене та продумане; і ще тепер часом здається, що повернувся назовсім, а часом і ні. Таким чином, можна сказати, що моє писання подобає на оте стріляння брата Петра у блудні вогні, коли він напівпритомний блукав лісами й полями – сподіваюся однак, що з кожним пострілом мені яснішатиме в голові, а безрозсуддя і запаморока вимиватимуться з неї, як дим. Адже є речі, які розумній істоті збагнути конче необхідно, інакше її сумління ніколи не буде чисте; а дбати про це – обов'язок кожної людини, якщо вона хоче вважати себе за homo sapiens.

У цьому розділі прагну зібрати з паперів те, що стосується діда нашого Петра Григоровича, оті округлині з його довгого, як він

написав в одному із листів до мого батька, і важкого життя. Мав тут певну рацію, адже те життя було ненастанною, впертою боротьбою за місце під сонцем, бо його батько, Григорій Васильович, йому маєтків не залишив, а як мазепинець, покинув ще й важку славу. Отож, щоб збагнути деякі дідові дії, маю сказати й пізнати більше й про прадіда. Річ у тім, що ця особа в нашому роді оповита глухою заслоною, яка майже цілком покриває того таємничого нашого предка, відгороджуючи од нащадків. У родинному розписі, що його склав брат Петро Михайлович біля прадідового імені стояло: "Офіційна версія: загинув у війні з булавинцями. Сумнівно. Дивись листа П.Г. №18. Конфідент І.М.", що можна розшифрувати так: офіційно в родовій пам'яті вважалося, що прадід загинув при усмиренні російського бунтівника Кондратія Булавина, супроти якого й справді посилялося козацьке військо, як прочитав я про це в "Короткій історії Малоросії". Відшукавши листа №18, що його написав наш дід невідомій особі (це була копія), я прочитав: "Чого досяг мій батько, палко люблячи батьківщину і поклавши за неї своє добре ім'я та голову, цілком забувши про добробут власної родини? Як конфідента Махіавеля, його таємні діяння пожег час, могила бозна-де, маєтків не залишив, родину покинув напризволяще. Це не шлях для мене, бо хочу жити, здобувши надійне місце під сонцем". Мазепу тут не названо, але на маргінесі рукою Петра Михайловича написано: "Мазепу прозивали Махіавелем", тобто його уподібнювали до знаменитого Ніколи Макіавеллі. Отже, прадід виконував цілком таємні доручення гетьмана Івана Мазепи, а це значить був довіреною йому людиною, в цій службі він і загинув. Оце і все, що збереглося про прадіда в розглянутих мною паперах – про нього не згадували, розповідей старших не записували, а їх могло бути й більше. І тут я пошкодував, що посварився з Іваном Михайловичем, адже він, як найстарший серед нас, міг щось тут знати.

Таким чином, дідове життя творилося ніби протиставне до батькового, адже йому доводилося не тільки починати все заново, а й виходити із важкої тіні підозр, бо сучасники його молодості добре відали, ким був його батько, відтак сам дід мав підстави пам'ять про власного батька стирати, що свідомо й чинив. Такі передумови на початку життєвого шляху зумовлювали те, що він ніколи не міг ставитися на перших ролях, і єдиний шлях здобути щось був через дім миргородського полковника, тобто дім його тітки – шлях був безпечний тим, що Данило Апостол, бувши мазепинцем, навряд чи так уже щиро покаювся перед Петром Великим; як гравець, побачив, що програє, отже, й рятував свою родину й маєтки – оце й була головна причина його відступництва від повсталого гетьмана: прадід же, як заїлий патріот своєї землі, ці речі зігнував, через що й ковтнула його п'їтьма. І тут я збагнув, чому цікавився дід життям російського царя: хотів пізнати ту силу, яка пожирала його народ, і якій збирався служити, а відтак не повторити батькової

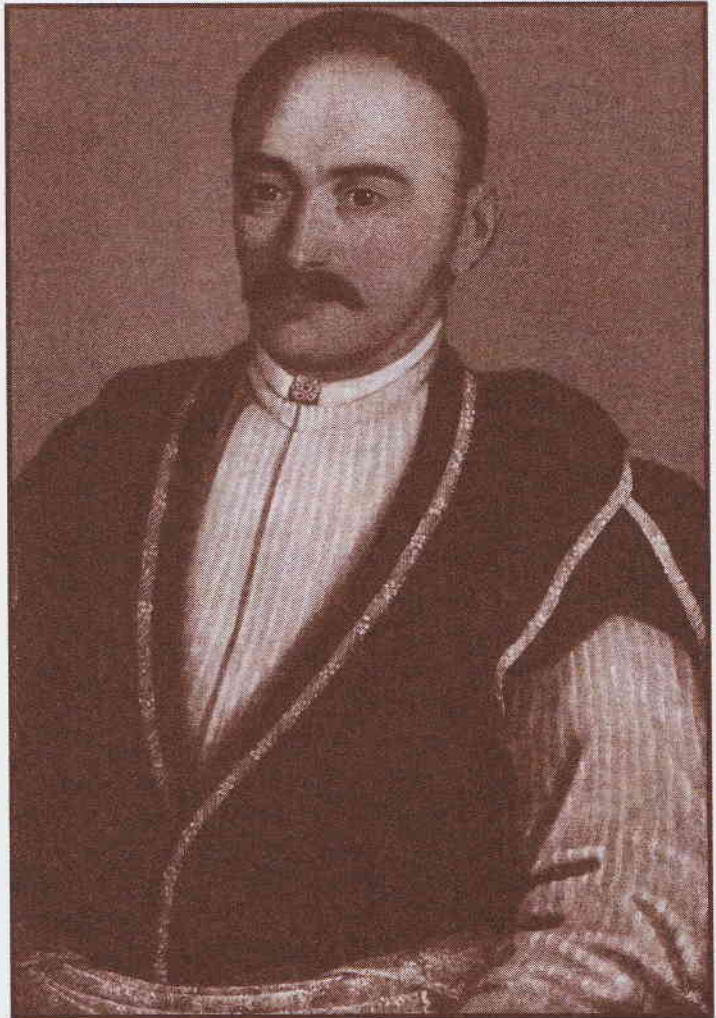

Мазепа виношував
плани відривання
Малоросії від
Великоросії ще на
початку свого
гетьманування.

помилки, адже той був відверто, вороже налаштований до Росії. Щодо самого повстання Мазепи я знайшов у записках брата цікаве повідомлення: “Плани Махіавеля почалися всупереч історичним свідченням не з 1705 року, а в 1690 році, як свідчать автентичні рескрипти короля Іоанна III Собеського, заадресовані до предка нашого, полковника польських Запорозьких військ”. Сповідення разюче, тим більше, що самих рескриптів польського короля, які напевне були в родинних паперах, я не знайшов, можливо, брат їх десь заховав, і треба було пошукати в домі якогось сховку. Цим я займаюся пізніше, але поки що досить цього запису, бо саме через нього тягнеться нитка не тільки до прадіда, а до прапрадіда, що може пояснити, у який спосіб Григорій Васильович опинився на Гетьманщині. Виходило ж, що Мазепа виношував плани відривання Малоросії від Великоросії ще на початку свого гетьманування і був зв’язаний таємними нитками з моїм прапрадідом, син якого в цих таємних стосунках міг бути натуральним і вірним посланцем.

Це відкриття схвилювало мене, я збуджено ходив покоем і уявляв, як ховано пробирається мій прадід із Правобережжя на Лівобережжя, можливо, перевдягшись в одягу купця, чи ченця, чи мандрівного школяра, як таємно зустрічається із гетьманом, передаючи йому королівські листи. За логікою фактів ці листи мали бути знищені, але вони знищені чомусь не були, а опинилися в нашому родинному архіві, саме в тій родині, яка пильно стирала в собі пам’ять про свого предка-мазепинця, отже потрапили до рук діда. Батько такими речами не цікавився і міг про них нічого не знати, отож потрапили до рук Петра Михайловича, який волів їх не тримати відкрито, а свою замітку про те, кинуту ніби між іншим, можливо, скеровував до того, котрий займатиметься історією нашого роду, властиво кажучи, мені. Отже, не помилюся, коли скажу, що рід наш до Петра Григоровича, діда нашого, був налаштований супроти Великоросії цілком вороже – дідові треба було певних зусиль, щоб стерти те із родової пам’яті і засвідчити свою лояльність до імперії: чи не тому був одним із перших, котрі послали своїх синів на російську службу, відтак учинив їх блудними синами. До речі сказати, син Данила Апостола Петро, як вичитав я із братових записок, був довголітнім заложником батька, жив у Петербурзі та Москві, поки не став полковником і сам, але то було щось інше: Петро Апостол змушений був перебувати на російській службі, а Петро Григорович своїх синів послав туди з умислом, отже вчинив те цілком добровільно. Звернув на себе мою увагу й той маленький факт, що миргородський полковник і

прадід мали синів однолітків і обох назвали Петрами, отже обидві родини між собою були дружні, не кажучи вже про шлюб Данила Апостола із сестрою Григорія Васильовича – це також могло ув'язуватись у тодішні політичні ігри, комбінації, а відтак і таємниці. Я не мав достатніх матеріалів, щоб ті ігри та комбінації збагнути, але одне можу судити певне: в родині миргородського полковника, а потім гетьмана, Петро Григорович не був у ролі бідного сироти, а тітка любила небожа як рідного сина. Про це свідчить хоч би те, що Петро Григорович здобув добру освіту і вважався добрим правознавцем у тому часі, принаймні він, коли Апостол став гетьманом, вів при гетьмановій підтримці справу спадкоємства Темницьких на Волині й Поділлі, тобто не маючи ще власних маєтків, хотів повернути колишні родові, що залишилися по гетьману Тетері, з яким вони були споріднені по жіночій лінії – щодо цього в паперах залишилося немало слідів: прохань, звернень і апеляцій, писаних молодого ще дідовою рукою з численними юридичними покликами на закони –

ось чому Данило Апостол подарував йому видання “Литовського статута”. Щодо цього дід, знову-таки за гетьманським сприянням, звертався до різних вельмож, зокрема князя Долгорукого та Остермана, навіть до цариці Анни Іоаннівни, до російських резидентів у Варшаві, до сейму, єпископа-примаса, а через графа Гавриїла Головкіна до графа Михайла Антонія Потоцького, але всі ці велетенські заходи не дали сподіваного результату: своїм рішенням сейм визначив, і цей документ я мав змогу почитати, хоч польську мову в рукописі розбираю не без труду, що Темницькі не мають права на маєтки предків, бо були дисидентами, покинули Польщу і перейшли на службу Росії. Не знаю, чи правдиві мої здогади, але мені здалося, що Петро Григорович бажав покинути Росію й повернутися на місце прожиття прадідів, тобто великих сподіванок на становлення в російських умовах не мав – ось чому було на ту безнадійну справу витрачено таку силу енергії. Але доля Темниць-

... в родині миргородського полковника, потім гетьмана, Петро Григорович не був у ролі бідного сироти...

ких – у великих ділах програвати, вони ставили на сильних, але ніколи не на найсильніших, бо, можливо, не могли безпомильно визначитися, отже немало сили витратили на вітер, здобуваючи собі місце під сонцем. І після великої тієї поразки дід значною мірою втратив ілюзії, які в'язали його з Тетерею, тобто з полковниками правобережних козаків, справа яких у Польщі була приречена, також із Іваном Мазепою та мазепинцями – дітися було нікуди, отже, місце під сонцем можна було завоювати тільки тут, у новій батьківщині, в державі, до якої такі ворожі були його предки; треба було йти відтак до закладання власних фундаментів родового дому, і він почав те чинити з такою ж несамовитістю, з якою брався за будь-яку справу, що служила його утвердженню, тобто згодився, що його рід має зріднитися з новою вітчизною, проливати вже за неї свою кров; сіяти кістки на кримських полях, в Лівонії, Естляндії і будь-де, куди пошле їх імператорський указуючий перст, отже служити тому орлу, польоти якого не зупиняли ні Альпи, ані Балкани, ні твердині Людовіка XIV, відтак ненависного предкам государя називати милим і своїм, поминати його милість в роди з родів і прикладати зусиль до погибелі його ворогів, тобто одностумців і союзників його ж предків, – ось чому так начорно був викреслений із родової пам'яті прадід наш Григорій Васильович, та й про батька його й діда не залишилося в сімейних паперах не тільки прихильного, а й узагалі докладного опису чи спогаду, хіба глухий жаль, що маєтки їхні пішли із водою й димом і вже ніколи у рід не повернуться.

Не зайве сказати при цьому, що із захопленням Росією Волині та Поділля, тобто після переділів Польщі, цією справою зайнявся вже сам Іван Михайлович – цього разу йшлося про спадкоємство за гетьманом Апостолом, але на наше подання Правительствующий сенат відмовив, та й рід наш вельми розмножився. Мене тут зацікавила така позиція: чи Іван Михайлович не хотів цим самим остаточно від братів одійти, переселившись на Поділля, чи це ще одна ознака його апетиту? Питання залишається нез'ясованим.

Така умоглядна картина витворилася під впливом фактів, що їх пізнав через зібрані Петром Михайловичем родинні папери. Але попри те нутром відчував: щось залишалось недосказане і не тільки образ прадіда нашого, мазепинця, повитий туманом і зумисне зачорнений, а існує якась таємниця і довкола діда. Підставою до того стали згадки про папери, яких не знайшов серед інших, а Петро Михайлович їх напевне читав, бо на них посилався. Можливо, ці папери були в посіданні Івана Михайловича (і не завжди брати були у ворожнечі, в їхніх стосунках бували й світлі хвили, як оповіла Варвара, і вони активно поміж себе спілкувалися, інколи зачинаючись, сам на сам, а про що говорилося, Варвара не відала, бо її любий зять із північного племені не тільки зламав їй ногу, а й відбив слух в одному вусі), або ж Петро Михайлович їх пильно сховав. Чекати замирення із Іваном Михайловичем була річ довга в часі,

а сховок можна було б і пошукати: тайник міг бути тільки в стінах або на горищі, бо папери мали переховуватись у сухому – пивниці та інші вогкі місця для цього не годилися. Тож, гнаний нетерплячкою, я почав вистукувати стіни, передусім кабінету, відтак на стук прискочила Варвара, бо хоч і не дочувала, а звуки розрізняла добре, не чула хіба звуків слабких, зокрема шепоту. Отож сестра постала, як темна мара, у дверях, підозріливе світлячи очима.

– Що це ти робиш? – спитала скоромовно.

– Як гадаєш, Варваро, є в цьому домі тайник?

– Звісно є, – спокійно сказала сестра. – Дід і батько ховали гроші і все найцінніше.

То була невелика ніша, вроблена в стіні у нашій залі; щоб добутися туди, треба було відсунути дошку в одержній шафі, вмурованій у тиньк, – я вже того тайника обдивлявся.

– А іншого не може бути? – спитав.

– Гадаєш, є інший? – зчудовано спитала Варвара.

– Напевне є, – сказав. – Петро Михайлович пише про деякі папери, а тих паперів і бракує.

– Гадаєш, там можуть бути гроші? – палко видихла Варвара. – Але Петро перед смертю нічого не сказав, я була біля нього невідступно, і помер він при ясній пам'яті.

– Не гроші, не гроші, Варваро, – сказав я нервово, ходячи покоем, – папери, які чомусь пильно ховалися.

– То він міг ті папери спалити, – спокійно сказала Варвара. – Коли вони непотрібні для нашого роду...

– І ти про них ніколи не чула?

І раптом помітив, що Варвара мнеться.

– Кажі, кажі, сестро, – підігнав я. – Вони можуть бути важливі.

– Не знаю, – непевно прорекла вона. – Про якісь папери вони торочили з Іваном. Але про що саме, не розібрала, сам знаєш, як у мене зі слухом. Іван...

Вона замовкла і чомусь озирнулася, але ми були самі, слуги вже спали в своїй половині.

– То що Іван? – спитав я.

– Іван радив їх Петру спалити.

– Бачила, що він щось палив?

– Ні, але це йому труду не склало б. В нього ж тут коминок.

Це було й справді так. Я підійшов до коминка, зазирнув до середини, але попелу там не було. Петро Михайлович помер ще в холодну пору, тепер груб не топили, а попіл звідусіль було вибрано слугами, отже тут слідів не могло бути жодних. Тайника годі шукати й у коминку, бо папери не мали б прогріватися.

– Не думаю, що він те спалив, – сказав я. – Петро був з паперами ретельний. Усе в нього складено й підшито. Та й не знищили тих паперів ані дід, ані батько наш. Отже важливі були.

– Мені вони цих таємниць не відкривали, – трохи ображено сказала Варвара.

– Бо жінкам, сама знаєш, – мовив я жартівливо, – таємниць відкривати не можна. Згадай, як було із Євою.

– Але ти ж сказав, – тим-таки ображеним голосом сказала сестра.

– Сказав про те, чого нема, – прорік я. – А таємниці, якої нема, жодна жінка не викрие.

– Смієшся з мене? – спитала Варвара.

– Не сміюся, а раджусь. Бо з ким порадитися, як не з тобою.

– Погано знаєш жінок, брате, – багатозначно сказала Варвара.

– Справді, – згодився я. – А ти нічого такого не палила? – спитав несподівано сам для себе.

– Я? – зніяковіла Варвара. – Щось трошки й палила...

– Що саме? – гаряче спитав я.

– Якись папери Петро давав для розпалу в печах. Але не думаю, що вони були важливі.

– Чому не думаєш?

– Сам же сказав: Петро важливого спалити не міг. Був на тих паперах помішаний, як оце й ти робишся. Було якось...

– Що було? – скрикнув я.

– Ну, паперина впала зі столу. А я на неї наступила. Господи, як він на мене кричав! Не менше, як той мій проклятий зять... Хай йому Господь того гріха простить.

І вона безнадійно махнула рукою.

Розмова дещо мені дала. Папери були – це перше. Друге: Іван Михайлович про них знав, а що радив їх позбутися – якоюсь мірою небезпечні. А коли небезпечні, могли стосуватися нашого прадіда, отого таємничого Григорія Васильовича. Але чому їх зберігав дід? Щодо батька, тут ясно, батько тим не цікавився, отже папери могли в нього зберігатися, а він і не зазірав у них, тим більше, що написані стародавніми, важкими до прочитання почерками. Коли їх зберігав дід, міг він гадати, отже потрібні: лежать, то й лежать. І ще одне питання: чи не мали вони зв'язку із заходами повернути маєтки на Правобережжі? Але міг ставити безліч подібних запитань: те, що прочитав, відповіді не давало, отже треба було добуватися нових засобів пізнання.

Розглянувся. Варвара вже давно пішла, свічі догоряли, кімната заповнена тютюновим димом від моєї люльки – все поринуло у якісь загадкові, химерні, ніби зеленаві сутінки. І я раптом відчув, що на мене хтось пильно дивиться. Повільно повернувся у той бік і зустрівся віч-на-віч із дідом. На стіні висів його портрет-парсуна. Дід був у пишному козацькому кунтуші, об'язаний у стані кошовним поясом, ще молодий, але вже майже лисий; у правому кутку червоно світився наш родинний герб-стріла із гербовими прикрасами, але ще без царського орла. Зображення пласке, ніби на стіні проступала не людина, а тінь, начебто це й не картина була, а фреска. Одна рука безживно провисла, друга, спущена, трималася за голівку палиці із срібним кінцем. Жупан – парчевий із впле-

теними золотими нитками та квітковим пишним орнаментом. Біля пояса, зав'язаного на животі (сам пояс із жовтосиніх смужок, на жовтих – вишиті червоні квіточки), срібне наголів'я шаблі із червоними та синіми вкрапленнями коштовних каменів, під гербом – хрест із розіп'ятим Ісусом, а під ним – у печальній пієті божа Мати у жовтій сукні і з голубою опанчею – від її голови, як і від голови Христа, розходить ся світляний німб. З лівого боку – спущена штора з кутасами малинової барви із атласу. Вуса в діда пишні, спускалися донизу, ще чорні, але із сивинами. Долі – дата 1745 рік, отже дідові було сорок сім років. Але особливо різнилися на тому тлі очі – живі, тобто весь він – тінь, а очі живі, молоді, вугляно-чорні, пильні, розумні, дивилися на мене запитально, чи вивідчо, ніби хотіли прозирнути наскрізь. Нам у житті зустрічатися не довелося, дід помер ще до мого народження; цей же портрет висить на стіні завжди, я його знав із дитячих літ, ото ж ніколи пильно до нього не придивлявся – це постійний атрибут дому, обличчя віддавен знайоме. Я не був на нього схожий, більше подобав на нього Іван Михайлович, тільки останній був значно грубший і розплилий од товщу.

Я стояв, завмерши, і ми пильно розглядали один одного: не міг відвести погляду від тих таких живих очей, аж здалося: ще мить, і його повні, але безживні уста здригнуться і він мені щось скаже, чи, може, схоче щось сказати. Дивний трем пройшов по моєму тілі, адже ось він, той, котрий так пристрасно шукав собі місця під сонцем і заради того зужив всього себе, бо то було не просто бажання, а пристрасть. Саме тому, йому, можливо, й залежало: хто той, заради якого аж так дуже старався і чи достойний нащадок старання його –

На стіні висів його портрет – нарцупна.

ось чому так несподівано ожили на портреті його очі. А ще була в тому погляді горда впевненість, що він, Петро Темницький, твердо стоїть на землі, бо рука його міцно стискала підпорку-палицю, і тільки ота лівиця безпомічно і непевно зависла.

І мені раптом сяйнуло: дід не тільки утверджував місце на землі для свого роду, він був оберігачем його таємниць.

Запалив кілька нових свічок, а тоді кинувся до портрету. Але зрушити його не зумів, той був ніби влютований у стіну, як і наша шафа. Піт стікав мені по обличчі, я гарячково обмацував портрета, сподіваючись знайти замка, але зусилля були марні: раму міцно вмуровано у стіну і жодного секретного натискача не віднайшов. Руки мені тремтіли, і я знову відступив од портрету і подивився на дідове зображення віддала. Той так само пильно й розумно дивився, але здалось, що в його очах з'явився і глум. І я здався, був вичерпаний до тла. Треба було відпочити, можливо, ранок виявиться мудріший ночі, як вістить великоросійська приказка, тим більше, що в голові вже потріскувало. І я покинув задимленого кабінета, де гостро пахло горілим воском, і, тримаючи в руках свічку, рушив до своєї спальні. В цей час різко розчинилися двері сестриноного покою, і в прочілі постала біла мара.

– Щось знайшов? – спитала Варвара пошепки.

– Нічого, – мовив я. – Спи! Поговоримо завтра.

– Є про що говорити? – обережно спитала сестра.

– Та ні, просто дурні здогади, – сказав я. – Смертельно втомився.

– Не переймався б так, – шепнула сестра. – Бо, чого доброго, звар'ятуєш, як Петро.

– Не звар'ятую, – втомлено мовив я. – Все гаразд, Варваро, спи! Добраніч!

– Добраніч! – сказала сестра і сховалась у кімнаті, безшумно прихиливши двері.

Це була єдина річ, на яку звернув увагу: сестрині двері розчинялися й зачинялися безшумно: мої ж не просто рипіли, а верещали. Отже сестра підслухами та підгляданням займалася. Можливо, бачила, як я возився з портретом. Але це без значення. Я таки втомився і єдине, чого праг, – дістатися до постелі. А постіль виявилася цього вечора перестелена і свіжо пахтіла. Задоволено витягся під покривалом і шумко видихнув повітря.

Але заснути не міг. Власне, я спав, але з широко розплющеними очима і непогашеною свідомістю. Тобто на мене покотилися міражні хвилі видінь, однак чітко усвідомлював, що сам ще у світ видінь не перейшов, а залишаюсь у світі реальному, однак ніби здобувши візійні здатності. І побачив старця, сивого й величавого, що сидів за столом, міцно задумавшись, і в очах його застигла глибока печаль. На плечі накинено шубу, а біле волосся на голові світилося, як купина снігу. За столом, на стільцях із прямими високими спинками, сиділи малі чоловічки, ніби діти, але зі старими обличчями – отаке собі зібрання карликів, але й вони різнорослі,

як бувають різнорослі діти у родині. І старший із тих дітей-старців, закутий у залізні риштунки, сказав:

– Очі наші на тебе уповають, ваша вельможносте, бо коли тепер не виб'ємося з московської неволі, то діти наші і внуки западати-муть у неволю все глибше й глибше, а народ наш і справа наша навіки пропадуть, а нас по-жре пітьма неслави. Надійшов, ваша вельможносте, урочий час, коли не можемо сумніватися.

– А коли чин програємо? – спитав найменший із дітей-карликів.

– Тоді залишимо по собі пам'ять, що не були рабами й не бажали рабства, а це значить: з нашого попелу вродиться діамант, ціна якого в часі невисказанна.

– А наші маєтки й родини? – пискнув інший старець-хлопчак.

– Родини можемо взяти з собою, – сказав старший малюк. – А маєтки доручимо в охорону Богу. Чому мовчиш, ваша вельможносте?

– Чекаю на вісника, – сказав величавий старець. – Ось-ось прибуде.

– Що має сповістити?

– Від його слова залежить доля наша, – мовив глухо гетьман.

І я побачив, як мчить через ніч самотній вершник, козацький чуб од вітру піднявся, мов гребінь, обличчя мав заляпане багном, очі – палючі й вирячені, а рот напіврозкритий. І він, і кінь його важко хекали, а над головою борсавсь у хмарах золотий місяць, вириваючись із чорного полону, відтак міражно й моторошно осявав землю і

Очі наші
на тебе уповають,
ваша вельможносте.

розквашену дорогу, яка лискотіла сталевими спалахами, і закутані в чорні опанчі дерева, що танцювали зобабіч танка одноногих істот. І кожне дерево шипіло, як шипить розпечена, щойно викута шабля, коли її для гарту занурюють у воду. Коли ж чорні хмари пожирали місяця, на землю спадала безпросвітня темрява, і все зі світу пропадало: й дорога, й дерева, й вершник із конем, і все живе та й неживе – земля тоді порожніла й ставала купою чорного піску, який сипався з неба, гойдався на поверхні, ніби море, вигинаючи гострі спини хвиль – оце він був попіл, про якого заговорив найбільший із дітей-старців за гетьманським столом. Саме в таку чорну хвилю й прискочив до гетьманського палацу вершник. І назустріч йому виступило кілька тіней, також закутих у залізні риштунки. Вершник сказав їм слово, і сторожа розступилася, а вершник, важко розминаючи ноги, подибав до дверей, біля яких стояла ще одна тінь.

– Гетьман давно тебе чекає, Григорію, – сказала тінь. – Де так забарився?

– Не забарився, – сказав дихавично вершник. – Мчав ніби птах, але й птах не полетить швидше, як може...

На цьому моє видіння обірвалося, і я потрапив у таку ж чорну, непроглядну пільму, яка була й тоді, коли хмари зжерли із неба місяця, від чого земля стала купою чорного піску, а жменю такого піску зробився в ночі я сам. Піску, в якому нема життя, але він безнастанно пересипається з горішньої рури в долішню і в такий спосіб вимірює час.

– Як же він зветься, той піщаний годинник? – натужно думав я, і це була єдина думка, яка в мені залишалася. – Ага, згадав! Клепсидра! Так, саме клепсидра!.. І клепсидра означає не тільки піщаного, а й водяного годинника...

Вранці Варвара сама принесла мені до ліжка ранішнього з-під корови молока і так вона вчинила вже вдруге, бо раніше це було в обов'язку молоденької служниці. Признаюся, приємніше було отримувати молоко з рук служниці, бо з нею міг пожартувати, що та сприймала як належне, тобто обом нам було весело. І поки пив молоко, сестра стояла чорною статуєю й невідривно на мене зорила; певна річ, її з'їдала цікавість.

– Хотів зі мною поговорити, – сказала рівно, бо я розмови не починав.

– По-моєму, вже поговорили, – мовив я, допивши молоко.

– Ні, – уперто мовила сестра. – Коли йшов спати, сказав: поговоримо завтра.

– А-а! – згадав я. – Хотів спитати. Чому рама дідового портрету вмурована в тиньк.

– Це зробив тато, – відповіла спокійно Варвара. – Боявся, щоб при пустошах діти не звалили його собі на голови. Портрет важкий.

– А звідки знаєш, що важкий? – спитався.

– Бо великий. Наш батечко любив дітей і дуже про них дбав. Звісно, коли доводилося бути вдома.

Варвара була батькова улюблениця і мала підставу так казати.

– То цього портрета, – спитав здивовано, – не можна зі стіни зняти?

– Чому не можна? – спокійно відповіла сестра. – Вставляється у раму згори, як у паз.

На це мовлене цілком безбарвним голосом сповіщення я підско-
чив, ніби підкинутий пружиною, й миттю був на ногах.

– Але чому не сказала цього раніше? – скрикнув я.

– Не знала, що це тебе цікавить.

– Але ж знала, що шукаю тайника?

– По-перше, – строго прорекла сестра, – не кричи! По-друге, ніякого тайника за портретом нема, там глуха стіна. А по-третє, яка різниця: раніше чи пізніше тобі про те сказала?

Кажуть, що жіноча логіка абсурдна. Але цього разу вона була залізна. І справді, яка різниця, що дізнався я про спосіб зняття портрета сьогодні вранці, а не вночі? Але різниця, очевидячки, була, бо я притьма кинувся до кабінету, а за мною з тацею в руках, на якій стояв порожній череп'яний кухлик, наче тінь моя, подалася й Варвара.

– Простеж, щоб не підглядали слуги, – сказав їй на ходу.

За спиною в мене задеренчав спокійний (уже мене дратував цей спокій) сестрин голос:

– Сам портрета вийняти не зможеш: один має тягти згори, а другий підпихати знизу.

Ось звідки Варварине знаття – вона вже брала участь у вийнятті портрета.

– То ти вже його виймала? – спитав зчудовано я.

– Не сама, а з Петром, – задеренчав спокійний, ніби з кригою, голос Варвари. – Він вважав, що там зібралось багато куряви, яку треба звідти вимести. Так воно й було.

– І давно це чинили? – спитав я.

– Років із кількя. Але чого стрибаєш, як карась на сковороді?

– Бо вважаю, що там знову зібралось забагато куряви, – іронічно мовив я.

– Кпиш? – спокійно спитала сестра. Але в мене вже не було часу на розбалаки. Скочив на стільця й намацав пальцями вгорі щілини: Варвара казала правду – портрет входив у нерушну раму як у паз.

– Але як його підважити? – спитав.

– Тут унизу знімається штаба, – мовила сестра.

Поставила тацю на розгорнуті на столі папери, від чого все в мені аж закипіло, й легко зняла долішню штабу рами.

– Гукнути Степана? – спитала.

– А Петро гукав для цього Степана? – спитав я.

– Ну так, бо самому не вийняти.

Передусім прибрав з-під таці папери, а тоді рішуче розпорядився:

– Упораємося вдвох. Не хочу, щоб слуги знали, як виймається портрет.

– Але вони про це давно знають, – задеренчав той-таки невинно спокійний голос: цього разу здалося, що кпить із мене вона. Бо й справді казна що виходить! Усі в домі секрета тайника знають, за винятком однієї особи, і ця особа ніхто інший як я. Але вперто не бажав кликати Степана, тож ми з Варварою не без труду, керовані її покриками й порадами, портрета з рами таки витягли. Куряви за ним знову-таки було багато, але я не захотів, щоб заходила служниця й витирала – сама ж Варвара чинити того гонорово не побажала. Зрештою, про куряву ми швидко забули. Портрет був із грубого полотна, набитого на підрамника, зі зворотнього боку закладений тонкими дощечками. Я відважив тремтячими руками одну із дощечок і вийняв із порожнини невеликого пакунка, загорнутого у грубий папір, десь такий, який буває в стародавніх книжках.

– Оце те, що шукав? – пошепки спитала Варвара, вперше її очі засвітилися видимим інтересом.

Я хитнув – це було й справді те, що шукав.

– Але чому мені про це Петро нічого не сказав?

– Бо жінкам таємниць довіряти не можна, – повторив я.

– Мені можна, – переконливо мовила Варвара. – Я вмерла б, а таки нікому б не сказала!

І її обличчя стало таке кам'яне, що повірив їй.

– А що тут таке?

– Папери, Варваро, про які знаю не більше тебе. Але їх чомусь пильно ховали. І дід наш, і батько, й Петро.

– А Іван про них знає? – тоном змовниці спитала сестра.

– Гадаю, що так, – мовив я, розгортаючи пакунка, де й справді були папери. Але не зшиті в книгу, як інші, а розрізнені. В мене від хвилювання аж у голові запаморочилося.

– А може б, Тодосю, ти їх не чіпав би? – несподівано тонким і тривожним, навіть зламаним голосом сказала Варвара. – Може, вони нечисті, коли так ховалися? Може б, ми їх, Тодосю, ліпше спалили, щоб не напитати біди? Цур їм і пек! Коли б було щось добре, чого їх ховати?

Я не міг не відзначити, що при своєму примітивному мисленні сестра мала певну рацію й не менш тверду логіку, говорячи так. Адже сказав ще Соломон: “Тайни іншого не відкривай”. Однак тоді мені було не до тверезих розважок. Зрештою, таємниці світу цього відкриває сам Господь. В таємницях не раз буває сховане, як сказав апостол Павло в посланні до колоссян, “багатство слави”. Здається, багатство слави тут і переховувалося. Але як міг пояснити це запаленій страхом і цікавістю жінці.

– Не мели дурниць, Варваро! – твердо мовив. – Що тут сховано, роздивимося. Коли б було щось не варте збереження, дід наш і батько давно б ці папери спалили. Коли ж вони їх не спалили, гріх

би великий був не важити волю їхню й палити саме нам. Отож за-спокійся і коли хочеш, щоб не сталося якогось нещастя, замкни губу на замку.

І я раптом побачив диво: очі Варварині закліпали і в них поста-ли сльози.

– Чи ж ти мене, Тодосю, маєш за дурну? – скрушно спитала...

Признаюся, що читати ці папери було неймовірно важко, адже їхній спосіб написання давно вийшов із вжитку. Допомогло те, що Петро Михайлович, маючи, очевидно, ті ж труднощі, склав абетку писаних літер, якою я й скористався. Деякі документи були польською, а деякі французькою мовою, останню я знав дос-татньо, а першу, тобто польську, більш-менш – може, щось я і не зрозумів доладу, але те, що дійшло, неймовірно мене вразило.

Виявляється, родова пам'ять про нашого прадіда, отого загадко-вого Григорія Васильовича була притемнена тільки для непосвяче-них, тобто позверх; ці ж, сховані, папери говорили про нього знач-но більше. Справді, віднайшов тут копію листування Мазепи з Іваном III Собеським, польським королем, ще з 90-х років XVII століття, в якому про російську протекцію говорилося як про гніт над Малоросією. Але Мазепа не просив і польської протекції, він переконував короля не знищувати правобережне козацтво, а навпаки, дбати про його відродження, щоб воно дійшло до попе-редньої сили, виказуючи, що це було б корисно Річі Посполитій. Усе це листування велося через полковника Василя Темницького та його сина Григорія, нашого прадіда, отже з історією нашого ро-ду тісно пов'язане: очевидячки, полковник та його син сповідува-ли ті ж таки думки, що й Мазепа. В одному із листів говорилося також, що немало козаків і досі бажали б з'єднання між собою та Польщею на основі Гадяцького пакту, тобто з установами Великого князівства Руського; тут-таки покладено списка польсь-кою мовою самого Гадяцького трактата, укладеного ще гетьманом Іваном Виговським із Річчю Посполитою. Другим моїм великим відкриттям стало те, що прадід Григорій Васильович не був убитий ані у війні із К.Булавіним, ані в часи акції Івана Мазепи, а разом із ним відійшов у Бендери, а потім став конфідентом гетьмана Пилипа Орлика; більше того, повернення під російське берло Данила Апостола було вчинено з волі Івана Мазепи, отже Данило Апостол рятував не тільки себе, родину та маєтки, а й родину прадіда нашого Григорія Васильовича: окрім того, Данило Апостол мав на собі перевірити, чи маніфест Петра Першого про помилування козацької старшини, яка від Мазепи відійде, був облудний чи тим можна було скористатися,

Усе це сповіщення разучі, і вони мене непомірне схвилювали; я знову потопав у хвилях диму, а часом вимушений був вийти з дому, веліти осідлати коня, скакував на нього й годинами гасав польовими дорогами, часом заглиблюючись і в ліси. Але найбільше відкриття чекало мене далі: виявляється, що прадід Григорій

На одному
із документів
латиною
зроблено
приписку:
"Привіз
Григорій
та Григор"

Васильович, будучи і за Мазепи досвідченим конфідентом, на рідну землю повертався – сюди він привіз конституцію Пилипа Орлика від 1710 року²⁵, його ж "Вивід прав України" і "Маніфест до європейських правителів"²⁶, останній писаний французькою мовою з різкими судженнями про зажерливість Російської імперії. На одному із документів латиною зроблено приписку: "Привіз Григорій та Григор"²⁷, почерк нагадував дідовий: Григорій – це міг бути наш прадід, а Григор – якийсь його супутник, хто саме я не знав, а роз'яснень не було ніяких. Це було вчинено якраз перед тим, як дід, при найактивнішому сприянні гетьмана Данила Апостола, шалено зайнявся справою повернення наших подільських та волинських маєтків. Отже, коли прадід на той час був ще живий, як можна припустити, то ця акція набирала особливого глузду: маєтки мали повернути для Григорія Васильовича, а вже через нього – до діда: таким чином виходить, що під старість прадід

також почав дбати про місце під сонцем, але біда була в тому, що і він не був уже громадянином Річі Посполитої, а лишався, очевидно, людиною без будь-якого державного підданства, або ж перебував у підданстві турецькому і, можливо, сильно бідував – ось чому зважився на великого ризика, явившись із якимсь Григором на рідну землю, де, можливо, мав конфіденцію із гетьманом Данилом Апостолом, його дружиною, а своєю сестрою, і з сином. Коли прийняти мій здогад, що йшлося про правобережні землі, цей захід зовсім не був ознакою дідової зажерливості, а мав свою цілком підставну рацію. Що сталося далі з прадідом, документи не говорили, очевидно, так і помер, бозна-де посіявши свої кості і місця під сонцем не здобувши, але те, що дід ті папери все-таки зберігав, могло свідчити про одне, що він був добрим сином свого батька, глибоко його шанував, а в глибині душі залишався так само патріотом Малоросії. Після ж невдалої спроби повернутися на старі посідання, при цьому, можливо, й покинувши російське підданство, він упокорився в тому підданстві, бо вже ніде не міг знайти й утвердити свого місця під сонцем, а тільки тут; його папери принаймні свідчать, що відчуття батьківщини в нього було тверде й непорушне, а мазепинські ідеї і йому не були чужі. Однак, двох синів послав, як звідомлялося, на російську службу – це й був акт його капітуляції; зрештою, й сам Петро Григорович двадцять шість років віддав службі у військах, брав участь у походах Мініха та Ласці на Крим і проти Туреччини²⁸, був у багатьох баталіях, виконував доручення російських генералів Бірона, Бібікова та Рум'янцева, батька Задунайського; покинувши військо, служив ще десять років на цивільній службі на різних посадах – ось у який спосіб він заслужив і Лісовичі, й інші села та маєтки, залишивши синам 1240 душ селян; ці маєтки уміщені гетьманськими універсалами і не були втягнені в жодні судові процеси, як це тоді не раз бувало, а дядько мій, Григорій Петрович, та й батько, були прийняті за указом Правительствующого сенату в 1759 році до шляхетського Кадетського корпусу і дістали там уже цілком російське виховання.

Таким чином од давнього затятого мазепинства в моїх предків залишився тільки оцей тайник, власне кілька пожовклих аркушів, списаних нерозбірливими почерками, тобто маленька таїна в душі, запечатана й захована, але не спалена. Дивувало тут мене тільки одне: Петро Михайлович, мій брат, довів свого історичного опису, якого не закінчив, до Мазепи й Орлика, але про обох написав негативно, особливо різко про останнього, хоча наставлення до Малоросії мав цілком патріотичне, – чи ж він не шанував свого прадіда? Відповіді на це запитання брат уже ніколи не дасть, я можу покласти тут тільки непевного здогада: очевидно, це відбиток осуду акції Івана Мазепи за те, що його повстання не тільки не допомогло вирватись із ярма Дракона Півночі (так називали Великоросію в мазепинських документах), а навпаки посприяло

ще більшому занепаду Козацької держави та й Малоросії загалом. Принаймні щось подібне сказав мені під час нашої зустрічі в Санкт-Петербурзі, про яку не раз згадував, і Василь Капніст. Щодо себе скажу: переможених завжди осуджують, хоча наміри їхні й добрі, й світлі – і чи ж знаходимо до них християнське милосердя? Але Господь любить звільняти із дому рабства особливо тих і ті народи, що не прийняли його, тобто рабства духа; відтак наділив усе живе природнім правом на звільнення, бо потяг до звільнення – це і є неприйняття духа рабства. Відтак ті, що мають ще тайники, в яких заховують того духа, ще не є пропащі, бо не позбулися божої ласки. І ті тайники в них – захована іскра, яка жаріє, доки живе в них дух. Дух же вічний, а рабство, хоч і яке довге в часі, завжди тимчасове. Не можу доконечно вирішити, хто мав більше рації: прадід мій чи дід, адже обидва були переможені, одне знаю напевне: коли в домі рабства діда мого тайник духа залишався пильно захований, прадід тим духом палав. Але від того полум'я згорів його дід, тож став бездахий, а отже так само перетворився на блудного сина, як сини дідові і як ми, внуки дідові. Але прадід став марнотравним сином мимоволі, з примусу, а ми з волі, коли не власної, то наших батьків. Відтак саме нам судилося їсти свинячий харч, бо не хотіли померти з голоду, а він, прадід, свинського харчу не їв, а волів прийняти смерть. Однак ми мали перед ним і перевагу: йому повернення в отній дід було зака-зано, а ми повернутися могли й можемо. Інша справа, що отній дід і дід рабства для нас одне й те ж. Отож і шукаємо в отньому домі тайники живого духу і часом їх знаходимо, як це трапилося мені. Той же, хто отній дід навіки втратив, ніколи ніяких тайників не знайде. Однак життя його часом стає таким тайником, якого й шукають пильно ті, що вижили, навіть покористувавшись свинським харчем.

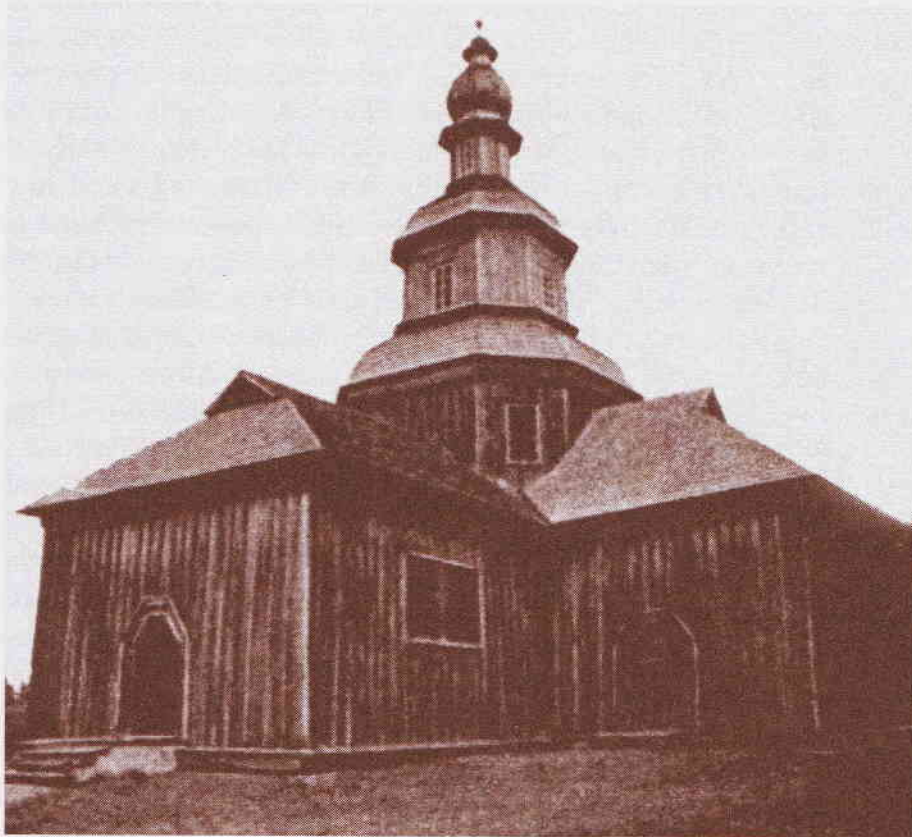
Мій же дід, Петро Григорович, мав резони інші. Блудним сином він не був. Правда те, що віддавав у жертву Молоху своїх дітей, але

Діставши Лісовиці, гід розпочав тут велике будівництво.

й правда те, що будував власне гніздо, тобто Дім Лісу і, може, бачив його не як дім рабства, а як фортецю, з якої зможе вести кругову оборону супроти світу, що рушив на ту фортецю приступом. Відтак тайник у тому домі-фортеці й був його серцем.

І справді, діставши Лісовичі, дід розпочав тут велике будівництво. Окрім просторого дому, побудував церкву й родинну усипальницю під нею. Наділив храма іконами та священними книгами: до речі, всі книги підписано його рукою, а деякі рукою бабусі. Склав Синодика, в якому перелічено членів нашої родини, є там і Григорій Васильович, отже церква та мала молити Бога за його рід. Про будівництво церкви зберігся напис з лівого боку олтарних дверей: її почали зводити 1754, а закінчили 1757 року – отже, це сталося за гетьманства останнього, хто намагався втримати Козацьку державу, Кирила Розумовського. Там-таки намальовано родинного герба й написано імена будівників. Саму церкву збудовано в козацькому стилі, є тут три розп'яття, чудовий іконостас чи Деїсус. Співає там добрий хор, що його завів дід і сам навчав співу селян; за батька хором керував спеціально запрошений регент. Григорій Петрович, сам великий любитель музики, привозив сюди з Києва Артема Веделя, і хор розучив його дивовижні композиції – я вже мав нагоду їх вислухати, вони незмірно мене зворушили. Служба тут ведеться за догматами східної грецької католицької церкви²⁹, і вона різниться певною мірою від московських служб. Тут при хрещенні обливають, а не занурюють, є багато свят, повір'їв,

Окрім просторого дому, побудував церкву й родинну усипальницю під нею.

обрядів та побожностей, що різко різняться від великоруських. 28 червня тут святкують явлення божої Матері Одигитрії, тобто путевідниці, – можливо тому, що багато представників нашого роду відправляються в чужі краї. Ікона Одигитрії стоїть у церкві в багатій ризи і вважається чудотворною. Її вельми шанують, відтак у нашу церкву стікається люд із ближчих околиць. Для виготовлення Деїсуса дід запросив знаменитого в наших краях сницаря Миколу Поповича і маляра Степана Тимченка, останній намалював також ікони святих та пророків. Але й це ще не все: дід біля церкви побудував шпиталь, який складався з білої хати на три сажні, з сіней, також на три сажні, навпроти – чорна хата на три сажні, в сінях відгороджено дві комірки для сховів, одна для білої, а друга для чорної хати – в білій містилася школа, а в чорній жили люди уломні та перестарілі. Збудував дід також димці для священника, дякона та дяка, виділивши їм утримання; біля тих хат засадив сад груш, яблук, слив угорських, а довкола – черешень. З другого боку від церкви було влаштовано цвинтаря, а все заразом огорожено міцним парканом із дубових цаль; на підданих дід наклав повинність давати на церкву та школу свою мзду, відповідно до можливості. Серед дідових паперів я знайшов розписа, скільки мав давати він сам, а скільки інші – лєвова доля тут була дідова.

Одне слово, дід і справді творив довкола себе гніздо-фортецю, яка мала задовольняти власні потреби від себе, отаке маленьке, певною мірою, відособлене царствечко. У ньому був він царем, паном та господарем і єдина особа, яка не улягала його безпосередній волі – це була жінка його, а наша бабця Олена Григорівна Скорупівна, з якою дід одружився не так з любові чи розрахунку, як із відчаю. Була Олена Григорівна небагата й негарна, зате палкого норову, тобто гаряча й непокірлива, з найменшої побудки розпалювалася, як вогонь, і тоді годі бувало ту пожежу загасити.

Закоханий же дід був у Марії Бороздівні, дівчині пишній та гордй, а не менш багатій; гадаю, це була перша реальна спроба в діда таки знайти місце під сонцем, а віно за жінкою покласти як наріжного каменя для будівництва дому-фортеці. Дід був людиною твердого розуму, отож вираховував, що саме Бороздівна може дати йому можливість вийти із затінку сина мазепинця, тобто по-своєму проскрибованого; підсилювало цей резон ще й те, що й краса цієї дівчини була того типу, який найбільше діда хвилював: яскрава, чорноока шатенка, висока й повна тілом, від якої, коли йшла, за сімейними переказами, записаними Петром Михайловичем, аж іскри пирскали. Але дід був надто обачний, щоб почати баталію за дівчину самотужки зі своєю надто легкою зброєю, отож закликав на поміч важку артилерію в особі рідної і вельми прихильної до нього гетьманші-тітки Юліани Василівни Апостолової, яка небожів вибір схвалила, бо про Бороздині достатки відала певно, а, вибираючи небожу наречену, сама спинила свого вибора на Марії.

І ось до Бороздів було послано козака-вісника, який звідомив про приїзд до них самої пані гетьманші із тонким натяком, що це мають бути оглядини, бо її супроводжуватиме й Петро Григорович. Борозни, гадаю, сполошилися, бо й вони чудово знали, що гетьманшин небіж маєтків ще не має і що в гетьмановій, а радше гетьманшиній голові почали гуляти думки, як би його тими маєтками наділити, отже, це мало стати, певною мірою, за рахунок їх таки, Бороздів. З другого боку, їм надавалася висока можливість породичатися із самим гетьманом, а це також було неабищо.

І їхала пишна гетьманська карета, здіймаючи сіру хмару куряви, спереду та з боків гарцювали козаки із гетьманської варті; гетьманша подрімувала, а молодий Петро Григорович не міг не хвилюватися, адже це було полювання на двох зайців; отож прикидав у голові, чи, може, чогось не врахував, але все, здається, було гаразд, хоча, по правді сказати, і він у цьому признається дітям, оповідаючи цю історію, щось йому заважало повірити в своє щастя. Борозди відмовити їм не могли, дівчина була прегарна, до того ж лагідної і рівної вдачі, і це завбачливий Петро Григорович вивідав, а те, що від неї, як пашекували, іскри сипалися при ході, й було результатом її вроди, а не чортівського поселення, бо ніхто нічого поганого про Бороздівну не говорив, а де димить, там і горить. День, у який виїхали, випав сонячний, не гарячий і не холодний, дощу не передбачалося, отже все складалося так, що годі знайти й малу зазубрину, однак, поперекидавши все це в думці, Петро Григорович невідь-чому не вірив у своє щастя, тобто розум йому говорив одне, а чуття віщували інше.

– А коли вони мене не захочуть? – вирвалось у нього, і гетьманша здивовано й широко розплющила очі.

– Що ти мелеш? – сказала не вельми чемно. – Не можуть не захотіти. Хіба що ми не захочемо.

– Якесь передчуття маю непевне, – поскаржився молодий.

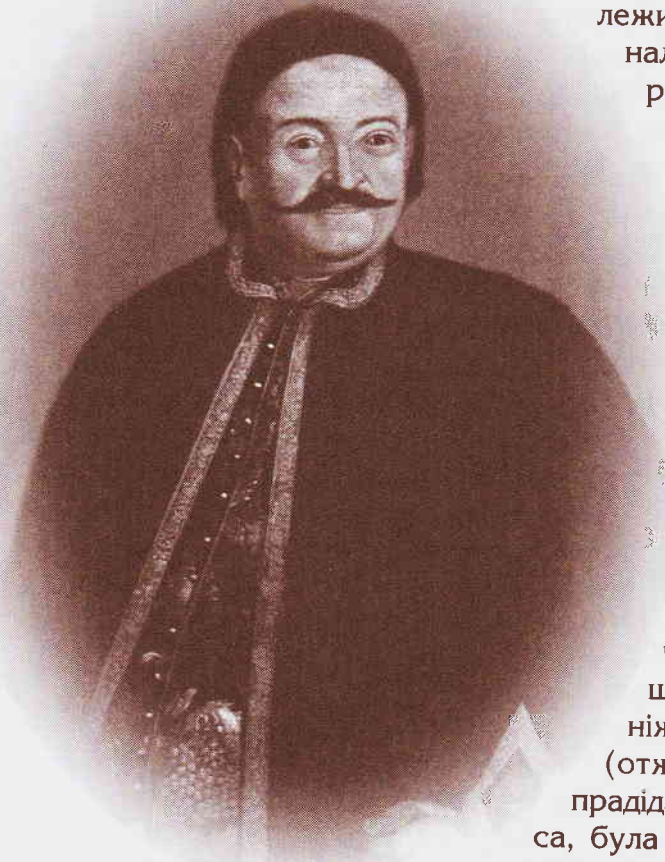
– Хвилюєшся, – спокійно мовила гетьманша. – Покладися на мене.

Пізніше дід, навчаючи синів, любив говорити, що розум розумом, а передчуття завжди вище розуму, бо саме передчуття, резонував він, – це ніби віщий голос. І ті оглядини, казав по-наставницькому він, стали для нього одним із важливих уроків, бо в житті важить не так розвага, логіка й розрахунок, як абсурд, а мудра людина тим і мудра, що про це відає й уміє вміло тим користуватися. Через це він суворо застерігав синів, ніколи не спитувати долю і не лізти на рожен тоді, коли цей рожен можна простісінько обійти.

Закоханий же
гіг був у
Марії Бороздівні,
дівчині пишній
та гордій, а не
менш багатій.

“Безумство та абсурд, записав із дідових слів Петро Михайлович, – не одне й те ж: абсурд – це стан речей, нами не пізнаний, а безумство – це наша нездатність це пізнати”. “Я ж, – записав Петро Михайлович, – завжди чинив навпаки, абсурд відкидав, а безумство дорівнював до передчуття і, пройшовши Рим і Крим, таки зумів зберегтися”.

Дід і справді
творив довкола
себе ніздо-
фортецю, яка
мала задовольня-
ти власні потреби
від себе, отакі
маленьке, певною
мірою, відособлене
царствечко.

Так от, Борозди приготувалися, як належить, зустріти гетьманшу, виконали належного ритуала зустрічі, але старий Борозда чи забув, чи вчинив так навмисне, не простелив од порога килимової доріжки. Друге, що нерозважно вчинив Борозда, а може, й навмисне: ще до того, як було офіційно вияснено причину цього поважного візиту, за вечерею (а вони приїхали під сам вечір), Борозда почав доскіпливо випитувати в молодого про його маєтки, а коли після вечері всі встали, сам господар провів гостя, гетьманшу проводила господиня, до його кімнати і запитав ніби ненароком: чи правда це, як ходять поголоски, що батько Петра Григоровича перш ніж їхати в похід супроти Булавіна (отже офіційна версія про смерть прадіда, подумав я, читаючи цього описа, була в тодішньому суспільстві ніби й прийнята), залишив сину бочівку золота?

– Срібла, – поправив його Петро Григорович. –

Не золота, а срібла, але хай це буде між нами.

– Звісно, звісно, – мовив похапцем старий Борозда. – Срібло також гроші, аби тільки та бочівка не була мала.

Тобто старий Борозда так і не збагнув, що можливий його зять із нього, старого, кпить.

Коли ж розійшлися по кімнатах, гетьманша відразу ж послала служницю, щоб небіж негайно прийшов до неї (треба сказати також, що цього вечора можливої нареченої дід так і не побачив), а коли Петро Григорович переступив порога, то побачив, що обличчя тітчине аж пащить із гніву.

– Все зрозумів? – гостро спитала вона.

– А що маю розуміти? – обережно спитав небіж.

– Вони нами погребували, – гостро скрикнула гетьманша.

– Так, – спокійно мовив Петро Григорович. – Господаря цього дому цікавить не честь, а гроші.

– Отже скупий, – виснувала гетьманша. – А скупий двічі платить, а не бере й разу. Раджу тобі негайно виїхати.

Петро Григорович не належав до таких тугодумів, яким треба було все розжувати, хліб не завжди мав достатній, але жував його сам.

– Маю таку ж думку, – сказав він.

І виїхав із того дому вночі; гетьманша ж від'їхала вранці - про заручини ані говорилося.

Петро Григорович тяжко пережив цю поразку, а поїхавши в якихось справах, зупинився переночувати в домі панів Скоруп чи, як їх ще називали, Шкарлуп, де гостя поїли й гостили цілий тиждень і вже напевне не розпитували ані про маєтки, ані про бочівку золота, залишену батьком, – Шкарлупам цілком досить було тієї честі, що в них гостить не хто, а сам гетьманшин небіж. Льох із трунками у Скоруп був знаменитий, отож до нього весь час бігав і бігав сам господар, і от якось, виблукавши із дому, важкий од їжі і легкий од хмелю, в сад, Петро Григорович зустрів там дівчину, яку й раніше бачив у домі, але великої уваги на неї не звертав, – була білява, рудава й не вельми гарна, але того разу вечірнє сонце по-особливому висвітлило Олену Григорівну, що придивився до неї пильніше, і вона зовсім не здалася йому бридкою. Тоді приступив ближче, щоб роздивитися її докладніше, і почав розмову, зовсім не відаючи, що до віконних шибок приклеїлося двоє облич: чоловіче й жіноче, і обидва радісно всміхалися від того, що бачили, й покиували, ніби наколото ті голови на шпалях. А Петро Григорович тимчасом підійшов ближче до нерушно-застиглої барилькуватої постаті Олени Григорівни і мав змогу придивитися до неї більше й пильніше, правда, захмеленими очима. І йому, наладованому мирно й трохи розчулено, здалося, що вона, наче й нічого. І завів парубоцьку балачку, а дівчина, слухаючи його нерівного, варнячного голосу, скромно дивилася собі під ноги і вряди-годи хихикала. Освітлення на небі тимчасом змінилося ще раз, і Петро Григорович здивовано відкрив для себе,

...і вона зовсім не здалася йому бридкою. Тоді приступив ближче, щоб роздивитися її докладніше.

що дівчина не просто нічого, а таки гарна. Відтак утомлена його голова прикрасилася думкою, що була наче промінь вечірнього сонця, – він подумав: “Доки мені, сироті, тулятися по світі, чи ж не пора відшукати гавань?” І в цей час заспівав соловей, а коли співає соловей, він морочить не тільки безголосу солов’їху, в яку палко закоханий, а й тих інших, що його слухають. Тоді Петро Григорович підійшов ще ближче і взяв засоромлену дівчину за руку. І саме в ту ж таки хвилину на ганку вирости, бо двері ніби не розчинялися, чи пройшли крізь стулку, старий та стара Шкарлупи і проспівали лагідно, і мирно, і в один голос:

– Благословляємо вас, дітки! Великого вам щастя й добра!

Їхні обличчя були круглі й радісні, як оте вечірнє сонце, – отак у тому садку і біля того скромного дімця відбулася таїна поєднання, завдяки якій і ми всі, рід Петра Григоровича, з’явилися у світ, адже саме той випадок і став тому передумовою. Відтак багато хто із нас дістав непокірливу, норовливу, палку й гарячу, а часом сварливу вдачу, перейнявши її від нашої, пухом їй земля, бабці, і в гострі хвилини існування наші сестри (пам’ятаю те із дитинства) не раз казали:

– І чому дідусь поїхав од Бороздівни? І ми були б ліпші, і добра куди більше мали б.

– Були б багатші, це так, але чи були б? – казала наша матінка.

Однак і цьому шлюбові сталася перепона, з чого можна виснувати, що Петру Григоровичу таки нелегко було здобувати місце під сонцем. Із паперів, якими володів, того ніяк не міг довідатися, але чомусь ігумен монастиря, що був поблизу маєтку Шкарлуп, супроти того з’єднання запротестував. Я вирішив, як завжди в подібних випадках, удатися до сестри Варвари, бо помітив, що та знає набагато більше, ніж здається, відтак є, по-своєму, третім склепом нашого дому – чи не тому так зневажливо ставиться до паперів, можливо, із ревності, а можливо, як це водиться в простих людей, більше вірить в усні оповідки? Але як там не було, Варвара зайшла до мого кабінету й чинно з непроникним обличчям сіла в крісло супроти.

– Про це знає Іван Михайлович, – сказала виказисто.

– Але ж я із Іваном посварений, – мовив я.

– То помирись.

– Ну, так зразу не можу, – сказав ухильно. – А сама не знаєш?

– Я? Чого ж, знаю, – сестра подивилась у бік вікна. – Наш прадід був кумом у Шкарлуп.

– Тобто хочеш сказати, – спитав я, – що бабця була хрещеницею прадіда?

– Ні, у Шкарлуп була ще одна дитина, старша, також дівчина, але на той час померла.

Отже вдаватися до Івана Михайловича не було жодної потреби. Я зирнув на сестру й чомусь подумав, що у Варвариного зятя могли бути цілком вагомими підстави, коли ламав їй ногу й відбивав вухо, –

жінки часом ведуть себе незбагненно, та й про спадок норову бабці не треба забувати.

Отже загадка виявилася проста. Цікаво й те, що гетьманша того шлюба схвалила; більше того, я знайшов копію її листа до чернігівського архієпископа, в якому Юліана Василівна рішуче вимагала учинити із згаданим ігуменом сатисфакцію за оганьблення дому нашого. В окремій цидулі, написаній власноручно із Глухова 13 липня 1729 року, Юліана Данилова Апостолова, гетьманова, як вона підписалася, сповіщала, що справа швидко владиться, і радила дідові зайве не перейматися, як це було з тими скупими нечестивцями (читай: Бороздами). Не зовсім ясно тільки, чому в цей шлюб утрутився ігумен.

Барвара однак мала відповідь і на це.

– Бо вони хотіли, щоб він їх повінчав.

– А хіба не досить було б священика?

– Не знаю, – мовила сестра. – Можливо, захотіли урочистішого вінчання. Татусь про це не розказував.

Можливо, татусь розповідав про все Барварі під час полювання, в яке брав тільки одного супутника – улюблену доню. Зрештою, це не так важливо, а важливо, що шлюб таки відбувся, а 13 квітня 1730 року народився хлопчик, якого назвали Іваном і котрий через певну кількість років став єпископом під іменем Йоасаф, який прожив многотрудне життя, володів багатьма талантами й розумом, але мав важку і химерну вдачу, зрештою, рано здобувши високе становище, рано від світу відійшов – про нього напишу далі окремо.

Отже чернець не хотів, аби дід та баба одружилися, а перша їхня дитина таки стала ченцем – хто зна, чи є який зв'язок між цими фактами, але часом думаю, що це певним чином могло віддзеркалювати тодішній стан душі нашого діда; можливо, трохи почав западати у відчай і багато молився Богу, щоб своє місце під сонцем таки відшукати. Зрештою, через чотири роки після цієї події високий патронат, що його мав дід, обірвався – гетьман помер у Сорочинцях і там похований; маєтки, що належали гетьманській булаві, були через ліквідацію гетьманства відписані на імператорську величність Анну Іоаннівну; у гетьманихи, яка тепер підписувалася “удовствуюча гетьманова”, відібрали навіть волів та коней, і вона не мала на чому й виїхати; зрештою, випросила за чоловікову службу пансіон і з того й доживала віку. Не можна при тому не подумати, що Борозда, поставившись із засторогою до споріднення із гетьманом, мав бездоганний нюх – ось чому так докладно розпитував Петра Григоровича про його власні маєтки та бочівку золота: світ уже тоді був нетривкий, що добре знали й відчували всі. Тому Петрові Григоровичу не залишалося нічого іншого, як шукати за службою, адже власного гнізда-фортеці збудувати він тоді змоги не мав. Отож і кинувсь у вир воєн та служб, ніхто вже йому допомогти не міг, відтак за

місце під сонцем треба було воювати, ба й проливати кров – дід і справді був кілька разів поранений.

Можу собі уявити відтак, із яким натхненням та самовіддачею він будував, коли до того з'явилася можливість, свою фортецю між густих лісів та боліт. Місце, вибране ним, було невеликим природним узвишшям, отже сухе, й ґрунтові води не підходили до фундаментів, які клались у чистий пісок, відтак і піску не треба було завозити; були тут і невеликі виходи скельки, яку було розбито на бут. У лісі вирубано особисто вимічені Петром Григоровичем дуби, їх зрізали й перевезли як колоди певного розміру; відтак побудували тертичні стани й тертичники зранку до ночі пиляли їх на масивні дошки. Для легших дощок використовували березу та граб. Вапно, залізо для покрівель і цвяхи довелося закупити, хоча цвяхів уживали небагато, бо колоди вкладались у зруб, а важкі дошки кріпилися дубовими таки шпонами. Тертичниками працювали власні піддані, при тому за плату, мурарів, вапенників та бляхарів, сницаря, маляра із підмайстрами привезли на підряд. Будував церкву й дім, власне керував роботами, звісний у нашому краї майстер Кирило Піддубець; церкви й дома його роботи розсипано в довкіллі, у них можна визначити певний вироблений смак, що цілком відповідав смакові замовників, тобто споруди виходили кременні, міцні, надійно покладені – будували не тільки для себе, а й для прийдешніх поколінь. Петро Григорович виклав на те будівництво всі власні кошти, які зумів зібрати проздовж життя, він не довіряв управителям, а сам носився на сірому коні по лісах та дорогах, сам відшукував майстрів, наймав їх і видавав платню, навіть указував будівничому Кирилу, якої форми має бути та чи інша частина дому чи церкви. Але Кирило, як оповідають, збунтувався і сказав дідові гостро:

– Швець знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь! – і готувався від'їхати геть.

І який гострий та гордий вдачею був дід, але знайшов у собі розума завернути майстра і вже в його справи не втручався, і то тому, бо цей майстер бував так само скажений у роботі і так само не терпів, коли йому вказували, – вважався за місцевого будівельного таланта, такі ж були і сницар та маляр. Отож саме цим трьом дід дав повну волю у їхньому творенні.

Відтак на його очах почало відбуватися те чудо: колоди, дошки, каміння, цегла (цеглу дід виготовляв сам, заклавши цегельню), вапно, бляха, пісок із безформних куп почали вкладатись у чудові споруди; Петро Григорович не шкодував людям ані їжі, ані пива, ані горілки, приклавши до того й достатню винагороду (все це було закріплено на папері, і я мав змогу те все побачити) – і всі запрацювали влад і віддано; відтак щодня перед вечором Петро Григорович мав змогу, вмивши закіптюжене лице, задоволено пройтися будівництвом і переконатися, що все йде якнайкраще, що церква стала вища, так само й дім, і що вони поступово набува-

ють того вигляду, навіть ліпшого, як йому мріялося. Отоді, як уявляється мені, на спокійному, вмитому дідовому обличчі й завітала задоволена всмішка, а коли майстри, звівши на домі й церкві, які будувалися одночасно, крокви, виставили на них ритуальне деревце та снопа польових квітів, дід влаштував справдешнього бенкета, зарізавши для того двох бичків, і скількись там курей та гусей, і виставивши кожному по фляшці горілки і по чверть відра пива. Після того весь отой робочий люд разом із дідом (бабця з дітьми залишалась у Батурині, де й служив біля гетьмана дід), віддалися буйному й нестримному гулянню, з якого задоволені були всі; до речі, дід на цей час забув і службу й обов'язки щодо жінки та дітей, а безвиїздно прожив частину весни, ціле літо й половину осені між тих боліт та лісів. Отож після того бенкету, всі лежали покотом допряма п'яні, хоча довго не здавалися, а їли й пили, ніби в бочку лили й товкли, по тому шалено гопцювали і голосно співали давно в цьому світі забутих язичницьких пісень, де згадувалися Сварог, Даждьбог, Диви, Лада й Ладо – пісні, які видобувалися із глибин пам'яті хіба що при таких okazіях. І дід тоді вперше, як оповідав згодом синам, відчув, що прийняв у душу цю землю, ліси, болота, дороги, дерева, польові квіти й галявини, оці пісні й забуті імена забутих богів – він збагнув, що тільки тут може встояти його фортеця, бо це були не просто дім та церква й будівлі при них – це поселення між світу речей, які мають стати, чи вже стали, часткою тебе самого, душі й розуму, одне слово, зводив дід Дім Лісу, а лісом при цьому були не лише скописька дерев, а передусім люди, піддані його чи й не піддані, а найняті, серед яких йому та його нащадкам жити бік обіч, а це стає можливим тільки тоді, коли й сам станеш їхнім плоть од плоті. Таким чином, дід Петро Григорович ніби накреслив між лісів та боліт циркулем своєї свідомості коло і зробив відтак це коло центром усесвіту, пуповиною землі, байдуже, що коло те було куди менше від того, що його бажав накреслити його батько, адже в тому колі, що його креслив батько, утриматися було неможливо, через що батько дідовий свою велику житейську гру програв, а Петро Григорович вдався такий, що програвати не бажав, – пізнав-бо невідворотну істину, що людина без місця під сонцем таки ніщо, відтак і ввійшов у ці пущі і звів у них Дім Лісу, що й стало верхом його мріянь. Загалом дід був тверезої та обачної вдачі і ніколи не закидав сіток на журавлів у небі, досить йому було й синиці в жмені. Але мрії його батька певним чином не помиралі і в ньому, він тільки загорнув їх у цупкого папера і заховав на споді свого серця – ось чому дивний і такий розумний брат мій Петро Михайлович, тобто так само Петро, а Петро – значить скеля, камінь, сховав таємні папери, що їх зберігав дід, у його ж портреті, приблизно в тому-таки місці, де на полотні намальовані були груди, власне пишний каптан із мережаним рослинним орнаментом – брат Петро Михайлович, очевидячки, добре відав, що таке родинний сентимент.

Будував свій Дім Лісу в Лісовичах Петро Григорович за гетьманства Кирила Розумовського, певною мірою наблизившись до нього, і то з тієї причини, що в гетьманському середовищі вивисилися нащадки давніх гетьманів: Скоропадські, Апостоли, Ханенки, а Петро Григорович теж був близький до Апостолів. Спершу молодий гетьман значну частину часу пробував у Петербурзі та Москві – саме він увів у придворну російську службу малоросійські роди, які пізніше стали визначними серед російської знаті – оті Безбородьки, Завадовські, Трощинські, Гудовичі та інші. А що гетьман був схильний на дерзновення, саме оте оточення із гетьманських нащадків почало йому вселяти думку, щоб Малоросію перетворити у герцогство, тобто князівство, а рід гетьманський, як герцогський, щоб здобув право спадковості. Годі сказати, яку участь у тих задумах брав дід, відомо тільки, що в 1759 році, коли гетьман, граф Кирило Розумовський, поїхав у державних справах до Санкт-Петербургу, за ним рушила велика свита старшини (здається, саме тоді й хотіли випробувати можливість здійснення їхніх проєктів) – був серед тієї старшини й Петро Григорович. Більше того, на вакантне місце генерального підскарбія в козацькому уряді граф Розумовський, знаючи й люблячи діда, бажав поставити саме його, як свого приближеного – посада була вельми важлива. Але сталося непередбачене: імператриця Єлизавета померла; гетьман узяв участь у перевороті, що його вчинила Катерина, не відаючи, що виводить на престолу свою могильницю, як і всього козацького устрою в Малоросії. Катерина ж наблизилася до себе Григорія Теплова, лютого ворога всього малоросійського, хоча той був, як казали, позашлюбним сином Теофана Прокоповича й дружини грубника єпископа. І тут знову маємо в дідовому житті темне місце: щось там сталося, бо місце генерального підскарбія дістав не Петро Григорович, а Василь Гудович – і це був крах дідової кар'єри, бо відтоді від справ він відійшов, став лишень предводителем стародубського шляхетства, а загалом усамітнівсь у Лісовичах, часом улаштовуючи в своєму домі немалі бенкети – всі шляхи до високої цивільної кар'єри йому було відрізано. Петро Михайлович у своєму родинному літописі зазначив щодо цього: “Дідові не забули, що його батько був мазепинцем, який не покаявся”.

Ця фраза мене жахнула і здивувала: коли урядові чинники відали, що прадід був мазепинцем без покаяння, навіщо нам було утверджувати міфа про те, що він загинув у війні із булавінцями? Гадаю, що рація тут проста: про мазепинство прадіда знали в таємних урядових колах, а фіктивна чутка про смерть у війні з булавінцями творилася для загалу. А здивувався я із братової фрази і жахнувся, бо минуло більше як півстоліття, а прихильність деяких родів до мазепинства не забувалася у вищих російських колах; коли ж так, то їм зумисне не давали можливості підійматися до рівня вищого від середнього шляхетства. Отож могли класти голо-

ви за російського орла, але коли ті голови прагли звестися вище визначеної міри, закономірно діставали кулаком по маківці.

Для мене особисто цікавий такий факт із дідового життя після виходу із служби в козацькому уряді: він сприяв із графом Мініхом, братом фельдмаршала, який служив у Стародубі. Німець

мав немалу прихильність до гарячих трунків, а знаючи, що дід має чим пригостити, навідував його в Лісовичах, після чого ранкове сонце заставало не раз графа на розстеленому підлогою килимі, де він ярісно хропів, очевидячки снячи про військові подвиги, десь такі, які чинив його войовничий брат, а дід наш так само гаркотливо хропів під столом, ніжно горнучи до грудей порожню фляшу, і, навіть сонний бувши, підносив до вуст і смоктав із неї повітря. Граф же Мініх вряди-годи лапав біля себе руками і скрикував: “Дівку мені, дівку!” – при чому вигукував це й німецькою, й малоросійською мовами. Ця розповідь стала в нас родинним анекдотом, а інтерес у мене до нього тому особливий, бо цей граф володів у Ліфляндії Дростенгофом, а гофмейстером у нього був гер Мейделль, у сина якого я квартирував через п’ятдесят із лишком років, і саме там потрапив у дивну Долину Видінь, саме звідти рушив у пошуки власних предків, що чиню цим писанням, і саме там знайду своє родинне щастя. Життя любить гратися випадковостями та збігами, які часом бувають дивовижні.

Оця пристрасть до бенкетів у діда почалася після смерті його дружини Олени Григорівни, уродженої Скорупи чи Шкарлупи, яка померла 14 квітня 1760 року, бо тільки вона й могла стримувати спалахи буйної дідової вдачі, наповнюючи дім криками, зойками і клятьбою. Як оповідав своїм дітям дід уже перед смертю, все його життя з дружиною у Лісовичах було наповнене такими криками, бо Олена Григорівна (хоч і до того мала не вельми лагідну вдачу) Лісовичі невідь-чому не злюбила, почала казати, що тут її швидко забере смерть, що шум лісу її вбиває, отож при першій-ліпшій нагоді тікала із Лісовичів до Стародуба, де в діда також був дім і де

Будував свій Дім Лісу в Лісовичах Петро Григорович за гетьманства Кирила Розумовського.

жили їхні діти, бо дітей у Лісовичі привезти вона категорично не захотіла; сини, правда, до Лісович їздили залюбки і подовгу тут жили – їх вабила воля, ліси і розваги на природі; а дочки, виглядаючи женихів, мали чинити це не в лісовій глушині, а таки на людях,

аж доки поміж тих людей не розійшлися, повиходивши заміж. Окрім чотирьох синів це плідне подружжя породило ще й п'ятеро дочок:

Марта Петрівна вийшла за Касіяна Бисавицького, Ганна Петрівна за Степана Вілінського, Марія Петрівна за Івана Симонтовського, Анастасія Петрівна, що особливо цікаво, – за Гната Борозду, сина тієї Марії Бороздівни, яку хотів нещасливо пошлюбити дід – цим самим дід здобув своєрідну сатисфакцію за свою першу любовну поразку; а Парасковія Петрівна вийшла за Павла Рубця – відтак всі вони вибули з нашого роду і стали йому майже чужі. Нашадки тих моїх численних тіток з нами майже не рідняться, а коли трапиться з ними зустрітися, то пригадкою родинного зв'язку стосунки й закінчуються, тож про долю тіток знаю мало і лише в загальних обрисах. Ганна Петрівна мала, однак, те нещастя, що, як виявилось, отой Вілінський, що закрутив їй голову, вже був одружений, вона прожила з ним у любові й щасливо шість місяців, відтак до них з'явилася перша жінка і вибухнув грандіозний скандал. Подружжя розвели, на розлучення пішло все придане Ганни Петрівни, але через кілька років той-таки Вілінський заявився до Ганни Петрівни, сповістивши, що його жінка померла, і на колінах вимолив прощення і згоду вийти за нього заміж удруге. Ганна Петрівна, як розповідали, приїхала до Лісовичів порадитись із батьком, а нашим дідом. І дід, буди розважним і досвідченим у справуванні, порадив дочці вимагати від свого чоловіка-нареченого засвідчення смерті його першої жінки. Це засвідчення Степан Вілінський привіз через п'ять років, але за той час Ганна Петрівна вийшла заміж за значно старшого за себе Вікентія Смоктуна і народила йому двох дочок. Степан Вілінський пропонував Ганні Петрівні

Ганна Петрівна вийшла заміж за значно старшого за себе Вікентія Смоктуна

кілька років той-таки Вілінський заявився до Ганни Петрівни, сповістивши, що його жінка померла, і на колінах вимолив прощення і згоду вийти за нього заміж удруге. Ганна Петрівна, як розповідали, приїхала до Лісовичів порадитись із батьком, а нашим дідом. І дід, буди розважним і досвідченим у справуванні, порадив дочці вимагати від свого чоловіка-нареченого засвідчення смерті його першої жінки. Це засвідчення Степан Вілінський привіз через п'ять років, але за той час Ганна Петрівна вийшла заміж за значно старшого за себе Вікентія Смоктуна і народила йому двох дочок. Степан Вілінський пропонував Ганні Петрівні

втекти із ним, але та не погодилася. Із Смоктуном Ганна Петрівна щасливо прожила вісім років, а коли її чоловік упокоївся, до неї знову прибув Степан Вілінський і втретє запропонував їй руку й серце. Але досвідчена Ганна Петрівна у жіночий спосіб провела звідти, і добрі люди їй сповістили, що Степан Вілінський уже також одружений і також має двоє дочок. На цьому цей дивний роман і закінчився – він однаково як смішний, так і печальний.

Вельми пристрасною була моя найстарша тітка Марта Петрівна. Вона закохалась у безрідного вчителя, який тому не міг з нею одружитися, що був ченцем; отож, щоб догодити таким уподобанням дочки, батьки відправили її до недалекого монастиря в Білорусії; тітка спершу сама бажала постригтися, але передумала і з монастиря втекла. Відтак запалала романічним коханням до шляхтича, офіцера Касіяна Бисавицького, який возив її по походах, свою платню пропивав і програвав у карти, а жінці залишав волю здобувати собі прожиток самій, і вона перебивалася пранням білизни в офіцерів; зрештою, чоловік її прогнав, і вона ледве дісталась у рідні місця, проклинаючи мілітарну частину чоловічого стану; дід на той час уже помер і її прихистив брат Григорій Петрович, біля якого вона й відійшла невдовзі у ліпші краї. Дід залишив їй за заповітом лишень сто карбованців.

Марія Петрівна, яка вийшла заміж за Івана Симонтовського, дітей йому не народила із дивної причини: невідомо де і як вона підхопила хворобу цілком невластиву ні цьому віку, ні клімату краю, але невиліковну – проказу. Через це її тримали зачиненою в окремому дімку, куди приносили їсти й пити, подаючи їй їжу й питво на довгій жердині. В такому ув'язненні прожила п'ять років і померла; кажуть, що чоловік за нею дуже вболівав, навіть їздив молитися до Києво-Печерського монастиря, її обкурювали димами місцеві знахарки, але нічого не допомогло. Особливого страждання

Марія Петрівна, яка вийшла заміж за Івана Симонтовського, дітей йому не народила.

Зате Анастасія
Петрівна знайшла
в родині Бороздів
сімейне щастя й
затишок, спокійно
і в любові жила
зі своїм чоловіком
Гнатом.

роба та, в наших краях невидану, тобто вирішив спалити разом із димцем покійну жінку, завбачливо заручившись відомістю начальства, бо ніхто на те дозволу дати не бажав, але до відомості було взято, що він палить жінчиного трупа не зі злоби. Відтак селяни наносили з лісу немало хмизу, обклали ним димця, а сам пан Симонтовський хмиза того підпалив, від чого знялося височезне полум'я, як розказували, ніби стовп, що готів і був схожий на вогняне дерево; дехто із забобонних селян казав, що бачив вогонь не як дерево, а як величезного вогняного чоловіка, в якого очі, були, мов колеса, а розтулений рот – ніби отвір кадуба, і що з того рота виривався регіт. Сам же пан Іван стояв, уклякнувши, на достатній віддалі й палко молився за упокій душі покійної і щоб вона на нього не гнівалася і не являлася ночами, бо він би того, за слабкістю душевною, не витримав. Отож на місці димця утворилося попелище, яке Іван Симонтовський наказав засипати землею у формі округлої могили й поставити на ній високого дубового

зазнавала у місячні ночі, тоді відчиняла віконце в замкнених дверях і цілком по-вовчому вила на місяця. До неї приходив священник, щоб вигнати з неї біса, але його молитви не допомогли, очевидно, ніякого біса в ній не було. Коли ж померла, постала проблема, як її поховати, адже до прокажених торкатися не можна. Це знали й селяни, отож не знайшлося, хто б опрятав тіло покійної. Тоді Іван Симонтовський (його прозивали ще Єсимонтовський, бо коли приїжджали до нього гості, ще жінка тоді не хворіла, і питали в слуги: "Чи є пан Симонтовський?", – він вискакував на ганка і радісно горлав: "Є Симонтовський!"). Так от, отой убитий горем чоловік, який вельми співчував Марії Петрівні, зважився на річ, як і хво-

хреста, а на пораду однієї із богомільних бабів скликав людей та й учинив біля могили тризну, і сам, бідолаха, не відаючи, що здійснив поховання за язичницьким ритуалом, наскільки я в таких речах розбираюся.

Зате Анастасія Петрівна, попри побоювання Петра Григоровича, знайшла в родині Бороздів сімейне щастя й затишок, спокійно і в любові жила зі своїм чоловіком Гнатом. Свекруха, саме та, що мала б стати дідовою дружиною, любила її як рідну дочку, що, на мою думку, свідчить: Марія Бороздівна кохала свого діда, хоча історії їхнього кохання в паперах прочитати я не зміг; нічого не знала про це й усезнайна Варвара, але була й тут якась нерозкрита таїна. Анастасія Петрівна народила своєму чоловіку вісімнадцятеро дітей, в основному дівчат, половина з них повмирала дітьми, як це звичайно в багатодітних родинах і водиться.

Щасливо склалася доля і в Парасковії Петрівни, її чоловік, Павло Рубець – чесний, добрий і покірливий, чоловік, але страшенно впертий, коли був переконаний у правдивості своєї думки. Життя подружжя цієї пари текло рівно і без особливих ексцесів, хіба під старість отой Павло Рубець невідь чому із дому був утік, ховався в лісі, живлячись грибами і ягодами, наскакуючи й на городи: за ним, на вимогу Парасковії Петрівни, було влаштоване справжнє полювання, як за оленем, він намагався від мисливців утекти і сплутати сліди, але, побігавши туди й сюди, утратив до ловчої сітки, його скрутили, привели, зв'язавши руки і наклавши на шию мотуза, додому, де Парасковія Петрівна наказала його негайно ж розв'язати, ридала біля нього й ламала руки, але Павло Рубець, буди зловлений, вів себе цілком спокійно, утікати не поривався, а ніби нічого не сталося, рушив у, дім, де відразу сів до столу й нетерпляче рявкнув: “Чи подадуть мені нарешті поїсти?”

Йому кинулася подавати сама Парасковія Петрівна, він наївся, ліг поспати і проспав півтори доби, після чого й ця пара зажила спокійно, мирно й без пригод, і більше аж до смерті своєї Павло Рубець із дому не тікав – причина тієї втечі залишається в таємниці, можливо, Парасковія Петрівна чимось йому допекла,

Щасливо
склалася
доля і в
Парасковії
Петрівни.

а може, це був короткочасний сказ, який однак рецидивів більше не мав. Дітей подружжя мало небагато, всього трьох: одного сина і дівчаток-близнюків.

Таким чином, рештки своєї сили й енергії дід виклав на будівництво власної фортеці в Лісовичах, але так склалося, що жити в домі залишився сам – хоча й мав стільки дітей та жінку, але всі пробували в розсіянні, а деякі й помирали, із синів перший помер (крім тих, що відійшли дітьми) Йоасаф, єпископ білгородський, однак померати приїхав таки сюди, хоча сам тут ніколи не жив і це місце для нього не було обігріте споминами дитинства, тобто він повернувся не так у рідний дім, як до батька, пробув із ним кілька тижнів, ведучи душекорисні розмови; зрештою, висповідався в місцевого священика, попросив також батька покласти всі папери, які привіз із собою, собі під голову.

– Що то за папери? – спитав, як розказують, дід.

– Вірші, – відказав Йоасаф. – А коли точніше: віршовані молитви, писані у важкі хвилини мого життя. З ними й хочу відійти до Бога, коли зволить до себе прийняти.

– І ти, будши в такому високому чині, – спитав дід, – бавишся віршотворством? Але ж то заняття для підлітків по школах?

– Всі ми підлітки, батьку, – сказав Йоасаф. – А хто, живучи в світі, перестає бути дитиною, з божої любові відпадає. Як сказав Дамаскин: “Стан невинності має в собі безсмертність і нетлінність. Стать же гріха приносить з собою і смертність, і тлінність”.

Кажуть, що ці слова вельми вразили діда, і він згодом любив їх не раз повторювати.

– Але ж чому? – спитав.

– Бо людина, батьку, – мовив Йоасаф, – яка губить дитячість душі, тратить чистоту її. А без чистоти душевної досягнути до Господа годі – я це на собі перевірів.

Отже, старший дідовий син, а мій дядько, Іван, у чернецтві Йоасаф, приїхав не просто в отчий дім, як повернений блудний син, а бажав спасти душу, хоча за чином своїм мав спасати душі інших. Саме тут, у батьківському домі, віддаючись безперервно молитвам, він і прожив останні свої дні, тяжко страждаючи од важкої немочі своєї.

Двоє дідових синів, як я казав, Григорій та мій батько, в цей час пробували на російській службі, а підстарший Андрій Петрович, бунчуковий товариш, саме той, кого дід виділив у спадкоємці, власне, у продовжувачі його місії на рідній землі, ще за його життя відділився, жила тоді ще й бабця, бо його жінка не могла прижитися в дідовім домі чи навпаки: її не змогли прийняти за свою, відтак став жити самостійно. Коли ще жила Олена Григорівна, то весь час навідувалася до діда, коли ж вона померла, дід залишився сам у великому домі. Спершу часто скликав гостей, які не раз і самі приїжджали, дід гуляв і бенкетував, не раз напиваючись до безпам'яті, але після того, як приїхав померати син-єпископ і після

довгих поміж ними балачок, дід несподівано для багатьох спілкування із сусідами припинив, гостей до себе не закликав, тих, що приїжджали самі, почав приймати холодно. Часом казав запрягти собі коня і на легкому повозі їздив лісами, полюванням не бавлячись, при тому чинив це сам, без візничі. Вночі почав погано спати, в такі хвилини засвічував свічу й блукав порожніми кімнатами, принаймні так його синам, які зрідка сюди заїжджали, оповідали слуги, котрі мешкали в окремому домі в цьому-таки дворіщі. Він багато молився, піклувався церквою, школою, хором, яким сам і керував, вів господарство, але вже без вогню й завзяття і чим далі, тим більше чорнів на обличчі, яке ніби мертвіло – на ньому залишалися живі тільки очі, які так уражали мене на портреті. Того портрета на його замовлення намалював той таки маляр, що писав ікони до Деїсуса й настінні в його церкві. Видно, маляр був щедро гощений та винагороджений, бо портрета намалював із винятковою старатливістю.

Таким чином дідова фортеця залишилася із одним захисником, її будівничим; ніхто на неї не нападав, місце під сонцем було виборене й звойоване, але виявилось, що це місце – пустеля. Отож по тій пустелі й тулялася туди й сюди висока, чорнолиця постать із палющими очима; часом дід одягав давні військові ризунки, ставав біля вікна й слухав глухий лісовий шум. Його покійна половина, Олена Григорівна, недаремно страшилася того шуму, бо тільки здіймався вітер, як листя починало тривожно тріпотіти, а кожна гілка на соснах ніби видавала дивний, як зітхання, звук. Цей шум з'являвся десь так, як буває, коли підходить гроза із дощем: наростав і наростав, тривожний і бурливий, начебто бігла отара, чи стадо, чи табун – щось у глибині стогнало, тріскало, ламалося, зітхало, тяжко дихало, ліс наповнювався, здавалося, тими мітичними істотами, про яких люблять із жахом розповідати селяни. Отоді й здавалося самотньому й печальному лицарю, що на його фортецю таки рушила сила, та сила, якій немає назви й образу, – це було військо невидиме, але потужне, якому годі опиратися, бо воно нездоланне. Але, гадаю, дід міг відчувати й те, що відчуваю і я, слухаючи отой безнастанний шум, а він тут інакший влітку, восени, взимку чи весною, – фортеця все-таки трималася перед цією навалою.

Відтак фортеця ставала ніби колом, окресленим священною крейдою, за яке не може ступити жодна темна сила цього світу. Через це так непорушне, так гордо, так мужньо й завмерло стояв біля вікна закутий у ризунки лицар, бо доки мав оце захистя, оце окреслене і нерозсічене коло, доти й міг витримувати облогу. Добре бо відав: ворог ніколи в його фортецю не зайде, доки сам не відчинить йому воріт. А воріт відчиняти він не бажав.

Перед смертю Петро Григорович розділив маєтку на три частини, оскільки двоє синів, за логікою Івана Михайловича, мали щастя зберегтися живими; до речі, в російській службі ніяких маєтків вони не надбали, навіть нагород, бо ордени заведено пізніше, відтак

маєток, зібраний із такими зусиллями, розпорошився. Андрій Григорович дістав батьківське обійстя в Лісовичах, також Баранець, Курятин та Свинопухи; Григорій Петрович дістав Грабівку, Друків і Соснівку, а Михайло Петрович – Дубрівку, Ловче, Осиківку та Березняки. З дозволу діда Андрій Петрович помінявся з Михайлом своїми частинами, за що старший брат дав меншому в дарунок срібного годинника. Цей розмін виглядає дивно, адже те, що дісталось спершу моєму батькові, має більші вигоди, окрім тієї, що йому переходив у спадок батьківський дім, що вважався осередком усіх маєтків, через що й мав належати старшому братові, – саме та невідповідність, що потім так драгувала мого старшого брата Івана Михайловича. Причина того, що батько згодився на гіршу частку, ґрунтувалася на звичаєвому праві, за яким брат молодший мав коритися старшому і безсуперечно з ним погоджуватися – саме це пізніше, можливо, й відділило мого батька від братів, а можливо, стало тільки поштовхом до того, бо, будши незалежною й гордою вдачею, не терпів їхніх наказів, втручань та повчань. Зрештою, діставши собі Лісовичі, батько віддалився від братів, бо відгородився від них лісами й болотами, не кажучи й про те, що з ними таки погодженості не мав. Саме тут, у Лісовичах, усі ми, його діти, й побачили світ, батько, звільнившись із військової служби, осів тут, але не настало, бо пробував на службі цивільній, а ще якийсь час був десь відсутній, принаймні я, найменший, досить мало його пам'ятаю. Але одне було певне: спустошена фортеця наповнилася дитячим гомоном та жіночими покриками, тобто дістала собі належного гарнізона – саме це щастя й судилося пізнати дідові, бо він ще прожив якийсь час при батьківій родині, тішачись онуками, але для себе мав окреме помешкання в одній із дворових будов, де й витримував сувору рицарську самотність; я його живого не застав, а старші мої брати й сестри діда трохи й побоювалися і не дуже йому навдочучали, хоча він онуків своїх любив.

Одного літнього ранку, коли на небі не було ані хмарини, а над землею вився легкий туманець, розкладаючись у росисті краплі, які лискотіли золотими та срібними полісками, коли по-особливому мирно співали пташки, дід виступив на ганка свого дімця і всі, хто був тоді в дворі, побачили, що за ніч він ще більше вихуд, ще більше почорнів, при чому лице його набрало нездорової темної жовтавості. Він гукнув двох кучерів і звелів їм запрягати коней: один мав поїхати до Андрія Петровича, а другий по Григорія і негайно привезти їх сюди, бо йому, дідові, сказав він спокійно, прийшов уже час умирати.

– І скажіть, щоб не барилися! – гукнув дід услід кучерам, які кинулися до стайні.

Брати примчали без проволочки, дід тим часом зайшов до великого дому, сів під власним портретом і, заплющившись, нерушно пробував, аж доки брати не зібралися, а поприїжджали вони із жінками й дітьми.

Коли ж усі розсілися і гомін затих, дід розплющив очі й проказав казань, яку записав мій батько, і вона переходується в наших родинних паперах. Переписую її слово в слово, бо вона може бути цікава для всіх із роду нашого.

– За день чи два, а може, й скоріше, я відійду, – спокійно мовив дід. – Через це маю сказати вам останнє слово. Кожна людина грішна, всі це знаємо, бо гріхи – це пристрасті цього світу, а без пристрастей світ не проживе, без пристрастей світ мертвий, без них не зростає хліб життя. Є сім смертельних гріхів, і всі людина має, всі, чи частину з них. Чи мав я пиху? Мав! Чи мав ласість? Мав! Чи мав нечистоту? Ні, не мав. Чи мав заздрість? Мав! Чи бував обжерний? Бував! Чи гнівався? Не раз! Чи був лінивий? Ні! А тепер про гріхи супроти Духа Святого. Чи було в мене надмірне сподівання ласки божої? Було! Чи була дисперсія, або відчай, щодо милосердя божого? Була! Чи було противлення супроти явної і пізної правди? Не раз, бо не завжди відав, де правда, а де неправда і яке у кожної місце. Чи чинив я звади? Ні! Чи чинив неприязнь поміж братією? Часом чинив. Чи шанував я Бога? Шанував, йому молився, віддавав честь і на нього сподівався.

Чи кого убив? Був воїном, а призначення воїна вбивати. Чи був у перелюбі? Ніколи! Чи шанував батька й матір свою? Батька не шанував, а матері Бог не дав пізнати, бо вмерла молодою, коли був ще дитиною. Який мій найбільший гріх із перелюбних? Останній: не шанував батька свого, забувши заповідь: “Блаженні гнані за правду, бо їх царство небесне”, ще й другу заповідь: “Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас, і гнатимуть, та розповсюджуватимуть про вас усяку лиху славу неправдиво”. Хто є мученики, яких маємо шанувати? Ті, які переслідування терплять, коли їм побожність забороняють, церкви, маєтність і вольність забирають, ті, яких із місць проганяють і інші переслідування чинять, а іноді й саму

Коли ж усі розсілися і гомін затих, дід розплющив очі й проказав казань...

смерть через віру приносять. Як бачите, грішний я був, є, і не відаю, чи гріхи мої простяться, але уповаю на ласку божу, хоч може, це і є надмірність. Щодо вас! У Євангелії від Матвія, сказано, скільки разів прощати гріхи братові. “До семи раз?” – спитав святий Петро. Відповів Ісус: “Не кажу тобі – до семи раз, але аж до сорока раз по семи”. Все, я стомився!

Казань цю написано короткими реченнями, дід Петро Григорович побудував її за катехизмом. Очевидно, йому важко було говорити і кожне речення він із себе посилено витискав. Гадаю, синів батькова сповідь мала вразити, адже той визнав своє життя як переповнене гріхами, отже, неправдиве й Богу супротивне, проте він це усвідомлював, а отже покався. А найразючіше, що під кінець життя таки пошанував свого батька, а нашого прадіда, визнавши його за достойного царства небесного, отже, життя прадідове було в подвигу духовному, тоді як його – в пошуках хліба життя. Ось те, що віддалило діда під кінець життя від світу і примусило зачинитись у своїй фортеці. Ось те, що почорнило його обличчя, а убілило душу. Адже гріх пізнаний, у якому грішник щиро кається, не є гріхом – для цього й існує вічний сакрамент покаяння. Не відаю, чи дід так само каявся і перед священником, але вирішив покаятися перед тими, кого любив найбільше, перед синами своїми, а любов, як сказав святий Павло, “покриває безліч гріхів”.

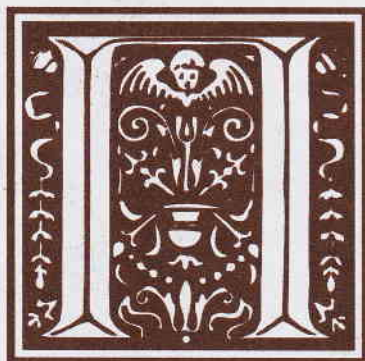
На мою гадку, саме цей дивовижний дідовий заповіт цілком логічно може пояснити, чому й батько мій, і брат пильно зберігали коромольні папери, зв'язані із пам'яттю про нашого прадіда, – одного із тих численних мучеників, імена яких губляться в непам'яті, стираються із лиця землі, але навіки закарбовуються в Книзі життя, котра пишеться в небі.

Саме це мене в прадідовій та дідовій історіях і вражає. Вони обоє були людьми із божим духом у серці, хоча так само, як усі, залишалися і грішні, і смертні. Пухом їм земля!

ХЛІБ ЖИТТЯ.

ЙОАСАФ.

ро Йоасафа знаю мало, ще менше знав брат Петро Михайлович, бо щодо нього в наших родинних паперах не залишилося нічого. Папери, які я вийняв із його гробу майже потіли, але дещо з них я зумів не так врятувати, як переписати, були то малі недогарки. Річ у тому, що Іван, який згодом став Йоасафом, молодим пішовши з дому, навідувався вельми рідко, навіть коли ще навчався у Київській академії. Отож моя розповідь про нього буде тільки частково заснована на певних, з документу взятих, даних, а більше на грі моєї уяви. Однак уяву свою я живив тим справжнім, до чого доступитися мені довелося. Закінчивши богослов'я в академії, Іван прийняв чернецтво і жив у різних малоросійських монастирях. Як він там жив, хто були його друзі, близькі, які мав думки, що йому боліло, чого праг – все це навіки залишиться у прірві часу, хіба, може, він сам, чи хтось із його близьких щось про те написав і потім те написане комусь цікавому відкриється. В записках Петра Михайловича, окрім тих принагідних згадок, що тут уже подані, стоїть таке: "Іван не бажав бути єпископом і з рідної землі їхати не хотів. Єпископом поставлений насильно". Брат не звістив, звідки взяв це подання, очевидячки із усних оповідок, якими він широко користувався. Але сам Йоасаф, як уже говорилося, свій життєпис таки списав, однак чомусь велів його сховати в труну, на цьому життєписі й будую свою оповідь, наскільки факти її зуміли прорости в моїй уяві. Коли ж я щось подаю не так, щось пересолив і поклав на порожніх здогадах, хай простить мені покійний дядько Йоасаф і ті наступники наші в роді, до яких посилаю цього творця.

У м'ясопустний тиждень, 14 лютого, він ледве відслужив службу, відчуваючи зрадливе тремтіння в ногах – так завжди бувало, коли мав статися черговий напад, і, зібравши всю силу, щоб не гримнутися на діл перед зібраним людом, подибав, ледве пересуваючи ноги, бо вони увіч дерев'яніли, з людських очей. І як тільки від них сховався, сила відразу ж покинула його й напевне гримнувся б, коли б навчений на такі випадки служка Іван не підхопив, а що був хлопом дужим (на те й вибраний був Йоасафом), то взяв

єпископа як дитину на руки – далі себе трудити єпископ не мав уже потреби. Його посаджено в повоза, коні рушили й доправили єпископа до келій; Іван обережно заніс його в приміщення і вклав на ложе, обкутав ковдрою й запитав, чи нічого більше не потрібно. Єпископові важко було й вустами рухати, отож кволо махнув рукою, бо знав: зараз його охопить важкий сон, з якого вийде хіба за декілька годин, – снів же від якогось часу почав боятися, в них чомусь почали приходити ті, кого велів свого часу карати. Початок сну завжди бував однакий: Іван відносив його до великого позолоченого крісла, садовив, відтак із кромішньої пітьми виступав ніби витканий із тієї тьми судовий писар і викликав його жертви, як свідків, бо не їх судили, а таки його, називаючи жорстоким гонителем і немилосердним осудником.

Але сьогодні все відбулося інакше. Із тьми виступила тінь писаря і урочисто промовила до єпископа:

– За повелінням вашого преосвященства мушу нагадати вашій милості, що стілець, на якому волите сидіти, оббитий шкірою з вашого попередника, так само Йоасафа, який неправедно судив. А ще за повелінням вашої милості маю обов'язки рецитувати вірша архієпископа чернігівського Івана Максимовича, котрий про цей предмет оповідає, і має назву “Камбиза”. Звелите почати?

Тінь судового писаря розгорнула пергаменового сувоя і гострим фальцетом із завиваннями почала вигукувати:

Мовив цар:

*“Коли як слід не почнеш судити,
То й тебе я повелю з шкіри оголоти...”*

І тут заграла дивна музика, і з кутків виступили два лискучі мурини із гострими ножаками, криця яких полискувала і ніби палала синіми вогниками, що схоплювалися з металу й, наче краплі, падали долі. І Йоасаф із жахом побачив, що сидить у кріслі цілковито голий, як і ці мурини, і йому стало нестерпно соромно, адже довкола збилося в купу, налягаючи один одному на плечі, безліч людей, світських і духовних: дивилися на

Сам Йоасаф, як уже говорилося, свій життєпис таки списав, однак чомусь велів його сховати в трюні.

нього осклілими очима і в кожного на вустах було приклеєно по неживій усмішечці. А тінь судівського писаря тим-таки нестерпучим фальцетом гукала:

*Коли б і в нас суддів пильнували,
За несправедні суди з шкіри оголяли,
Більше б з суддів було шкір на торгу продажних,
Ніж баранячих – в людей наших легковажних.
А про суддів у наш час годі щось сказати,
Краще притчу давню цю пильно розказати...*

І Йоасаф відчув трем у всьому тілі, кожна жилочка в ньому затрусилася, окрім ніг, бо ноги стояли на підлозі мертві, власне то вже й не ноги були, а обтягнені жовтою, як пергамен, шкірою кістки. І знову заграла дивна музика, а голі мурини під ту мелодію прокрутились у танці й почали, продовжуючи танцювати, наближатися до нього, граючи ножами, якими крутили, ошкірюючи величезні білі зуби, і світили, ніби в них було загнано по свічці, очима, і ті червоні вогні, загнані в очі, вряди-годи рвалися і пирскали іскрами. Він же сидів, скулений і зціплений, покірно чекаючи, що ж буде далі. Вони ж, приступивши до нього, виструнчилися і притупнули правою ногою.

– Почнемо, отче? – спитали в один голос.

– Що хочете вчинити, нечестиві? – з жахом спитав голий і тремтячий Йоасаф, а люди навколо віддалилися, деякі притискалися до стін, навіть уклеїлись у тиньк і позавмирили, ніби заморожені, і тільки очі їхні світилися цікаво і з хитринкою і тільки вуста здригалися, але це не оживлювало мертвих отих і причіплених усмішок.

Відтак тінь писаря піднесла до очей пергаменового сувоя й прочитала:

– За зволенням вашої-таки милості і за повелінням царя Камбизи має відбутися суд над вашою милістю, а декрета маєте проголосити, ваша милість, на себе сам!

Мурини нахилилися над Йоасафом, повертали його тіло, шваргочачи незрозумілою мовою, згинали його й розправляли, тицями пальцями із залізними нігтями – очевидно, радилися, як ліпше злупити із нього шкіру. Зрештою, пригнули так, що він ліг на власні коліна, і гостренний ніж пробіг по спині від шиї до кіпчика. Болю однак не відчував, хоч йому здирали зі спини шкіру, вправно підрізуючи її ножами й помалу стягуючи, – робили все швидко і вправно. По тому розігнули його, підрізували шкіру біля шиї, і Йоасаф відчув спиною холод, адже був роздягнутий не тільки з одержі, а зі шкіри. Мурини тимчасом підрізували шкіру на грудях і почали стягувати її з нього як сорочку, і хоча йому й цього разу не боліло, Йоасаф закричав. Тоді один із муринів махнув рукою і в тій руці з'явилося велике, гарне й осяйне яблуко, яким і заткнуто йому рота. І Йоасаф уже більше кричати не міг, а сидів із тим забитим до рота яблуком і тільки крутив очима. Тим часом мурини завершували стягувати з нього шкіру, вже й не підрізаючи ножами,

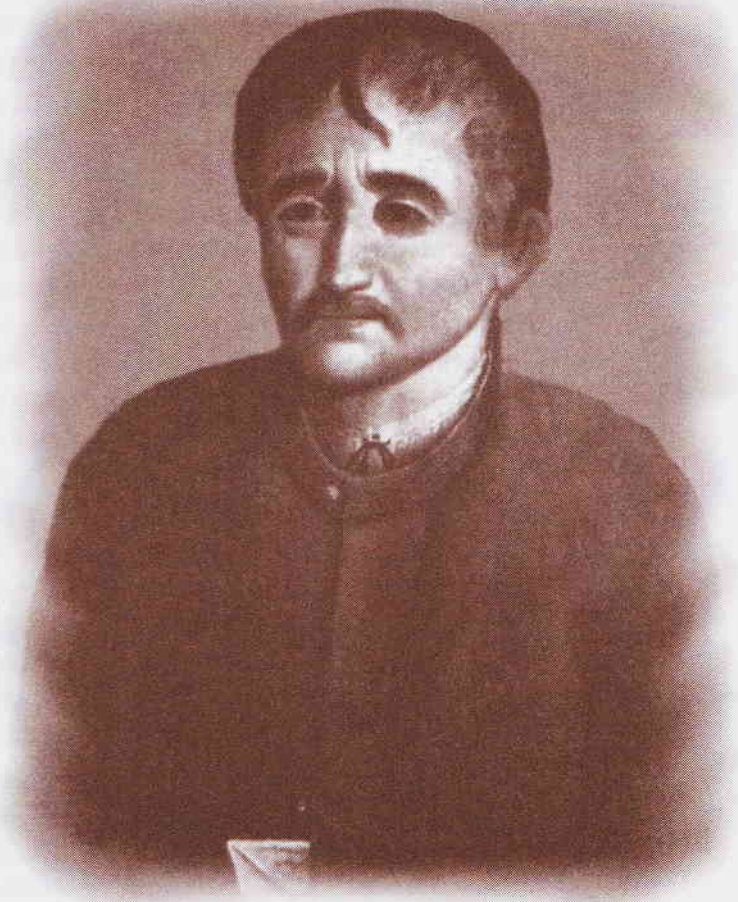
а вивертаючи, як із зайця, і тільки в ногах того вчинити не змогли, бо там шкіра намертво пристала до кісток. Отож підрізали її ножами й жбурнули стягнуту шкіру йому в ноги, і та шкіра в ногах почала спазматичне смикатися й ворухитися, а він сидів із забитим у рота яблуком і німо дивився в той час, як тіло дубіло від холоду. Судовий писар тим часом приніс точнісінько таке ж крісло, як це, в котрому сидів, і мурини почали оббивати його свіжозідраною шкірою, краючи її ножами. В роті в них було напхано цвяхів, руки тримали по молотку, отож діловито натягували шкіру на стільця, випльовували із рота цвяха і вправним ударом заганяли в дерево.

– Не поспішайте, а робіть як слід, – сказав судовий писар. – Маєте знати: його преосвященство не терпить, коли щось чинять не так – заживете плітів, а він цього добра не шкодує.

Мурини сповільнили роботу й почали забивати цвяхи обережніше, але дивну річ відчував при тому Йоасаф: йому здавалося, що вони вбивають цвяхи не в крісло, а йому в живе тіло – цього разу гостро боліло й кололо...

(Мушу зробити тут примітку від себе: Йоасаф любив записувати сни. Окрім віршів, були там ще й інші записи снів, не введені до життєпису, але вони, на жаль, зітліли аж так, що я не міг там нічого прочитати, хіба окремі уривки, з яких здогадався, що то були такі сни – надто неймовірні речі там писалися).

Після того Йоасаф зліг у постіль через обложну хворобу в ногах і пробув так проздовж усього великого посту аж до Томиного тижня нерухомо, лежав без їжі, хіба вряди-годи приймав від служки пиття. Коли ж йому нагадували про їжу, відчував обридження, водночас і поштовхи у шлунку, ніби той ще до прийняття її виштовхував. Зате багато єпископ спав, провалюючись у темні ями, з яких ледве видряпувався, відтак привиджувалася йому стежка, протоптана у траві, але трава довкола суха, ніби не на весну

– Не поспішайте, а робіть як слід, – сказав судовий писар. – Маєте знати: його преосвященство не терпить, коли щось чинять не так.

йшлося, а на осінь, і гірко пахло опалим, підтілим листям, хоча до-
вкруги не було жодних дерев, і можливо, вітер доносив ті запахи
здалеку: в обличчя віяло вологими, крижаними й ніби солоними
струменями. І добредав по тій стежці Йоасаф до стодоли, збитої із
чорних дощок, котрі нещільно прилягали одна до одної аж так, що
утворювалися між ними щілини, в які проривалося золотисто-сине
повітря, розсіюючись, освітлювало те, що і можна було побачити
із середини. А побачив він у стодолі колишнього ієромонаха
Доротей і ченця, також колишнього, Теофана, закутих у заліза, які
копали посеред стодоли яму: один і був у ямі, а другий приймав
відро із накопаною землею й відносив її в куток, де вже насипано
немалу купу. Йоасаф сів біля входу на маленького ослінчика й пе-
чально дивився на ту безперепинну роботу, адже саме він їх на неї
засудив, і то за те, що вони, нечестиві, зважилися втекти зі свого
Харківського Покровського монастиря, виготовили собі фальши-
вого паспорта й подались у світ, але були піймані. І він, Йоасаф,
над ними змилосердився і не відіслав після позбавлення чернецтва
до світського суду за соборним уложенням, глава четверта, пункт
перший, і за указом від 31 серпня 1748 року, щоб їх там по
цивільному покарали, а звелів зняти клобуки їхні і вчинити в кон-
систерії жорстку покару плітьми, а тоді відіслати у заслання:
Доротей у Спасо-Окольський Троїцький, а Теофана у Вольновсь-
кий Троїцький монастир, щоб вони перебували там у кайданах
невідхідно аж до кінця днів своїх. І хоча були вони тепер у різних
монастирях, але чомусь зійшлись у його сні й опинились у цій за-
гадковій дощатій стодолі, і копали тут яму, і відносили землю, і самі
вони, і він, Йоасаф, чудово знали, що копатимуть ту яму доти, до-
ки житимуть. Були голі до пояса, а тіла мали посмуговані чорними
смугами від плітей, відтак подобали на чортів пасматих; навіть очі
горіли десь так само, як у чортів. Чи не тому Йоасафові було
втішно дивитися на них, адже раніше були свавільні, непокірні,
схильні до переступу, хоч носили на собі чернечі мантії, що зо-
бов'язували до іншого поводження, а от тепер, хоча й подобали на
чортів пасматих зовні, в душі вже були цілком упокорені, раніше
бездільні бували, а тепер – за роботою, а що може бути краще,
як робота, котрій нема кінця. Так втішно думав маленький старчик,
приплеснутий на стільця на вході до стодоли, і від зворушення в
нього попливла із ока сльоза.

– Чи ж знаєте, любі мої чада, – спитав зворушено й лагідно
Йоасаф, – куди це й для чого копаєте печеру?

– Так, ваше преосвященство, – глухо сказав, червоно блим-
нувши оком, Доротей, саме той, котрий був на горі й приймав од
Теофана відро із землею. – Будуємо підмурівки храму для твоєї
святості. Святобливо упокорив ти нас, отож дякуватимемо тобі,
поки не закінчиться ця робота.

Йоасаф почіпав язиком свої розхитані скорбутом зуби – всі во-
ни ледве трималися ясен і дивно ворушилися у роті, ніби викрочу-

ючись зі своїх ям, – і йому раптом здалося, що Теофан у ямі – це і є уражений скорбутом отакий зуб, а Доротей був ніби зубом висмикнутим. І подумав печально, що хоча і їсть щодня водяну настурцію, але зуби його все більше розхитуються й сочать кров'ю, а часом кров іде горлом і носом – молитви чомусь йому не допомагають. І згадав він молодість, коли ще пробував у Києво-Софійському монастирі; там йому дали почитати поему, написану в 1737 році його попередником по цій-таки білогородській єпархії, також Йоасафом, але Горленком, і звалася вона “Бран семи добродійностей із сімома гріхами в людині-мандрівцю”; пам'ятає, як вразила його та поема вже хоча б тим, що в автора все так просто виходило: треба піти лишень на Схід до ясного палацу, де живуть діви-богині, що їх очолює цариця Смиренність, покликати її дів: Милосердя, Цнотливість, Любов, Піст, Покірливість та Побожність, і вони поборять у людині гріхи, які її з'їдають. Зрештою, він так і вчинив: пішов лютою війною на людські гріхи і не знав до них милосердя, і не знав до них любові й покірливості перед ними – убивав власне тіло постом і цнотливістю, вірив у свою побожність, але чому в його душі раптом поселився, чому загніздився отой ситий, тлустий, ротатий, який, ніби листка гусінь, згризає йому, Йоасафові, душу? І це він, отой черв'як, присилає йому оці страшні сни.

(На одному клаптику паперу, який не зігнив, я прочитав такого Йоасафоваго запису про сни: “Сни – це дзеркало, що його наближає до нашого лица Господь, в ньому бачимо все навпаки, але що більш дійсне: ми самі, чи наш відбиток? Саме уві сні приходили до святих посланці божі й передавали повеління; у снах бунтується наша душа, коли самі збунтовані, і чим страшніші мариська нам бачаться, тим більше треба молитися – це значить, що гріхи наші оголяються. Що сни – боже дзеркало, свідчить хоч би те, що бувають пророчі, які вістять про речі символами: загалом кожен сон – це загадкове таємне письмо, тільки не завжди ми спроможні його прочитати”.)

Проздовж семи днів єпископ не з'їв ані фунта хліба й ніякої вареної їжі – бачити того не міг. Одне тільки не відсував: бублики, бо мав до них слабкість ще відтоді, коли вони, спудеї, робили набіги на київських бублейниць на базарах, хапали бублика й тікали притьма геть, супроводжені несамовитим вереском перекупниць – о, ті бублики бували воістину смачні, найсмачніші із смачного. Годі сказати, що в академії Йоасаф бідував, батько про нього дбав, присилав харч, хоча грошей ніколи не давав, а коли приїжджав додому, що траплялося раз на рік (згодом приїжджати перестав), то дивувався: всього було в батьковому домі: печеного, вареного, смаженого, малмазії, настоянки, меди, пива, горілки, буженини, шинки, соління, коптіння, ковбаси, сала, тіста, пундики, свіжі пухкі хліби, гуси, кури, качки, дичина – все те текло рікою та йшло, щоб глинутися ротами домашніх та гостей, яких ніколи не браку-

вало, але ніщо не могло порівнятися з тими подільськими бубликами, вкраденими з буйного наскоку, і може, тому вони були такі смачні, що здобувалися гріховно. Отож не так їв їх, як смоктав, бо розхитані скорбутом зуби не могли жувати, і відчував смак дитинства, смак поля, ланів, київських базарів, товаришів бідак-школярів, які після убогого спудейського хліба у бурсі тільки й могли посмакувати тими-таки бубликами, вихопивши їх із рук бублейниці, – можливо тут був початок потягу його до аскези, адже по-своєму заздрив їм, хотів бути як вони і з ними. Були бублики м'які й жилаві, а він любив жилаві, які найкраще смокталися, по волі розм'якаючи в роті поміж напівмертвих зубів. Отож лежав і смоктав ті бублики, ковтаючи їх наполовину із власною кров'ю, бо ясна весь час сочилися. А ще чекав, коли вточать березового соку, який ось-ось мав піти разом із пробудженням дерев та першого весняного зела. Березовий сік разом із водяною настурцією – то був єдиний лік для його скорбута, і наближені його тут, у монастирі, це чудово знали. У сподіванці на той сік він і спати почав менше і вже не мучили його так страшні сни. Але видива не покидали, власне спогади у формі візій.

Якось, лежачи й смокчучи бублика, він побачив: везли до монастиря вісімнадцятеро черниць, закутих, за його повелінням, у заліза: Олександру, Єлизавету, Марію, Мотрону, Онисію, Маргариту, другу Олександру, Євтимію, Марту, Єфросинію, Горгонію, Олену, Софію, Віру, Надію, Любов, Аполінарію та Митродору. І привезли у консисторію, відтак сів у суддівське крісло, зовсім не оббите шкірою його попередника, як це йому колись привиділося, але таки шкіряне, і дивився, як виводили черниць по двоє: одну молоду, а другу старшу і зривали з них мантиї й клали оголених на лаву. А побіч ставали езекутори із плітьми, і пліті свистіли як змії і падали на білі чи темні од старості тіла. А він дивився на те з упоєнням, мовчки рахуючи вдари, щоб не дісталось тим нечестивим ані менше, ані більше, ніж їм присудив, а рівно по тридцять ударів. І дивне збудження відчував, навіть коли лупцювали Віру, Надію й Любов, бо зовсім не бачив їх персоніфікованими символами, як у поемі отого другого Йоасафа, його попередника, чи в шкільних мораліте, а лишень свавільних грішниць, адже вони, нечестиві, зважилися без його дозволу й повеління вибрати собі ігуменію із білиць. І дивно було те, що черниці, а властиво чортиці, не верещали й не плакали, а мовчки підставляли грішні гудзиці. Чинив немилостиво, але так велів чинити закон, і єпископ знав: ніхто його не осудить й не огудить. І його ніхто не осуджував, але зараз, коли переглядав в уяві той видок, раптом здалося, що ті вісімнадцятеро таки персонажі якогось ненаписаного мораліте, спокушені й зваблені бісом, і той біс, уздрів він, стояв неподалік; маленький, оброслий шерстиною, із брудними, в гною ратичками, із ріжками, одним зламаним, а другим низько пригнутим, і той бісик весело пританцьовував брудними в гною ратичками і сміявся-заливався – а з чого б то? Адже йому,

Йоасафові, зовсім не було від того видава смішно, навпаки, в голову вліз хробачок, отой чистий, тлустий, рогатий, схожий на розігнутого бубличка, а часом у бубличка звивався, і той черв'ячок тлив мозка йому, відтак із глибини Йоасафової душі підіймалася їдь, ніби спінена кваша. І та їдь мала присмак виригнутої їжі, хоч ніякої їжі не вживав, окрім одного бублика в день. І його душа розпросторювалася і ставала полем битви, на яке виїжджали, як у читаній колись поемі Йоасафа Горленка, з одного боку вої Доброти, а з другого – вої Гріхів. Сяяла зброя, гриміли риштунки, іржали коні, дзвінко гучала музика, били тимпани – світ йому паморочився.

І саме в цей час натис на шматка нерозмоклого бублика і один із зубів вивалився із гнізда. Йоасаф вийняв його з рота, жовтого, покритого розмоклими частками бублика, з гострим кінцем.

– Іване! – закричав. – Іване!

Заскочив переляканий служка.

– Соку березового вточив? – спитав Йоасаф.

– Вточив, ваша милосте, – злякано сказав Іван.

– Дай мені водяної настурції. Швидше, швидше!

Іван кинувся й за мить подав потовченої й розмоченої настурції. Йоасаф ковтнув недосмоктаного бублика і почав мнути водяну настурцію, хоч вона була гидка і гірка.

– Подати соку? – спитав Іван.

Але Йоасаф утомився. Відчув, що його охоплює млість, а очі почали склеплюватися.

– Потім даси, – мовив. – Засну трохи!

Але знав, що не спатиме. Знав, коли засне, знову привидяться ті, кого наказував жорстоко карати, але чому, чому вони почали до нього приходити? І з глибини його півпригашеної свідомості рушили тіні голих черниць із кривавими пасмугами на спинах та сідницях, ступали лискучою стежною, залишаючи червоні сліди, одна за одною, були піврозмиті, ніби розчинені в тумані, але тихі, смиренні, покірливі, з опущеними головами, адже були покарані не неповинно. А ззаду вистрибував бісик, поплескуючи в долоні й співаючи сороміцької пісеньки – такого собі студного канта про голі жіночі зади, і як це солодко сікти ті зади пліттям...

Йоасаф утяг у себе густу й теплу смугу повітря й замотав головою: ні, не може заснути, ні, боїться снів, бо скрізь самі тіні, наступать на нього звідусіль, оточуюють, не загрожують, правда, й не дорікають, тільки дивляться, але це ще гірше, ніж би загрожували – мучать його своїм видженням. І стільки набралось їх, тіней отих, у видженнях, що холодна коса страху прошила йому груди й вибила гострого кінця. Отоді ж бо його знудило, можливо, від болотяної настурції, якої зажив, будши заморений животом. І він, звисившись із ложа, почав блювати просто на підлогу, виригаючи із себе залишки з'їденого бублика і брунатну кашицю водяних настурцій. Ускочив служка із мідним тазом і підставив Йоасафу, – але той уже все із себе виблював.

– Дай соку напитися! – попросив стомлено.

Служитель кинувся до льоху, де стояв на льоду березовий сік, уточив до дзбанка і притьма подався до єпископа. А коли прибіг, Йоасаф важко віддихувався, але сік узяв і хильма випив. Від холоду йому по тілу пішли дивні кольки, ніби хто шпигував його голками, потім ті голки скупчилися біля шлунка й почали шпиняти вже там.

– Що мені дав? – мовив з натугою Йоасаф. – Я ж казав... казав... щоб не був холодний... не пити хо...

– Не дочув, ваша милосте, перепрашаю! – смиренно мовив Іван. – Як на мене, холодний смачніш.

– Смашніш для здорового, не хворого! – скрикнув Йоасаф.

– Перепрашаю! – затрусився як лист Іван. – Велите під пліті?

Йоасаф видивився на нього: був білий, мов стіна, аж краплі поту виступили на лобі.

– Чому сказав... про пліті? – спитав не без підозри.

– Бо ваша милість... – забелькотав Іван. – Еге ж, у вашого преосвященства...

– Ну!

– Заведено так! – сказав пополотнілий Іван.

– Гарзд! – мовив Йоасаф. – Іди!

– Скільки накажете прийняти? – спитав смиренно Іван і схилив до лівого плеча голову.

– Потім, потім... – дихавично мовив Йоасаф. – Нагадаєш про це... Потім...

І здалося Йоасафові: один із муринів, що здирав із нього уві сні шкіру, зменшивсь у дрібнолюдка, заліз йому до живота і, випльовуючи з рота по цвяшку, цвяхував йому шлунка, майстерно вганяючи залізо у живе тіло. Водночас, удруге пронизало йому груди косою – хвиля страху пройшла крижаним подувом. Невже, спогадав, усі навколо приймають його за ката? Його, людину обов'язку, хоч і суворого, але завжди справедливого, який скрізь і в усьому і всюди утовкмачує цим порожнім головам, що непокараний, неубитий гріх розростається, як шкідливий грибок на дереві, а покараний – це як зрізана уражена грибком гілка: гілка утнеться, а дерево стане здорове. Гріх є злочином, кожен знає, але чи не менший злочин його бачити, розуміти, а не викоріняти жорстко?

(Поміж зітлілих листків єпископа Йоасафа я знайшов уривок якогось твору, здається віршованого, про гріх: здебільшого це були виписки зі Святого Письма, зокрема такі: “Людина живе у гріху, як у вузах”, “Помисел глупоти – гріх”. “У грісі лихого людини знаходиться пастка”, – і тому подібне; на жаль, цей розмисел чи вірш-розмисел врятувати годі було, але з нього можна збагнути, що Йоасафа ця тема вельми цікавила і, здається, він мав тут якісь власні сумніви. Вичитав я серед клаптиків і такого афоризма: “Людина, котра живе у страху, спокійна і мирна, людина ж без страху, особливо в простолюдців, самовільна, непокірна і злочинна”).

Іван виходив із келії, коли ж його зупинив владний погук:

– Стривай! Ходи й скажи, щоб тобі дали десять плітей. І щоб кричав, аби сюди було чути.

– Послушаюсь! – смиренно вклонився Іван і витер із лоба піт.

І тільки тепер Йоасаф збагнув, чому він злився, коли ексекutori били черниць: ті не кричали, тобто не каюлися. І тоді, пам'ятає, він скочив, хоча які були хворі його ноги, і крикнув, щоб били сильніше, але й по тому вони не кричали, і це було так дивно, ніби пліті лускали не по живій плоті, а по дереві. А коли вдягались і відходили набік до побитих, стояли понурившись, – чи не був то тихий бунт? Так, вони впокорилися, але ж не каюлися, отже не брали своєї вини за гріх, а відтак приписували свого гріха йому, судді їхньому, тобто накидали його йому на шию – і скільки таких гріхів за перебування на єпископському стільці йому накидано? Холодний піт вибився на лоба Йоасафові зовсім так само, як передоцим у служки.

Ексекуційний покій був неподалець, через дві келії, і поки Іван мав знайти ексекуторів і лягти під пліті, Йоасаф почав згадувати: чи всі, кого карав, кричали? Чому раніше на це не звертав уваги? Але ні, більшість таки кричала, хіба оті закляті втікачі, Доротей і Теофан... так, справді, ті не кричали, а ще не кричала Ганна Кочержиха із Харкова, хоча її дочка Тодоська таки кричала. І він раптом збагнув: найчастіше приходили до нього в немочі і в снах саме оті непокірні, котрі не кричали, отже, не покаюлися. Відтак він не зміг

Гріх є злочином, кожен знає, але чи не менший злочин його бачити, розуміти, а не викорінювати жорстко.

уселити їм почуття власної вини, а покара без почуття та вселення власної вини марна річ...

Ганна Кочержиха була оскаржена священиком харківської Рождественської церкви Іваном Млодзинським у Харківську полкову канцелярію за те, що вона в час відправлення вечірнього піння біла його в церкві по щоках і за волосся тягала, бо він відслав із церкви її дочку Тодоську, оскільки, як оповів йому дзвонар Григорій, ота дівка Тодоська народила трьох дітей, прижитих блудно, й покрила сама собі голову. Харківський протопоп прислав про те донесення єпископу, і він йому відписав, добре це пам'ятає, що справа про дітей, прижитих у блуді, належить світському суду, за указом імператора Петра Першого від 7 липня 1722 року, а бійку Ганни Кочержихи із священиком наказано дослідити. І протопоп прислав йому звіт про те, що сталося це тоді, коли Кочержиха зі своєю донькою прийшла до церкви на вечірню і стала на своєму місці поблизу дверей. Тоді священик Іван Млодзинський, прочитавши ектенію, помітив у церкві Тодоську, рушив до неї із книгою і сказав:

– Чому прийшла до церкви? Не належить тобі переступати церковного порогу, оскільки недавно народила дитя.

Відтак узяв Тодоську за плече й повів із церкви геть. Кочержиха ж, уражена словами священика, які ганьбили її дочку, підскочила до нього і вліпила ляпаса правою рукою, при цьому лівою схопила за волосся. Тоді пономар, котрий був поблизу, кинувся на них і відірвав Кочержиху від священика. І Кочержиха закричала, що священик образив її дочку безневинно, оскільки та, хоча й не повінчана, живе з чоловіком у законному шлюбі, записаному у міських книгах, як це водиться не в одного у Гетьманщині, звідкіля вони недавно переселилися. По тому плюнула собі під ноги і пішла з дочкою геть, сказавши при цьому, що нікому не дозволить уймати ані їй, ані дочці її честі. Але через тиждень отямилася, порадила із сусідами Хвеською Кандибихою та її чоловіком Тодором Кандибою із Ульяною Мулярихою та її чоловіком Іваном Мулярем, які разом із нею прийшли до священика Івана таки Млодзинського, щоб перепросити його.

Йоасаф бачив, як це відбувається. Тож, примружившись, міг уявити, як попереду йшла Ганна зі своєю дочкою, за нею поштиві сусіди-свідки Тодор Кандиба та Іван Муляр, за ними жінки їхні Хвеська та Ульяна. Вони зайшли до священичого дому, поштиві свідки взяли в отця благословення, а Ганна з Тодоською лише вклонилися низько. Відтак священик сів у крісло, тоді як інші стояли, і згукнув:

– Чого тобі треба, нечестивице?

– Прийшла, панотченьку, помиритися й попросити вибачення, - сказала покірливо, Ганна і, укланувши перед отцем, поцілувала йому руку. – А ці поштиві люди – моїми свідками. Вони засвідчать, що Тодоська не жила у блуді і той, хто вам таке сказав, панотче,

вибачте на слові, наклепав. Вони ж засвідчать і моє каяття, бо я не мала б на вас, панотченьку, рук знімати, а повинна б дійти правди спокійно і розважно. Отож принесли вам, панотченьку, на перепросини сукна тонкого на шість ліктів, сап'яну й козлини, а вас просимо, щоб супроти нас чолом не били.

І вона виклала із міха сукно, сап'ян та козлину. Тоді панотець звівся, обмацав полотно, сап'ян та козлину, а що все було добре, тяжко зітхнув і знову сів у крісло.

– Гаразд, – сказав. – Коли докинете ще три рублі, помирюся з вами й допущу вас до благословення.

Кочержиха з дочкою вклонилися, відтак стара вийняла гамана й виклала звідти три рублі, поклавши на тому ж столі, де лежала решта приносу, а тоді підійшла під благословення.

– А того клямцю, панотче, – сказала сумирно, – покарайте, бо дочка моя з неуйнятною честю, отож хай так само заплатить при свідках вину.

– Покараю, покараю! – сказав панотець і недбало перехрестив Кочержиху та її дочку.

Усе це відбувалося згідно із звичаєвим правом, яке існувало на його землі споконвіку. І саме це непомірно єпископа розлютило, бо те право не раз суперечило писаному, а коли так, кричав він якось перед судом духовного правління, всі ці звичаї та обичаї, заведення й помири, хай і чиняться в народі відвік-віків, фальшиві та недійсні, а дійсне лише те, що узаконено для духовного й світського суду церквою чи царем. Тож саморучно полистав “Кормчу книгу” і знайшов там подане в сорок другій главі: “Коли хтось, у святу церкву ввійшовши, єпископу чи причетникам, чи іншим слугам докуку нанесе, такого муками скарати і в ув'язнення послати”. Знайшов відповідне місце і в “Номоканоні”: “Коли хто вдарить священика, хай буде під заборною літо одне; коли ж дасть йому позауш чи деревом, хай буде під заборною три літа, хоч би священик і вибачив йому зогрішення”. Отож він, Йоасаф, і послав указа до Харкова в духовне правління, щоб ту Ганну Кочержиху із дочкою знайшли й прислали сюди, до нього, де їм буде вчинено жорстоке покарання плітьми, а після того її саму, на її ж кошти, заслати до Старо-Оскольського монастиря у монастирську роботу на рік. Так воно, зрештою, і сталося: вирок справедливий, вина певна і встановлена, але чомусь Кочержиха при побитті не кричала.

“Дочка, дочка, – думав він, прислухаючись – щось задовго езекутори не виконують повелене щодо служки Йвана. – Але чому тоді сікли дочку? Адже вона священика не била, його не ображала, ще й на перепросини прийшла? І чому не дослідили гаразд: чи дзвонар Григорій поклав на ту Тодоську наклепа, чи й справді вона блудодіяла? Коли справді блудодіяла, її покарали належно, а коли ні?”

Стріпнув волоссям, виставляючи розхитані, вкриті кривавою плівкою зуби, ніби всміхався, але не всміхався: отой мурин у його

шлунку все ще випльовував із рота цвяхи і вгачував йому у ніжну плоть – колька не припинялася.

У цей мент і пролунав крик: важкий, грубий, болющий – так кричить бик, якого вдарили обухом, але не добили. І Йоасаф відчув, що колька його відпустила й перестала мучити. Напружився, витягся і слухав того крика з нутровим задоволенням, а той лунав і лунав, дивно подвоюючись, – це значило, що служка Іван щиро каювся, а коли так, то й задоволення відчував Йоасаф достойне. І тут він пригадав: дочка Ганни Кочержихи жила в шлюбі, але неповінчана, отже, знову-таки за тим трипроклятим звичаєвим правом, яке він скрізь і всюди викорінював. А це значило, що священник Іван Млодзинський не уйняв їй честі, виганяючи із храму, хіба запізно це зробив, адже вже третю дитину народила, отже, в блуді пробувала й кару свою в правлінні понесла справедливо. Зрештою, і після народження дитини в церкву заходити, як осквернена, не мала.

І він відчув відпруження: так, був суворий та вимогливий у цій ненастанній війні із гріхами людськими, може, й непримиренно-немилостивий, але завжди діяв у межах закону і справедливо. Але чому тоді вони не кричали, чому не прийняли справедливого на себе засуда, чому вішали свого гріха йому на шию? І от, може, вперше за весь час він увіч відчув, що й справді чинив законно та ніби справедливо, але і його серце до кінця цієї справедливості не приймало. І чи не тому це трапилось, що закони церковні й царські йшли тут усупереч віковичних законів, за якими жили люди тієї ж породи, до якої належав і він сам?

Служка Іван перестав кричати: езекуція відбулася. Ну, й слава Богу!

До вечора Йоасафу почало колоти в лівому боці, а на ранок, 26 березня, колька перейшла в правий бік і стала невиносна, аж під плече сягала. Він стогнав, крєктав – сльози поставали на очах. І хоч ще зранку служка приніс свіжоспеченого бублика, не доторкнувся до нього, тільки дивився, і часом знову йому здавалося, що бублик – це величезний, грубезний, скручений у коло, хробак, котрий проковтнув власного хвоста...

(Мені здається, що в паперах Йоасафових були також розмисли і про правду, але й вони перетіли так, що годі щось учитати, навіть визначити скєрунок його думок щодо цього. Одне можна було збагнути: правда має вимірюватися не тимчасовою, а вічною міркою, отже поданою від Бога; коли правильно той тлін відчитав, можна гадати, що Йоасаф мав тут немалі сумніви, адже закони царські та церковні, гарячим виконавцем яких хотів бути мій дядько, попри все – категорія тимчасова, а право звичаєве, за яким жив його народ, – категорія коли й не вічна, то значно продовжена в часі. Зрештою, ці проблеми і були насущні не лише для людини, одягненої в єпископські ризи, але й для багатьох у нашому часі, передусім, у роді нашому: чи маємо служити відповідно до при-

родного права народу чи окремої людини, чи віддавати своє серце тим, котрі це природне, а отже Господом визначене, нищать та упосліджують?).

Приходила ще одна ніч, а він, коли ставало аж дуже погано, починав дужче боятися й темряви, й безсоння, і тіней, що обов'язково до нього навідаються й почнуть його мордувати. Так і сталося: цього разу в тінях упізнав Петра Зеленського та Йосипа Габу із їхнім мерзенним гріхопадінням. Лежав на одрі, маленький, висушений кавалок плоті (уже звук до всохлих ніг, бо майже їх не відчував, але тепер йому почало здаватися, що помалу починають всихати й руки, при цьому мучило й крутило в зубах); його довгообразе обличчя набрало тієї ж жовтої барви, що й бублик, який лежав на срібній таці і на якого весь час позирав; великі чи розширені очі його палали несвітським вогнем, і той вогонь бухкав і колотився, і в синіх тінях келії моторошно снували тіні людські; спершу не міг розібрати, що ж відбувається, але поступово тіні впорядкувалися, світла ніби трохи додалося. Ага, це вони, отой Зеленський та Габа, бенкетували в честь народження і хрещення дочки Габиної, пили і їли і щось погукували, а потім почали розтікатися, як розтікаються сутінки, і кожного ці сутінки проковтували. За столом залишилися тільки Петро Зеленський із своєю жінкою Параскою та братом Корнієм, а ще баба-повитуха Єфросинія Оробцева і сам Габа, бо жінка його пішла до дитини – знову їли й пили, і гукали, і співали, а Петро Зеленський захотів танцювати. І йому до танцю заспівали Габа, Параска, жінка Зеленського, та його брат Корній. І налитий трунками, напханий їжею по горло Петро не так танцював, як тупав важкими чобітьми, рота мав розтуленого, а очі вирячені.

– Гоп! Гоп! Аля-ля! – вигукував він, ходячи отак з пристуком і прискоком кімнатою, аж доки не вперся носом у стіну, на якій висіло четверо ікон. І побачив Зеленський на них не святих (до того йому очі заліпило), а якихось нечестивих істот, власне, найбільше його зацікавив бісик, змальований на іконі, малий, із ратичками в гною і зі зламаним ріжком, другий же був низько пригнугий.

– А це що таке? – спитав він невтямно.

– Це перед тобою, куме, – розважно пояснив Габа, – і-ко-ни! От! Добрі, як на мене, гик! І гарні!

– Ікони, то ікони, – сказав Зеленський, – але чого на них нечистого намалювали? Гик!

– Бо там наш святенький отого чортяку-лобуряку б'є і проганя, – тонким голосом святошно проголосила Єфросинія Оробець.

Зеленський зняв ікону й роздивлявся. Тоді поклав на стола.

– А по-моєму це казна що! – сказав п'яно Зеленський. – А ходи-но, жінко, сюди! – покликав Параску. – Що це воно там наквацяно? Гик!

– По-моєму, якийсь чорт, – сказала Параска, бо також від

хмелю ледве на світ дивилася: чорта бачила, а святого, що того чорта змагав, таки й ні.

Тоді Петро роззирнувся, знову гикнув і закрутив головою.

– Чудасія якась! – сказав. – Ікона, а на ній – чорт!

– То може, напіймо його, щоб не пошкодив нам! – запропонував Габа, підступаючи з повним келихом.

І вони почали лити на ікону пиво й горілку.

Тоді Єфросинія Оробець, баба-повитуха, яка сиділа за столом і тримала, щоб не впала, власну голову, стулила бантиком губи, важко подивилася на Петра й Параску, а ще й на Габу і не так сказала, як почала випльовувати із себе, ніби луску, слова, і ті покотилися по столі, як каміння-рінь:

– А по-моєму, зле ви чините, бо так чинити неподобно. Бо ви не тільки чортяку мочите, але й святенького! Чорт, мо', вашого клятого зілля й потребує, але святенький таки ні. Тож чинити так, то це, як на мене, і гріх!

– Мій гріх чи твій, бабо? – спитав, зирячи посоловілими, як у бика, очима, Петро Зеленський.

– Твій гріх, твій! – проказала Єфросинія. – Бо я хоч і п'яна і голова мені на плечах не тримається, а розуму не трачу й страху божого не забуваю, от! – і вона ще сильніше стисла собі голову.

– А коли візьму ножа й того чорта з ікони зріжу? – грізно сказав Петро. – А то хто-зна, кому це ікона: святому чи чорту! Та й поспіль, як сказав цар Лев Ісавр: тільки безумні поклоняються іконам, гик! – Петро повчально звів пальця. – А чому? А тому, що Господь сказав і це повторив цар Лев Ісавр: “Не сотвори собі кумира, ані будь-якого подоб'я”, гик! Це і святий Никон змовив, і не кажіть, що я брехун!

І він узяв ножа й почав зістругувати з ікони мальовидло.

Баба-повитуха Єфросинія Оробець сиділа за столом, усе так само тримаючи голову руками, але очі її стали важкі й понурі:

– Зле чиниш, Петре, – мовила, розпускаючи бантика вуст. – Бо за це тебе Бог і церква свята покарають, в засторогу тобі кажу. Бо хоча ти й п'яний, але розуму з голови не вимітай, бо його в тебе тамечки небагато.

– А твій, бабо Єфросиньо, розум у голові? – спитав, криво всміхаючись і підступаючи до неї з іконою в руках Петро.

– Мій розум, – поважно й гордо прорекла Єфросинія Оробець, – там, куди ти його не клав, і де йому годиться бути, і ніде він у мене не дівається.

– Еге ж, – сказав Петро. – Тільки скривлений трохи. То ми його зараз і поправимо!

І раптом щосили опустив ікону на голову Єфросинії.

Почувся дивний звук, ніби застогнала бодня, і почувся рип, ніби дошка поламалася, а по той бік столу стояли, похитуючись, Йосип Габа і Петрова жінка Параска і натхненно співали якось своєї пісні, аж очі позаплющували. Єфросинія ж Оробцева й оком не зморг-

нула, коли її вдарено, і лицем не скривилася, навіть шию не втягла, а лишилася величаво нерушна, тримаючи підтиснені бантиком губи і так само ллючи з очей темну воду.

– Казись, казись, то й скажишся! – сказала незворушно.

– Покинь цю вражу бабу, кумцю, – сказав Йосип Габа, припинивши співати. – Давай лучче поспіваємо – так сердешно та пісня за серце взяла! Бабиній же голові нічого не зробиш, бо то, кумцю, така голова, що її ще ніхто не розбивав! Крицяна голова! Співай, Кіндрате!

Петровий брат засміявся і захитав головою, яка лежала на столі:

– Я не Кіндрат, а Корній, хі-хі! – мовив засоромлено. – А поспівати чого ж – це можна!

І Петровий брат звів голову зі столу, а лежала вона біля калюжки пива, змішаної із горілкою, що налилися від поливання ікони, і, може, ту мішанку тихцем хлєптав, та й заспівав. Пісню підхопила, ніби її не бито по голові, Єфросинія Оробець, і Петро Зеленський кинув ікону під ноги, і вони по ній топталися, при чому Петро приказував:

– Не по святому топчемося, а по нечистому! Не по святому топчемося, а по нечистому! Іх-ох!

Але вже вкрай повтомлювалися, отож Йосип Габа зупинився і втер із чола піт.

– Катма сили топтатися! – сказав. – А може, куме, ми того чорта, що на дошці, поколемо і тим боговгодне діло вчинимо? І святий на нас не гніватиметься?

– Давай! – згодився Петро Зеленський. І вони сіли на долівку й почали колоти ту частину ікони на тріски, де було змальовано чорта.

– А по-моєму, ви допряма показалися, – спокійно сказала баба-повитуха Єфросинія Оробцева. – Лучче б ти мене ще раз по голові вдарив, ніж так знущатись над святеньким! Не! – вона рішуче встала. – Не місце мені, благочестивій, біля вар'ятів! Геть, бабо, геть, іди й біжи від нечестивих, бо вони кару приймуть, а тобі, бабо, нащо це требачки?

І вона рівна, як стовп, чорна й урочиста, зовсім не похитуючись, попливла, як індікокур, до дверей.

А наступного дня з'явилася до духовного правління і все не без насолоди докладно розповіла.

Одне зацікавило в цій історії Йоасафа: звідкіля невіглас темний Петро Зеленський знав про царя Лева Ісавра, ще й цитату з Біблії, та й про Никона-розкольника згадав. При допиті той зізнався, що про це йому оповів перехожий купець-кацап, а він, хоча й немисельний, чомусь те запам'ятав.

Ці нечестивці, коли їх били, кричали. Петро десь так, як недавно служка Йван, диким ревом, ніби бик; Йосип – як коза, коли її ріжуть, а Параска верещала тонко, ніби свиня. Били їх люто й довго, доки не повтрачали пам'яті. А по тому Петра та Йосипа закува-

ли в заліза й відіслали до Святогорського Успенського монастиря на два роки на найтяжчі праці безвихідно і щоб у церкву їх у середину не впускали, а стояти їм поза нею і всім звіщати про тяженого гріха свого.

І хоча все те програлось у Йоасафовій голові, він так виразно чув рев, крик та вереск, що на якийсь час перестало колоти в правому боці, а в лівому хоч і кололо, але менше, отже, боговгодну річ учинив тією покарою, а що може ліпше пом'якшити тілесні болі від добродійних справ? Однак і при тому хробак не переставав його точити, а отже спокою не було.

27 березня Йоасаф почав кашляти кров'ю та харкати із превеликою, майже смертельною кількістю. І вже не вставав із ліжка, так обезсилів, і не міг знову-таки жодної їжі, навіть бублика, взяти до рота. Тоді прийшов до нього лікар-чернець із монастирської больниці й пустив кров. 28-го йому знову пустили кров, і кілька почала зникати, але не покидала дорешти, – той мурин, який сидів у нього в нутрі, ніяк не міг вибити йому в тіло всіх набраних до рота цвяхів, а все вколочував та вколочував, завзятий і невтомний, однак біль не був уже такий невиносний. Відтак у Йоасафа випало відразу аж два зуба, і він жбурнув їх на підлогу із омерзінням. Зуби перестали нити, і міг хоч би перевести подиха. І саме в той день зринула йому думка: коли б порахувати всіх, кого катували плітьми за його повелінням за ті шість років, відколи був єпископом, пальців на руках і ногах у нього б не стало на сім раз – хай це рахує Господь. Однак, коли чинилася езекуція, болі в тілі меншали, отже, Господь таки йому сприяв і посилав отого знака, що неприпинна війна із гріхами, яку вів цей його слуга, любя йому і що всі ці людиська, котрих клали під пліті, мали б бути вдячні йому за його невсипущість. Але цю думку, хоч не завжди, долала інша: а чи його тілесні болі часом не подаються йому в покару за немилосердність, щоб пам'ятав, зрештою, Камбизову науку і в своєму суді не переставав лишатися справедливий, адже неправедний суд – це ще гірше за вчиненого переступа – переступи часто через недомисля творяться, а суддя недомисля мати не може.

“Важко бути, – думав Йоасаф, – немилосердним, але ще важче милосердям покривати гріхи”.

Тоді він не воюватиме й не долатиме їх, а піддаватиметься їм разом із тими, до кого нечестиво милосердствував би. І Йоасаф відчував, що воля його сталиться, а розум яснішає. І кожного присуда пильно звіряв із “Кормчою книгою” та “Номоканоном”, не відступаючи від закону чи від царських указів ані на йоту. А коли й цього бракувало, зважав на синодальні укази, а власну волю при тому цілком виключав. Отже, твердо міг повісти: ніхто ніколи йому в його діях не дорікне, бо вони вивірені й точні.

Але існувало тут щось і не до збагнення. Був отой черв'ячок чи хробак, котрий тлив душу, і він його попри все слухав і відчував. І це, можливо, тому, що після кожного свого немилосердного засу-

ду його й без того немічне тіло зазнавало чергового удару, хоча, з другого боку, відчуття виконаного обов'язку доливало в те ж таки тіло й сили. Тобто ота фантазія про війну в душі Добродійності із Гріхами, вилита в поетичні рядки його попередником на стільці, також Йоасафом, певною мірою була провісною: у ньому така боротьба й справді точилася, і це творилася не тільки баталія між ним, носієм Добродійності, та Гріхами, втіленими в переступниках світових, але й баталія внутрішня, його власних первнів, котрі не вкладалися погідно в гармонійний малюнок, а гостро себе поборювали. Часом запитував десь зовсім так само, як згодом запитає й батько його, а наш дід Петро Григорович, сповідаючись перед синами:

– Чи ж я битий гріхом Гордині?

Ні, не був битий тим гріхом, ніколи себе над іншими не вивищував.

“А те, що ти єпископ і вже цим над іншими вивищений, – шепотів, йому черв'ячок, – хіба не можна уподобити Гордині?”

– Чи мав до чогось Ласість? Ні, їв невибагливу їжу, навіть дуже невибагливу, витримував справно всі пости і мертвив тим власне тіло.

“А те, що сласно смокчеш бубличка, – шепотів черв'ячок, – хіба не є Ласістю? Чи посмоктав з насолодою бублика, чи з такою ж насолодою з'їв копченої білуги – хіба не той-таки результат: задоволення? Від вживання бублика ласість може бути більша, бо саме тим утихомирюєш слабкість норову”.

– Чи мав Заздрість?

Ні, бо кому й навіщо йому заздрити, коли він у своєму колі перша особа.

“А те, як часом дивишся на молодих, гарних, здорових, у яких рот повний міцних білих зубів, які пахнуть не стервом, а вітром, полем, степом, ранками, свіжою водою чи росою, – прошепотів черв'ячок. – Глянь на себе: висохлий, жовтий, беззубий, сивий, у нутрі твоєму – товкітня болячок, які, наче пси падаць, розривають, шматують твоє нутро, і ти вищиш, кавчиш – і тут раптом визирнув у вікно й побачив парубка чи жінку, повних сили, радощів, веселощів: жінка пахне молоком, а чоловік – житом. Хіба не відчував тоді, як їдка лапа влазить у тебе і дере кігтями? І це не робить тебе молодшим, а тільки шарпає й катує твоє й так розтерзане тіло, а тобі ж тільки сорок і дев'ять років?”

Брався руками за обличчя й сидів так без руху, без думок, без почуттів – завмерлий, замерзлий, знічений, бо що мав відповісти? Однак мав силу продовжити це самобичування і не без гіркої відчайної насолоди продовжував його.

– Чи маєш Гнів?

О, тут чи не найбільше грішний, бо у Гнів таки впадає, особливо, коли бачить десь нелад, нехлюйство, непорядність, нехтування моральними приписами, блюзнірство, суперечність указам та

приписам, не кажучи вже про закони, – а цими переступами переповнене життя. Хіба не відчував Гніву, коли об’їжджав єпархію й побачив, приміром, в селі Ізюмці Ізюмського повіту, в домі священика, у кутку, щось схоже на руковмивальника, в якому у зимовий час той священик хрестив дітей? Так, Йоасаф піднявся тоді на крик і сильно гнівався, відтак звелів покарати нечестивця плітьми в духовному правлінні, і сам при тому був присутній, і рахував удари, і це чинилося для того, щоб той вимислів не чинив, а утримував місце, належне до треб, за церковними правилами. І коли священик верещав, ніби кабан, як йому розписували кривавими смугами спину й гудзицю, Йоасаф відчував задоволення: верещить, значить кається. Адже є Гнів святий і Гнів нечестивий, адже й Господь не раз запалювався гнівом, як вістить Святе Письмо, навіть на людей достойних, на Мойсея, наприклад, чи й на народи, Ізраїль, наприклад, коли ті чинили недостойно, на царства, царів – і то був Гнів ярісний, лютий, бо людина, як сказано в книзі Йоова, не в силі порушити божі права. Є й інший гнів – Гнів нерозумного, Гнів затоплення, Гнів збудження, Гнів людини, яка не чинить правди божої, – такого Гніву варто стерегтися і він стерігся його, як тільки міг.

“А те, що спалахував, як смола, при невдогодних тобі дрібницях, – сказав черв’ячок, – чи ж не був то Гнів нерозумного?”

– Чи колись замутнював твого розума Блуд?

О, тут Йоасаф був спокійний, бо жіноча плоть завжди викликала в ньому омерзіння, адже не дивився на жінку інакше, як на посудину диявола, а коли жінок карали, завше мав більшу втіху.

“Оце і є Блуд, – захихотів черв’ячок, – бо коли бачив, як по голій жіночій сідниці гуляв бич, в тобі пробуджувався хоч і умертвлений, але не до кінця лютий самець, і твоє задоволення від биття однакове із блудним задоволенням при насиллі. Згадай-но, тоді твій пстручок не здіймався, але кволо й солодко посмикувався, отже, ти ніби гвалт чинив тим нещасним, адже коли чоловік б’є жінку, в ньому не тільки ярість і дикість його за непослух, а й задоволення від гвалту, а це чи не Блуд?”

Зимний піт покрив лице Йоасафа, адже той шепіт таки допікав йому, хоч усе в душі противилося, бунтувало, обурювалося супроти неправди того шепоту, адже недаремно черв’ячок той звивався, ставав на хвоста, танцював, розтуляв беззубого писочка і ніби реготав із нього – і хто б то міг бути, як не сам нечистий?

Відтак глибока втома обіймала Йоасафа.

– Гаразд, – проказав, – а Ненажерство?

От уже в цьому його ніхто не звинуватить, бо ніколи в Ненажерство не впадав, бо й тіло його зсохлося через нестачу їжі та й хвороби його, можливо, від того примножилися? Ну, кажи, кажи, черв’яче, а як тут?

І черв’як смикнувся, звів почварну голівку і сказав, спершу облизавши губки синім язичком:

“Ненажерство – це те саме, що й Ненасит. А Ненасит у людей з’являється тоді, коли тратять міру. І не обов’язково Ненасит – це їжа чи інші тілесні задоволення. Хіба не мав ти Ненаситу в задоволенні, яке відчував, коли однаково люто били винуватих посправжньому і винуватих через те, що тобі здалося, ніби вони винуваті? І чи не було Ненаситу в тебе, облуднику, коли так старанно виконував усі закони й приписи, вірячи в їхню істинність? Але їх творили такі ж грішні люди, як і ти, хоч і духовники чи царі, і творили не за божою правдою, а у власному інтересі, отже коли вони істинні не в суті, а позірно, то що тоді? А коли закони й приписи – устійнене зло, не добро, тільки освячене шкаралущею закону чи припису? Чи ж не потрібно вивіряти їх сумлінням своїм та розумом, і не бути тупим та невситимим знаряддям тих-таки законів та приписів? Чи був ти доброю людиною, Йоасафе, от у чому суть?”

І знову холодний піт покрив жовтого, побитого старечими плямами лоба Йоасафа. І сухі вуста його сіро зашелестіли:

– Диявол шепоче твоїми вустами, черв’яче! Не послухаю твоїх кривих підмов, адже є правда вічна, Богом створена і в Святому Письмі записана, і не нам, смертним та грішним, її вивіряти. Служити нам їй треба, а не вивіряти, бо коли кожен вивірятиме, ніякого ладу на землі не буде, люди перестануть розрізняти, де зло, а де добро. І я ніколи не лінувався того чинити, ніколи Лінь не відвертала мене від виконання моїх обов’язків – був завжди дбалий та старанний і хоча тіло мав завжди хворе й розбите, а служив службу свою як належить, таки за законами і приписами, бо інакше що бо то і за служба була?

На те черв’як зақвоктав, ніби півень чи курка, чи може, засміявся, радий, що й тут є чим допекти цьому такому впевненому і такому служалому:

“І Лінь буває двояка, Йоасафе! Згадай, як описано її в тій поемі, котра так тебе захоплює, що не раз про неї згадуєш: “У руках трима книжки цілком спорошілі, міль поїла, плями їх обсіли поцвілі”, – тобто вона й не заглядала в книги мудрості людської, а виконувала старанно й доскіпливо закони й приписи, а це зовсім не значить заглядати в книги Мудрості. Бо всі книги Мудрості мертві стають, коли не обігріті любов’ю та співчуттям до живих істот цього світу”.

– Я про це писав в одному своєму вірші! – вигукнув Йоасаф.

Хто ненавидить, Любов убиває,
Той, котрий любить, себе окриляє.
Ми без Любові ніщо, хоча часом
І від любові нас гублять невчаси,
Маєш ненависть до ближнього, швидше
Виклич Любов, і тебе хай надише,
Все те наслідуй, Любов що навчає,
Вона всім владає!

“Отож, отож!” – поважно сказав черв’як і облизав синім язичком білі губи. – Виконуючи всі приписи й закони без любові до ближнього, ти Любов кличеш, а вона не приходить. А приходить Ненависть, бо не мир несеш, а війну. А війна і ненависть – одне і те ж. Оце і є твоя Лінь, бо живеш не власним розумом та сумлінням, а чужим, законів та приписів. Любов же до Ближнього й Бога – це і є розум, огрітий сумлінням.

– Велиш попірати закони й приписи, дияволе? – суворо спитав Йоасаф.

“Не диявол я, коли говорю про мир та любов, – сказав черв’ячок, – і коли тебе до них закликаю, то й сумління твоє збуджую. І не закликаю попірати закони й приписи, а велю перепускати їх через сито любові та миру, бо самі від себе вони мертві і життя не окрилюють, а перетворюють його в муку. І коли відрікаєшся від Гордині, подивися: чи не Гординя це тобі велить; коли відрікаєшся від Ласості, подивися, чи не Ласість це для тебе; коли побиваєш Заздрість, подивися, чи не від Заздрості це чиниш; коли гніваєшся на Гнів, то це і є Гнів нерозумних; коли відсікаєш Блуд, йдучи супроти природи своєї, заповідженої тобі Господом, подивися, чи не

Хто ненавидить, Любов здиває,
Той, котрий любить, себе окриляє.

є це Блудом духовним, а повстримність і зайве постування чи не є духовною Ненажерливістю. Коли ж не бажаєш цього пізнати, то це і є Лінь, яка полонила тебе, обезволила і приспала”.

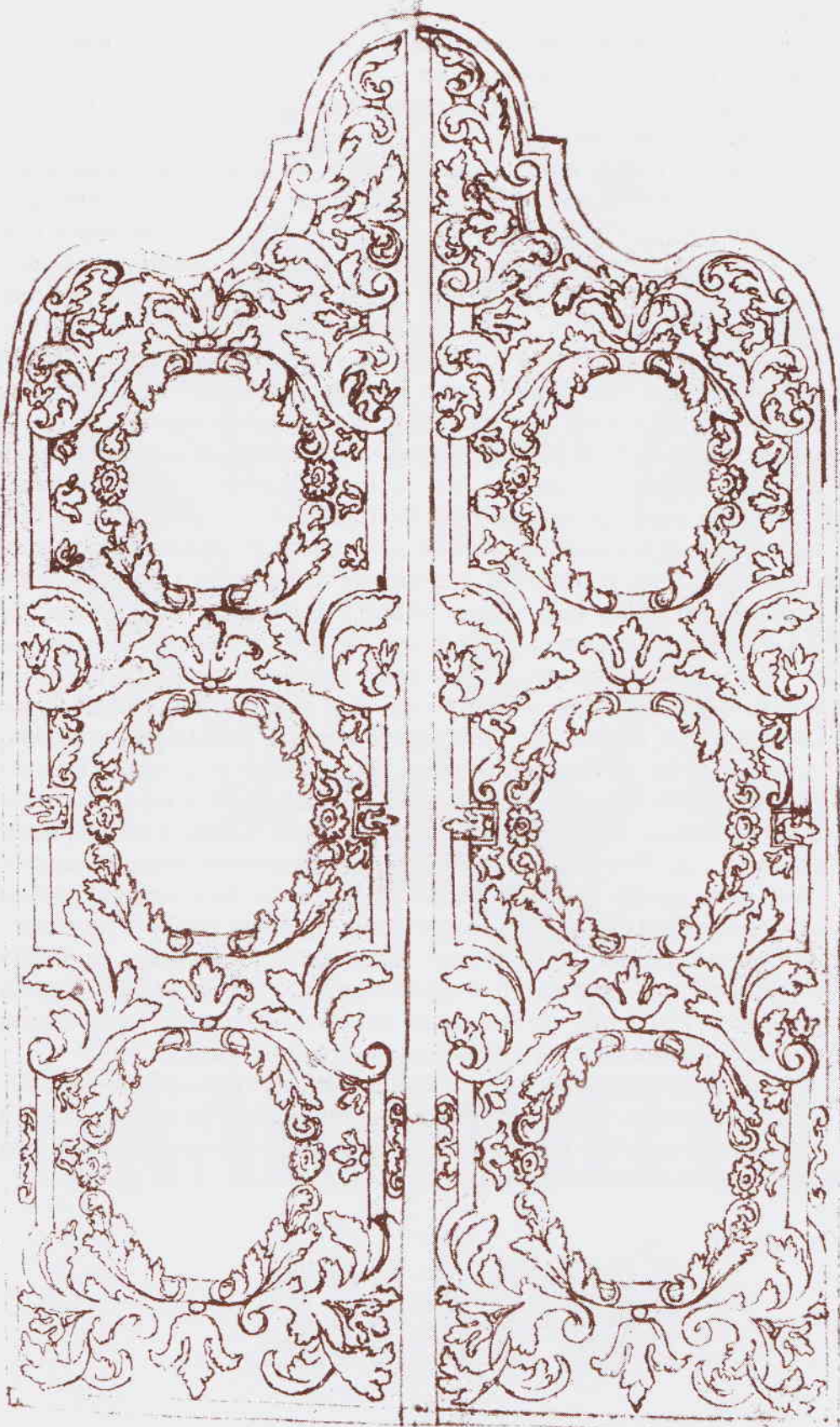
Йоасаф відчув, що йому в голові починає потріскувати, а в грудях виростає незбагнений відчай. Через це потягся до бубличка, який лежав скручений на таці, відломив шматочка й поклав до рота. Відчув, що все нутро його скорчилося і заскімлило, коли ковтнув перші крихти, розмочені слиною, і тоді колька остаточно його відпустила. У Великий Четвер і в день Воскресіння Христа в келії він причастився божественних таїн, уже не лежачи, а одягнений у мантію. А в четвер Світлого тижня вперше був виведений із келії; служка Йван переніс його і всадив до коляси, і він проїхався, припавши обличчям до шиби коляси і з небувалою раніше цікавістю почав роздивлятися навколишній світ.

Була саме та пора, коли рідкий ранковий туманець, що вийшов од недавно звільненої від снігів та криги землі, кілька годин над нею поколивавшись, раптово почав опрозорюватися, а над головою ніби виростало синє небо, налите трепетною енергією, що полилася на землю безліччю блакитних напіврозсталих тілець. І земля від того зітхнула, розправилася; ніби жива істота, розтулила міради смоктливих та спраглих ротиків і пила ту синь, наче спраглий мандрівник криничну воду, котра пахне свіжою вільгою; і хоча в неї ще не було кинуте зерно, ще важка вона й оспала, але коріння дерев почало ворухитися, так само кущів і трави, і те коріння було, мов людина, котра побула під водою, а тепер випірнула, вдихнула в себе повітря й набрала його в усі свої рури та жилочки. І від того напружилася й стало наливатися соком гілля, і в кожному дереві почали здійсватися й оживляти заснулу плоть соки, і саме через те кожне дерево обгорталося теплою, синюватою тканкою, а повітря наповнювалося трепітного духу, живого духу, що зміщався, плив, перемішувався, і саме в те повітря били срібними молоточками синиці. І людські обличчя, ніби прочуваючи прихід на землю великої таїни, ставали м'які, розпогоджені, розправляли зморшки, наповнювалися через очі вологою синявою й тепліли. І вітер од того ставав тугий, напоений ледь відчутими запахами і пахтів ніби свіжа вода, і проникав у щілини коляси, вливаючись Йоасафові в напіввисохлі ніздрі, і ті починали тріпотіти, вбираючи в себе чисте живло, яке схвилювало навіть його, півомертвілого й усохлого. І в його розширені, а через те великі очі, впливло трохи розрідженого неба, яке й загуло в зорках теплими зоринами, що несхитно горіли. І він раптом подумав: розучився сприймати світ у красі, а більше бачив з його потворністю, вона, краса, насправді є, і, можливо, справжня суть цього світу і є вона, відтак потворність – тільки тінь її; зрештою, однієї без другої й не буває: там, де починається потворність, закінчується краса, а де потворність кінчається, знову з'являється та ж таки краса. Досі бачив красу, як засушену квітку між цвілими сторінками, а потворність у

світі сприймав, як щось живе й невмируще – і щось тут було загублено, щось криво сприйняте, бо є речі, котрі годі позначити поняттями – саме в них і міститься по-справжньому живе, і це ніби рух напоєного весною повітря. Адже вітер осінній та літній, весінній та зимовий – це різні вітри і не через більшу чи меншу присутність у них холоду й тепла, а від різної їхньої поєднаності із землею та небом – оцього раніше ніколи не розумів і не сприймав. Так сталося, що він, Йоасаф, ніби самовільно опустив себе в чорну посудину, ліг як равлик у хатку і щільно затулив, заскіпив над головою твердою плівкою отвора до вийстя, через що світ бачився йому тільки в тому об'ємі, що його окреслювали стіни; і він вважав: поки є стіни, поти буде лад та сталість у його мушлі, а поза тим – ворожа, страшна, руйнівна стихія, якої треба стерегтися і яку треба проклинати. Чи не тому, зламавши раптом ту заслону, він припав синіми вустами до щілини в обшивці коляси і на все горло пив аромат вільжистого, тугого, наповненого живлом повітря, яке впливало у груди густою матерією, і всі його кольки та болі зникли і змовкли – були-бо ніби живі істоти, вражені від того, що відбувається, скорчилися, змаліли і знерухоміли. Навіть розхитані його зуби на мент затверділи у яснах, останніми корінчиками, скільки могли, хапаючись за плоть своїх гнізд, щоб хоч трохи достачити соку тим зубам. І вперше за довгий час сухі й випиті Йоасафові очі наповнилися теплим вогнем та солодкою вологою, і він раптом подумав: як мало знає про Любов у цьому світі, адже Любов – це і є весняне повітря, що ввібрало в себе розсичені часточки неба, послані нам із високості не так для спитування, як для милосердя, яке ми часто перетворюємо в маску Нетерпимості нашої.

І Йоасаф плив, запакований у равликову мушлю коляси, визираючи із закіптюженого віконця (іншого разу б розгнівався і послав би візника за те брудне віконце дістати кару плітьми), але оце вперше, здається, відколи почала їсти його хвороба і відколи став єпископом, і відколи почав не знати ні до себе, ні до світу милосердя й жалості, йому стало цілком байдуже: закіптюжене в колясі віконце чи ні, бо не в кіптяві чи відсутності її смисл та сила, як це гадав раніше, а в тому, що й через кіптяву заговорила до нього весна, заговорила земля, заговорив увесь великий, створений цим небом, що вигнулося банею над ним, світ, а він при цьому став як дітвак у школі, котрому раптом дійшло до тями, що жучки літер, на які раніше дивився як на клаптики бруду, раптом розкрили перед ним таїни своїх значень, отож не бруд літер почав сприймати, а віщу таїну Слова, якою і є Господь.

Отож плив і плив у колясі, яка хиталася, струшувалася, і хоча добре знав, що він не зерно, котре впало десь у таку ж темну колясу землі, і яке готове розбрунькуватись і послати до неба та світла гінного ростка; що, може, він і справді вже мертвий для світу, але певним чином, хоча й на короткий час, таки освітивсь у собі, ніби проколов його промінь і осяяв несподівано темну й

...світ бачився йому тільки в тому об'ємі, що його окреслювали стіни.

закіптюжену комірчину єства його; і виявилася та комірчина темна й непровітрена, геть-но задушна, хоч, здавалося, всі речі в ній стояли по строго визначених місцях.

– Господи, прости мені! – шепнув у щілину в колясі. – Одного в тебе прошу: дай мені трохи часу на покаяння!..

І цей час Господньою волею йому було дано. Він покинув усі справи і не без труду дістався до батьківського дому. Після того відіслав від себе Івана, який супроводжував його, і залишився сам на сам із так само усамітненим Петром Григоровичем. Свого життєписа написав тут, саме в ті кілька тижнів, що були йому відпущені. Признаюся, що пишучи цю оповідь, я вагався: чи не переписати того життєписа сюди слово в слово, а відтак подати свої роздуми. Але того було б мало; мені праглося ввійти в душу цього дивного чоловіка, який так само, як усі чоловіки нашого роду, носив ті ж таки болячки: були ретельними виконавцями чужої волі, але вряди-годи згадували і про милосердя, і про сумління, і про обов'язки вищі від насущних. Отой життєпис, очевидячки й був каяттям Йоасафовим, якого той праг. Можна гадати, що він дав прочитати його й батькові, і щодо того між ними точилися якісь розмови, про зміст яких можна хіба здогадуватися. Чому думаю, що дід читав одкровення сина? А тому, що перед смертю вони каялися приблизно однаково, за тим-таки, можна сказати, розписом – ось чим зумовлюється подібність, яку я зауважив вище. Дуже шкодую при цьому, що Йоасафові папери здебільшого зітліли, можливо, тоді його постать була просвітлена яскравіше. Насамкінець нагадаю ще раз слова брата мого Петра: Йоасаф єпископом бути не бажав, а поставлений ним силоміць. Слова важливі, вони свідчать, що Йоасаф, хоча й надмірно старанно виконував свої обов'язки, душі в них не вкладав, більше того, його немало гризли сумніви, що й спричинили в його єстві оту війну добро- і лихоносних начал. Цікаво було б мені прочитати й ту поему Йоасафа Горленка³⁰, про яку часто згадував дядько, але, можливо, її доля така ж, як і паперів, що їх мені не вдалося врятувати, за винятком кількох уривків і цього, також неповного, життєписа.

Чи заспокоїлася душа цього мученика після смерті? І чи не приходять до нього, турбуючи, тіні зникомі тих, котрих він осуджував і тяжко карав? Про це знає тільки Господь, ото ж до його рук суд над дядьком і віддамо.

ХЛІБ ЖИТТЯ.

АНДРІЙ.

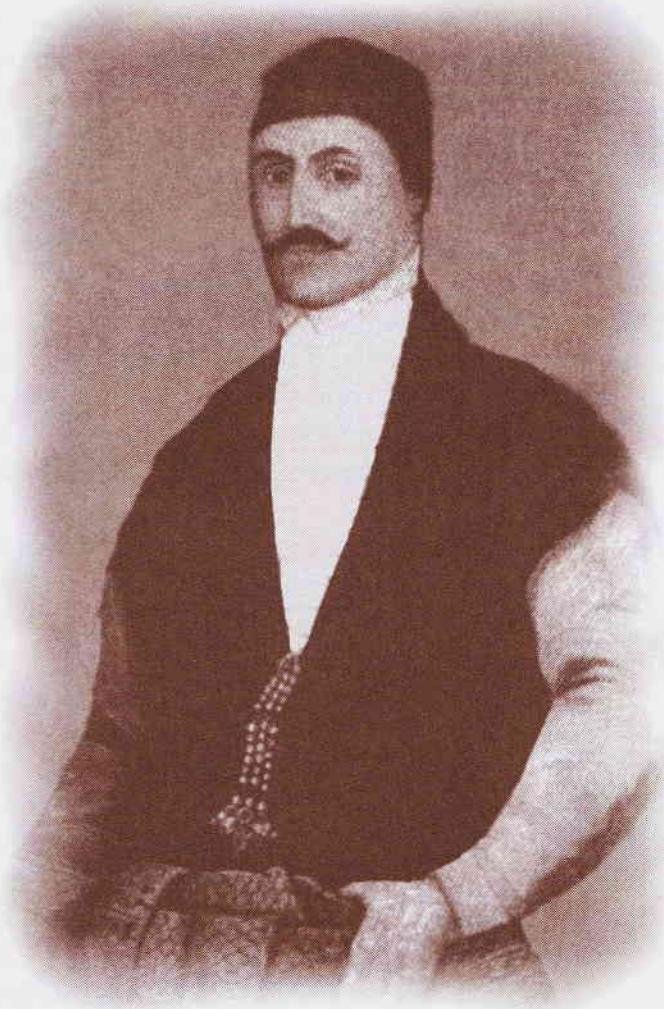
а дідовою програмою носієм його життєвського status quo мав стати його другий син Андрій Петрович, на чотири роки молодший Йоасафа, саме його залишено вдома, спершу послано, як і старшого, до Київської академії, але коли Іван, названий згодом Йоасафом, відзначився там блискучими здібностями, про меншого брата такого ніхто не зважився б сказати. На мою думку, успішно навчатися йому заважала незвичайна, трохи відчайдушна врода, а це якість у людині не завжди, а коли казати чесно, не вельми часто носій достоїнностей: вродливі люди звикають, що ними захоплюються і складають про себе гадку вищу міри, що завжди веде до псуття характеру. Одне слово, врода, як і почварство, вирізняє людину із тлуму, а вже це призвідник нещастя. Окрім того, вродливі люди стають істотами, в яких домінує форма, а не зміст, тілесне, а не духовне, зовнішнє, а не внутрішнє. Мій батечко любив говорити: “Не шукай собі в жони красуні, бо вчиниш себе нещасним”, – так він, до речі, вибираючи собі дружину, і вчинив – матінка наша вродою аж зовсім не відзначалася. Таким чином, врода може стати не божественним ударуванням, а не раз і прокляттям – це ознака виродженості навпаки; відповідно і в розумовому плані: люди особливо високих здатностей є виродками, як і слабкоумні.

У родинному реєстрі Петра Михайловича запис про Андрія Петровича виявився вельми короткий, але після нього стояла приписка: “Розпитатися в Івана М., здається, це був оригінал”. Петро Михайлович однак розпитатися не встиг чи щось там не складалося, адже стосунки між братами були складні. Однак Петро зігнував, що мене здивувало, інше потужне інформаційне джерело – сестру Варвару. Як я вже не раз переконувався: вона ніби нічого не відала, була ніби простенька й дурненька, ніби лишень для домашніх справ народжена, але коли її струснути чи розмішати, як цукор у чаї, чи розситити, як мед у воді, можна пересвідчитися, що знає багато, розуміє немало, і що вона більше розумна як дурна. Простота ж її видима, але сестра наша наче музичний інструмент: наладнований – грає чудово, а розладнаний – бриньчить і како-

фонізує. До речі, незважаючи на своє анальфабетичне ставлення до паперів, жодної паперини вона не знищила, хоча й не проти того була, а коли щось знаходила (наприклад, прибираючи в комірчинах чи на горищі), незмінно приносила мені й запитувала:

– Чи це потрібне?

Гадаю також, що й осуджувала надмірну заглибленість у папери Петра Михайловича через те, що не знала предмету його зацікавлень – це одне, а друге – над писанням брат зіпсував собі очі і майже втратив зір, та й не дивно, адже розбирати давні папери – робота вельми марудна й для очей важка. Здається, старий парубок, Петро Михайлович ставився з презирством до осіб жіночої статі, як до істот неповноцінних, – в його записках я знайшов добірку антижіночих висловів під назвою “Пчола”, де були між іншими й такі перла: “Жінка – посудина диявола, але чи легко дияволу з тією посудиною?”, “Жінка і біса обкрутить, бо не він її вчителем, а вона його” і так далі. У такий нерозумний спосіб Петро Михайлович позбувся місткого джерела родинної інформації, адже коли продовжити братові афоризми про жінок, можна сказати: “Жінка більше від чоловіка занурена в світі дрібниць, отож більше про світ знає”. Я ж повівся із сестрою, супротивно: не тільки докладно розповів, що саме писав брат, чим задовольнив її непогамовану цікавість (бувши ледь-ледь письменна, братових скриптів прочитати не могла), а тим самим знищив і негативну наставленість, заявивши, що мета мого писання – продовжити братову працю у складанні родинної хроніки, до чого Варвара поставилася з видимим інтересом, часом аж таким, що

За гiговою програмою носiєм його життєвського status quo мав стати його другий син Андрiй Петрович

коли я писав, ходила по дому навшпиньки, щоб не перешкоджати у такій потрібній праці. Правда, коли я сказав, що Петро почав писати ще й історію Малоросії, вона вельми здивувалася і спитала:

– А для чого й кому це потрібно?

Мої роз'яснення її не переконали, і тільки один резон, що й дід наш, Петро Григорович, цим цікавився і займався, примусив її поставитися й до такого незрозумілого заняття поважніше – була вона дитиною роду, а не батьківщини. Відтак у нас завелось, що з кожного написаного розділу дещо я їй перечитував уголос (з уваги на її інтереси). Вона слухала уважно, докладала неохоплені мною деталі, які я відразу ж нотував і вводив до тексту, а загалом зауважила:

– А чи не міг ти писати простіше?

Признаюся в малому лукавстві: ті місця, де описано її, сестру мою, я при читанні опускав, побоюючись, що може образитися. Цікаво, що з історії Йоасафа вона вжахнулася, по лиці покотилися сльози, а уста прошепотіли:

– Бідний, бідний дядько! Хто б подумав, що він був такий нещасний!

Загалом же її оцінкова реакція була двох гатунків: щасливий чи нещасний. Прадід та дід, у її розумінні, також були нещасні.

– Хто ж із нашого роду був щасливий?! – якось вигукнула вона з розпачем.

Я назвав тіток, саме тих, про яких найменше знав.

– Щасливі – це ті, – сказав, – про яких годі щось цікаве написати, тобто життя в яких минуло без пригод і пристрастей.

– То, по-твоєму, всі люди нещасні?

– Атож, – сказав я, – бо грішні! Щасливий же – безгрішний, а отже світові цьому непотрібний і начебто в ньому й не жив.

– Не розумію цього, – твердо сказала Варвара. – Чому ж люди прагнуть до щастя?

– З простої причини, – мовив я. – Людині властиво прагнути до того, що не існує. Недаремно й приказка така склалася: “Добре там, де нас нема”.

– А по-моєму, ти перемудрив, – сказала безапеляційно Варвара. – Щасливий – це той, хто задоволений тим, що в нього є.

От і суди, читачу, чи дурненька була моя сестра. Але й пристосовуючись до цього визначення, ані прадід, ані дід, ні його старший син Йоасаф, ні брати мої, зрештою, Іван та Петро Михайловичі, ані сама Варвара, так само і я, щасливі не були. Про брата Олександра нічого сказати не можу, бо він – одрізана гілка і життя мені його незвісне.

Коли ж заговорив про Андрія Петровича, Варвара сказала те саме, що приписав у своїй родовій записці Петро Михайлович.

– Про нього має знати Іван, – і стисла маленькі губки.

– Чому Іван? – спитав я.

– Бо це наш родинний звідувач, – мовила сестра. – Він усе знає.

Я згадав: під час обох наших зустрічей по поверненні Іван Михайлович і справді виявив дивовижну обізнаність. Навіть поклав собі: вислідити, хто за мною нюшить, але досі цього не здійснив, був-бо зайнятий іншими речами.

– То, може, й він складає родинного літописа? – опитав здивовано.

– Коли й складає, то не на письмі, а в голові, – відказала Варвара і чомусь хмикнула.

– Звідки знаєш?

– Це всі в родині знають. Його ще татусь назвав – це наш кон... якось так назвав.

– Конфідент, – підказав я, і Варвара радісно замахала головою.

– Отож хочеш – не хочеш, – сказала, – а мусиш з ним помиритися.

– Але ж він хотів купити в мене наших покійників! – з обуренням вигукнув я.

– Хотіти багато можна. Ти ж не продав! – спокійно й твердо сказала Варвара, і я визначив, що тут у неї вже говорила жіноча логіка.

Зрештою, й сам подумував із братом помиритися, адже розумів спонуки його дивної поведінки, а зрозуміти – це і є вибачити. Розпитав докладно у Варвари, що знає про Андрія Петровича – вона й розповіла, цього однак було мало, щоб відтворити образа того своєрідного чоловіка. Отже до Івана мав їхати, хоча цього й не хотілося. Зрештою, вполюю двох зайців: і з братом примирюся (признаюся, мене вельми вразила передсмертна казань дідова, особливо те місце з Євангелія, де Ісус навчає прощати братові до семидесяти раз по семи, тобто в перекладі на простішу мову 490 разів) і, може, довідаюся більше про дядька Андрія – за словами Варвари в нього була дивоглядна історія подвійного одруження. Я подумав, що така історія була й у діда, отже, син певною мірою повторив ситуацію батькову, залишалось в'яснити як саме.

І ось їду знову через ліс по тій-таки дорозі, де минулого разу в мене виникло особливе піднесення; ліс був так само прегарний, колеса стукотіли по корінні, що виступали із землі, а повітря густе й пряне, бо зілля й листя надихалися сонцем. На небі цього разу порозкидалися рідкі, білі, майже розсталі хмарини, які світилися матовим сріблом. Але я цього разу не дуже переймався красотами, бо готувався до розмови із братом і укладав у голові ті факти із життя Андрія Петровича, які вже були пізнані.

Отже, в Київській академії він ледве осилив риторику, чи, може, і її дорешти не осилив, і навчання покинув, заявивши батькові, що це не для його голови.

– А що ж для твоєї голови? – спитав дід.

– Господарство, – коротко сказав Андрій Петрович.

– Коли так, то треба оженитися, – мовив дід.

І тут на кін виступила бабця й рішуче заявила, що оскільки Андрій її милованець, справу його одруження вона, бабця, давно продумала, перебравши в умі всіх довколишніх дівчат, і провела щодо того достатні звіди, а після всіх зваг та противаг вирішила, що її красунчику підійде тільки одна, і ця одна ніхто інший як сотниківна Настуся, дочка сотника Василя Лазаревича, бо гарніші на лице дівчата в їхніх краях, може, і є, але гарний із гарним пари складати ніколи не повинні, бо перегризуть одне одному горлянки, а треба добиратися душа до душі, щоб одне лагіднило інше, отож такою душею може бути і є Настуся Лазаревичівна, а окрім неї ніхто.

– А можу на неї хоч подивитися? – трохи кисло спитав Андрій, бо те, що Настуся не вельми гарна, його трохи стурбувало.

– Не можна, а повинен, – сказала Олена Григорівна. – Можеш поїхати з батьком чи зі мною, а можеш і сам, бо з Лазаревичами все переговорено й полагоджено.

– Аж так? – зчудувався Андрій. – Коли це ви встигли? Адже не знали, що я вчитися більше не побажаю?

І тут на кін
виступила бабця...

Тоді дід із бабцею перезирнулися й розсміялися, а бабця про-
рекла:

– Занадто ти гарний, синоню, щоб наука лізла тобі у голівку. В таких як ти дівки в голові, а не наука. А щоб якась шуйця не закрутила тобі голови, я тут, покладаючи рук не сиділа, а все гарнесенько розмислила: станеш добрим господарем, коли під боком добру господиню матимеш. Бо ти, синку, норовом крутий.

– А я тим часом вистараю тобі звання бунчукового товариша, – сказав дід. – І служби не знатимеш, і повагу здобудеш. Чи, може, хотів би скуштувати служби?

– Ні, – гордо скинув головою Андрій. – На службі я здохну! Мені треба волі діяти, як сам собі захочу!

Він і справді був гарний. Довгообразе, шляхетне обличчя, з чудово закресленим орлиним носом, такі ж орлині очі з принадним розрізом, в яких світилася сваволя й міцна упевненість, шовковий

вус над яскравими вустами, чуб пишний і кучерявий, поки що по-спудейському підстрижений.

– Чи ж така вона негарна, ота Настуня? – спитав обережно.

– Тобі з негарною не можна одружуватися, як і з гарною, – мудро прорекла бабця. – З гарною загризешся, а негарна цілий вік мститиметься тобі за красу твою. Треба тобі такої як Настуня, а вона саме враз.

Зазначу, що цю науку: не шукати гарної жінки – добре засвоїв, як я вже казав, передусім, мій батько, того ж навчав і нас.

Андрій мовчки перевів погляда на батька.

– Слухай матір, слухай! – підморгнув той. – У таких речах вона має розум.

– А в інших речах не маю розуму? – верескнула бабця – була надто швидка до запалу.

– Це вже як-коли, – дипломатично сказав дід, і вони із сином розсміялися.

– Дуже хвалишся своїм розумом, – озвалася мирніше бабця. – А коли що – без бабського, як без штанів.

Бабця за словом до кишені не лазила, а кишеня в неї була у запасці, велика й глибока, але що там ховалося, ніхто не відав, хіба знали, що були там усі ключі, що відмикали всі явні й потаємні двері в домі, – бабця ж ніколи ключів на виду не носила і в цьому не була схожа на нашу матінку.

– Зі мною поїдеш, з батьком чи сам? – спитала бабця все ще сердито.

– Коли б поїхав з батьком, він дбав би про свого інтереса, – розважно відказав Андрій. – Коли б поїхав із вами, мамо, то ви вже домовились і коли б дівчина мені не сподобалася б, було б вам не з руки. Отож маю їхати сам: якщо дівчини не вподобаю, то й тікати самому сподобніше.

– Це як я свого часу втік, – хмикнув дід.

– Він і досі жаліє, що не одружився з тією шудрею, – сердито сказала мати.

– Але ж я від неї втік? – прискалив око дід.

– І маєш щастя, що втік, – сказала мати, ніби печатку до документу приплеснула. – Оно поглянь, які в тебе славні діти!

Отож він, дядько мій Андрій Петрович, скинув спудейську халамиду, вдяг розшитого сріблом каптана, накинув легку й лискучу опанчу, одяг шапку із розрубом над лобом, оторочену коштовним хутром, – було це під осінь, озув нові сап'янові чобітки, прикрасив бока шаблею, а коня добрими рондами – і в матері на те чудове перевтілення аж сльоза на око вибилася, а батько з гордістю сина озирнув, подумавши, що перед таким не встоїть жодна Настуся, але хто зна, чи буде за таким отій Настусі солодко, адже з-під шапки зоріли гострі орлині очі, а губи свавільно заломувалися.

– Може, хай з тобою поїде хтось із козаків? – спитала мати.

– Е, ні, – сказав, уже сидячи, ніби влитий, на коні, Андрій. – У таких справах, мамо, собі товариша не потребує.

І він спокійно та розважно виїхав у розчинені заздальгідь ворота...

Отаку візію я мав, їдучи лісом до брата свого Івана Михайловича, склавши її з розповіді Варвари і з запису брата Петра й домалювавши те, чого бракувало, із уяви. Адже, дядько тоді виїхав не просто на оглядини нареченої, а назустріч із великими випробуваннями долі своєї, що увіч доказало: мати його володіла немалою проникливістю, а він не мав її ані на мак. Однак це вже властивість молодості: нерозважливність їхня стає тим початком, від якого людина починає плести власну нитку долі, а відтак стає сама собою. Бо коли б молоді завжди і в усьому слухалися старих, вони стали б їхніми блідими тіннями, а потім у синах своїх чи внуках перетворились у тіні зникомі, будучи живими й здоровими в тілі.

Трохи турбувався, як зустрине мене брат, але все відбулося точнісінько так само, як і того разу. Тобто Іван Михайлович ніби мене чекав (а я й тепер поїхав без попередження), і з'явився на ганку відразу ж, як повіз заїхав до двору й рушив мені назустріч, широко розкривши обійми з освітленим обличчям.

– Нарешті, нарешті! – зарокотав пропитий бас. – Давно пора приїхати, а тебе нема й нема! Казна-що вже почав думати.

– А що значить: казна-що? – спитав я, коли він відвів мене від себе після обіймів і, тримаючи руками за плечі, любовно розглядав.

– Казна-що – це і є казна-що! – прогуквав бас. – А тепер – у дім! Там тебе чекають, не дочекаються!

– Хіба знали, що приїду?

– Ну, Тодосю, – пророкотав докірливо бас, – мусиш звикнути: я все про всіх знаю. Відаєш, як мене тут прозивають? – він шепнув останню фразу, надмірно наблизивши обличчя до мого. – Звідувач.

І його бас задвигтів розкотистим реготом.

– Це мене так зіпсувала матінка, – сказав добродушно, ведучи під сходи.

Я мимоволі подумав: а чи не є його оповісницею Варвара, адже тільки вона одна знала, що поїду до Івана Михайловича. Зрештою, які були стосунки у сестри з Іваном Михайловичем, я до кінця не збагнув – на перший погляд ніякі.

Біля входу брат обійняв мене за плечі, і ми увійшли в дім, так само назустріч вибігли всі діти, наявні в домі, тобто цілий засів, а роздольна братова заохала й радісно розцілувала мене в обидві щоки.

Далі знову все відбувалося, ніби все було пильно розписано, із тією однак різницею, що Іван Михайлович не пив, хоча мене вгощав.

– Сказати по-правді, – рокотнув він, – аж кишки болять, так хочу з тобою випити. Але не бажаю більше інци... інци... як це кажуть, матінко?

– Інциденту, батечку, – лагідно обізвалася Марта Йосипівна.

– Бачиш, Тодосю, мене вчили погано, от ці мудрасні слова з голови й повипадали. А Марта Йосипівна всі їх знає, бо вона в мене мудрасна.

За столом цвіло кругле, як сонечко, чи як гарбуз, чи як таця, чи як велетенська монета, бо ніби відливало міддю, щасливе обличчя Марти Йосипівни. Але брат увіч блазнював, бо освіту мав достатню, з успіхом навчався в Київській академії і вільно говорив, читав і писав латиною, окрім того пробував якийсь час на певній, хоч і невисокій, службі в Петербурзі, а тут розігрував із себе простака, зовсім не дбаючи, що я про рівень його освіченості добре освідомлений, бо знав його ще з Петербургу. Але брат – природний актор і, не маючи застосування цьому таланту, любив розігрувати ролі в житті, на ходу вигадуючи ефектні сцени. Дві я вже пережив, що ж приготував тепер?

Зрештою, після нудного обіду, за яким Марта Йосипівна нудно оповідала про чудові, як вона визначила, витівки й подвиги їхніх дітей, ми знову опинились у знайомому мені кабінеті. Спершу брат перевіряв, чи його мудра половина не підслуховує під дверима, а тоді довірливо прошепотів:

– Здивувався щодо інциденту, хи-хи! Зрештою, тут зовсім не смішна річ. Марта Йосипівна поринає, як камінь у воду, у глупоту. Відає це й переживає, особливо при гостях. Отож я їй і підігрую, особливо з оцим “інцидентом”, бо крім цього мудрасного слова іншого не знає, а вивчити не може. Отож вибач їй, бідолашній!

І тут двері раптом розчинилися і в них постала роздольна постать Марти Йосипівни.

– Це ви не з мене смієтеся? – підозріливо спитала.

– Не з тебе! – несподівано ревнув Іван Михайлович. – І як посміла встрявати в нашу чоловічу розмову? Я розповідав братові непристойного анекдота. Хочеш і собі послухати?

На круглому обличчі в дверях відбився справжній переляк. Жінка витягла руку й почала хрестити в повітрі.

– Свят! Свят! Свят! Але ж, Іване Михайловичу! Чи ж ви пили? За столом, по-моєму, ви не пили!

– Не пив за столом, зате випив перед столом! Досить з тебе?

Я відзначив і цю особливість: говорив жінці “ти”, а вона йому чемне “ви” – мабуть, у цьому домі, як, до речі, в багатьох, не голу-бині подружні стосунки. Цікаво, що Варвара щодо цього мене не попереджувала, а жінки такі речі, напевне, відають.

– Але ж, Іване Михайловичу, – жорстко сказала жінка, при чому її кругле лице стало як крижана мідь, – ви чудово знаєте, що коли вип’єте, знову будете ганятись за братом із собаками. А потім робитимете прикрості й мені. Він хвалиться своїм розумом, – звернулася довірою до мене, – а сам такий же дурний став, такий дурний! Ви чули: не може запам’ятати слова “інцидент”, а тільки вип’є, на цьому слові все спотикається, і я мушу йому підказувати.

– Геть! Геть, лахудро! Геть, шудре проклята!

Поки живуть роди із первнями нації нашої,
поми не бути Малоросії у гробу.

– Я, до вашого відому, не шудря, а законна ваша жона, – спокійнісінько обізвався смиренний голосок. – І не маєте права й підстав називати мене шудрею.

Тоді Іван Михайлович зірвався на рівні і з басовитим ревом кинувся до дверей. Але вони миттю заплеснулися, і з того боку зарипів ключ у замку – Іван же Михайлович із розгону вривавсь об двері, а тоді став і затрусив по-кінському головою. Я гадав, що він у такий спосіб приходить до тями, але він реготав, тільки беззвучно.

– Отаку біду маю, – сказав спокійно. – Тепер вона нам дасть спокій.

Він усівся в крісло й почав натоптувати тютюном люльку.

– А як звідси вийдемо? – спитав я.

– Сама відчинить, – брат викресав вогню і солодко втяг у себе дим. – Попобігає, попобігає, а тоді й відчинить. Попрошу тебе, брате, це наші родинні болячки, отож не винось сміття з хати... То що там пишеш? – останню фразу брат сказав ніби байдужно, але зирнув вивідчо.

– Коли й це відаєте, – озвався я, запалюючи люльку, – то добре знаєте, що пишу. Задля цього до вас і приїхав.

Уже був майже певний, що це Варвара його оповісниця.

– Хочеш продовжити пісню отого вар'ята Петра? – тим-таки роблено байдужим голосом спитав брат. – Дещо з того схвалюю, наприклад: складав наш родовід і збирав щодо того звістки, а дещо й ні: оте писання історії Малоросії. Малоросія вже в гробу й давно, як і предки наші, але ми, живе насліддя предків наших, існуємо, а насліддя Малоросії катма і вже ніколи не буде, бо історія Малоросії влилась у російське море, як ріка Дніпро у Чорне, Дніпро потужна річка, а де його вода в Чорному морі, знайдеш? Цього тобі жоден географ не скаже. Щось хочеш заперечити?

– Хочу, – сказав я, покурюючи люльку, інцидент з його жінкою вплинув на мене важко, але те, що сказав брат попри нібито залізну логіку незвідь чому мене обурило. – Рід наш зберігся не через те, що залишилися живі нащадки його, а через те, що не загинули первні роду нашого в народі нашому малоросійському. Згадайте, Іване Михайловичу, ті наші шляхетські роди, що колись улилися у польське море. Вмерли в них первні народу нашого, вмерли і роди, поступово виродившись і зникнувши або ж утративши питоме обличчя. Отож поки живуть роди із первнями нації нашої, поти не бути Малоросії у гробу, як ви висловилися, хіба переведуться роди і не тільки з освіченої верстви суспільства, а і з неосвіченої. Більше того, гадаю, що освічена верства суспільства – більш ранима, бо мусить перебувати на службі того моря, що його заковтує, а неосвічена верства – це як джерело чи болото, яке ніколи не всихає, а живить річки.

– Ото-то! – підскаочив Іван Михайлович. – Добре сказав: болото! Брудне, нікчемне, нікому непотрібне болото. Твань! Мерзота!

Гниль! Грязь! Простота і дурнота! До речі, де це ти набрався таких думок?

– Де не набрався, а вони в мене є, – спокійно мовив я. – Згоджуюсь: болото, твань, але не мерзота і не гниль. Простота, але не дурнота. Бо без болота не було б Дніпра, а не було б Дніпра та його допливів, що починаються з таких боліт, наша земля пустелею стала б. Ось про які первні кажу!

– Ото! – звів зчудовано брови брат. – А чи не гадаєш, що це вельми небезпечні думки?

– Так, – твердо мовив я. – Але знаю й інше: небезпечні думки – це правда, яку бояться висловити вголос. А правда – це також один із первнів, що їх начиняє спрагою жити Святий Дух.

– Пишні слова, – криво всміхнувся брат, – а через те, що пишні – порожні. Але повернімося до нашої алегорії. Нехай визнаємо твій Дніпро. Але коли б не було російського моря, в яке вносить свої води ця ріка, де б мали дітися води? Розлилися б і утворили інші болота?

– Коли б то Чорне море було російське, – сказав я. – Але в нього однаково вливаються ріки Туреччини, також Дунай, Дон та інші, менші. Отже, Чорне море не годиться як алегорія Росії, тобто однієї держави, бо в ньому з'єднано води багатьох держав, швидше, це алегорія частини Європи заодно з Малою Азією, а це значить християнського світу з додачею магометанського. Відтак кожен знає, що ані християнський, ані магометанський світ в одній державі не вміщується.

– Отже, хочеш сказати, – ревнув Іван Михайлович, – що російського моря не існує?

– Так! – твердо відповів я.

– А що ж по-твоєму Росія, малу частку якої складаємо?

– Не складаємо малої частки Росії, – спокійно мовив я, – бо назва Русь, ба й Росія, від нас насильно забрана, а собі безправно присвоєна Московьким князівством.

– То хочеш сказати, – зашипів Іван Михайлович, – що й Росії нема? А що ж воно таке: оте велике, могутнє, на чверть світу, що може й на цілий світ поширитися, і я вірю, що пошириться?

– Дракон, – рівно сказав я. – Потвора, що пожирає Богом створені народи, а отже богосупротивна, хоча видимо ніби побожна. Пройде час і потвора пережереться, як змії у казці, що обпивається води, і лусне із тріском.

І тут побачив те, що й минулого разу: Іван Михайлович на очах перетворювався у щось жахливе, із червоними запаленими очима, в павука, розлюченого від того, що його так докладно й доладно виплетена мислительна сітка була розірвана – тіло братове розбухало, а голова меншала, руки й ноги виростали і заламувались у довгі лапи, а на дні нижньої щелепи шипіла закипіла отрута; я фізично відчув, що зараз вилє її в мене, вчепившись лапами. Тож, забувши цілком, що двері наші замкнuto, керований жахом,

якому годі противитися, я кинувся геть і вдарив руками об створку. І напрочуд: двері розчинилися, і я вискочив у коридор. А за мною щось затупотіло і заревло, з чого тільки й розібрав: “Це Петро, Петро тебе обчмарив!” Дорогою встиг схопити оком спокійне, пласке й усміхнене обличчя Марти Йосипівни і так само завмерлі, розтикані по всіх усядах дитячі личка. А в дворі стояв, як і того разу, запряжений повіз, і візник сидів готовий до їзди на козлах, я притьма вскочив до повозу й гукнув: “Поганяй!” І саме в цей час було спущено псів, які з лютим гавкотом кинулись услід за нами, але, добігши воріт, ніби вкопані, зупинилися. Я озирнувся й побачив розлючене барило, яке щось горлало й махало руками-лапами.

Ні, стосунки мої з братом були фатальні, але чи не занадто перед ним розговорився? Адже досить братові донести на мене, і той Дракон, супроти якого постав, розчавить мене як комаря чи зжере у миг ока, не скривившись. Отож, тікаючи від Івана Михайловича цього разу, відчував правдешній жах. Але нічого страшного, скажу наперед, не сталося, бо і він, і я добре відали: не свої думки я зголошував, а таки Петра Михайловича, про це й прокричав розпанований Іван, отже, той їх колись Івану Михайловичу вже казав, а я тут виступав не так у власній личині, як у тіньовій. І справді: саме такі думки записано в незавершеній історії Малоросії, що її писав Петро, я їх тільки відповідно розвинув стосовно okazji, яка трапилася. Ось чому Іван Михайлович, охоловши, через кілька днів примчав до мене верхи на чудовому коні, запропонував осідлати коня й мені і проїхатися разом із ним по лісах. Цього разу був цілком тверезий, холодний і розважливий, говорив розумно і без афектів.

Передусім сказав, що я через молодість свою уподібнююся Піфику, тобто мавпі, яка повторює людські рухи, чи папузі, що повторює слова, не усвідомлюючи змісту. Отже, я потрапив під вплив померлого брата і його збаламучених думок. Ясна річ, мені не треба нічого боятися, бо сміття із хати він, Іван Михайлович, виносити не буде, адже тим самим оганьбив би не тільки мене, а й себе, бо він старший брат, і це його обов'язок бути опорою та головою чи філяром дому, роду, а не сіячем розбрату. Щодо малоросійського патріотизму Петра Михайловича, то це, – сказав Іван Михайлович, – пережитки колишніх козацьких вольностей, які в давнішому часі були можливі й бажані, а в новому стали анахронізмом, а отже є шкідливі й смішні. Бо ми тепер, – переконано сказав Іван Михайлович, – не польська шляхта з її диким розумінням свободи, а російське дворянство з чеснотливим обов'язком служити своїм государям, а в нагороду за це ми дістали достатньо кріпосних душ – оце і є найбільша для нас свобода. Великі государі, хоча і беруть декого із нас собі на службу, дали нам те, чого не могла дати польська шляхетська вольниця – загалом же, не ми служимо владі, а влада служить нам, бо оберігає нашу свободу, отож немає жодного значення, чи вона велико- чи малоросійська, головне, що

вона російська і для нас цілком достатня: звісно, й ми маємо тримати себе в певних рамцях і не вискакувати з них, як це чинив Петро Михайлович, а за ним, як незмислений Піфік, і я. Самі ж рамці досить просторі, щоб дворянин міг жити у власній волі, мав що їсти, пити і як розгулятися, а що людині потрібно ще для щасливого життя? Отож були б ми безумні, позбавляючись такої свободи, адже казмати Російської імперії страшні і безумних у них навчилися добре лікувати. Через це він, Іван Михайлович, як старший брат, застерігає мене від необачного, і щоб я більше не повторював тієї ахінеї, яку плів у нього позавчора, на людях. Коли ж мене, як і Петра, з'їдає писальницька гарячка і схильність до історичних розшуків, можу зупинити свою увагу виключно на історії роду, а ту почату історію Малоросії із хибними й кривими тлумаченнями я маю знищити. Коли ж мені це важко вчинити самому, доручити це Варварі чи йому, Івану Михайловичу, і вони це залюбки вчинять.

– Отже нишпорка ваша – Варвара? – спитав я.

Брат засміявся.

– Виконує сестринського обов'язка, а я маю щодо тебе передачу мені батечком батьківську повинність, не забувай про це!

– Наскільки знаю, – мовив я, – татусь бунтувався супроти деспотії Андрія Петровича?

– І це було зле, – поважно мовив Іван Михайлович. – За законами роду, старший брат мав би посісти батьківське гніздо. Андрій же Петрович від батька свого від'єднався після першого нещасливого одруження, а потім, після смерті діда, частками обмінявся. Зрештою, Петро Михайлович чому не віддавав мені поваги як старшому? Бо сидів на дідівському гнізді, ще й названий був Петром на честь діда. Отож гординя його і здолала. А гординя один із смертельних гріхів, заповіданих нам християнською наукою. До речі, – сказав мирно брат, – мені дуже сподобалося, що не захотів продавати мені останків наших предків, – Іван Михайлович засміявся, – не подумав же ти, що я це серйозно? Спитував тебе!

– Якраз навпаки, – відказав я. – Гадав, що серйозно.

– От бачиш, який ти ще молодий! – знову засміявся брат.

Перечити я не став, був упевнений, що великий лицедій роду нашого розіграє переді мною чергову комедію. Однак мені і в голову не приходило: все, що чинить, таки несерйозно. Великий лицедій тільки тоді може бути великим, коли ліпить на обличчя маску і широко вірить, що на деякий час це його справжнє обличчя, відтак про справжнє обличчя широко забуває, хоч воно, те справжнє обличчя, від нього нікуди не дівається. Інша річ, що того справжнього глядач не бачить, бо йому цілком байдуже до самого актора, він судить про персонажа п'єси за роллю та за маскою. Отож, коли мудрий і глибокомислячий актор грає дурника, а на обличчі в нього блазенська маска – реальний є не схований за тією маскою мислитель, а таки дурник і блазень. Отже я вірив, що всі вибрики і розігри братові таки його справжнє обличчя, а той схований по-

ступово сам починає забувати себе справжнього, бо реальне те, що явне, а явні – маска та дії, створені якимсь, хай і талановитим, драморобом. Ось чому не став сперечатись із братом, а заявив, що його резони далеко небезпідставні (зрештою, так воно й було), що я прагну писати передусім історію роду і радий буду, коли він мені розповість усе, що знає з того предмету, але пообіцяти, що знищу незавершену працю Петра Михайловича з історії Малоросії, не можу ніяк, бо це було б блюзнірством щодо його пам'яті. Однак можу вчинити інше: нікому про працю й думки, в ній викладені, не оповідатиму, самий скрипт надійно сховаю, і хай про нього судить той із роду нашого в майбутньому часі, кому доля велить його, скрипта отого, віднайти – в такий спосіб я виконаю зобов'язання перед обома своїми старшими братами, отже будуть і вовки ситі, і вівці цілі, принаймні це розумно.

– Маєш мене за вовка? – засміявся брат.

– Ні, – спокійно відказав я. – Просто є така приказка.

Але за вовка брата я вважав. Зараз одяг на себе овечу шкуру, але та до нього напевне не приросте, тобто ця шкура надто тимчасова, щоб могла сховати справжню, натурально на хребті виролу. А як же з розмислами про лицедія, в якого штучно накладена маска ховає справжнє лице? Очевидно, й тут маємо правду на два боки. Головне зараз не те, подумалося мені. Головне випитати в Івана Михайловича про Андрія Петровича; адже крім нього про дядька не розповість мені, здається, ніхто. І я перевів мову на Андрія Петровича, намагаючись використати момента, коли овеча шкура ще якимось тримається на вовчих братових плечах. Відтак почув дивовижну історію, яку і записую тут, дещо домислюючи чи заповнюючи порожні місця грою уяви, від правдешнього образу Андрія Петровича нітрохи не відходячи.

Зазначу при тому, що візія моя про те, як вибирався Андрій Петрович на оглядини, виявилася правдива, я виправив у ній після розповіді Івана Михайловича тільки незначчі деталі.

Але перш ніж перейти до самої розповіді, маю згадати, що, приїхавши після прогулянки додому, накинувся з мокрим рядном на Варвару, гостро звинувативши її у звідах на користь Івана Михайловича. Варвара вислухала мене мовчки, стояла, ніби громом бита, а тоді й сказала з усією безпосередністю, яким і визначається жіночий спосіб мислення:

– Але ж, Тодосю, ти мені не забороняв оповідати, що діється в нашому домі. І не чужим людям розказувала, а в родині, ото ж сміття з хати не виносила. Та й не Івану те оповідаю, а Марті Йосипівні, з якою часом сходжуся потеревенити, маю ж із кимось словом перекинутися, хоч часом розмовляю і з Іваном. Окрім того, що лихого чиниш, щоб не могла про те розказати? А коли й Івану щось розповім, а той уміє випитати, чому того не робити? Ми ж серед людей живемо і нічого в нашому житті до осуду нема. А маленькі таємниці наші, як отой сховок у дідовому портреті, так само

й Івану належать як і нам. Окрім того, він про того сховка знав ще раніше за нас.

І вона розплакалася, аж мусів її втішати, ніби винуватий тут був я – не вона...

Андрій Петрович виїхав у мандрівку зрана, наділений накресленою дідовою рукою карткою, бо цією дорогою ще не їздив, а міг би в лісах і заблудитися; на всякий випадок озброївся шаблею та пістолем, що додало його показній постаті величі. Його наперед захоплювала можливість дводенної самотньої їзди (наніч мав заїхати до дідового доброго знайомого, бунчукового товариша Онисима Сала, там юнак міг би при бажанні і погостювати трохи, бо з Онисимом Салом дід навчався ще в Київській академії, а коли тією дорогою їздив, то неодмінно приятеля відвідував, як і той діда); отже, все визначено й розписано, й Андрій вільно пустив коня, щоб ішов ступою, лісова дорога була чудова, погода догідна, тобто на дощ не заходило, небо з чистими білими хмарами світилося і сяяло. Отак Андрій і їхав собі, насвистуючи і наспівуючи, а коли вільний хід набридав, вйокав, вганяв остроги в боки коневі і шалено мчався навскач, войовниче пригукуючи і щасливо відчуваючи тугі хвилі повітря на обличчі. Обідати зупинився біля річки, викупався сам і викупав коня, відтак спутав і пустив на пашу, і сам, добре покріпившись із торби, прив'язаної до кульбаки, ліг у траві біля вогнища, дим од якого розганяв комарів, і задививсь у глибоке небо. І йому здалося, що бачить в одній із срібних хмар вибудуваний дім і на ганок того дому вискочила чудова дівчина із золотистим волоссям, тонка у стані, із великими синіми очима, а вискочила тому, що до будинка під'їжджав на коні він-таки, Андрій Темницький, мужній, гарний і поставний, отож дівчина не могла ним не зачаруватися. Годі сказати, що Андрій до того не закуштував жіночого племені, але то були прості дівки із села, яких легковажно зводив, а тоді покидав, щоб набрякали плодом, як гарбузи в городі, – про тих дівок він не думав, але те, що скоро матиме власну жінку і заведе родину, сповнювало його хвилюванням, бо того вже хотів і потребував. Сумнівів, що буде так, як замислила мати його при батьковій підтримці, не мав, як і спротиву до волі їхньої, аби тільки дівчина йому сподобалася, а що він дівчині сподобається, у цьому Андрій зомління не мав аніякого, бо як же могло бути інакше? І там, біля річки, вдихаючи пряні пахощі диму від вогнища, він заснув, і йому приснився дивний сон, що гнідий кінь його на очах почав чорніти, а коли заіржав, із ніздер його сипанув вогонь. Стрибнув на того коня, але так, що сів обличчям до хвоста. Відтак кінь задер того хвоста, поставивши його сторч, як це роблять хіба коти, і щосили помчав, але не передом, а задом. І навколо замигали, застрибали якісь спотворені і розтягнені обличчя, що гоготали й улюкали, від чого схарапужений кінь усе більше й більше надавав ходи, і ось уже він відірвався від землі і злетів у

повітря, і внизу захитали коронами дерева із чорним листям, а поруч, не відстаючи й не переганяючи, летіла, осідлавши мітлу та ж таки світлокоса дівчина, яку побачив на ганку вибудованого в небі дому.

– Чи ж ти Настуся, дочка сотника Василя Лазаревича? – гукнув їй Андрій.

– Я твоя справжня суджена, – сказала дівчина, блиснувши чудовими очима. – А до тої... до тої не доїдеш...

І Андрій, хоча й був з виду поставний козак і хоча мав за поясом пістоля, а при боці шаблю, злякався, аж у спині йому похололо.

– Але ж так, як ти, літають відьми! – крикнув він.

– А так, як ти, – відьмаки, – засміялася дівчина. – Ото й станемо собі парою....

І від того жахного сну Андрій прокинувся; довго не міг дійти тям, тіло йому тремтіло – заснув простоволосий, і сонце, хай і підосіннє, напекло йому голову. Тому ще раз викупався у ріці і тільки тоді дійшов тям.

Розпутав коня і поїхав далі, але чи так уже задумався, чи найшла запаморока, але дорогою йому перестали траплятися віхи, що їх позначив на картці батько. Ріка була й особливе дерево біля води, що низько нахилилося й мочило віти, а по тому ознаки не збігалися, хоч дорога начебто вилась одна, й роздоріжжя він не примітив. Але був не із страхків, окрім того чудово знав: раз є дорога, то кудись обов'язково його виведе, а там у людей розпитається. Йому навіть цікавіше від того стало, бо, відверто кажучи, те, що батьки йому все аж так чітко і ясно розписали, в глибині душі не захоплювало, відтак відчуття майбутніх пригод збадьорило хлопця і до нього знову повернувся щасливий стан безтурботності; знову засвистав і заспівав, погнавши коня хуткіш. Але дорога залишалася безживна й порожня, і на ній так і не побачив жодної визначеної батьком признаки, хоча траплялися дерева й вигини дороги, що цілком тими признаками бути могли.

Так дістався до загубленого серед лісу села, що вельми нагадувало Лісовичі, він навіть подумав, що поїхав дорогою не вперед, а назад і повернувся додому. Але село звалося не Лісовичі, а Засадничі, й селяни скерували його до панського обійстя, де мешкав бунчуковий товариш, але не Онисим Сало, а Михайло Капшук – до нього Андрій Петрович і попросився на ночівлю.

Михайло Капшук виявився чоловіком у літах, він надзвичайно зрадів гостю й загукав слугам, щоб швидко споряджали вечерю, а сам повів гостя до льоху, де зберігались у фляшках та бочівках старі меди, горілки, настояні на різному зіллі та ягодах: калганівки, перцівки, ожинівки, малинівки, бросквинівки, горобинівки, зубрівки, яловцівки, полинівки, спотикачі, варенухи, запіканки, пальонки, старки, мокрухи, кусаки, тютюнівки, кантабаси, ганусівки, чемерівки, травники, тернівки, тертухи, дулівки, слив'янки, м'ятівки, вишнівки, агрусівки, деренівки, трояндівки, горохівки,

мусельці і навіть старосвітське вино із махрового агрусу. В Андрія від того запаморочилася голова, ще не куштувавши тих лагомин, і, помітивши те, Михайло Капшук щасливо розсміявся, сказавши:

– Вибирай, хлопче, що тобі до шмиги, велику радість учинив своїм приїздом, бо без гостя трунку до губи не беру, така вже в мене поведенція. А з гостем, признаюся як на духу, того аромату можу глутнути і відро.

У домі вже метушилися, коли вони, утяжені фляшками та куманцями в оберемку, зайшли до зали, на столі вже стояла підмога з раків і риби, щупаковий кав'яр, закуска з риби, карасі в сметані, тараня з медом, раки просто і раки в сметані, ряжанка і самокиш, сир глеганий і гусянка, мачанка, капуста з рибою, редька із сметаною, хрін із квасом і яйця з начинкою.

– Це для початку, щоб роздрочити черв'ячка, – сказав Михайло Капшук. – А де панна, де панна? – загукав він.

– Соромиться виходити, – сказала стара служка із брунатним, густо побитим зморшками обличчям.

– Соромиться, – моргнув господар Андрію. – Але ми її, капосну, зараз сюди приставимо.

Він хутко, як заєць, вискочив у двері, а за мент повернувся.

– Буде! – сказав по-змовницькому і миттю опинився за столом.

І вона ввійшла. Не ввійшла, а впливла, струнка й горда, з ясно-русявим, заплетеним у грубу косу волоссям і з такими нестерпно синіми, не голубими, а таки синіми до темноти, очима, що Андрій отерп – була це та сама дівчина зі сну, але невимірно гарніша; здавалося, що краса обличчя її – тонкий ніжний туман, бо й лице ніби світилося, але було й пригашене, зате очі чисті, ясні, з яскравим блиском.

– Чого, тату? – спитала згорда, ледь-ледь кивнувши гостю.

– Вечеряти, – сказав батько. – Поглянь, якого нам гостя ліс привів. Не козак, а писанка.

Михайло Капшук
виявився чоловіком
у літах...

Вони зустрілися на мить очима, але відчув Андрій у тих очах не жар, а кригу. Виглядало, що дівчина ним зовсім не зачарувалася, і хлопець, звиклий до своєї безвідразності, зчудувався.

– А що, гарний? – засміявся Михайло Капшук і задоволено потер собі руки.

– Гарний! – ніби луна, повторила дівчина.

– А вона тобі гарна? – повернув змережані червоними жилочками очі господар.

– Як писанка, – захоплено видихнув Андрій.

– А тепер до праці, до праці! – гукнув Михайло Капшук. – А то вже кишки болять. Витрішок ще наїстесь!

Вони випили пінної, а тоді калганівки, а далі щоразу іншої, щедро заїдаючи закусками, які невдовзі замінилися на м'ясні: сало смажене, печінка в сметані, капуста з м'ясом дичини, ковбаса з легенів, смажена шинка з гірчицею, різні полотки з домашньої птиці й дичини, холодець, ковбаса задимлена, сальник у горщику, лизень залитий, якісь паштети, пучки левурди, печінкові галушки, печериці, густо залиті сметаною.

– Вибачай, хлопче, що, може, не так, як треба, гощу, приїхав несподівано, ото ж чим багаті, тим і раді.

Господар не їв, а лущив страви, моторно молотячи щелепами, ніби перед цим його тримали бозна-скільки голодним, тоді як панна сиділа ніби мармурова статуя, обличчя невідь чому зблідло, келиха її дивовижного малюнку губи торкнулися лише раз та й то коли її батько проголосив, горлаючи, ніби вони глухі були, здоровицю на честь гостя та й не відразу, а коли батько пригримнув на неї. Отоді простягла тонку, випещену руку із довгими нігтями, безвольну й майже прозору, до келиха, знехотя піднесла його до вуст і хтозна чи й умочила ті вуста, але, здається, вмочила, бо вогко заблищали по тому; ясна річ, що в її келиху була не горілка, а малинове вино. Більше келиха не торкалася, незважаючи на батькові підохоти й заклики, їла так само повільно й неохоче, при цьому на обличчя лягав такий вираз, ніби їсти була прикрість, а не задоволення, вибирала на столі що делікатнішого, та й то це тривало недовго, бо за якийсь час на батькового поклика заявила, що вже цілком сита.

Андрій же, закуштувавши трунків, хоча й собі хотів вестися за столом делікатно, відчув, що ті напої, а ще й довга прогулянка лісом, збудила в його нутрі справжнього вовка, і той почав шматувати й терзати йому нутро – єдина рада була того ненаситного вовка належно вконтентувати, тож за третьою чи четвертою чаркою він забув про свою делікатність, тим більше, що приклада до наслідування мав іншого – самого господаря, а той у делікатності увіч не вдавався. Отож вони почали молотити щелепами та язиками, а за короткий час Андрій довідався, що він справді поїхав не в той бік, що в цьому домі гостей люблять і швидко не відпускають. І чим більше пив він та їв, тим більшою красою розквітала в нього

перед очима дівчина, його ж обличчя буряковіло, і це в той час, коли в неї ані порожевіло. Кидав у її бік палкі позири, гостріші стріл Купідона, але ті ламалися об лід дівочої неприступності, і це напрочуд його ще більше запалювало. І тільки вряди-годи відчував, що й вона на нього часом позирає, тобто дівочі повіки підіймалися, – загалом же сиділа потуплена, – тоді його обливало синьою крижаною водою, в якій не було ані жаринки, а так: ніби спитувала його й вивіряла. І він у такі моменти відчувався найгірше, аж застрявав йому в горлі шматок. Михайло ж Капшук не вгавав у розбалаках, оповідаючи смішні історії, що траплялись із ним чи з сусідами, і хай гість знає: він все про всіх зна, бо кожен у нього не раз гостив, бо Михайло Капшук мав таку щиру вдачу, що не міг дозволити, щоб хтось у нього з окілля не скуштував його трунків, бо коли б хтось відмовився (а такого ще не було), він того б за ворога собі мав, ворогів же він не милує, але річ у тім, що ворогів у нього нема.

І тут прозвучав рівний, холодний голос:

– Дозвольте, батечку, відійти?

– А ти поїла? – турботливо спитав батечко.

– Більше нікуди, – сказала дівчина, і на її лиці з'явилася подоба всмішки, і це була єдина всмішка, яку побачив у неї Андрій, яка, треба признати, напрочуд її прикрасила.

– І не голодна? – тим таки турботливим голосом спитав батько.

– Та ж бо ні! – сказала дівчина, встаючи.

– Ну, тоді доїси у себе, – безпардонно сказав батько, і на її щоках раптом спалахнули рум'янці, а очі метнули в батька по синій стрілі.

– Не зважай, юначе, на бабське кодло, – сказав Михайло Капшук, ставлячи очі до Андрія. – Це така в них поведенція – дурня клеїти. Моя паніматка, царство їй небесне, була точнісінько така ж і скільки я її не гнув та вигинав, а таки не зігнув, поки не гигнула, бідолашненька. Але й гнути мусів, бо сіла б на карка і став би помелом. Але чи ж гідно мужу стати помелом у баби?

– Аж ніяк! – твердо сказав Андрій, наскільки дозволив йому язик, що вже нелегко повертався у роті.

Вливла, струнка
й горда, з ясно-
рцєвим, заплете-
ним у грцбц косц
волоссям і з таки-
ми нестерпно сині-
ми, не голубими,
а таки синіми до
темноти, очима.

Але ця сакраментальна розмова відбулася, коли дівчина вже пішла. Відтак Михайло Капшук, роздивившись по столі, невдоволено напружив лоба й ревнув:

– А чи є в цьому домі щось поїсти?

На те магічне слово, як тіні, виринули слуги і на столі опинилися січена шляхетська смаженина, і душенина шляхетська, і поребрина з підливою, і смажена криженина, і яловичина в сметані, і телятина з локшиною, і кілька курей із начинкою, і гуска з грибами, і куріпки, і дрохва, і фазан – останнє свідчило, що господар був ще й мисливець.

– Де ми це поїмо?! – вигукнув Андрій.

– Поїмо, синку, поїмо! – лагідно сказав господар. – Не разом, а по-маленьку, по-тихеньку. І ти нікуди не поспішаєш, і я. Але призначайся як на духу: на оглядини приїхав? Не соромся, не соромся – це діло житейське.

– Брехати не буду, – сказав Андрій. – На оглядини я їхав.

– Ну от! – плеснув у долоні господар. – Це я й кажу! А брешеш, що заблудився!

Тоді Андрій зробився поважний, аж надувся трохи.

– Пане господарю! – сказав він наскільки дозволяв сплутаний хмелем язик. – Я й справді заблудився!

– І куди треба, приблудився, ха-ха! – зареготав Михайло Капшук. – Хитрий, скажу, тебе блуд водив – не ображайся, жартую!

Думки в голові в Андрія Петровича переверталися десь так, як заіржавілий коловорот, отож ніяк не встигав за скоками думок Михайла Капшука.

– Стривайте, стривайте! – сказав Андрій, язик його засинав, бо ледве рухався. – Хочу сказати... Так, правду... Я їхав на оглядини, це так!

– І приїхав! – закрутив зі сміхом головою господар.

– Ні! – рубонув, ще й рукою змахнув Андрій. – Не приїхав!

– Як це, не приїхав? – вибалушив очі Капшук.

– А так! – в Андрія язик увіч не слухався. – Я їхав... коли сказати по-правді брехати не вмю... еге ж, і не люблю... Я їхав, коли сказати по-правді... не до вас.

– Але ж до кого? – верескнув фальцетом Михайло Капшук.

– До Настусі!.. Доньки... ну, як його біса...

– До Настусі й приїхав, шалапуте такий! – зареготав пан господар. – Але досить балачок, ти не доїв і не допив, а страви стигнуть. Та й я не доїв і не допив... То що, вип'ємо?

– Вип'ємо! – сказав Андрій. – Але хочу... доказати...

– Потім докажеш, потім! – закричав Михайло Капшук.

І вони знову їли й пили, і на пересит не скаржився жоден, а тоді раптом пан господар надувся, як індигокур, почервонів ще більше, Андрій навіть трохи злякався, що вдарить його шляк, але не відав, що Михайло Капшук подібно завжди чинить перед тим як заспівати. І його рот розтулився у вершу і з верші посипалася

лискуча риба слів, з'єднаних у мелодії, і він заспівав, заволав, за-скаржився високим, грудним голосом, а занурений у ці мелодійні хвилі Андрій не витримав собі й заспівав голосом низьким, вторячи господарю, і хоч обоє перед тим мали сплутані напівзаснулі язики, але в співі язики порозплутувалися, як це буває і в заїк, ніби порвали поворози, що їх в'язали, чи попркидалися, аж очі позаплющували від натхнення. І з очей потекли сльози, і відчули вони один до одного вже не приязнь, а любов, бо ніщо людей цієї землі так не зв'язує, як доладно й майстерно заспівана пісня. А коли це сталося, то, ніби на команду, розчинилося кілька дверей, що приводили до зали, і в них повиростали слуги-тіні, які безмовно позастигали й слухали, адже почути було що.

– Підхоплюйте! – крикнув господар, коли дійшов приспіву. І з усіх дверей пісню підхопили високі жіночі й низькі чоловічі голоси, склавши чудового хора, яким диригував Михайло Капшук, звівшись на повний зріст й енергійно помахуючи виделкою. І вони проспівали так не одну, а кільканадцятьоро пісень, аж поки господар не звалився на стільця й не махнув утомлено рукою..

– Оце й усе! Видихся, хай йому кат з поребриною! А як ти?

– Видихся, – мовив Андрій, бо то була правда.

– Тепер можеш доказувати. Що там у тебе, ніяк не дійму!

– Доказувати про що? – наївно спитав Андрій.

– Ну, коли нема про що, то й не доказуй, вип'ємо й поїмо?

– Ні, – сказав Андрій. – Більше не влазить.

– А ти притопчи, притопчи! Такий козак!

– Вибачте, – сказав Андрій, встаючи. – Розпирає мене.

– Ге? Й мене також, – мовив господар, роблячи зусилля, щоб звестися з ослону.

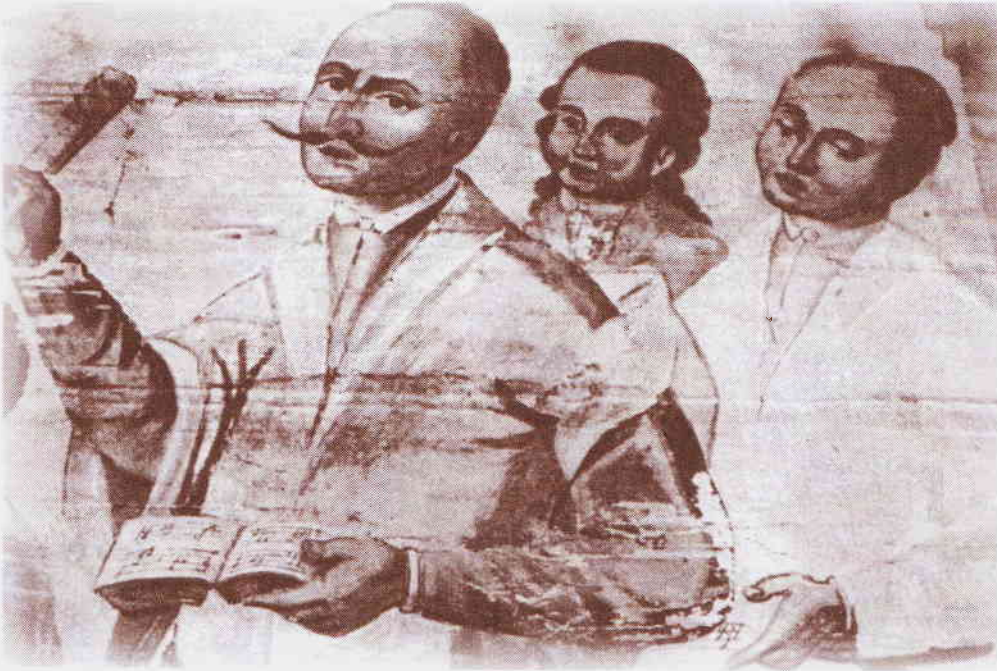
Це йому не відразу вдалося, і вони, неначе розхитані в морі човни, поколивались у двері. А коли вийшли на ганка, їм ударив у вічі нічний вітер, що приніс запаху недалекого лісу, небо виявилось заколочене хмарами, а вдалині й полискувало, сам ліс шумів загрозливо, ніби готувався на приступ цієї садиби. Попри те в повітрі чулася й задуха, отже, не тільки в хаті, але й тут важко було дихати.

– Лиймо з ганку! – сказав пан господар і перший вийняв пстручка – почувся мелодійний дзвін. – То як тобі оглядини? – спитав самозадоволено.

– Оглядини чого? – спитав Андрій, роблячи те саме, що й пан Михайло.

– Та ж дочки моєї, дурню! – рявкнув Капшук. – Для цього ж приїхав?

І там унизу в Андрія раптом заїло, тобто перестав витворювати мелодійний дзвін, а це сталося тому, що згадав. Більше того, голова йому аж так просвітілася, що збагнув: його приймають не за того. А над те: він зовсім не сюди їхав на оглядини – ось про що почав був розповідати господареві, але не доказав. А ще збагнув: стільки було всього наготовано, отже, гостя тут чекали. І він на-

Пісню підхопили
високі жіночі й
низькі чоловічі
голоси, склавши
чудового хора.

жерся й нажлуктався з того, що було приготовано не йому. Андрій не був страшком, але від з'їденого й випитого ослаб, і страх стьобнув його, як батогом. Ось чому там унизу так безнадійно заїло, аж заболіло в паху. І він стояв задубілий, безтямно вирячивши очі, не відаючи, що і вчинити. Побіч мирно дзвеніло, але то був один дзвін, господаревий.

– Я тебе щось спитав, – мовив пан Михайло. – Як тобі оглядини?

– Почав вам розказувати, – печально сказав Андрій, кидаючи очима, кудю можна чи ліпше тікати, – ви мені й не дали.

– Розказувати що? – твердо спитав господар, продовжуючи дзвонити.

– Що їхав на оглядини, – відповів покірно Андрій. – Але не до вас...

Тоді дзвін, що його витворював пан Михайло, раптом затих, ніби хтось його ножем обрізав.

– Що ти мелеш? – спитав господар.

– Авжеж! – так само печально продовжив Андрій і на полегшення з нього знову полилося, і знову в темені ніжно задзвонив дзвінок.

– Їхав на оглядини Настуні.

– Але ж моя дочка Настуня і є! – твердо мовив пан Михайло.

– Це так, – сказав Андрій, – але їхав до Настуні, дочки пана сотника Василя Лазаревича.

– До отого бовдура? – скрикнув Михайло Капшук. – Але чи ти бачив і знаєш його дочку?

– Ні, – сумно проказав Андрій, все ще видзвонюючи. – Отож на оглядини й їхав.

– Але ж то жаба, не дівка! – скрикнув пан Михайло і почав похапцем застібуватися, – хіба цього не знав?

– Ні, – відгукнувся так само печально Андрій. – Заблудився й прибився до вас.

– Не заблудився, а Бог тебе привів! – урочисто сказав пан Михайло. – Але стривай, зараз розберемося. Як тебе звуть?

– Андрій Темницький, – кволо відгукнувся юнак.

– Кінчай своє діло, не до того нам! – тверезо мовив господар.

Андрій послухав і своє діло скінчив – мелодійний дзвін обірвався.

– Отже, ти Андрій Темницький, а не Петро Заруба? – обережно спитав Капшук.

– Так воно і є, – зітхнув Андрій.

– І їхав на оглядини не до мене, а до того бовдура Лазаревича і його жаби?

– Так, – видихнув Андрій, приймаючи на обличчя сильні вітрові подуви, в яких вперше відчувлися крижані нитки, адже перед осінню вже було.

– Хм, хм, – господар був начебто також спантеличений. – А мою дочку бачив?

– Та ж звісно, – сказав Андрій. – Сиділа з нами за столом.

– І справді, – згодився Михайло Капшук. – То як вона тобі?

– Гарнішої дівчини в житті не бачив.

– Бо так воно і є, – гордо сказав Михайло Капшук, мову тепер вів твердо й цілком тверезо. – Чи ж уподобав її?

– Кому не сподобається така красуня? – сказав Андрій.

– То в чому річ?

– Як це – в чому річ? – не збагнув Андрій. – І хто такий Петро Заруба?

– Петро Заруба – це той, що в мене гостити вже не буде, – сказав пан Михайло, – бо приготоване для нього ми з'їли, а поставлене випили, хе-хе!

– Це вже і я збагнув, – відгукнувся Андрій, сумно п'ючи вітер із крижаними нитками.

– То в чому річ? – знову спитав Капшук.

– Про яку річ кажете? – не міг допетрати Андрій.

– Ні, ти, мабуть, переїв і перепив, – нетерпляче сказав Капшук. – Дівчину бачив?

– Та ж звісно.

– Сподобалася тобі?

– Та ж звісно!

– Отже, оглядини відбув, – категорично прирік пан господар. – Чи, може, не так?

– Та начебто й так, – невпевнено проказав Андрій.

– Отож вирішуй і не дуже дляяся: на кому ліпше оженитися: на тій, що сподобалася, чи на тій, якої і в очі не бачив, і скажу тобі, як на духу: жаба – не дівка. Чи ліпше взяти красуню, якої світ не знає, що як писанка, чи жабу, аби тобі цілий вік кумкала? То що?

– Та ж звісно, ліпше взяти красуню, – невпевнено приказав Андрій.

– Тоді давай лапу! – радісно сказав пан Михайло, і вони обмінялися міцним рукостисканням, а по тому ще й обійнялися й поцілувалися тричі.

– Але ж... – спробував захиститися Андрій.

– Що “але ж”? – нетерпляче обірвав господар, відводячись.

– Але ж ми не спитали... чи сподобався Настуні я?

– Ну, це клопіт малий, – байдуже прорік пан Михайло. – Аби я тебе вподобав.

– Але ж... – знову почав Андрій.

– Що “але ж”?

– Чи не любить вона... того Петра Зарубу?

– Якого ще Петра Зарубу? – здивувався пан Михайло.

– Ну, того, що мав приїхати до вас на оглядини.

– А-а, того? – байдуже позіхнув пан Михайло. – Того вона і ввічі не бачила. А тебе вже бачила, – і додав, впритул наблизивши до Андрія розсміяне лице. – Коли сказати по-правді, моя Настуня нікого не любить! Але на те ми й козаки, щоб на баб не зважати. Чи ж ти не козак?

– Не лише козак, але й уроджений шляхтич, – гордо сказав Андрій.

– Отож-то, – згідно відказав пан Михайло. – Коли так, нашу угоду треба закріпити. Ходім вип’ємо й поїмо!

Пізніше, коли Андрій Петрович оповів цю історію при нагоді Івану Михайловичу, небожеві своєму, і то з причини настановчої, бо подібне пережиття мав його батько, Іванів дід, та й у самого Івана в юності трапилося щось подібне, і тільки завдяки Андрію Петровичу остерігся; так от, розповівши цю історію, Андрій Петрович сказав, що помилка його була не в тому, що відразу не вияснив ситуації і не вів себе відповідно; також не в тому, що, як казала матінка, красеню годі брати в дружини красуню (мій батько видозмінив цю мудрість, вважаючи, що поважній людині взагалі на красунях не годиться одружуватися), не в тому, що так відразу зачарувався дівчиною, адже було чим зачаруватися, замість розсудно роздивитися; не в тому, що надто швидко по тому одружився, а в тому, що не звернув уваги на чесну засторогу Михайла Капшука, що його дочка нікого не любить. Він тоді, буди підпилим та переїлим, гадав, що дівчина просто ще не встигла когось полюбити, аж доки не з’явився, за грою долі чи за божим промыслом, він, але річ у тім, що це, здається, й справді була питома риса Настуні Капшуківни, вона, за дивною натурою своєю, справді нікого не любила та й не була здібна до любові, бо серце її було замерзле на кригу, відтак чоловік мимоволі ставав для неї не душевним приятелем та головою її родини, а ворогом, із яким вона, як воїн супроти воїна, ставала до поєдинку – отака була непережитна вада тієї дивовижної жінки, хоча мушу признати, що її дії та вчинки можна тлумачити й по-іншому, про що скажу далі.

Михайло Капшук допивав і доїдав із Андрієм те, що було наставлене на столах, навіть слуг не турбуючи, які зморено хропли десь по закамарках, не турбували вони й Настуні; за вікном шумувала нічна гроза, а вони пили, і їли, й теревенили, власне, говорив господар, а гість підтакував або говорив тоді, коли його щось запитувано. А пан Михайло після тієї чудової домови на ганку виявив великого інтереса як до роду, так і до маєтків Темницьких, сказавши при цьому, що Петра Григоровича він не тільки знає, але той якось гостив у нього, адже в нього гостили всі, бо такий уже хлібосольний удався. І так вони просиділи аж до світанку, а вранці Андрій Петрович голосно заявив, що він не проти заручитися із Настею Михайлівною, але тільки при одній умові, що вона його вподобала, бо таке мусить знати конечно і почути це з її виняткового малюнку вуст.

– Та вподобала, вподобала! – нетерпляче сказав пан Михайло. – І нема чого нам гратись у ці заручини-мучини. Церква в нашому селі є, піп є, оце зараз збудимо наречену й рушимо вас вінчати. Що, ти проти? – войовниче вигукнув пан Михайло.

– Ні, чого ж, – сказав Андрій, у якого півмозку спало, а пів дримало, та й навіть та половина була зашумована й залита Капшуковими трунками. – Але ж...

– Ну, що ти завзявся зі своїми “але ж”, – знетерпеливився пан Михайло. – Але ж, але ж, ну що але ж?

– Хочу знати, – вперто вів своєї Андрій, – чи вподобала мене... Настя Михайлівна... а чи ні... Без цього... одружуватися не буду.

– Але яке це має значення? – щиро здивувався господар.

– Велике, – мовив Андрій Петрович, а він бував непомірно упертий, а коли опирався, зрушити його з місця ніхто не міг, навіть Капшукові трунки й безсонна ніч. – Бо я чому... поїхав на оглядини... без батька й матері?

– То чому? – зирнув на нього майже червоними очима Михайло Капшук.

– А тому, – повільно видобував із себе слова Андрій, – бо хочу знати... еге ж, хочу знайти ту... котра б мене... ну, котра б мене... полюбила... І котру... ну, котру б... полюбив і я.

– Про любов тільки в піснях співається, – незворушно сказав пан Михайло. – Але коли так уперся, піду її приведу.

– Але ж...

– Ну, що “але ж”?

– Але ж ще дуже... рано, – цілком сонно сказав Андрій.

– Хіба сонце не зійшло? – стурбовано спитав пан Михайло, очевидно, сам не міг збагнути, зійшло чи не зійшло.

– А що, зійшло? – зирнув скаламученими очима Андрій.

– Іди глянь, бо я встати не можу, – сказав господар.

– То як же... як же підете... її будить?

– Ну, тоді вже доведеться, – зітхнув пан Михайло.

Андрій ледве звівся й подибав до вікна. Довго розглядався, ніби нелегка річ була визначити: зійшло сонце чи не зійшло.

– Що там? – озвався пан Михайло.

– Захмарено, – сказав Андрій. – Але десь воно там... зійшло.

– А коли зійшло, – поважно мовив пан Михайло, – то моя Настуня вже встала. А знаєш чого?

Андрій хильцем повертався на своє місце. Замість відповіді захитав головою, бо й справді не знав, чого рано встає Настуня.

– А це, щоб голою на росі покачатися, – так само поважно сказав пан Михайло. – Аби, сказати б, красу свою утримати.

І він зареготав, страшковито вибалушуючи очі.

Андрієві здалося, що господар несмачно собі жартує, і це була друга річ, на яку він конче мав звернути увагу, бо пан Михайло, маючи певні вади, володів і достоїнствами, а одна із них була та, що неправди ніколи не казав. Інша справа, що подавав свою правду під різною підливою.

Пан Михайло тимчасом виборсувався з-за столу, на що пішло немало часу, але вже коли звівся на ноги, то пішов, може, й нетвердою ходою, але рішуче в глибину дому. І на немале Андрієве здивування зовсім у короткому часі до залі й справді зайшла свіжа, як роса, ошатна й гарно вбрана панна, яка світилася такою вродою, що в Андрія зашумувала й друга, досі заснула частина мозку. Дівчина підпливла до столу й сіла навпроти Андрія Петровича. Пан Михайло знову заліз на своєї місце і важко віддихувався.

– Притичина така, дочко, – сказав він. – Ми тут з паном Андрієм трохи порадилися, і він мені признався, що вподобав тебе. Чи так кажу, пане Андрію?

– Еге ж, – хитнув Андрій.

– І він, дурний, хоче конче знати, як об стіну вперся, чи вподобала ти його? То що?

Дівчина обдивилася Андрія кригою синіх очей й опустила повіки.

– Язика проковтнула? – грізно спитав батько.

Настуня ледь-дедь хитнула. Це хитання можна було б витлумачити надвабіч: що вона хлопця вподобала, або ж згодилась із батьком, що проковтнула язика.

– Скажи вголос, – рявкнув батько.

– Так, – сказала Настуня, хтозна що маючи на увазі. При тому обличчя її ані зарожевіло, було холодне й безпристрасне, навіть тіні сором'язливості не наклалося.

– Один артикул пройшли, – видихнув батько й гикнув.

– Випийте води, – сказала дівчина, голос у неї був трохи глухуватий.

– Чого це пити воду, коли є щось ліпше, – сказав пан Михайло й глинув із келиха налитого туди трунку.

– Артикул другий, – сказав, віддихавшись. – Хочеш за нього піти?

Дівчина знову обдивилася Андрія кригою синіх очей й опустила повіки.

– Знову язика проковтнула? – рикнув батько.

Але це на дочку не подіяло, сиділа безмовна, але ніби трохи й напружена.

– Насте! – гукнув пан Михайло. І цього разу Настуня ледь помітно хитнула головою, і це хитання можна було б по-всякому тлумачити.

– Скажи вголос! – грізно мовив батько.

– Так, – шепнула Настуня.

– Досить тобі того? – поставив супроти Андрія червоні банькадла пан Михайло.

– Так, – мовив Андрій, бо під той час не мав розуму розрізнити, на яке із батькових запитань відповіла дівчина.

– Тоді вип'ємо на коня і гайда вінчатися! – вигукнув весело пан Михайло.

– Отак зразу? – здувався Андрій. – А старости, а батьки, а змовини?

– Е, то прості люди граються у ті дурниці, – легковажно сказав пан Михайло. – А ми, пани, маємо розумніші бути. Головне, не люди, а Бог! – і він повчально поставив замазаного якоюсь підливою пальця.

І тут Андрій побачив, що очі в дівчини якось дивно засвітилися, спершу звузилися, а тоді розширилися і з них потекло дивне, синє світло, що обпекло його, ніби доторк жарин, і хоча це тривало коротку мить, він не тільки схвилювався, адже то був, хай і безсловесний, але перший витік із неї живого почуття, як тоді йому подумалося, але й запаморочився, отож та частина його мозку, яка не спала, хоч і позбулася дрімок, але все ще була залита хмелем, та й та, що спала, а тепер прокинулася і трохи від хмелю звільнилася – обидві вони були залиті захватом від її появи і від розмови, яка щойно відбулася. І незвідь чому він подумав, що й справді не має губити ані дня, бо те, що йому всміхнулося щастя пізнати й поінняти аж таку красуню, може невдовзі виявитися сном, міражем, візією, видінням, яке так легко згубити, бо, згубивши, вже ніколи до нього не доступиться. Адже ця чудовна дівчина, котра оце сидить супроти, – щось і справді тонке, ненадійне, як ранковий туман, чи як тонка весняна крижинка, яка схопилася вночі, а з першими променями сонця може зникнути, а він би цього не пережив би. Отож у ньому піднявся бунтарський дух його предків, відчув, що наповнюється впевненістю, рішучістю, поривністю, що в нього застуготіло, як із тулумбаса від палиць, рожевий морок заповнив голову, і в цей час не тільки вона, а й він став прегарний, і цього не могла не помітити дівчина, відтак очі її вдруге звузилися й розширилися і з них на хвильку витік гарячий синій потік, котрий нестерпуче його облік.

– Ге! – сказав пан Михайло, який в цей час ніби трохи й придрімав. – Бачу, молодята порозумілися. Але катма сили волочитися до тієї церкви. Зараз пошлю гукнути попа, він вас тут таки й повинчає. Чи ж то ми не пани?..

Так одружився Андрій Петрович, за що дістав від батька й матері вже вдома добрячої нагінки, адже невістка, яка приїхала разом із ним, привезла з собою як придане тільки красу, одержу, яку носила, і трохи дивну замкнуту вдачу – більше Михайло Капшук за нею не дав нічого, бо нічого вже й не мав, усього свого маєтка пропивши та проївши і дбаючи не так про господарство, як про винного льоха, отож збути дочку було для нього немалою проблемою. До речі сказати про того загадкового Петра Зарубу, якого пан Михайло чекав на оглядини. Андрію Петровичу, їздячи в господарчих оборудках, випало якось із ним познайомитися. Той оповістив, що справді готувався приїхати до Капшуків на заручини, будши вельми зачарований красою Капшуківни, але так і не поїхав, бо батьки рішуче заперечили, добре звідавши про маєтковий стан пана Михайла, адже не раз бували ним запрошені в гості й допомагали проїдати й пропивати його добро. Отож вони свого Петра рішуче на оглядини чи заручини не пустили, з чого Петро Заруба великого жалю не мав, бо одружився з милою, хоч і не такою гарною дівчиною, яка стала, як сказав цей чоловік, йому вірним і відданим другом.

Так Андрій Петрович увійшов у неповинування батькам, і був за це, як казала бабця, достатньо покараний Богом, бо в такий особливий спосіб придбана жінка поставилася до чоловіка, незважаючи на його зовнішню привабливість, як обложне місто до свого осадника, і перший акт оборонної війни став також небувалий, як признався Івану Михайловичу Андрій Петрович – Настуня на фізичне зближення з чоловіком не побажала йти, а коли він до того хотів присилити, верещала так дико, що не тільки всі в домі будилися, але й уся природна наладнованість молодика пропадала. Загалом же вона була тиха і спокійна, домашнього етикету не порушувала, виходила на сніданки, обіди, полудники, але дуже рідко на вечері, їла десь у такий спосіб, як вище описано, тобто вельми мало, ніколи не починала розмови першою, але відповідала завжди, правда коротко, не залишаючи ниток, щоб розмова могла розвинутися, господарством не цікавилася, хоча любила вишивання і гаптування, а коли Андрій їй за це дорікнув, сказала просто й незворушно:

– Це не моє господарство, і я не служниця.

Андрій Петрович, бачучи таку її відчуженість, пробував її своєму переконувати.

– Перший обов'язок жінки, – казав навчально мовчущому божеству, що сиділо супроти нього, мов статуя, – народити дітей і тим продовжити рід. Чого ж до себе не підпускаєш?

– Я до цього ще не готова, – просто сказала Настуня. – Окрім того, як це можна робити в переповненому людьми домі?

Ця розмова відбулася до відділення Андрія Петровича від батьків.

– Тоді давай це зробимо, – терпляче сказав Андрій, – у лісі, в затишній місцині.

– Ми не звірі, – сказала коротко Настуня. – Окрім того, нас можуть побачити.

Отак Настуня чітко й недвозначно поклала край цій розмові, і Андрій Петрович почав від того відчувати в глибині нутра поки що невелике роздратування, яке ще мав силу гасити, тобто виходило: вагітніла від їхньої спілки не вона, а він, але плід той був – звір, отака собі персоніфікація люті та гніву, якими Андрій Петрович запалає пізніше, коли той звір народиться.

Отож у домі Петра Григоровича Настуня не проронила нікому жодного негречного слова, а на кілька випадків, коли свекруха, за звичаєм, прикрикнула на неї, зреагувала по-своєму: стала ніби громом уражена, неймовірно розширивши прегарні очі, дивилася з таким нерозумінням на бабцю, ніби бачила в ній черв'яка чи гусеницю, а не людину. Але при цьому не видала жодного слова: бабця пізніше розказувала, що в неї від того погляду мурашки по спині почали бігати. Загалом невістка була ніби нежива, відтак усі домоладці почали відчувати її як інородне тіло в родині, як зуба, який хитається, бо в її присутності не могли себе вести натурально, а хіба так, як буває, коли гостять людину поважну, небезпечну і собі немилу. Все це витворювало напруження, ніби Настуня своєю поставою, красою, відчуженням, ходою, незворушними чемними відповідями витворювала в повітрі своерідні міазми, які наповнювали повітря – всіх гнітила, обезвольовала й дратувала, від чого в домі почали виникати часті сварки, але не з нею, звісно, а поміж себе. З дому ж Настуня майже не виходила, хіба на ганка, де сідала в крісло зі своїм вишиванням чи гаптуванням, тоді в домі всі полегли зійшли. Одне слово, ситуація витворилася така, як це буває, коли дві ворожі армії зійшлися, покопали шанці, виставили гармати, розставили фланги, устаткували затилля і сховали помічні загони, але жодна не починала бою, чекаючи приключки. Однак бездоганна поведінка Настуні тієї приключки ніяк не давала, через що супротивна сторона починала помалу нову родичку тихо ненавидіти; вона ж сама ставала ніби рицар, закутий у риштунки на закутому у риштунки коні, однак готовий не до наступу, а до оборони, яку настановив тривати до останнього подиху. Третьою стороною на цьому невидимому бойовищі був Андрій Петрович, який, за обов'язком, мав би стати на боці своєї дружини, і він, може б це і вчинив, коли б і його вона не відкинула у стан ворогів і до себе таки не допускала. Отож тільки й міг: стежити, що відбувається, похмурим уважним розглядом, наслуховуючи, як у нутрі його виростав звір і, за спонукою того звіра, вряди-годи серед ночі заходив до кімнати, відведеної Настуні, а замків та засувів у внутрішніх дверях не водилося, – отоді й розлягався в домі дикий зойк, такий тонкий і такий відчайний, що Андрій Петрович змушений виходити геть, пристукуючи щосили дверима і бурмочучи під ніс прокляття, –

відчував себе оганьбленим, адже чудово знав, що всі в домі попркидалися і всі чудово знають, що й цього разу фортеці не здобув, а дехто напевне з нього кпив. Андрій же Петрович був із того гатунку людей, які не могли витримати, щоб хтось із нього кпив, відтак починав злоститися по-справжньому.

Зрештою, він збагнув, чого прагне Настуня і чого так настирливо, хоч і без прямих вимог, домагається, навіть сказала з натяком: відділитися. І сам тямив, що так було б найліпше, що тоді йому розв'язалися б руки, аби жінку приструнити й поставити на місце або й згвалтувати, а при підшептах майже зростлого звіра й до того був готовий, але його втримував певний час резон, свого часу висловлений Петром Григоровичем, і він, Андрій Петрович, цю думку цілком поділяв: коли чоловік не примусить жінку до послуху відразу ж, то залишиться у послусі сам і на все життя – досвід Петра Григоровича був прикладом того, адже бабця увіч верховодила над ним, сильним і потужним чоловіком. Андрій же Петрович, незважаючи на те, що його так легко й просто обвів довкола пальця його тесть Михайло Капшук, був куди крутішого замісу, як батько, але крутість у ньому наростала поволі і зміцнювалась із літами, а в молодих літах тільки прочувалася і поки що на м'які вчинки бував здатний. Зрештою, міг би впоратися з непокірною жінкою і в переповненому людьми домі – хто б йому що сказав, але зойк та вереск його половини не збуджував, а начисто вбивав чоловічу силу, а без неї що міг жінці вдіяти?

Відбулася сімейна рада, і Андрія Петровича виділено, йому батько дав маєтка в селі Яструбичі, де був сякий-такий дім, який, до речі кажучи, вельми нагадував дім Михайла Капшука, отже Настуня мала переселитися в умови близькі до тих, які мала за батька. Баталійна диспозиція змінилася, обидва боки визнали перший терен, тобто дім Петра Григоровича, для битви недостатнім і відступили, при чому один бік (Настуня) залишився, а другий сили замінив – ним став сам Андрій Петрович: відбулася відтак передислокація, а запалу до змагання зобабіч не зменшилося. Резони, очевидно, були різні: Настуня здобула можливість узяти верх над чоловіком, а чоловік розв'язував руки для варварських учинків, адже були то коса і камінь.

Але я забіг наперед. Було б гріх твердити, що Андрій Петрович переселився у Яструбичі з такими войовничими настроями: він праг передусім власної господарчої діяльності, сімейного затишку й злагоди, отож сподівався, по-первах, що Настуня, звикшись, таки стане невсипущою господинею, якої потребував, і народить йому синів, про дочок і думати не бажав, тобто бажав мати все належне для родинного гнізда, у творенні якого й бачив смисл життя – поза тим Андрія Петровича спершу не цікавило нічого: ні книги, ні розумні балачки, ні справи політики (як побачимо далі, політика захопить і його), ні історія роду чи краю – був, отже із тих, котрі прагли історію роду творити, а не писати чи згадувати; одне слово,

хотів жити як син дня, а не віку, при тому сином дня енергійним, моторним, повним сили і завзяття – без таких мурашок світ би замер, а може, й занепав. Отже, замиритися зі своєю жінкою йому було потрібно і не тільки для втишення нормальної чоловічої потреби, а передусім для продовження роду – передумови будь-якої діяльності. Водночас, як уже казав, привіз із батьківського дому засторогу й рішучого наміра опір жінки зламати навіть грубою силою, інакше бути не могло, тож поступитися їй не міг знову-таки за природою своєю.

Через це, щоб не чинити жінці гвалту, а зійтись із нею полюбовно, в перший же день після переїзду, за обідом, він розмовився з Настунею десь приблизно так – уявляю цю розмову, адже ніхто на ній присутній не був і про що говорилося нікому потім не оповідав.

– Чи рада, що ми в своєму домі? – спитав м'яко.

– Так, – сказала Настуня. – Ще б трохи, і я там померла.

– Померла? – зчудувався Андрій. – Так було тобі зле?

– Було, – відповіла Настуня,

– Тепер ти на своєму господарстві, – сказав Андрій. – Будеш господарити?

– Ні, – сказала рівно Настуня, вивишаючись над столом, як соляний стовп. – Це не моє господарство, а твоє.

– Але чи ж ми не одне? – зчудовано випалив Андрій.

– Сам знаєш, – сказала байдужно Настуня й освітила його кригою синіх очей.

– Знаю, – згодився він. – Отож, щоб бути одним тілом, треба нам зійтись.

– Я до того не готова, – сказала вона.

– Коли ж будеш готова? – вже відчуваючи роздратування, мовив.

– Не знаю. Може, й ніколи, – стулила вії і він вразився із мертвотності її краси.

– Навіщо ж вийшла заміж? – спитав навпрямки.

– Батько присилював, – шепнула Настуня.

– Але ж ти сказала, що я тобі сподобався.

– Так і було, бо ти гарний, – мовила Настуня.

– І захотіла за мене вийти. Сказала: "Так"!

– Батько спитав про язика, чи проковтнула? Я й мовила: "Так"! – байдуже проказала Настуня.

– То ти мене не любиш? – спитав відчуваючи, як йому тремтять ніздрі.

– Ні! Батько мене присилював.

– Як же він тебе силював?

Але на це не відповіла. Сиділа виструнчена й відсторонена, а він раптом відчув, що натягнена мов тятива, що чекає від нього вибуху, крику, а може, й насилля; можливо, від того вона розтерпла б. Але Андрій іще терпіння утратив не все, бо любив оцю дивну істоту, таку гарну і таку застрашену в душі. Більше того, йому мигнула

думка: коли батько зміг її присилувати, то присилувати її можна, принаймні не завадить спробувати.

– Може, когось іншого любила? – спитав.

– Кого? – зчудовано скинула очима.

– Не знаю. Може, Петра Зарубу?

– Не відала його.

– Когось мені невідомого?

– Ні! Хотіла піти до монастиря і стати нареченою Христовою. А батько не дозволив.

Це вже було щось нове. "Ось чому в неї заморожена душа", – подумав Андрій.

– Але заміж все-таки вийшла і маєш чоловіка. Як же гадала з ним жити?

– Не знаю! – опустила повіки.

– Тоді скажу тобі я, – вже з люттю в голосі мовив він. – Сьогодні ввечері до тебе прийду і візьму те, що маєш мені дати як жона.

Вона здригнулася.

– Кричатимеш на мене? – спитала пошепки.

– Так, – сказав із притиском. – А не схочеш волею, станеш моєю неволею.

Сиділа, ніби й справді в крицю закута, холодна й незворушна, але вже без напруження у нутрі.

– Чого мовчиш? – крикнув він.

– Я дала обітницю Христу! – шепнула.

– Яку ще обітницю?

– На тілесну чистоту, – звела повіки й облила його синьою крицею.

– А про мене подумала? – скрикнув Андрій.

– Так, – сказала вона. – Можемо жити в чистоті. Як брат і сестра!

Андрій Петрович був аж так уражений, що таки справді проковтнув язика.

– Гадаєш, це можливо? – нарешті спитав.

Повіки знову прикрили очі, погляду яких уже й не витримував.

– Брат із сестрою так живуть, – сказала тихо. – Тоді я б і господарством займалася б...

– Але звідки в тебе це взялося? – не міг отямитися Андрій.

Вона мовчала, обличчя однак стало печальне.

– Я щось спитав! – підігнав він.

– У ту ніч...

– В яку ніч? – перебив.

– Коли ви з батьком пили...

– То що було в ту ніч?

– Видіння. Сказав мені Господь: "Спаси його, бо пропаде, як і батько твій!"

– І це ти мене спасаєш? – вирячився на неї Андрій.

– Так! Хочу спасти! Тоді тебе й полюблю!

Більше слів не мав. Звівся різко з-за столу й поривно вискочив на ганка. В голові гули джмелі. Ця бідна душа була збаламучена і хоча під ту пору не був дядько аж вельми розсудливий, молоді літа ще мав, але йому раптом дійшло: до таких речей жінки самі не додумуються, бо вони супротивні природі їхній та й взагалі людській. Отже, був хтось, що напхав цих марев їй у голову, це конче мав бути чоловік, якого жінка по-справжньому кохає. Тоді й безум'я коханого видається їй одкровенням. Тільки так могла розчинити дитячу й незахищену душу, а той невідомий чорт надмухав у неї диму та попелу.

І Андрій Петрович вирішив неодмінно з'їздити до тестя, але сам, без дружини. Коли ж їй про це сказав, вона прийняла це, як і все, безпристрасно, а на пропозицію, що вирвалась із нього цілком довільно, поїхати разом, відповіла звичним своїм: "Ні"!

– Не хочеш бачити батька? – спитав.

– Не хочу, – сказала просто. – Він мене силував! Біс живе у ньому!

"А чи не живе біс і в тобі, моя любя?" – подумав Андрій, але не сказав нічого, тільки скочив на коня, було то вранці, і поскакав щодуху в той бік, де в цей час спокійно сидів на ганку пан Михайло Капшук, задоволено кушпелячи люльку і виглядаючи, чи не приведе йому випадок гостя, бо сам, без гостя, ані випити, ані поїсти до ладу не міг.

Гість приїхав надвечір, і це був Андрій Петрович. Михайло ж Капшук цього дня вже втретє вийшов на ганка і пускав сиві пасемка, примружено вдивляючись у далеч, що м'яко синіла перед ним. Побачивши зятя, він радісно вигукнув, повісив люльку за ланцюжка, до неї прикутого, на кілочка і з розхиленими обіймами пішов назустріч, зовсім не зважаючи, що зять був як ніч, чорний та грізний, адже більшої ночі боявся – самотньою, а він сьогодні й келишка до нутра не влив.

– Зятеньку мій дорогий! – закричав пан Михайло, радісно світлячи очима й усім лицем. – А я тебе сьогодні цілий день виглядаю. Ще зранку шепнуло: чекай дорогого зятя!

Його стурбувало на хвильку хіба те, що зять, зіскочивши з коня, не припнув нагая до кульбаки, а пішов до тестя із ним – виглядав той, ніби гадюка, що звисала з руки. Ця гадюка погрозово ворухнула хвостом.

– А чого сам, чого без доні моєї коханої? – скрикнув пан Михайло і почав відчайдушно із зятем цілуватися.

– Про це й хочу з вами побалакати, – глухим, як грім, голосом сказав Андрій Петрович. – І може, ще й не так!

– Ну, ну, ну, синюлю мій дорогенький! – заспівав пан Михайло. – Ну, ну, ну! Ось закропимо те, що кропиться, і змажемо, щоб легше йшло, – і побалакаємо! Чи ж я тобі враг і чи не родич найближчий!

І вони сіли за столом, який миттю наповнився трунками й наїдками, як і тоді, першого разу, правда, трунків було доста, а їжі

значно менше; зрештою, гість був несподіваний. І той гість чомусь не покидав нагая, надітого на руку, а отак із ним сидів, граючись і примушуючи господаря сторожко на нього поглядати.

– Так що, пане тестю, – важко мовив Андрій, – підсунув, ваша милість, мені зіпсутий товар?

– Що таке говориш, безумцю! – гукнув на всю горлянку пан Михайло.

Тоді Андрій, як на духу, без соромливого утаювання, розповів, як тяжко неважить його жінка, при цьому очі його поблискували по-вовчому, а коли піднімав руку, щоб закинути волосся, яке цього разу чомусь лізло на лоба, то разом із рукою виповзав нагай-зміюка, а це вже аж зовсім було панові Михайлу не до вподоби. Він тяжко зітхнув, вислухавши зятя, і запав у мовчанку, печально зорячи на зятя.

– Чорти б його забрали, того чернецюру-собацюру! – раптом ударив рукою по столі.

– Якого це чернецюру-собацюру? – примружився Андрій, і нагай знову виповз з-під столу.

І печальним, майже плаксивим голосом пан Михайло Капшук, нещасливий тесть Андрія Петровича, розповів, що якось до нього внадився чернець із недалекого монастиря, дуже ласий випити і з'їсти. Був чорний, як жук, і зарослий волоссям так буйно, що на обличчі тільки й проступали, що ніс та очі, а все решта втонуло у заростях, і те волосся перло з нього так потужно, як трава в сонячне, але дощове літо, і коли б чернецюра-собацюра його не підстригав, то за три місяці міг би в нього загорнутись, як у ковдру. Він тоді, пан Михайло, не мав доброго застільника, отож прийняв капосного, а що ченцюра міг випити бодню, а з'їсти цебра, то вони майже заприятелювали. І не до шмиги панові Михайлу було, що те волосся ховало ще цілком молоду персону, а чернеча ряса жилаве тіло, Капшук вважав, що раз той чернець, то благочестивий і святобливий, а він, собацюра, мало того, що випивав бодню, а з'їдав цебра, а ще й наставив око на його єдиного скарба, його єдине сонечко, його щастячко, – з очей пана Михайла покотилися справжні сльози, – його єдину радість – Настуню, бо як тільки пан Михайло десь виходив чи западав у п'яну дрімку, той уже був біля Настуні і крутив там лисячим хвостом, і щось там туркотів і забив бідолашненькій дитині паморочки. Але в гріх вони, це пан Михайло напевне знає, бо слуги в нього із гострим оком, не вступали, та й має таку звичку: коли гостя покидає навіть із потреби, за ним неодмінно стежить служка, навмисне для того наставлений, і то чиниться для того, щоб гість чого не потяг, як це по-первах у нього не раз траплялося. Отож чернецюра тільки підсипався до Настуні, і щось їй крізь те волосся виціджував, а вона, дурна, розвісила вуха й слухала – оце і весь її гріх. Можливо, він і хотів звабити золотко пана Михайла, бо й тепер гадає, що то був не чернець, а чорт у чернечій одежі,

а вдався задля цього до дуже хитрого способу, оскільки винюхав, що честю вона не поступиться, а оженитися на ній, як, чернець, не міг - почав намовляти взяти пострига у жіночому монастирі, що був недалеко їхнього, чоловічого, а ще й придумав, собацюра, щоб вона дала обітницю на вічне дівство. Коли ж пан Михайло про це довідався, бо йому переказували слово до слова, що туркотів той чорт у чернечій одежі, бо служку він для цього діла вибрав такого, що міг раз почути і все достеменнісінько переказати, то волосся на голові в нього, пана Михайла, стало дибці, і його, кажучи по-правді, обійняла така ярість, що він схопив точнісінько такого ж нагая, як оцей, що ним навіщось грає, сидячи за столом, Андрій, любий його зять, і почав шмагати свого застільника. А коли той із вереском побіг із хати геть, пан Михайло, не виливши до кінця гніву, наказав швиденько осідлати коня і погнав слідом. Коли ж пан Михайло його наздогнав, чернецюра-собацюра, гадаючи, що вже спекався клопоту, спокійнісінько простував дорогою, відтак пан Михайло почав гонити його, наче того зайця, стьобаючи по пліччях та волоссі, і собацюра помчав од нього із таким спритом, що ледве за ним конем устигав. Зрештою, той заскочив у річку, але пан Михайло заїхав у воду і гатив його вже в річці, тоді собацюра вирвався із води й помчав до дерева, і тут пан Михайло побачив чудо, бо чернецюра з великим спритом поліз по голому й високому стовбурі сосни, як це може хіба ведмідь, аж доки став для пана Михайла недосяжний. Тоді пан Михайло веломовно зарік, щоб той носа в його обійсті не показував, бо накаже висмикати з нього весь заріст по волоссі, а відтак відріже те, чого ченцям носити цілком не подобає. Коли ж він, пан Михайло, повернувся додому, то його мила, тиха, люба донечка наче сказала, бо підняла на батька такий вереск, як не раз піднімала на пана Михайла її матінка, отож змушений був учинити те, що вчиняв, також із мусу, покійній її матінці в такі напади, тобто відстьобав її достатньо нагаєм, і вона, його люба донечка, вгомонила і знову стала покірною й спокійною. Але біс, пущений у душу їй тим зарослим буйним волоссям чортом, устиг поселитись у бідолашненькій, отож одного разу вона втекла з дому до монастиря, і там прийняла обітницю на вічне дівство, здається, перед тим-таки чернецюрою-собацюрою, а може, ялось інакше – він, пан Михайло, гаразд того не відає. Однак, коли вона повернулася й заявила, що вчинила це й хоче до монастиря, то така лють піднялась у ньому, що мусив знову її відшмагати і відтоді став наглядати дочці жениха, щоб привів її до тям, відтак і знайшов того боязливого Петра Зарубу...

Пан Михайло обтер обома руками сльози на обличчі й запропонував гостю випити. Вони випили, й Андрій Петрович глухо сказав:

– Коли б були чесний, оповіли б мені все відразу!

– Гадаєш, що я не чесний? – заволав пан Михайло. – Тоді слухай далі.

І він оповів, що коли побачив Андрія, наче сонце засвітило йому в вічі, бо уздрів у ньому красеня, при тому не м'якого чи смоктяка, яким був Петро Заруба, а справжнього козака.

"Оце, – подумав пан Михайло, – той, що біса із неї вижене, бо знає як!"

– А як? – спитав уже підхмелений Андрій.

– Як і я виганяв – канчуком, канчуком! Як шовкова стала, не примітив?

Цієї рації Андрій заперечити не міг: батько таки зумів її присилувати вийти за нього заміж, отже, управа на Настині бздики є. Андрій трохи звеселів.

– Як побачив тебе, в мене серце заспівало, – вів не без присолоджених нот пан Михайло. – Бо доня моя і золота, і добра, і тиха, але з таких, що з кулака її не випускай! Точнісінько, як її матінка! Тримаєш у кулаці – як шовкова, випустив – не доведи Господь! Знаєш, є така приказка: "Жінка в кулаці – мир у серці!"

– То ото ваша жінка в тому кулаці й задихнулася?

– О, ні, – скрушно зітхнув пан Михайло. – Бог її забрав, сердешну. Полюбив і забрав. Я сам тоді думав, що руки на себе накладаю.

– Що ж сталося?

– Втопилась, сердешна, втопилась! – очі пана Михайла густо наповнилися слізьми. – Чи ти уже Настку бив? – спитав раптом.

– Та ні, – мовив Андрій.

– І м'яло і дурло! – вигукнув майже розпачливо пан Михайло. – Коли відразу жінку не почнеш бити, то вже не битимеш. Дай хоч раз сісти на голову, ніколи не злізе. Бо те насіння десь чортом підкурюється, отаким як отой чернецюра-собацюра.

– А звідки знаєте, – понуро спитав Андрій, – що вона з ченцем не зогрішила?

– Це вже знаю, – гордо сказав пан Михайло. – Дав тобі чесну й незайману. Після того, як повернулася з монастиря, баби мої в неї ревізію провели. Все чисто! Звісно, коли б не втрутився вчасно, хто зна як і було б, бо в того собацюри пструк через рясу стирчав...

Зятевий канчук по тестевих плечах так і не погуляв. Вони просиділи далеко за північ і чим далі, тим дружніша ставала балачка, а особливої сердечності набувала у хвилини, коли виходили на ганка видзвонити із себе надмір набраної рідини.

І все-таки їхав додому Андрій темніший ночі, а дорогою заїжджав до шинків, де пив бридку жидівську горілку, отож коли вїхав до власного дому, тримав на плечах грубу хмару; очі його дико палали, плоть набрякла і, не скидаючи із руки нагая, він увалився у дім, в якому на цей час не було нікого, крім Настуні, бо слуг відпустила наніч. Побачивши таким чоловіка, вона виструнчилася, поблідла, а очі полили в його бік синю крицю.

– Так от, – сказав Андрій Петрович, граючи нагаєм. – Дізнався все про твого любаса-ченця.

– Отець Кондратій святий! – скрикнула тонко Настуся.

– Святий, бо не встигли злягтися, – грубо сказав Андрій. – Перед Богом свідчу, взяв тебе з любові, сподіваючись знайти в тобі ласку, прихильність і бажання створити добру родину, чого й сам хочу. І поки що й пальцем тебе не зачепив. Іди в ліжку!

– Цього ніколи не буде! – верескнула Настуся.

– Буде! – ярісно сказав Андрій. – Раз ти моя жінка – будь нею. Кажу вдруге: йди у ліжку, щоб прийняти законного чоловіка.

Її прегарне обличчя раптом спотворилося. І Настуня закричала. І той вереск чи вискіт був такий високий, що в'ївся в Андрієві вуха, як два ножі. Тоді він, підігрітий хмелем, а ще більше набряклою плоттю, кинувся на неї з ведмежим ревом і почав честити її нагаєм вздовж і впоперек. Відтак жінка завила грубо, дико, ніби поранена вовчиця. Схопив її за руку й поволик до спальні, а вона безвольно за ним волочилася. Кинув її на ліжку і її грубий рев знову перейшов у пронизливе вищання, яке різало й шмагало Андрія не менш болюче, аніж допіру нагайка її. І від того щось дивне сталося із ним, бо знову відчув, що плоть його гасне, що він просто не спроможний нічого їй учинити, отож мотав нагаєм і періщив її по животі, грудях, ногах та руках, якими затулила обличчя. Вона ж верещала невгавуше, все більше й більше звищуючи голоса, аж він відчув, що зараз оглухне. Тому, загнав у вуха по пальцю і, хитаючись та бурмочучи прокляття, видибав із покою геть, гримнувши щосили дверима. Вереск миттю обірвався, але плачу чутно не було – стояла глибока тиша. Він же підійшов до креденсу, взяв карафку і почав із захлином ковтати трунка. Все тіло тремтіло, плоть була безживна, а хмара на плечах згустилася у чорний куб – ось у що перетворилась у цей мент його голова.

Відтоді вони поміж себе не розмовляли, навіть не їли разом, хоч наступного дня, прокинувшись, спитав її:

– Кажу востаннє: чи впокоришся мужеві, як це велить закон?

– Цього не буде ніколи, – сказала коротко, не дивлячись на нього.

Переселившись на власне господарство, Андрій Петрович мав безліч клопотів, через що цілоденно мотався полями, косовицями, біля худоби, на фільварку, не раз і сам ставав у ручку з косарями, безпосередньо всім кермуючи й даючи лад. Від сонця, вітрів та гризоти душевної лице його потемніло, загострилося й набуло дикої краси, яка однак нітрохи не зворушувала Настку. Раз у тиждень він напивався, часом брав участь у селянських святкуваннях і там, після танців та пиятики, хапав якусь дівку й тяг у темряву, і ні разу при цьому плоть його не підвела, а жодна дівка й не подумала пручатися, будучи зачмелена його вродою. В такі часи власна жінка не ставала потрібна, і він, ледве добравшись додому і завалившись на ложе, дико на всю хату хропів. Коли ж напивався, а дівки чи жінки іншої під рукою не було, чорна хмара знову сідала йому на карка, плоть набухала вже на підході до дому і повторю-

валася та ж таки сцена, що вище описана: Настка бувала розписана його нагаєм, але нічого вчинити їй не міг. Це доводило його до шаленства.

Десь на той час до батьківської оселі завітав Андрій старший брат Йоасаф, єпископ. Андрій помчався до нього просити поради й порятунку. Йоасаф згодився приїхати до нього, бо Настуня у дім свекра та свекрухи їхати рішуче відмовилася.

Побачивши єпископа, дівчина прилякла й покірливо поцілувала йому руку. Розмова між ними відбулася приблизно така:

– Чому гнівиш Бога, жінко, і не коришся чоловікові? – грізно спитав єпископ.

– Бо дала обітницю зберегти дівство для Христа, – покірливо сказала Настуня.

– Але таку ж обітницю дала на святе малжество. Чи захоче тебе Христос? При тому, друга обітниця в часі пізніша, отож покриває першу. Тепер ти заміжня й мусиш жити в малженстві, як велить Господь. Слово бережи заради клятви перед Богом.

– Друга обітниця, – сказала Настуня, – була не з моєї волі, а з приневолення. Пишетесь у Святому Письмі: не любіть неправдивої присяги, бо це те, що зненавидів я. Так промовив Господь.

– Знаєш Святе Письмо? – здивувався єпископ.

– Знаю, панотче, воно для мене закон, а не закони світу цього поганого.

– Мовив Господь: "І зроблю я з тобою, як зробила ти, що погордила присягою, порушивши союз".

– Присяга Господу і союз з Господом, – сказала Настуня, – вищі від присяги людині і союзу з людиною. А неправедна клятва не дійсна.

– Чи просила, щоб чоловік звільнив тебе від присяги й відпустив у монастир?

– Ні, – сказала Настка, – але він знає про те.

– Чому ж не просила?

– Тому, що боюся його. Він став логовищем для звірів і покловився закону, що дав владу для звіра.

– В ненависті, дочко, пробуваєш, – сказав єпископ. – А які діла плоті: гнів, сварки, ненависть.

– Гнів і сварки не від мене починаються, – рівним голосом мовила Настка, – а від нього, озвірілого. Я ж ніколи не гнівалася й не сварилася, але звіра в ньому не шаную.

І вразився єпископ силою її розмислу, порадив жінці попрохати чоловіка відпустити її, а Андрієві, братові, дав совіт задовольнити її прохання, і вільно йому буде, він у цьому посприє, пошлюбитись удруге із такою, яка буде йому достойна жона.

Але Настка чомусь не попросила покірливо відпустити її, хоча Андрій Петрович із резонами брата погодився, більше жінки не бив, навіть п'яним будши, хіба побільшив інтереса до селянок і кілька з них уже почало набрякати од його невсипущості: на жінку

ж власну відтепер не звертав жодної уваги, наче її в домі й не було...

(Я довго міркував, намагаючись зрозуміти цю жінку. Пояснень її поведінки могло бути кілька. Перша: покірливість узагалі не була в її натурі, отож змусити себе упослідитись і покірливо щось у ненависного чоловіка просити не дозволяла їй гординя, адже це значило б, що у війні, яку вела, перемога все-таки виявилася на його боці. Можливо, упокорилася б чоловікові, коли б той оволодів нею силою, а саме тут і була слабкість Андрієва як чоловіка, бо того вчинити не міг, не будши насильником із природи своєї. Жінки ж бійцівського типу, а такою, здається, й була Настка, знайшовши в чоловіку ослабину, безнастанно й невсипуше, як осадники в слабше місце оборони фортеці, клюють туди і б'ють, аж доки твердиня не впаде, – хай читач дарує, що весь час уживаю військових порівнянь, адже для мене, офіцера артилерії, це природно. Друге пояснення може бути простіше: вона надчікувала, щоб до неї заявився чи дав поради, як має чинити, отой чернецюра-собацюра, за означкою Михайла Капшука, у якого напевне була безтямно закохана, а річ звісна, що безтямно закохані жінки сліпо йдуть за наказом об'єкта і стають жорстоко-байдужі до тих, з ким зв'язали свою долю. Можливо також, в них, тобто ченця та Настусі, була якась домовленість. Інших пояснень знайти не можу і не знаю).

Сам же Андрій Петрович, згодившись розійтись із жінкою, чекав, щоб вона покірно про те попросила, бо це мало б стати сатисфакцією для його гордості й чоловічої честі, відтак міг би уникнути принизливої упослідженості, яка виникає в чоловіка, коли жінка його зневажає, а для жінок бійцівського типу принизити чоловіка – вище задоволення. Одне слово, жоден бік покидати поля бою не захотів, що й привело до останнього акту цієї трагедії, яка й розірвала ті ланцюги, якими скувала себе ця дивна пара.

Річ у тім, що в селі Яструбичі почали чинитися дивні речі. Селяни донесли Андрію Петровичу, що в полях хтось крутить закрути в хлібі, що в деяких корів пропало молоко, що хтось зупиняє хмари якраз перед їхнім селом, від чого сохнуть поля й городи, адже по сусідніх селах дощі йдуть, а їхнє оминають, а коли не обминають, то висипають такий град, як голубині яйця, що приносить посівам велику шкоду. Дехто з дівчат, особливо з тих, з якими бавився Андрій Петрович, почали скаржитися на пристрій, а в кількох викачували переляк і всілякі подібні речі. Місцеві відьми клятвенно від того відрікалися, а всі однодушно вказали на молоду пані. Для цього подали такі докази: перше, помічено, що вельми рано, тільки починає світати, як прокричать півні, вона викрадається з дому в сорочці, скидає її й качається гола по росі (до речі, це саме казав про дочку і Михайло Капшук); друге, вона вбирається в пишні намиста і йде із кошиком у ліс, де довго пропадає, часом просто сидить на галявині, а повертається з повним кошиком ягід, які їй ніби збирає нечиста лісова сила; часом палить вогонь, при тому невідо-

мо як його запалює, і чинить для цього якісь дивні дійства; третє, збирає всіляке зілля, а зілля, як відомо, є добре й лихе. Сільські відьми, зібравшись і погадавши у свій, невідомо який спосіб, однодушно визначили, що всі ті капості чинить пані, тож селяни просили пана покласти тому заказ, аби вони не тратилися і не бідніли. Хай пан осудить жінку сам, або ж дозволить, щоб це вчинили з нею вони. Власне, вони не судитимуть, а тільки візьмуть на спробу, бо судити пані права не мають, хіба з його наказу.

Андрій Петрович не був забобонний і з того вельми здивувався.

– Як же візьмете її на спробу? – спитав.

– Зв'язати й кинути у воду, – сказав найповажніший із селян. – Коли тонутиме, то не відьма, і ми її відрятуємо, а коли випливе – відьма. Але перед цим треба провести її голою по селі, щоб шкода, чинена нею, відпала.

Саме це останнє і сподобалося Андрію Петровичу, бо то був видимий спосіб ту гордючку принизити, а отже й упокорити, чи точніше, взяти над нею гору.

– Гарзд, – сказав, усміхаючись, бо наперед уявив, яка чудова вийде картина. – Але спершу маю з нею поговорити.

І він рушив на останню розмову із жінкою, перед цим випивши для твердості духу доброго кухля пінної. Відтак виглядав велично й загрозово, і справді подобав на орла.

– Чи знаєш, що селяни звинувачують тебе у відьмацтві? – спитав гостро.

– Коли це їм дозволяєш, – відказала Настка.

– Чи признаєшся до цього?

– Наречена Христа не може бути відьмою, – коротко відказала вона.

– Чи наречена ти Христова, це ще треба подумати, – блиснув він оком. – Але поки що – моя жінка. І от що скажу, раз і востаннє: або отямся, перестань казиритися, або віддам тебе селянам на їхню пробу.

Вони протримали якийсь час погляди, наче схрестивши мечі.

– Коли можеш, віддавай, – витисла із себе.

– Отже, жінкою моєю бути не хочеш? – в нього затремтіли ніздрі. – Попереджаю: вони роздягнуть тебе, і голу проведуть по селі.

– А тоді топтимуть, – сказала спокійно Настка. – Знаю! Так учинили і з моєю матір'ю. Коли це станеться?

– Вони вже йдуть, – мовив крицево Андрій Петрович.

Дивне в цій розмові було те, що провели її без емоційних спалахів, а як двоє погоджених спільників. І як погоджене подружжя вийшли на ганка, біля якого вже зібралися слуги, відтак побачили, що знизу під гору, а дім стояв на пагорбі, йде строката юрба з палицями, горщиками, макітрами, рублями, качалками, тріскавками, дерев'яними мисками та лотками, витворюючи дивний стукіт і видаючи не менш дивні рипливі звуки – це коли водили качалками по рублях. А ще виспівували щось протяжне, із вигуками, старовічне

і також дивне. Попереду дибав дід із сивою, майже до пояса боро-
дою, в білій полотняній одежі, в постолах та білих онучах, волосся
його було перев'язане вишитою стрічкою, а в руці тримав сучка-
стого костура, відшліфованого до блиску, і з наверхам із буйволя-
чого рогу. І здалося тоді Андрію Петровичу, як любив потім розка-
зувати, що це виступають із мороку часу тіні зникомі їхніх предків
і що це дійство – не вигадка непросвічених умів, темних у забобо-
нах своїх, а давно завчена і чітко опоряджена гра, початок якої
бозна в якій часовій глибині. Всі ті люди йшли, злиті одним духом у
єдине тіло, у певній вірі, видженнях та розумінні, тобто в цей час
вони не існували кожен окремо, а склали щось з'єднане, злите,
витягнуте із глибин пам'яті та свідомості.

– Маєш час одуматися, – тихо сказав жінці Андрій Петрович.

І те, що побачив, його вразило. Вона дивилася на похід, на оту
юрбу, що напливала, як бурунна вода при повені чи зливі, із
якимсь незбагненим захопленням, бо очі її сяяли і все лице світи-
лося, а уста тримали, а це так рідко в неї бувало, легку всмішку.
Тоді вперше подумав Андрій: а чи не безумна оця красуня? Що
знає він про неї, адже й справді нічого. На його пропозицію
Настуня так і не відповіла, отож стояли й надчікували, поки юрба
вибереться на пагорба. А та не так ішла, як танцювала, вимахую-
чи руками, – і стояв сухий стукіт, і дерлося дерево об дерево,
таракотіло, рипіло, і виривалися з ротів гострі, тонкі жіночі по-
крики, наче жовті вихлипи, і відчувалась у тому врочиста напруга,
бо то не були веселощі, а ніби втілені у живі образи духи вітру, що
започатковує грозу. Від того й повітря набрякало дивними розря-
дами, ніби ширяли в ньому невидимі блискавки.

Зрештою юрба спинилася, влившись у двір, перед ганком і, ніби
на команду, всі звуки зникли, люди причаєно дихали і розглядали із
жадібною цікавістю те чудо, що світилося на ганку, красуню оту
дивну, а вона стояла, звівши голову із розпеченими синім полум'ям
очима.

Білий дід, достоєнно як волхв, виступив наперед і вклонився
панові.

– Чи дозволите, пане, вчинити те, що маємо? – спитав тремтливим
голосом.

– Дозволяю, – сказав Андрій Петрович.

– Нехай зійде вниз і жінки її роздягнуть, – сказав дід.

– Роздягнуса сама, – дзвінко сказала Настка, – не дозволю тор-
катися мене брудним рукам. А зв'яже нехай мій чоловік.

– Тоді роздягайся! – сказав дід.

Настуня почала спокійно скидати із себе одягу. Андрій Петро-
вич ніколи не бачив своєї жінки оголеною, отож йому ніби кілок
застряг у горлі.

– Отямся і впокорись! – тихо сказав. Але вона його не слухала.
Залишилась у самій сорочці, а за мить скинулась і сорочка, наче
майнули крила білого велетенського птаха, й випали із тієї сороч-

ки великі пишні перса. Юрба охнула і по ній, наче вітер, пішов шепіт, а жінки чомусь безмовно тицькали пальцями, показуючи на Настку. Андрій Петрович глянув і собі; те, що побачив, уразило і його: в паху в Настуні не було звичайного чорного чи рудого волосяного покрыву, власне, не було там жодного покрыву – її плоть була, як у малих дівчаток.

Тоді Настка підняла руки й розсипала зачіску, волосся густим руським струменем линуло їй на спину, і юрба знову охнула, а Андрій Петрович побачив, що й під пахвами в неї було голо.

– Відьма! Відьма! – пішов поголос.

– В'яжіть, пане, їй руки, – сказав якийсь чорний чоловік і кинув мотуза.

І Андрій Петрович почав в'язати. І ще одну річ побачив, учиняючи це: над кібцем у Настки була кругла, більша великої монети темнобрунатна родима пляма, з якої проростало рідке волосся. Він зв'язав жінці руки, але вузла не затяг – щось його штовхнуло вчинити саме так. Вона це відчула, бо коротко блимнула в його бік.

– Прощай! – тихо й печально сказав він. – І не поминай лихом!

– Сходь, жінко, донизу! – сказав дід. – Поведемо тебе на спробу!

І вона пішла, велично знівши голову, а Андрій так і залишився на ганку, був-бо непомірно вражений побаченим і відчув, що та пінна, яку перед тим випив, не охмелила його, а стала в мозку та грудях двома вовняними опоками.

Отож стояв і дивився напівпомерклим зором, як Настуні накинули на шию зашморга, – його тримав за кінця отой чорний чоловік, що дав йому мотуза, по тому вона рушила у юрбу, яка розтікалася перед нею, як вода. І відразу всі знову застукали, затріщали тріскавками, заграли на рублях. Люди в тому-таки ритмі, що більше нагадував танок, а не похід, рушили донизу. Звіявся вітер і почав мотати пишним, іскристим Настиним волоссям, а Андрій Петрович стояв, не мігши й пальцем кивнути, й тоскняво думав: озирнеться чи ні? Але вона на нього так і не озирнулася, і юрба із тими ж ритуальними покриками та зойками, стуком і тріском почала меншати й меншати, скерована до озера. Тоді Андрій Петрович ніби пробудився, щось його підштовхнуло, і він рушив дерев'яною ступою за тим походом, але тримаючись віддалі.

Біля озера були містки, на яких полоскали білизну, і Настуню повели на одного з них. Перед містками всі зупинилися і якась баба, ставши на коліна, зв'язала Настці ноги. Відтак запала глуха тиша така, що чути стало, як у повітрі літають мухи.

– Чи хочеш сказати щось людям перед спробою? – спитав дід.

– Хочу, щоб ви пізнали Господа за судом його, – дзвінко промовила Настка.

– Оце ми й чинимо, пані, – сказав дід і махнув рукою. – Кидайте її!

Кілька чоловік схопили Настку за ноги і під плечі й потягли до мостка. І знову юрба заволатала, закричала, застукала, затріщала, затанцювала, замахала руками і чим ближче наближалися до кінця кладки чоловіки, тим галас дужчав, почулися істеричні жіночі крики. Чоловіки змахнули тілом і в повітря знялася хвиля Настчиного волосся – вона вдарилася спиною об сине плесо, яке відразу ж її ковтнуло. І знову настала моторошна тиша, якась така, ніби зав'язаний щільно вузол на линві – всі стояли, розтуливши роти, виривавши очі, й дивилися на плесо.

І тут раптом плесо розчахнулося, і з нього випірнула голова, обліплена зусібч волоссям. Зблиснула рука, відгорнула волосся, і Настуня попливла.

Треба сказати, що Андрій Петрович знав, що його жінка добре плаває, хоча назагал жінкам у нашому краю це невластиве; вона ж цього навчилася, живучи в глухому місці і блукаючи сама по лісах, – саме тому він не зав'язав вузла на мотузці, отже, під водою швидко змогла розв'язати собі й ноги, бо навчилася й пірнати й довго пробувати під водою. Селяни почали кидати в неї палицями, але вона швидко віддалялася, а невдовзі перепливла озерце, за яким починалося болото. Відповідно, з того боку кладки не було, тож поки вибралась із води, то болото обліпило її тіло, відтак з'явилася на очі чорнотіла. Тільки раз озирнулася і пострибала з купини на купину, аж поки не зникла з визору. Більше її ніхто не бачив...

Через деякий час сталася ще одна подія, завдяки якій я й висловив припущення, що Настка не просила чоловіка відпустити її до монастиря через те, що чекала на появу чернецюри-собацюри, в якого могла бути закохана, бо саме він і збаламутив її німічну голову. Так от, десь через тиждень-півтора по тому, як відбулася та розправа, чернець і справді з'явився, і Андрій Петрович спершу подумав, що той приніс йому звістку від дружини. Той і справді був напрочуд лахматий, а здаля здавалося, що це якась порода косматих ведмедів, одягнута в рясу, хоча й ведмедів таких пелехатих не буває. Андрій Петрович у цей час сидів на ганку, перед цим добре потягнувши із кухля, смоктавши із люльки дим і сумував за пропалою жінкою, коли ж уздрів, як у його двір заходить це чудо природи.

– Мене звуть отець Кондратій, – солодким голосом сказав чернецюра-собацюра. – Чи не ви будете Андрій Темницький?

– Це буду я, – сказав Андрій Петрович, потягнувшись рукою за привішеним до ганку нагаєм.

– Мене просила прибути, щоб прийняти в неї сповідь, ваша супряжниця, – тим-таки медовим голосом сказав отець Кондратій і чомусь обливав губи із прилиплою до них бородою. – Чи можу її побачити?

– Можеш, – сказав Андрій Петрович, зводячись на весь свій високий зріст і надягаючи на руку нагайку. – Так зараз її побачиш, що і в пеклі ввижатиметься!

І він з риком, ніби роз'ятрений бик, кинувся на чернецюру-собацюру.

Річ у тім, що тільки-но приїхав, проблукавши півдня по лісах – цілий тиждень чи півтора до появи ченця безнастанно й марно розшукував пропалу жінку – в ньому на той час гостро заговорило сумління, адже вона могла десь ховатися цілком гола. Отож кінь стояв у дворі засідланий, Андрій Петрович хотів щось нашвидку перекусити, що вже й зробив, перекурити та й знову рушити на розшуки.

Чернецюра ж собацюра, побачивши, що він влип, як Пилип у смолку, притїма кинувся навтьоки, діставши тільки кілька ударів по космах, а поки Андрій Петрович ускакував на коня, встиг вистрибнути за ворота й помчав так, що, здавалося, й землі не торкається, ніби перетворивсь у якогось величезного й вельми розколошканого ворона. Андрій же Петрович часу не гаяв і погнав коня ускач. Чернецюра мав уже досвід таких перегонів, то цього разу помчав не до води, а до найближчої сосни. І коли б він на хвилю виявився прудкіший, то встиг би видряпатися по гладкому стовбуру на безпечну висоту, але Андрій Петрович устиг ухопити його за чобота. Торсанув чернецюру-собацюру за ноги, але той до сосни ніби прилип, натвердо злютувавшись із деревом, ніби приклеєний сосною смолою. Андрію Петровичу довелося довго його шарпати, від чого подер на ньому всю рясу; зрештою, чернецюра з сосни звалився, і Андрій Петрович, поганяючи його нагаєм, погнав до ставу, саме до тієї кладки, з якої кидали у воду його, як назвав чернецюра, супряжницю. Втікачеві не залишалося нічого іншого, як вибігти на кладку і з розгону, як велетенська жаба, стрибнути у став. Він поплив точнісінько в тому ж напрямі, що й перед цим Настка, – плавав також не зле, а може, його гнав страх, а в тому місці, де було болото, почав брѳохатись у багнюці. Очевидно, щоб швидше пливати, по дорозі скинув із себе рясу й чоботи, чи одежа злізла з нього сама з переляку, хтозна-як там було, але виліз із болота голий, вугільно-чорний, теж так само як Настуня, хоч, може бути, що він завжди такий чорний, бувши суціль оброслий буйним заростом. Тільки раз озирнувся (Андрій Петрович у цей час незрушно завмер на коні й був ніби рицар печального образу, викутий із заліза і поставлений тут людям на згадку), видав із себе зойк чи погук і, стрибаючи з купини на купину, помчав у глибину лісу, щоб навіки там пропасти. Зрештою він і щез, а Андрій Петрович, сидячи на коні, солоно вилаявся. Тоді змахнув рукою і скерував коня додому. І чим ближче під'їжджав, тим ясніше ставало йому на душі. А коли в'їхав у двір, на обличчі його з'явилась усмішка. А коли зліз із коня, то струснули йому тіло перші хвилі реготу. І він упав на землю й качався там, несамовито регочучи, аж повисакакували з дому слуги і вражено стали, міркуючи, чи їхній пан часом не звар'ятував. Навіть кінь заіржав, здивовано дивлячись, як задихається в ногах пан і володар його. Але Андрій Петрович

не звар'ятував і не задихнувся, у такий дивний спосіб він звільнився від мук сумління і вилікувався від хвороби, яка виявилася вельми затяжна. Отож, ще трохи покачавшись по траві, він встав на ноги, грізно зирнув на переляканих слуг і сказав:

– Чого стали? Все гаразд! Ану до роботи!

Пізніше казав про цей акт:

– Це я тоді, хоча й людина не духовного сану, повінчав чорта з чортицею!

Він заявив у уряд про пропажу жінки, а коли та не віднайшлася, вичекавши належний час і довідавшись перед тим, що його перша суджена Настуся Лазаревичівна ще й досі не вийшла заміж, цього разу в супроводі батька й матері, поїхав до неї і заручився. Прочекавши ще деякий час і переконавшись, що Капшуківна таки не повернеться, та й ніде про неї не чули й духу, він справив весілля, як належить, із усіма звичними обрядами і привіз у дім тиху й роботящу істоту, яка ненастанно моталася по господарству, одне за одним народжувала йому дітей; він же

сам у тому господарстві горів, тяжко, навіть фізично працюючи, персонально водив сінокоси, справляв жнива, святкував усі обрядові дійства, що стосувалися господарства: пив у міру, їв також і став міцним, майновитим паном, єдиною вадою якого було те, що не в міру суворий. Коли карав одного сина за пустощі, то клав на лавку й другого, щоб "не портився": його ж нова дружина була сама покірливість, терпіння й доброта. У Яструбичах Андрій Петрович збудував чудову церкву, прикрасивши іконами, шатами та церковним начинням, зокрема книгами. Це вчинив, коли ледве не втопився в тому-таки злосчасному озері, як купався. Оповідав: ніби хтось його за ноги тяг. Після того не тільки не купався, але й близько до великої води не підходив, а не втопився тільки через те, бо натрапив на забиту хтозна-ким у дно озера колоду. Із Настею Лазаревичівною він народив четверо синів: Юрій та Петро служили в цивільній службі й померли молодими, але поховані не в нашому склепі, а біля Яструбиської церкви. Третій його син Микола став майором, одружився із Палагеєю Дудою. Дивно в ньому було те, що цілковито подобав як зовнішньо, так і способом життя на

"Привіз у дім тиху й роботящу істоту, яка ненастанно моталася по господарству, одне за одним народжувала йому дітей".

Михайла Капшука, першого тестя Андрія Петровича, тобто все добро своє пропив і проїв, заваблюючи до себе безконечних гостей. Дружина його померла рано, так само, як і в Михайла Капшука, в них також народилася єдина дочка, але подобала не на красуню Капшуківну, а була копією своєї бабці Насті Лазаревичівни, звалася вона Пульхерія, заміж вийшла за Йосипа Олександровича Плюща, котрий їй вельми навдокучав, що не може народити йому дитини, а коли дитина народилася, то, кажуть, цілком до жінки й дитини охолов. Навіть не жив із ними в одному домі, а усамітнися і помалу дичавів.

Четвертий син Андрія Петровича Іван був вигодуваний годувальницею, взятою із тюрми, бо в дружини пропало молоко. Дід Петро Григорович на це дуже нарікав, кажучи, що дитя з молоком матері всмоктує й пороки; селяни ж через свої забобони рішуче відмовлялися ставати чужим дітям мамками. Іван служив в Ізмайлівському полку, у відставку пішов поручником, потім став повітовим суддею, за цю службу дістав ордена Святого Володимира четвертого ступеня. Отже, Петро Григорович тільки частково мав рацію: молоко злочинної годувальниці поставило його на службу супроти злочинності – можливо, його мамка покалася. Розповідають (чув це від Варвари), що за Іваном Андрійовичем люди звіряють годинники, він завжди йшов в один і той же час на службу чи обід і повертався з них. Так само хвилина в хвилину снідав, вечеряв і лягав спати. Одягався в одягу однакового крою, отож коли зношувалася, заміняв точнісінько такою, так само й чоботи й головні убори. Ніколи не поспішав, а в його домі в кожній кімнаті мав бути годинник. Ніхто ніколи не бачив, щоб він сердився чи на когось звищував голоса. Його вважали справедливим, але, здається, непідкупним не був. Дітей виховував у строгій дисципліні. Єдиною його вадою була нерозумна впертість, з якої зрушити його не міг ніхто.

Настка Капшуківна так і не відшукалася, ніхто ніде не бачив і нічого не чув і про отця Кондратія – ту загадку, здається, годі розгадати. Але Андрій Петрович своєї першої жінки не забув. Раз на місяць, поки жив Михайло Капшук, відвідував його, а що той зовсім зубожів, поступово дитиніючи, Андрій Петрович привозив з собою напої і наїдки, і вони з колишнім тестем проводили ніч у дружньому застіллі; пан Михайло незмінно звав Андрія Петровича зятем, а Андрій пана Михайла тестем, і вони любовно варнякали, як хто знав і вмів, але при цьому ніколи не згадували про Настуню – це була для обох заборонена тема. Раз на рік, тобто в той день, коли одружився із Капшуківною, Андрій Петрович напивався, а потому цілий день ганяв конем лісами, ніби розшуковував свою дивну першу жінку, а може, то непокоїв його її дух – важко тут щось здогадуватися, бо щодо цього Андрій Петрович нікому не звірявся. Домашні знали, що в цей день його чіпати не можна, тож давали йому повну волю. Мені ж здається, що в той день Андрія

Петровича охоплювало чи каяття, чи своєрідне безумство, і йому, з п'яної голови, могло здаватися, що Настка й досі блукає гола по лісах, ховаючись від людей. Зрештою, серед простолюддя цього краю, схильного до забобонів та містичних вірувань, ходить баєчка про Дику Бабу, яка живе гола в лісі, з розпущеним волоссям і з персами такими великими, що закидає їх за плечі. Не гадаю, що ця баєчка постала після випадку із Капшуківною, можливе інше: Андрій Петрович, який жив із простолюдом дружно і попростому гуляв на їхніх святах, зокрема весіллях, ставав для багатьох дітей хрещеним батьком, а ще й немало власних розсипав поміж них, певною мірою перейнявся способом їхнього мислення і, можливо, ту Дику Бабу й шукав, щоб принаймні подивитися на неї й переконатися, що то не Настка, але так ніколи не знайшов. Річ у тім, що Андрій Петрович, як тільки чув про щось загадкове, конче бажав загадку розгадати, і йому часто вдавалося таємниче зробити простим. Але у випадку із своєю першою дружиною потерпів повну поразку, і відчуття цієї поразки могло його мучити. Через це скакував на коня, очі його запалювалися орлиним блиском, і він гасав, як оглашений, по лісах та болотах, ніби бажав у цей спосіб вилікувати свою уражену чоловічу честь. Адже йому напевно мало стати ясно: у змаганні із Насткою Капшуківною переміг не він, а таки вона. Не він став для неї нерозгаданою таїною, а вона. І не вона залишилася принижена, коли йшла під гуркіт, і стукіт, і шум, і тріск, і вигуки, і зойки, а таки він, бо таке чинити з нею дозволив. Отож і гризся час від часу, і тій гризоті не було кінця.

ХЛІБ ЖИТТЯ.

ГРИГОРІЙ.

нашій родині про Настку Капшуківну свою, цілком одмінну думку мав тільки дядько Григорій Петрович, який відзначався кількома особливими рисами, а серед них: завжди висловлювався суперечно до думки загальної, очевидно, цьому сприяло його первісне виховання, яке дістав в Орші в єзуїтів, до яких потрапив дев'ятилітком разом із братом Михайлом, моїм батьком. У цьому теж, можливо, була тактика діда Петра Григоровича, адже двох старших синів виховував у Києві. Так от, Григорій Петрович, великий прихильник книг "Четьї Мінеї"³¹ Дмитра Туптала, був переконаний, що Настуня вела святе життя, і її таємниче зникнення можна пояснити просто: її з того лісу та болота забрав до себе живою (а може, тільки душу її) Господь, завівши в свої райські долини. Для цього дядько пристрасно подавав резони: по-перше, ніхто не може довести, що вона блудодіяла із ченцем, напевно-таки також святою людиною, бо не до блуду схилив дівчину, а до безгрішності і до збереження вічного дівства задля Христа, а те, що він був густо зарослий волоссям, зовсім не є показником лихої вдачі, бо ріст волосся від вдачі не залежить; по-друге, Настка не була ані сварлива, ні гнівлива, а тиха, упокорена, маломовна, добре знала Святе Письмо, нікому прикрості не чинила, хіба що не бажала задовольнити хіть Андрія Петровича, більше того, навіть на гострі наскоки свекрухи не відповіла жодним гострим словом – що тут лихого? Стосовно наруги, яку їй учинили Андрій Петрович із селянами, Григорій Петрович аж кипів від обурення: адже це явний виказ дикості звичаїв, і Андрієві Петровичу має бути соромно, що пішов за марновірними, язичницькими інстинктами юрби і взяв участь у тому позорищі (цікаво при цьому додати, що Григорій Петрович був із братом вельми дружній) – сором, як я вже оповідав, Андрій Петрович, можливо, під братовим впливом, таки відчував. Бо й справді: де факти, що відьомські дійства, а те, що вони можуть чинитися, був твердої віри й Григорій Петрович, здійснювала його братова, а не сільські чарівниці, які, щоб відвести від себе звинувачення, нападно накинулись на чесну й святу жону? Те, що в неї не було

звичної зарості в паху й під пахвинами, знову таки не свідчить, що вона відьма, а навпаки – про її святість та безгрішність, тобто це була дівка натуральна, природою учинена, щоб стати святою. Нічого не свідчить і кругла родинна пляма над кіпчиком, бо родинні плями – явище фізіологічне і до стану душі ніякого стосунку не мають. Більше того, Григорій Петрович прирівнював Настку до святої Теклі; відповідно кожному із родини, хто сумнівавсь у святості Настки, волів прочитати особисто житіє святої Теклі, звернувши увагу, що й та не посоромилася постати голою перед сонмищем ідолопоклонників – була бо одягнена душевною цнотою, і саме тим своїх осквернителів перемогла.

Читав це місце по-особливому натхненно, хоч його слухачі й слухачки при цьому пирскали й соромилися, але картина подавалася й справді величава, особливо, коли на оголену Теклю (правда, соромне місце мала покрите) були випущені роздратовані та голодні леви та ведмеді, які, уздрівши дівчицю, котра стояла гола, похилили свої голови до землі й очима зоріли долі, ніби соромилися дівочої голизни. Отже, звірі сором відчували, а люди ні.

– І було дивне видовище, – патетично читав Григорій Петрович, – сором пізнавали звірі, і очі свої од голизни дівочої відвертали, люди ж безсоромними очима дивилися, тож безсловесні звірі стали звинувачувачами й суддями на глядалищі тім. Вони-бо єством звірі є, а норів цнотливий людини на себе прийняли; люди ж, хоч і розумні, у звіриний норів перетворилися. А чого досягли? Хотіли-бо оголенням тим видовищним діву обезчестити, але честі їй додали.

Ця сцена так зворушувала Григорія Петровича, що аж сльози йому на очах поставали.

Такі досить поважні резони виставляв Григорій Петрович, і я не можу не признати і йому рації, принаймні тієї, що фактів у доказ того, що Настка була відьма, чи чортиця, чи Дика Баба, як вважав Андрій Петрович, достовірних таки не було, а все клалося на довільних домислах. Зрештою, як на мою думку, і розмисли Григорія Петровича були досить-таки довільні, зумовлені впливами його книгопочитання. Певне в цій історії інше: вона оповита таємницею, якої, очевидно, ніхто не розгадає всупереч відомій євангельській істині, що все таємне стає явне. Зрештою, подану істину цей мій сумнів не порушує: стає явною Богові, а не людям, а в його волі дати землянам розгадку чи не дати – в даному випадку він її не подав, відтак навіки залишилася для нас нерозкритою. Адже те, що Настуня так ніде й не з'явилася, жива чи мертва, нічого не доводить: жінка могла випадково чи свідомо втопитись десь у болоті, адже була цілком роздягнена, – як же мала з'явитися на очі при своїй цнотливості? Дехто із наших родичів версію Григорія Петровича прийняв, а більшість ні, дехто сумнівавсь, схиляючись чи в один чи в другий бік.

Сам Григорій Петрович бути присутнім при тій події чи навіть близько від неї пробувати не міг, бо в цей час, коли відбувалася ця

дивна баталія, воював у баталіях справжніх, адже серед нас він був найславетніший у воєнних подвигах і тільки дивом зберігся живий – це й зумовило його пізнішу, у старі літа, глибоку релігійність і пристрасне почитання “Четы Міней”, які він читав щодня, саме ту історію, яка на той день у книгах клалася, а самих книг було чотири, виняткової грубизни, укладених щомісячно і щоденно на цілий рік.

За теорією Івана Михайловича, брата мого, саме він, як і батько наш, Михайло Петрович, призначалися на убій; Йоасаф віддалився від маєтків, пішовши в монастир, а потім ставши особою високого духовного чину. Я, правда, як казав, цієї думки не поділяю, але часом мені спадає на думку: чи випадково дід віддав саме цих, ніби призначених на убій, езуїтам – чи не бажав, щоб вони навчилися хитрої вивертливості й моральної нестійкості при досягненні своїх цілей чи в ім'я збереження життя. Але нічого такого, що в нас прийнято вважати езуїтським (до речі, побувавши в інших країнах, я не без здивування відзначив, що до езуїтів там такої моральної негациї нема), у вдачах молодших братів не було, а були вони люди зі своїми вадами та достоїнствами, не ліпші й не гірші інших, але одним володіли напевне дбали залишитися людьми честі, і такими, за своїм розумінням, були*.

До речі, разом із моїми дядьками був відданий у первісне навчання до езуїтів і майбутній граф Петро Васильович Завадовський, отож чи не за ініціативою Василя Завадовського потрапили туди й мої дядько та батько. Довго вони там не провчилися, бо перейшли до шляхетського Кадетського корпусу, де й завершили своє виховання.

Коли говорити про зовнішність, величніше виглядав Андрій Петрович, але, очевидно, недаремно дід наш назвав саме третього сина йменням свого героїчного батька Григорія Васильовича, ніби прочуваючи в ньому той таки дух Героса, однак, коли прадід віддав усього себе захисту Малоросії, її прав та свобод, то внук воював уже за двоголового орла**.

Григорій Петрович був високий, білявий, із очима, в яких загусла печальна синя паволока. Він своєї голови від куль не ховав, а відзна-

** Корекцію цієї моєї думки читай далі, бо все, як вдалося мені вияснити, в житті братів було не так просто, але починаючи писати про них, я ще багато чого не знав...*

Разом із моїми дядьками був відданий у первісне навчання до езуїтів і майбутній граф Петро Васильович Завадовський.

*** Дивись корекцію цієї думки далі.*

чався особливою, навіть байдужою безпристрасністю – чомусь мені здається, що саме такий був наш прадід. Спершу служив на посаді колоножного офіцера при Севській дивізії під командуванням полковника князя Долгорукого, потім генерал-поручника фон Штоффельна, згодом у генерал-поручника Прем'яникова; брав участь у змаганнях у Польщі, а в 1769-1770 роках воював проти Туреччини, зокрема при атаці на Хотин. Я не можу не повертати в пам'ять та уяву разючої сцени, адже сам побував не в одній битві, із Григорієм Петровичем. Бачу велике поле, над яким ще куряться порохові дими, валяються трупи вбитих, поламана, розкидана амуніція, бігають знавіснілі коні, чи тут, чи там лунає крик і стогін, іржання конаючих коней, і от з цього диму, що скидається на туман, вибредає висока струнка постать офіцера з розсипаним на оголеній голові білявим, злиплим од поту, волоссям, власне, волосся, сіре від куряви, із закіптюженим обличчям, на якому світяться сині очі з їхньою примерклою печаллю, губи ж у нього майже чорні, такі запечені й потріскані, мундир брудний і розшарпаний, а в руці спазматично затиснено оголену шаблю із кров'яними плямами.

Таким його побачив зі своєї ставки на одному із горбів граф Рум'янцев і наказав ближньому офіцеру привести дядька перед себе. І ось він підіймається на горба й зупиняється перед графом та його почетом, злегка похитуючись і ллючи синю печаль із очей.

- Де твій полк? – гостро спитав граф.
- Лягли головами, – ворухнулися попечені губи.
- Всі? – зчудовано спитав граф.
- Так, – відповів Григорій Петрович.
- Надаю тобі, поручнику, чина капітана. Запишіть його прізвище, – кинув граф у бік.

Так Григорій Петрович наблизився до того, що заповів йому й Михайлу Петровичу їхній батько Петро Григорович. Серед листів до мого батька я відшукав одного дідового, що прямо стосується цієї теми. Хоч його записати сюди від слова до слова:

Люб'язний сину мій, Михайло!

Пробуваю у хворобі і не відаю, чи не забере мене Господь із цього світу. Згадую тільки вас двох, люб'язних синів моїх, Григорія

Григорій Петрович був високий, білявий, з очима, в яких зацїсла нечїальна синя наволока.

і тебе. Перебуваєте в одному стані, і це наповнює мене сумними думками, які, коли не дасть Господь одужати, завершать решту днів мого гіркого життя. Однак щоденно молюся, щоб Всевишній Владика подарував мені щастя ще хоч раз побачити вас обох, але не відаю, чи застанете мене живого. Сумніваюся, але й сподіваюся – хай буде в тому воля Отця нашого небесного. Мій батьківський обов'язок – прикладати всіляке дбання про обох вас, і я це, за можливістю, чинив, хоч, може, мені хотілося б щодо вас іншого, більшого й ліпшого. З волі моєї живете так, як є, і чините те, що чините, – від цього й печаль моя, – іншого шляху для вас не побачив. Отож відповідно до того нагадую вам: як покійної родительки своєї, так і мене в церковних поминуваннях не минайте і не переставайте молити за душі наші. Сподіваюся щиродушно (й молю за це Господа), що він убереже вас, і ви станете майорами в патенті. А на закінчення цього мого писання бажаю обом сердечно усіялого щастя й повернення додому цілими та здоровими, і хай збереже м'яз його святий неушкодно від усіх ворожих навітів. Коли знаєте, якийсь гріх мій щодо вас, простіть. Амінь.

До тебе й брата твого завжди ласкавий батько Петро Темницький.

Цей лист – заповіт. У ньому не все сказано прямо, є певні натяки, яких мені зрозуміти нелегко. Пробуваючи у важкій хворобі (скажу, що з неї дід ще одужав), він згадує й турбується тільки про двох синів, саме тих, які стали блудними: Йоасаф на той час не жив, а Андрієві нічого не загрозувало, той із головою поринув у господарчі турботи. Дід мріє, що його блудні сини стануть майорами в патенті, але чому це наповнювало його печальними думками? Чи відчував розкаяння за те, що кинув синів у смертельну небезпеку? Судячи з листа, так! Коли ж прийняти цю думку, треба визнати рацію Івану Михайловичу, що батько свідомо відіслав їх на убій, але тим весь час мучився, бо це суперечило його батьківській любові. Саме ця суперечність, гадаю, й приносила йому сумні думки. Боявся того, що не відбудеться заповіджене в євангельській притчі (адже там блудний син повертається до живого батька і той, усупереч любові до старшого сина, який жив при ньому, віддав блудному більше уваги, аніж тому, котрий жив удома), тобто примирення не відбудеться. Так, він не втратив любові до своїх блудних синів, а те, що відіслав їх од себе, за можливістю чинив, хоча хотілося для них більшого й ліпшого. Що ж саме хотілося? Пояснення йде далі: дід сумував із того, що сини його живуть саме так, “бо іншого шляху для вас не побачив”, тобто це було в загальній його стратегії боротьби за місце під сонцем. Просячи молитися за нього й матір, дід ніби просив у синів вибачення і каювся перед ними. Єдина його мрія перед очима смерті: щоб сини повернулися додому цілими й здоровими. Вельми цікава ще й ця фраза: “Коли знаєте якийсь гріх мій щодо вас, простіть”. Що вона значить? Чи переконання діда в своїй безгрішності? Навряд, тодішні

люди були твердо переконані (і не без підстав), що безгрішних людей у світі нема. Отож тлумачення цієї фрази може бути одне: дід сподівався, що сини його не усвідомлюють: він зробив їх блудними синами, бо не бажав ділити маєтку. Тобто, саме те, про що прямо й цинічно висловився брат мій Іван Михайлович.

Це відкриття мене вразило, і хоч я й пожалів сум'ятність душі дідової, але гіркого почуття здолати не зміг, адже і я був виділений моїм добрим батечком на убій і кинутий поміж блудних синів у стан брутальної російської вояччини. Бо й справді, що мені дала та служба, окрім загрози бути вбитим десь у чужих мені землях за цілком чужі й мені, й землі, на якій я народився, інтереси?

Григорій Петрович уцілів у баталіях цілком випадково. Я й сам пройшов немало боїв і можу твердо сказати: логіки, чому гине один, а інший залишається живий, збагнути годі, і хто зна, чи цьому сприяли батькові молитви – в таке хочеться вірити, але де підстави? В отой фатальний день, 21 липня 1769 року, коли він один живий вибрів із поля бою, на якому поліг цілий його полк, гадаю, він пережив одне із найбільших потрясінь свого життя. Про те свідчить: у пам'ять небезпеки, яку перебув, усе життя по тому, щорічно відправляв 21 липня панахиду по убієнних воїнах, записавши власноручно це до складеного дідом родинного синодика. У відставку ж пішов, як заповідав батько, із нагородою чином секунд-майора – це сталося 16 січня 1771 року. Нагород тоді, як казав, не існувало, хоч у ту Турецьку війну встановлено ордена

Григорій Петрович уцілів у баталіях цілком випадково.

святого Георгія чотирьох ступенів, але ними нагороджували тільки вищих офіцерів, а старшим, тобто обер-офіцерам, видавали тільки похвальні атестати від генералів: Григорій Петрович дістав кілька таких.

Притча про блудного сина має один, як на мене, із численного племені таких, недолік, вона нічого не говорить, що ж було із поверненцем потім? Логіка оповіді скаже: він зажив звичайним, нормальним життям, як жив до цього його брат, і ця частина його життя ніякої повчальної історії не складає, отже й нецікава. Це так само, як у наші часи любовні романи завершуються одруженням, життя героїв в одруженні також нікого вже не цікавить. Мені ж навпаки: найцікавішою є історія неоповіджена, отож, коли йдеться про блудного сина, найбільша таїна: як приживався він на рідній землі і чи зумів; коли ж йдеться про любовну історію: як ця історія вивершилася в одруженні, а не в передвесільних пригодах, бо саме це, перше, складає осереддя людського існування. З другого боку, в театрі життя є герої першого плану, другорядні чи тільки присутні на кону; інколи цей театр маріонетковий чи й тіньовий, відтак і герої – маріонетки чи тіні, хоча, як на мене, кожна людина за життя витворює свою неповторну історію, тільки не завжди вона буває однаково видима, а отже й побачена й прочитана. Візьмімо такі приклади: що знав би я про дядька-єпископа Йоасафа, коли б не вигріб із труни його записок? Якісь загальні речі, що ніякої історії не склали б – так, до слова, було у записці щодо Йоасафа, складеній Петром Михайловичем. Знову таки, коли б не помирився із Іваном Михайловичем, про Андрія Григоровича також знав би лишень загальні речі, а йдеться про людей, мені близьких, моїх рідних дядьків. Таким чином, кожна із живих істот ховає під подушку своєї труни ненаписану (здебільшого) історію свого життя, і вона зітліває там разом із мозком померлого і з його серцем, а душа, яка покидає тіло, – безсловесна. Ось чому сховані папери під головою єпископа Йоасафа – своєрідний символ; ті папери частково ще можна було прочитати, але більшість перетворюється в порошок, а на них щось таки було написано? Оце “щось” і, є навіки пропале, таїна, яка не розгадується. І я впевнений, що кожна людина – носій такої таїни, але з них мало які розгадуються людьми, – тому я й назвав свого скрипта “Тінями зникомими”. Навіть мої розгадки, тут подані, часткові й часто є продуктом моєї уяви, а не твердого знання, все то – шматки недотлілих рукописів, а вада паперу, що й він тліє, й горить, і зникає, як усе суще в цьому світі. І в цьому одна із великих бід людських, адже система збережених таїн – це і є історія людини, роду, народу, а без знання тієї історії людина перетворилася б у худобину. Саме тому для мене одкровеннями стали потуги мого брата Петра Михайловича зібрати все можливе, що стосується нашого роду, навіть його дерзновення написати історію рідної землі, яку, на жаль, він тільки почав – саме він почув погук вічності, який і засадив його до письмового столу.

Моя простодушна сестра Варвара збагнути того не могла, бо, як казав, вона людина дня, а не віку. Людина дня живе як метелик, людина ж віку не тільки творить день суцїй, але живе пам'яттю про дні згаслі.

Із Григорієм Петровичем мені складніше, ніж з Андрієм. Петро Михайлович і тут залишив тільки лапідарного записа: віхи відзначень дядька і події із цим зв'язані. І ніякої приписки, що існує нитка до таїни його душі. Іван Михайлович тут мені також нічим не допоміг, бо переоповів те, що я вже знав. Це все можна записати на малому аркуші. Він служив на виборах, був повітовим маршалком дворянства, а за подачею генерала-фельдмаршала, малоросійського губернатора й кавалера Петра Олександровича Рум'янцева-Задунайського, поставлений був 20 березня 1786 року в надвірні радники. Через два роки він – губернський дворянський маршал. Це його просування в цивільній службі легко пояснити: все йшло за сприянням графа Рум'янцева, саме того, який стояв із наближеними на пагорбі під Хотиним і бачив, як із порохових димів хитливо вийшла розхристана, почорнена, просто-волоса постать із намертво затисненою в руці, закривавленою шаблею і з несамовито осяйними очима – єдиний із загиблого полку, яким також командував граф. Такі речі не забуваються. Саме тому, не маючи як інакше відзначити героя, граф привселюдно оголосив його капітаном. Як губернський маршал Григорій Петрович був у Санкт-Петербурзі з депутатами, що висловили подяку Катерині Другій за відновлення виборів на громадські посади і був особисто представлений цариці, можливо, й вона знала про того разючого випадка із цим офіцером. Окрім того, Григорій Петрович був муж поставний, а цариця, як це всі знають, любила поставних чоловіків. Вдруге був представлений цариці в 1791 році, після чого новий малоросійський генерал-губернатор Кречетников³² привіз йому велику срібну медаль, вибиту в пам'ять постановлення миру із Швецією. Чи випадково, чи ні, не відаю, але під час мандрівки в Тавриду імператриця проїхала через село Несвоївку, маєтність Григорія Петровича, і тут особисто нагородила його золотою, прикрашеною емаллю, табакеркою, але цю табакерку Григорій Петрович чомусь не шанував, тобто не тримав її як особливу реліквію при собі, щоб похвалитися, так звичайно буває, нею та своїми зустрічами із августішою особою (як це чинили, приміром, Мейделлі), а невдовзі подарував її в день весілля дочки Софії зятю Андрію Кулябці, в цьому роді вона й залишилася. Знову запитання: чому так учинив? Був присутній Григорій Петрович і на коронуванні Павла Петровича, що свідчить: його мали за людину немалої достойності.

Всі ці речі свідчать про одне: блудний син, перейшовши низку злопригод та небезпек, щасливо повернувся в отчий дім і зажив тут звичайним нормальним життям, злопригод та небезпек уникаючи й не переживаючи.

Але одна річ весь час муляла мені голову. Власне не річ, а кілька фраз, мимохідь кинених Василем Капністом у час нашої зустрічі в Петербурзі. Перша: “О, я добре знав вашого дядька Григорія Петровича! Достойний був чоловік!” Фраза ніби звичайна: всі ми, малоросійське шляхетство цього краю, більш менш знаємо один одного. Василь Капніст же мешкав на Полтавщині, в селі Обухівці біля Миргороду, але в Новгород-Сіверському бував часто. Його знаменита п’еса “Ябеда” – про людей і норови Новгород-Сіверського. Відповідно, не міг не знати і губернського маршала. Але тоді, в Петербурзі, Василь Капніст не побоявся вдатися зі мною в конфіденціальнішу розмову, заговоривши про малоросійські справи. При цьому він сказав другу фразу: “Небожу такого дядька не боюся цього казати”. Оце й був перший гвіздок, забитий у мою голову. Фраза увіч свідчила, що Григорій Петрович не тільки цікавився малоросійськими справами, але був довірений щодо них із Василем Капністом, а останній свого малоросійського патріотизму не приховував. Однак жодних слідів цього в паперах Петра Михайловича я не знайшов. На прощання Василь Капніст дружньо до мене відізвався, навіть обійняв як старший молодшого, тобто побатьківському, і сказав: “Ви, юначе, мені так само приємний, як Григорій Петрович. Не знаю, чи відаєте: ми мандрували разом до Німеччини”. Про мандри Григорія Петровича до Німеччини, а ще й із Капністом, у паперах Петра Михайловича також не було ні слова.

Оці речі мене й непокоїли: якась таїна в житті Григорія Петровича все-таки була, але до неї не мав жодної ниточки. Отож мав дві можливості: відвідати дочку дядькову Уляну Григорівну, замужем за Миколою Данченком, яка посіла після батька Несвоївку, і запитати її про папери, які, може, залишилися після батька, а друга – з’їздити в Обухівку до самого Василя Капніста і розпитатися про його знайомство з Григорієм Петровичем, а заодно про їхню спільну поїздку. Скажу при цьому, що синів Григорій Петрович не мав, а п’ятеро дочок; окрім Уляни, Олена, замужем за одним із Симонтовських, Софія, замужем за Андрієм Кулябкою, Наталя, замужем за Афанасієм Пишнім, і Надія, замужем за Семеном Шкляревським – я їх знав вельми мало та й Варвара могла оповісти про них найзагальніші речі.

У голові в мене весь час стукав молоточок: “Щось там було! Щось було!” – і не міг із тим дати собі ради.

Із Варварою тимчасом був не так розсварений, як трохи дувся за вивідництво на користь Івана Михайловича; вона відчувала вину і вряди-годи прилещувалася до мене, але я втримував паузу у стосунках між нами стоїчно. Зрештою, коли якось ще раз любенько до мене заговорила, сказав твердо:

– Хочу, щоб запам’ятала, сестро: є рід, а в роді ще й родина, і це не одне й теж. Рід – споріднення велике, але віддалене через розрізненість. Ми живемо в одному домі, отже, ми – родина, і нічого з цього дому навіть у коло роду виноситися не має. Зрештою,

коли тобі миліше жити біля Івана Михайловича, не перечу, можеш переселитися. Я собі раду дам.

Варвара була шокована. Стояла, як стріла, очі розширилися і знерухоміли.

– Але ж, Тодосю, – сказала нарешті. – Вони зі своєю мегерою мене з'їдять!

– А я тебе не з'їдаю?

– Зараз з'їдаєш, – сказала категорично, і її очі увіч готувалися перетворитись у джерела, з яких рясно витікають солоні струмки.

– Нічого неприродного не вимагаю, – сказав я. – Це закон людського співіснування.

– Може, й так, – смиренно опустила очі Варвара і стала цілком схожа на святу Варвару, мощі якої спочивають у Києві, і яку по-варварському скатував власний батько, але джерела солоних струмків не виточили. – Коли перестану розказувати, він жахливо на мене розсердиться. Тоді помирюсь із тобою, а посварюся з ним.

Її силогізм був складений незле, на жіночий, звісно, лад.

– А ти щось йому розкажуй, але не правду! – запропонував я.

– Але ж брехати гріх, Тодосю! – вигукнула свята Варвара, чи б пак, моя сестра. – Він розпитує, а я не можу не казати правди.

Ну, що ж, і цього силогізма складено незле, та й не без певної хитринки.

– Маєш рацію, – згодився я. – Тоді зробимо таке. Скажи братові, що я тобі за ті розповідини намилив голову, і спитай, чи не прийняв би тебе до себе, щоб мати спокій?

– Чи ж матиму тоді спокій? – трагічно спитала Варвара.

– Гадаєш, згодиться тебе прийняти? – засміявся я.

– Навряд, – мовила вже веселіше Варвара.

– Отож, – сказав я. – Крутитиметься в'юном. А відтак перестане вимагати від тебе звідів.

– А коли згодиться?

– Тоді погано знаєш рідного брата, – сказав я. – А він у нас особливий.

Варвара зітхнула. Але можливість розіграти брата їй все-таки сподобалася; зрештою, могла випробувати: коли не зживеться зі мною, то чи зможе й справді переселитися до брата? Я ж у висліді гри не сумнівався, і мав тут цілковиту рацію. Як оповіла пізніше Варвара, Іван Михайлович не на жарт перелякався й почав пристрасно сестру переконувати, що в нього дім набитий по вінця, що жінка в нього – не янгол, а скорше сатана, і що він, при всій любові до сестри, ніяк не може дати їй прихистка, а в батьківському домі просторо та й за мною, сказав переконано брат, потрібен догляд і нагляд, і він, як старший, не може відректися цього обов'язку, тобто бажав, щоб усе залишилося, як було. Але тріщину у братовій обороні було знайдено, і Варвара з цього відразу ж скористалася, заявивши, що йде у відставку чи абшит зі свого непочесного становища звідувача для Івана Михайловича. І хоч той ужив усього

красномовства, щоб переконати сестру у зворотнім, доводячи, що я людина непевна, як і Петро Михайлович, бо ми заразилися пристрастю до псування паперу, а це може до добра не привести, Варвара була тверда, кам'яна, ще й сказала:

– Або бери мене до себе, або в мене нічого не випитуй!

Іван Михайлович покрутився, справді, як в'юн, сповістила Варвара, і вибрав останнє.

Цілком переконаний, що Варвара була звідувачем Івана Михайловича ще за життя брата Петра, але той чи не застеріг цього, чи злегковажив, я ж перейняв і це собі в спадок.

Після такої операції, Варвара, прийшовши із блискучими очима (десь вони з Іваном мали умовлене місце зустрічі), сказала з любов'ю:

– А ти, Тодосю, їй-бо, не дурний!

І ми розсміялися, як сміються ті, котрі мусять бути спільниками. Відтоді Варвара стала охоронницею моїх таємниць і, гадаю, щирою. Це дало певні переваги, бо мав тепер з ким порадитися під час сумнівів, і сестра зі своїм несподіваним, а часом незбагненим мисленням, не раз давала мені доречні й пожиточні поради. Признаюся, однак, що ділився з нею таємницями чи загадками горішнього ряду, тобто які не виходили поза межі її кругогляду, більш складне та сокровенне закономірно утаював...

Отже, їдучи до Уляни Григорівни, я їй сказав, що хочу розпитатись у кухні про її батька, життєписа якого складаю для нашої родинної хроніки, але про своє “щось там було” ані заїкнувся.

Віїхавши верхи раннім ранком, я пережив десь таке почуття, яке напевне мав Андрій Петрович, рушаючи на оглядини тієї, котра має стати супряжницею всього життя, і це не гарна фраза – підсвідоме оте “щось там було” у мене зв'язувалося невідь у який спосіб із нашим прадідом-мазепинцем, ім'я якого перейняв наш дядько. Не мав жодних реальних підстав для такого зв'язку, але... щось там було! Отже, я їхав шукати собі не реальну, у живому тілі, а духовну наречену, можливо, й те, що освітило б моє досі нікчемне існування і наповнило б його живою водою. Інакше кажучи, їхав у світ тіней зникومих, щоб самому не бути тінню у світі явному – саме для цього й потрібне мені це писання, адже своєї духовної нареченої я так само досі не знав і не бачив, як свого часу й дядько мій Андрій.

Ліс навколо співав. Засипаний росою і залитий ранковим сонцем, від чого кожна крапля перетворюється в коштовний самоцвіт, що грав і вилискував барвами. Ліс дихав глибоким, запашним, настояним на квітах і травах, подихом, ніби й справді був велетенською істотою на тисячі ніг, тьми тисяч голів і тьми тисяч схованих у тих головах розумів. Ліс дивився міриадами очок, що ними й стала ранішня роса, а найбільше його око стояло, плутаючись у горішньому гіллі найвищих дерев. Це око було величезне, не таке як скрапе, щоб не могли глянути на нього, але палке й тепле. У лісі

прокладено безконечну кількість шляхів та стежок, і вони сплітають загадкову сіть чи лабіринт, у якого безліч ходів, але вихід лишень один. Зрештою, й дерева тут не однакові: розложисті дуби, наліті живицею сосни, стрункі явори, ясени, модрини, осики, що безнастанно лопотять листками, і вільхи на багнах, клени та липи і безліч найрізноманітніших кущів. Білотілі берези та гнучкі в'язи, а біля них – твердостовбурний граб. Різні дерева навіть однієї породи, а всі загалом – ліс. Велетень із зеленими легеньми та єдиним серцем, із прозорою кров'ю, яка тече у стовбури від землі. Бо земля – мати цього лісу і живильне його джерело, через це ліс урився в неї розлогим, як і гілля його, корінням і навіки з нею злучився. Одні дерева сохнуть, тоді стають скульптурами дивовижних форм і поступово відходять мертвими ногами у світ тіней зникмих; натомість із ґрунту витинаються молоді пагони. Через це ліс народжується і вмирає в собі, але ніколи не гине, він вічний, як і око, що наливає його золотими струменями.

Дивлячись на все це й відчуваючи, я пізнав дивне наповнення, нестям, захват і надпорив. Слух наливався співом пташок, а їх тут незрахована кількість; очі мої наповнювалися барвами, що мінілися, грали, з'являлися, зникали, а найбільше – зеленою. Ніс мій напивався незрівняних ароматів, адже кожна квітка, кожен листок і травина пахтіли, тобто чудово дихали. Вбирив у себе густе повітря, пізнаючи смак лісу, і то був смак манни. Той ліс був наповнений і живими істотами, схованими від мене, але вони також його невід'ємні частки; птахи, комахи, плазуни, звірі й люди. А серед усіх – я, мала частка, яка в дану хвилю підіймалася до самозабуття, і в дивний спосіб єднала первні душі із первнями лісу. Отож ніби переставав відчувати власне тіло, воно під цей час не мало потреб, як і власний розум, він ніби вливавсь у розум вищий, в якому лучиться розмисел і почуття, навіть власне “я”. Бо не було в цій хвилі часткового, а все загальне, хоч і часткове в ньому не заперечувалося. Багато земель: лісів, гір, степів, міст, сіл я побачив, переходячи, прикутий до мідного жерла гармати, але ніколи не відчував нічого подібного. Бо то були також живі землі, але вони були живі для поселців їхніх, а не для мене. Був там чужий, а тут раптом відчувся своїм. Через це землі, на яких сіяв смерть, – чужі, а ця наливає мене світлом і молоком наповненого пахощами ранкового повітря, і тут бажаю сіяти не смерть, а життя. І вже напевне знав, що ніколи цього лісу не покину, адже він не просто мій, він – це я. Адже людина й справді ніби дерево: ноги її вриті в землю, звідки п'є сік її, а тіло – в повітря, голова ж – у небо. Дерева ж, вирвані із землі, мертві суть, а досі я блукав світом, буди вирваний із землі. Через це й розум був порожній, а душа суха. Зараз же починаю оживати, відчувати наповнення, якого раніше не відав, а це може статися тільки в такому лісі. Отже ніяка вже сила мене звідси не вирве, бо саме тут починаю пізнавати єднання із вищим розумом, саме тут я – людина, бо саме тут – природне моє середовище...

Уляна Григорівна була майже чотирикутна, тобто однаковавшир і вздовж; на тому кубі лежав гарбуз чи куля голови на розлитій шиї. Гарбуза прикривав убір, що зветься кораблик, очі ж молоді, гарні й виливали море синього світла, а на вустах тремтіла трохи ніякова, а трохи розгублена всмішка. Літ мала десь стільки, як покійний Петро Григорович. Побіч неї завмерла пряма, чорна, викруглена в животі, палиця – її чоловік, невисокий, радше малий, він чимось нагадував мого естляндського господаря пана Мейделля. Личко мав сухе, брунатне й строге, а очка дивилися на мене підозріливо: зрештою, ми з ним досі не бачилися. Тож із сестрою в перших обійнялися і розцілувалися тричі, а він подав маленьку ручку, і я, коли тиснув її, здивовано відчув, що та ручка зовсім мокра. Приймало подружжя мене ніби й радісно, а їхні численні діти, що збіглися, аби подивитися на мене, цікаво світили очками, але швидко це їм набридло, і вони знову розпорхнулися, однак весь час, поки тривала наша розмова, вскакували вряди-годи до зали, спинялися й захоплено на мене дивилися, а кілька найменших залізло під стола й возилося там. Інколи вривалися діти по кілька із галасом, женучись один за одним, – батьки на них не звертали жоднісінької уваги. Зате весь час від їхньої біганини, покриків та вовтузіння стояв шум, як це буває під час навчання, і ми мусили говорити підвищеними голосами, що не сприяло інтимному характеру нашої розмови. Окрім того, господар дому не прийняв за поважну причину мого візиту, і не ховав, що я приїхав з цілком, як на нього, нікчемної причини, рації в інтересі до його тестя збагнути не міг ніяк.

– Вибачте за нерозумну цікавість, – чемно сказав. – От ви сказали, що хочете скласти, ет... ет...

– Сімейну хроніку, – підказав я.

– Еге ж, вибачте, судар! Це потрібно вам для доказу сімейних прав?

– Ні, – сказав я. – Шляхетські права наші цілком доказані, я ж хочу скласти історію нашого роду.

– Ой! – захоплено вигукнула Уляна Григорівна. – Та це ж чудово, Тодосю?

– Так, так, це чудово, судар! – сказав Микола Данченко. – Але, вибачте, це для чогось має бути потрібне?

– Звісно! – мовив я. – Для устійнення родової пам'яті.

– Хм! Хм! – Микола Данченко нахмурих розтріпані брівки, чомусь вони були зеленкуваті. – Я розумію, що це потрібно, але для чого?

– Ну, Миколо Павловичу! – закотила очі Уляна Григорівна. – Чому такий нерозумний? Хіба нецікаво й нам, і діткам нашим, – у цей час дітки неподалік згрудилися в малу купу невелику й заверещали, – знати, хто були їхні дедушка і бабушка?..

– Воно конешно, судар, – твердо сказав Микола Павлович. – Заняття ваше пользительне, але, по-моєму, може, я щось нечемне скажу, злишне. Покійники, я так суджу, хай будуть покійниками, і

гріх чинити неспокій праху їхньому, а живі, сказати б, мають цікавитися речами живими і позитивними. Я щось сказав не так?

– Та ж не так, не так, Миколо Павловичу! – закричала Уляна Григорівна, бо дітки надто вже верещали. – Тримати пам'ять про вмерлих – християнський обов'язок!

– Да? – зчудовано перепитав Микола Павлович. – А я думав, що якраз наоборот.

І він раптом замовк і більше не заважав нашій балачці з Уляною Григорівною, та й дітки з малої купи невеликої порозлазилися і почали мотатися по залі з немалим стрімом. Зрештою, не про його рід ішлося, а про жінчиний. Але нас господар не покинув, тільки безрушно стримів за столом, при чому, з протягом розмови, очі його почали соловіти, а вії падати, в'янучи, і це при тому, що навколо стояв неймовірний галас від біганини діток – Микола Павлович западав у затишні дрімки.

Все це мене, зрештою, не вразило, однак вразило інше: в залі на стіні висіла картина увіч пензля якогось німецького автора, тобто там було зображено пейзажа німецького міста і зображено людей у німецькому строї. Але поки текла річка розчулених спогадів із пишних вуст Уляни Григорівни про її татуля, я її не перебивав, а пильно слухав – найцікавіші речі з тієї розповіді записав пізніше, повернувшись додому, і далі їх подам – це й додасть кілька штрихів до образу покійного дядька, як людини, в домашньому побуті. Коли ж з того місця, де сидів Микола Павлович, донісся легенький хропіт, я зважився спитати й про картину.

– О вона в нас давно, – сказала Уляна. – Тобі подобається?

– Чудова картина, – сказав я. – Але чужоземна. Де її Григорій Петрович дістав?

– Німецька, – сказала найдобродушніше кузина. – Батько її привіз, коли їздив до Німеччини.

Отже, в Німеччину їздив. Разом із Василем Капністом. Але чого?

– Ну, цього я не знаю, – сказала Уляна. – Хотів відвідати чужі краї. Багато заможних людей так чинять.

Це правда, але чому так таємниче підморгнув мені Василь Капніст, коли ненароком про це згадав.

– Чув, що бував у вашому домі знаменитий поет Василь Капніст? – спитав я. – Чи пам'ятаєш про це?

– В нас багато людей бувало, – мовила кузина. – Чи пам'ятатимуть ці увірвители про твій приїзд?

Це також була правда, адже в цей час увірвители перекинули кілька стільців догори ніжками й мостили на них якесь покривало, роблячи собі буду.

– А чи збереглися після батька якісь папери чи записки? – спитав.

– Цього показати вам не зможемо, – озвався раптом тверезий і твердий голосок Миколи Павловича. – Сімейні папери – це родинна таємниця, сказати б, і вони, самі знаєте, нікому не показуються!

На мене дивилися ясні, без жодної оспалості очка.

– Але ж Тодось, Миколо Павловичу, нам не чужий, а мій брат! – вигукнула Уляна Григорівна.

– Брат – це так, – сказав Микола Павлович. – Але нам, вибачте, може, щось не так скажу, мало знайомий!

– Це тобі, Миколо Павловичу, мало знайомий, – пояснила, як дитині, Уляна Григорівна. – А ми з ним дітьми часто бавилися. А незнайомий тобі, Миколо Павловичу, бо перебував на військовій службі.

– Який ваш чин? – строго спитав Микола Павлович.

– Майор артилерії, – сказав я не без самоповаги.

– О! – очка Миколи Павловича стали круглі. – Гратулюю! Коли так, то інший розговор. Але ніяких паперів виносити з дому не дозволимо!

– Не думаю, Тодосю, що в тих паперах є щось особливе, – сказала Уляна Григорівна. – Та й діти їх немало попорвали.

– Коли вам, судар, цікава моя думка, – твердо сказав Микола Павлович, – скажу, хоч, може, це й не так: ніяких паперів, які залишилися після покійників, залишати непотрібно.

– Як так непотрібно, Миколо Павловичу! – зойкнула Уляна Григорівна. – А документи, а маєткові папери, а на дворянство?

– Окрім цих, – відрубав Микола Павлович. – Ці потрібні! А ви, вибачте за мою настирливість, і воювали?

Я коротко оповів про баталії, в яких брав участь.

– О! – вигукнув Микола Павлович. – Моє вам шанування! Маю за честь, що в моєму домі побував такий гість! Бібули вам покажемо, але не вважайте за образу, в моїй особистій присутності. Папери, пане, вибачте, не жарт!

І я вперше збагнув, чому дід Петро Григорович хотів, аби діти його стали принаймні майорами. Щоб мати повагу від таких бурдундуків, як оцей Микола Павлович, який, до речі, блудним сином ніколи не був, та й розуму йому від того не додалося. Більше того, папери не так любив, як боявся їх, – можливо, завжди були для нього terra incognita, а все невідоме мимовільно викликає страх. Ця гротескова персона повела мене в одну із захаращених кімнат, вибачилася за нелад, відмикнула скриньку, відкинула вічко, відтак сіла навпроти і, як жаба, вибалушилася нерушними, байдужими й нерушними очима, від чого я не міг не дратуватися, і тільки великий інтерес до паперів Григорія Петровича змусив мене зібрати волю і на господаря не зважати.

– Чи можу, пане, щось цікаве собі з паперів виписати? – спитав.

– Це було б можна, – розвів руками господар, – але в нас повисихало все чорнило. З перами ліпше, гусей у нас достатньо, а от у чорнилі, вибачте, потреби якось не маємо! Коли зізнатися відверто, – він по-змовницькому підморгнув, – я забув, коли й писав!

І він тонко, залиvisto, як кінь у степу, зареготав.

Паперів і справді було небагато: купчі, закладні, позичальні цидули, копії документів на шляхетство, переписані дідовою рукою, ділове листування й таке інше – все мені нецікаве.

– Глибше шукайте, глибше! – сардонічно всміхаючись, сказала персона-жаба.

На самому дні я знайшов конверта із грубої бібули, на якому не так було написано, як нашкрябано: “Батькове!” Там зберігалися листи діда Петра Григоровича до сина, коли той перебував на військовій службі, нотні записи, під якими в розбивку стояли слова – очевидячки, судячи зі змісту, псалми; кілька аркушиків, на яких малорозбірливим почерком записано вірші під назвою “Ода на рабство”³³; майновий заповіт Григорія Петровича дітям, але малоцікавий – самі перелічення. Оце і все. Я уважно перечитав дідові листи: розповіді про домашні справи, в одному – прохання приїхати, бо мати важкохвора, перелік домашніх новин, опис хвороб, господарчі клопоти. Поки я все те читав, Микола Павлович сидів на стільці, не рухнувшись, але й не відриваючи від мене застиглих і вибаннячених, цього разу й справді, як у жаби, очей. Сподівався, що він задрімає, але даремне – сторож біля мене був недремний. Тільки раз він невідь-чому роздув щоки й видув із легким шумом повітря. Зате мене вельми зацікавила “Ода на рабство”, підписана літерою “W”, отже, вона не авторства Григорія Петровича. Це було гаряче звернення до цариці із звинуваченням за уярмлення батьківщини, під віршем стояв і рік написання: 1783. Читати рукописа нелегко, але, здобувши при вправах своїх певний досвід, я текст осилив, і був уражений силою почуття, закладеного

Хто хто Николаю любив,
 Хто хто Николаю служив,
 Тому святой Николае,
 Николае,
 У на всяк час помагае
 А хто, хто к нему
 Прибгае,
 На помощь его призывает
 Той не будет ошцкан
 И неких збудеться ран
 Николае, ой хто!

Ой хто Николаю любить,
 Ой хто Николаю служить,
 Тому святой Николае,
 Николае,
 У на всяк час помагае
 А хто, хто к нему
 Прибгае,
 На помощь его призывает
 Той не будет ошцкан
 И неких збудеться ран
 Николае, ой хто!

Там зберігалися ... нотні записи, під якими в розбивку стояли слова – очевидячки, судячи зі змісту, псалми.

в поетичні рядки. Здається, це було те “щось”, яке молоточком стукало мені в мозок. Ці вірші залюбки забрав би з собою або просто переписав.

– То, може, пошукаєте чорнила? – запитав.

Персона-жаба тільки безпомічно розвела руками. Тоді я попросив позичити під розписку кілька дідових листів і вірші; ці папери під клятвою чи навіть грошовою заставою (гроші при мені були, захопив на всяк випадок) зобов’язувався привезти у визначений строк.

– Ні! – рішуче мовив Микола Павлович. – Читати – читайте, а вивести не дозволю ані аркушика. І не намагайтеся мене підкупити!

– Казала Уляна Григорівна, що діти порвали якісь папери – що там було? – спитав.

– Хто їх читав? – байдуже відказав Микола Павлович. – Ото після цього й зачинили до шкатули. Діти в нас, самі бачите, трошки й свавільні. Але стійте! По-моєму, то були якісь нікому не потрібні ноти!

– Чому ж не тримаєте дітей у дисципліні? – спитав я тоном офіцера.

– Бо це мій принцип виховання, – гордо відказав Микола Павлович. – Вони мають рости природно й укріпити в собі закладені Богом інстинкти.

Фраза була несподівано розумна, як для Миколи Павловича, хоча змістом і сумнівна.

– Ви, пане, прихильник доктрини Жана-Жака Руссо? – спитав я.

– Кого? – вибалушив очі Микола Павлович.

– Французького мислителя, який проповідував повернення людини до природи.

– Ніяких мислителів, судар, я не знаю, – мовив Микола Павлович, – усі доктрини не з книжок, а з цього черепочка.

І він гучно постукав зігнутих пальцем по голові.

– Отже, рішуче не хочете мені дещо з цього позичити?

– Рішуче! – хитнув Микола Павлович.

– А чи дозволите приїхати ще раз з чорнилом і дещо переписати?

– Може, мене не так зрозуміли, – зімружив очі господар. – Але я чемно й ясно сказав: у нашому домі чорнила не водиться.

– Тобто, не дозволяєте?

Персона-жаба знову набрала повного рота повітря і вихукнула, відтак безпомічно розвела руками.

У цьому домі більше робити не було чого, і я, відмовившись од обіду, до якого гостинно запрошувала Уляна Григорівна (її чоловік при цьому мовчав), покинув їх, щоб більше ніколи не переступати того порогу. Не зайве сказати, що, коли виїжджав на дорогу, мене з-за паркану обкидали грудками землі оті дітки, які жили природно і закріпляли в собі закладені Богом інстинкти. До речі, звідки той бурундук знав слово “інстинкти”, адже латини напевне не вивчав? Ні, світ і справді повен загадок.

З другого боку, був і задоволений, адже моє “щось”, таке невиразне і лишень провідчуте, здобуло фактичне підкріплення; більше того, добра й говірлива Уляна Григорівна також немало цікавого розповіла про батька, і я вже був цілковито впевнений, що то була особа далеко не пересічна.

Проїхав село і тільки коли знову натрапив на мирну, закидану сонячними плямами і хитромудрою тіневою мережею дорогу, зміг нарешті зібрати думки й обдумати належно все, що далось взнати. Отже, в Німеччину із Василем Капністом Григорій Петрович їздив насправді; мета поїздки залишається неясна, але вона була, про що неясно натякав сам Капніст. Це перше. Друге: Григорій Петрович цікавився проблемами уярмлення Малоросії російськими царями, адже про це недвозначно вістила знайдена мною “Ода на рабство”, дядько не тільки її переписав, але й зберігав до кінця днів своїх. І тут мені раптом сягнуло: “W” – чи не значить це “Василь”, тобто чи не належить ода перу Капніста? Поет мені показував книгу своїх віршів, але

Персона-жаба знову набрала повного рота повітря...

уважно переглянути її й прочитати я змоги не мав, однак дещо переглянув, і мені здається, що склад мови подібний, тобто це була російська мова, а будова строфи – класична. Навряд щоб “Ода на рабство” входила в друковане видання, надто вона вільнолюбна, отже, поширювалася рукописно й таємно в колі однодумців. З цього виходило, що Григорій Петрович був однодумний із Василем Капністом і мав із ним певні, цілком дружні, як ствердив сам поет, стосунки. Я зустрічався тільки двічі із Василем Васильовичем, але читач цих записів може перекоонатися, яке сильне враження на мене це справило, а зустрічі ці були більше як десять років тому. Поет тоді був літний, але ще в силі та здоров’ї, він умів впливати на людей, отже й на мене, молодика, вплинув потужно. Відтак, не залишається нічого іншого, як відвідати старого в його Обухівці. Ще невідомо, чи захоче бути зі мною відвертий, але вибору не маю.

Кінь ішов ступою, я скинув головного убора і приймав теплі й вільжисті подихи вітру на обличчя – було воно розпалене від цих думок. І мені раптом подумалося, що прізвище наше – Темницькі – недаремно дане моєму родові, та не темноту випромінювали у світ, тобто не були темними душами, але багато хто ховав у собі сокровенні таїни – ось чому ми Темницькі. Адже й справді: скільки затемненого й схованого в ділах прадіда, діда, дядька Григорія Петровича чи навіть мого брата Петра Михайловича; кожен із нас – своєрідна загадка цього світу і хто зна, чи то воля чи іронія долі, що саме мені судилося ці загадки розгадувати? Відаю, що всього розгадати ніколи не вдасться, але вже й тепер, завдяки моїм скромним потугам, а ще завдяки Петру Михайловичу, який перший почав це чинити і не завершив через смерть, із густої темені часу, котра ніби нічний ліс, почали виїжджати заповіті в сірі туманні плащі рицарі без облич, але із запаленими очима, вставленими в порожнечу лиць, як світляки. Одних із тих вершників видно ліпше, навіть риси промальовуються, інші ледь-ледь бовваніють, як клубки диму, ще інші – не так постаті, як прочуття їх, але в кожного, як у портреті Петра Григоровича, єдиного, парсуна якого збереглася, сховано згортка із секретними паперами, на яких списано їхні таємні діла. О, то не були лихоносні діла, бо серця їхні полум'яніли любов'ю до цього лісу, з якого виїжджали, і до світу; серця їхні – смолоскипи в темені, але поступово ніч поїла й смолоскипи, і їх самих. І я раптом відчув гордість за те, що вони були, і жаль за затемненість їхню, а найбільше за те, що стали попри все рицарями якогось високого й світлого абсурду, лицарями неоджалованої печалі – ось чому вони так мовчки, так закуто в броню, так тіняво з'явилися переді мною із глибини лісу, і так важко стає розглядати їхні справжні обличчя. Адже на деяких із них, як казав, і не обличчя, а машкари – в житті явному мусили бути не тими, ким бути прагли, а тими, ким бути примушувало життя.

“Тіні зникомі, – прошепощів я, до болю в очах вдивляючись у ліс, – куди путь ваша, куди скеровано погляди очей ваших – світляків, куди кличете й мене, чи не до того, щоб і я приєднався до вашого тіневого походу?”

Але моя місія інша. Поки що побажав сам стати таким смолоскипом, що його запалювали й вони, і то для того, щоб освітити їхній шлях і уздріти його, і вирвати тіні зникомі із п'їтьми, а це значить – пізнати їх, наскільки можна. З другого боку, і я не міг заплющувати очей, не все світле вони сіяли, а часом усю силу викладали на боротьбу за власне місце під сонцем чи з кривого розуміння обов'язків, як єпископ Йоасаф, чи з остороги, тобто страху. Але всі вони були людьми крутого замісу, важких характерів і немалої впертості, з вищим чи нижчим помислом – такими їх сотворив Господь; і я, проявляючи їх із темені лісу, зовсім не бажаю малювати з них ікон, а прагну пізнати справжніми, живими, а це значить із їхнім світлом і темнотою, гріхами й переступами, а водночас з ви-

сокими поривами, бо все те було, бо тільки в такій сув'язі могли вони існувати.

І ще про одне думав я, їдучи додому тим чарівним лісом. Людину складено із різноманітних первнів та якостей, вона складник нахилів, рис, достоїнностей та вад своїх предків. Водночас ці якості вона розкладає в дітях своїх, особливо в синах. Через це в одному побільшується одне, а в другому – інше, так і твориться різноросля в лісі життя. Але всі разом у часі й просторі вони – одна істота, одне, кажучи образно, дерево, яке живе, доки існує рід. Ось чому потрібно складати сімейні хроніки, сказав я подумки ніби отому Миколі Павловичу, і ось чому за неї взявся. Може, це була й запізнена відповідь моїй кузині та її чоловіку на їхній запит, але це була відповідь і на запит мене самого. Через це і склеп, у якому поховані ті, долю яких узявся висвітлити, – не тільки вмістилище праху та кісток, той склеп – покій, у якому сходяться тіні зникомі, щоб разом сісти до столу і викласти, витворити, із барвистих камінців фігуру дому нашого, те, що вельми приблизно символізує герб наш – стріла із придатками...

Григорій Петрович одружився романтично, але цілком в інакший спосіб, як його брат Андрій. У час одного із відпускних приїздів, ще будучи поручником, тільки йменованим капітаном, якраз після того, як вийшов із поля бою, залишившись живим із цілого полку сам, він пішов пополювати, при тому сам, без жодного супроводу; загалом сказати, відтоді Григорій Петрович любив усамітнюватися, адже його пережиття було не з простих. У лісі перестрівся з іншим мисливцем, який був, правда, із собакою та слугою, – з Павлом Миклашевським, зубожілим нащадком знаменитих козацьких полковників. Вони разом у лісі пообідали й випили і, як це часто в подібних випадках буває, перейнялися один до одного дружніми почуттями, а оскільки дід Павла Миклашевського був ближчий від місця їхньої трапези, ніж дід Григорія Темницького, Павло запросив молодого офіцера до себе на гостину. Коли ж підійшли до дому Миклашевських, з розчиненого вікна почули музику гуслей – звуки линули чарівні. Треба сказати, що Григорій Петрович змалку виявив особливі музичні здібності. Ще навчаючись в езуїтів, він звернув на себе увагу, бо дуже швидко навчився грати на органі й чудово співав. Ректор школи навіть радив Петру Григоровичу, щоб той навчав сина музики, але дід ту пораду цілком злегковажив: чи ж його син мав стати органістом чи музикою в чийомусь дворі? Для шляхтича заняття такого роду вважалося немислимим, не рівня, приміром, військовій службі – ось чому Григорій і потрапив до Кадетського корпусу. Однак схильність до музики в нього залишилася на все життя – записані нотами аркуші в його паперах були його складання, не звісно тільки, де і в кого вчився нотної грамоти: чи не в тих-таки езуїтів? Отже, Григорій Петрович складав музичні композиції. Через це можна уявити, як зачарувався, почувши чудову музику, що линула з вікна. Павло

Миклашевський при цьому сповістив, що грає його дочка Парасковія, яка музичними вправами вельми захоплюється. Григорій Петрович затримав свого майбутнього тестя і попросив, дати змогу йому послухати.

– Слухай, а я розпоряджуся, щоб нам щось приготували, – сказав пан Павло.

Григорій залишився сам. І чуючи чудове грання, забув, де він, куди йшов і куди збирався. А коли гуслі, перервавшись на мить, повели мелодію відомої йому псалми, зазвучав і співний чарівний голос, молодик не втримався – слова самі потекли йому з горла. Таємнича гуслистка однак не перервала ані гри, ані співу, і отак вони доспівали псалму до кінця. Тоді музика стихла, а у вікні з'явилося чарівне видіння, яке й вирішило долю Григорія Петровича. Вони зупинили одне на одному погляді, і ці погляди поєдналися так, що обоє збагнули особливу значимість цього моменту. В цей час на ганку з'явився господар і закликав гостя у дім. Після обіду вони до вечора співали під супровід панни Парасковії, отож додому Григорій Петрович дістався наступного дня цілком заморочений. Відтоді щодня їздив на музичні вправи, і за короткий час і сам грав на гуслях.

Петро Григорович захоплення синове не схвалював, бо добре відав, що донька Павла Миклашевського – партія для його сина незавидна. Але Темницькі, як ми переконалися, бувають уперті до зятятості, отож Григорій Петрович поїхав на службу одруженим, і в одному з листів, які я прочитав у домі Уляни Григорівни, Петро Григорович звіщав синові, що він “обманувся в приданім за твоєю жоною”. Григорій же Петрович залишив дружину в домі батька, як визначав дід, “на догляд і навчання її господарству та й поштивим звичаям”, бо панночка окрім гри на гуслях та вміння чудово співати, нічого не вміла і не знала. Андрій Петрович тоді був відділений, у дідовому домі залишалися його дочки Анастасія і також Парасковія, а ще й бабця наша, отже, жінок виявилось забагато; коли ж таке трапляється, всі ж були норовисті, спокою годі сподіватися, про що дід і скаржився синові – це було тоді, коли бабця таки перебралася з дочками до Лісовичів. Невістка ж із зовицями не вжилася чи навпаки: зовиці з невісткою – лист деталей не в'яснював. Парасковія Павлівна, хоча й вийшла із славетного роду, не вміла однак ані писати, ані читати, ясна річ, що й музичні твори зачувала з пам'яті, тут у неї був наставник – місцевий дяк, також залюблений у музику. Не знати, що відписував на ці листи Григорій Петрович, – чомусь

Григорій Петрович
змалку виявив
особливі музичні
згідності.

вони в дідовому сховищі не збереглися, хоча той зберігав усі папери; можливо, капітану, який все ще був зайнятий у бойових операціях, було не до того, а може, там було щось непоштиве до батька чи супротимовне, і той, прочитавши, їх сердито шматував.

Парасковія Павлівна народила, як уже звіщалося, Григорію Петровичу п'ятеро дочок, і всі вони, як оповіла Уляна Григорівна, вчилися музиці. Сама Уляна грала на кларнеті, Олена – на скрипці, а решта, з матір'ю заразом, на гуслях. Вони влаштовували чудові концерти, особливо, для гостей, а музику складав сам батько, відтак спільно її й розучували. Всі сестри Уляни Григорівни володіли чудовими голосами й своїм співом не раз приводили гостей до сліз. Але не тільки перед чужими грали й співали: у довгі, темні осінні чи зимові вечори збирались у залі й допізна грали для себе, впиваючись солодкими звуками, до яких чинили пригрища вітри, шуми листопаду чи виття завірюхи, – це були, сказала розчулена Уляна Григорівна, розкішні хвилини. Всю ту музику склав Григорій Петрович, і з того залишилося тільки кілька аркушів, а решту, як цілком байдужне оповістив Микола Павлович, розшарпали діти, отже, й музика та стала однією із тіней зникомих. Признаюся, їдучи лісом і поринувши у трансцендентний стан, я гірко жалів на ту втрату і перекидав у голові думками, шукаючи способу, як би звільнити ті ув'язнені папери, адже жодної гарантії, що вони збережуться у решті своїй нема: Уляна Григорівна сповістила, що коли сестри повиходили заміж, музику вони закинули, поринуті в господарчі та родинні клопоти, і вона також хтозна-як давно брала до рук кларнета чи гуслі, а може, вже не здолає й заграти, бо й пам'ять її з літами притупилася, а нот читати так і не могла, хіба трошки. Отож, коли вони розлетілися з батькового дому (вона спершу поселилась у чоловіка, це після смерті Григорія Петровича сюди перенеслися), батько з матір'ю залишилися самі, не припиняли спільних музику-

Парасковія Павлівна, хоча й вийшла із славетного роду, не вміла однак ані писати, ані читати, ясна річ, що й музичні твори заучувала з пам'яті.

Сама Уляна грала на кларнеті, Олена – на скрипці, а решта, з матір'ю заразом, на цулях. Вони влаштовували чудові концерти, особливо, для гостей, а музику складав сам батько.

вань, бо обоє були страшенно закохані в музику; вони разом її складали, а записував батько, але коли мати померла, батько сам зняв із її гуслей струни і поклав у материну труну, щоб вона, потрапивши до раю (а в тому, що опиниться в раю, не мав жодного сумніву), показала своє велике мистецтво самому Господу Богу, бо тільки він і зможе по-справжньому оцінити її геній – очевидячки, Григорій Петрович любив дружину до кінця днів її і вельми високо ставив її вміння музикувати. Сам же після того, оповіла Уляна Григорівна, ніколи не грав на гусях, а тільки на скрипці й тільки на самоті, і вже ніколи тієї музики не записував. Якось вона приїхала навістити батька, було то підвечір восени, сад палав чер-

воним та жовтим, а з дому, навіть крізь зачинені вікна, виливалася якась незвичайна, несамовита й вельми сумна музика скрипки, і вона, не бажаючи перебивати батькові, а більше зачарована звуками, адже ніколи нічого подібного не чула, простояла під вікном бозна-скільки, а він все не спинявся, а коли вона в дім зайшла, бо змерзла, батько миттю гру перервав і на всі її прохання пограти відмовно хитав головою.

Другою його пристрастю у самотній старості було щоденне читання “Четї Міней” – був богобійний, тож несамовиті оповідки про життя, муки й страждання святих до сліз його зворушували. До речі, я намагався збагнути цей посилений інтерес у дядька до такої архаїчної літератури; в нашій книгозбірні був також один том “Четї Міней” ще від діда, і я спробував його переглянути. І здалося, що інтерес до житїї святих у дядька живився не так його релігійними почуттями, як схильністю до героїчного чину. А ще тим, що там багато було надмірного: надмірна віра, надмірне терпіння, надмірні знуцання, надмірні подвиги, а божественне і його прояви бачилися не як природний чин, а таки надприродний. Для творення образу мого дядька цей елемент придається цілком.

Григорія Петровича пам’ятаю і я сам. Із вад його зовнішності була одна: надзвичайно великі вуха, які мене, малого, свого часу чомусь дуже вражали. А найбільше врїзавсь у тямку бал у нашому домі, який давали з нагоди одруження моєї сестри Варвари Михайлівни, на нього приїхав Григорій Петрович з усіма своїми доньками й дружиною – вони привезли музичні інструменти, і то був єдиний раз, коли я особисто слухав їхню гру. Але грали до танців, і я дивився більше на самі танці, а не слухав музику, отож не можу сказати: чи то була музика, створена Григорієм Петровичем та його жоною, чи тільки вивчена чужих композиторів. А особливо пам’ятний той бал став тому, бо там уперше побачив, як танцює польку моя матінка. Було то по смерті батька, матінка носила траур, так і не скинувши його проздовж усього життя, а на весіллі до неї підійшов завжди поважний тодішній наш управитель Константій Борозна, котрий мав малі, ніби приклеєні вусики (до речі, цей факт свідчить, що й після одруження мої кузини при нагоді ще грали разом із батьком та матір’ю) і люб’язно запросив матінку до танцю, не відстаючи від неї, хоч вона й відмовлялася. І матінка здалася; рушила із ним у танці, при цьому сльози градом текли по її лиці. Довівши до місця матінку, Константій поквалерському поцілував їй руку і сам заплакав, що вельми зворушило публіку, а найбільше мене. Я тоді зирнув на дядька Григорія Петровича, і чи світло так падало, чи він сам був зворушений, але вуха його, великі не в міру, червоно світилися. Від того мені стало смішно, і я втратив почуття печальної урочистості того моменту.

Із братів Григорій Петрович був найбільш дружній із Андрієм Петровичем, а обидва недолюблювали мого батька, принаймні татко не раз казав матінці, що він із братами рїзниться в думках і

називав Григорія Петровича потайним. Я згадав про це тоді ж таки, їдучи лісом, коли переживав транс єднання із зникомими тіннями своїх предків, і в моїй голові миттю вибудувався силогізм: коли Григорій Петрович був одностайний із Андрієм Петровичем, оте невідоме “щось”, яке намагаюся пізнати в дядькові, оте, що зв’язувало його із Василем Капністом і з “Одою на рабство”, яку щойно прочитав і від якої уразився, поширювалося й на другого дядька Андрія, отож той не тільки фанатично віддавався господарству чи переживав любовні пригоди, а потім плодив із другою своєю дружиною дітей, а мав і вищі помисли, адже вони, брати, недаремно поміж себе дружили. Ця думка була дещо несподівана, і я увіч міг пізнати: як мало знаю навіть про цих, так мало віддалених од мене в часі і вельми близьких мені людей! Коли ж прийняти цей здогад, свою таїну мав і Андрій Петрович, але до неї в мене не було жодних ниточок. Мій же батько, Михайло Петрович, в осереддя цієї таїни допущений не був, отже, вони й справді різнились у думках, хоча родинні зв’язки на елементарному рівні підтримували. Про особливу довіреність між братами Андрієм та Григорієм свідчив цікавий запис брата мого Петра Михайловича, на якого я спершу мало звернув уваги, але під час проїздки лісом він вплив із пам’яті. За своїм заповітом Андрій Петрович передавав братові Григорію право опіки й навіть можливість позбавляти його дітей спадку у випадку, коли той визнає це за добро, а самому користуватися цим добром на власний розсуд, супроти чого, як записав Петро Михайлович, гостро заперечував Михайло Петрович. Факт дивний сам від себе, і я його спершу розумів, як одне із дивацтв Андрія Петровича, людини суворої вдачі, однак тепер він стає цілком зрозумілий: Андрій Петрович довіряв молодшому братові більше, як власним дітям, а це свідчить про особливу між ними братську згоду – ще один, хоча й непрямий, доказ: таємниче “щось” Григорія Петровича таки поширювалося й на Андрія. Отже, це була не просто довіра, а наддовіра – Андрій Петрович не мав жодного сумніву, що брат не скористається своїми правовими перевагами, а отже, не скривдить його дітей. Чи ж часто подібне буває між братами?

Мене глибоко зацікавив у цій позиції ще й такий факт: дід Петро Григорович з-поміж чотирьох синів вибрав за такого, що не віддаляється від дому, Андрія Петровича, а три інших перейшли в ранг блудних синів. Припустімо, найстарший, єпископ, у силу свого становища став віддалений від інших, які стали військовими, здобули однакову освіту, служили приблизно в однакових умовах, отже, братська спілка мала б зв’язувати саме їх у певному супротивенстві до того, якого залишили вдома (згадаймо біблійну притчу: блудний син із залишеним удома братом перебував у ворожнечі). Тут же вийшло щось супротивне: братська спілка встановлюється між одним із блудних синів, тим, котрий пройшов у поневір’яннях найбільше випробувань, у супротивності до іншого блудного сина. При яких обставинах це могло статися? Тільки при

таких: двоє було однодумних, а третій думок їхніх не поділяв, а коли так, Андрія із Григорієм справді зв'язувало таємниче “щось”, нитку до якого я взяв у руки і йду з нею через темний ліс незнання, знаючи, що за будь-яким кущем чи деревом та нитка може обірватися. Але поки що тримаю її, і деякі темні плями у моєму видженні таки прояснилися. Певною мірою зацікавило мене ще й таке сповіщення добродушної Уляни Григорівни: будши губернським маршалом, Григорій Петрович вів відкрите життя, часто приймаючи гостей, але до нього збиралися здебільшого чоловіки, бо, як зазначила дочка його, мавши вдома саме жіноцтво, батько найбільше любив чоловіче товариство. З немалою гордістю та поважна жінка сповістила мені, що особливо часто й запросто, вона так і сказала: “запросто”, відвідував батька граф Петро Завадовський; та чоловіча компанія нерідко їздила на полювання. Згодом чоловіча компанія перестала збиратися, а Григорій Петрович почав віддаватись усамітненню, багато уваги прикладаючи саду та квітам, розвівши винятково багатого квітника, якого пам'ятаю і я, – були там голландські тюльпани, у наших краях квітка натоді небувала та й тепер вельми рідкісна – її насіння можна було привезти тільки з-за кордону. Отже, з Німеччини Григорій Петрович привіз не тільки картину, а й насіння тюльпанів. Ще він мав пристрасть до великих псів та мосьок – це я також пам'ятаю, бо кілька разів у свої приїзди додому відвідував дядька, ще й у голові не маючи, що колись писатиму про нього оцю родовідну записку, і ті пси мене вражали, деякі були увіч небувалих, можливо, й закордонних порід. Отже факти поки що давали про закордонну поїздку небагато: він був там із Василем Капністом, привіз картину, насіння квітів, кілька цуценят рідкісних порід – безневинна панська прогулянка по чужих краях. Але чому так багатозначно підморгнув мені, говорячи про цю поїздку, Василь Капніст? Я недаремно повторюю це запитання, воно невідь-чому засіло в мені кілком. Але від того “щось”, яке непокоїло мене, більшого за продовження ниточки я не здобув. Залишалось одне: поїздка в Обухівку до самого Василя Капніста.

Я міркував далі. Те, що до дядька “запросто” приїжджав граф Завадовський, пояснюється легко: вони вчилися разом у єзуїтів; хто ж була решта чоловічого товариства, яке збиралось у Григорія Петровича, не знав; Уляна Григорівна через послаблену пам'ять теж нікого не назвала. І нарешті останній пункт у цих розмислах: Андрій Петрович, наскільки маю відомості, товариства, зібрань, галасливих полювань, балів і всього такого не любив, але на тих чоловічих зібраннях бував, його єдиного й називала Уляна Григорівна, та ще й частенько. Отже, чи тільки любов до розваг, полювань та бенкетів зв'язувала ту чоловічу компанію Григорія Петровича?..

Приїхавши додому, я докладно оповів Варварі про те, що побачив і почув, утаюючи, звісна річ, про оте своє невизначене “щось”

та й власні здогади-розмисли щодо того. Сестра посміялася з Миколи Павловича, сказавши, що він із породи “зануд”, але загалом людина добра, однак занудство його з літами посилюється, як це буває завжди: під старість не добрі риси характеру людини побільшуються, а лихі або ж смішні. Сказала також, що він досить освічений, бо вчивсь у Києві, але небагато, і що більше вдавав із себе дурня (історія з чорнилом, якого нібито не водиться в його домі), аніж насправді ним є, бо любить похизуватися не розумом своїм, якого пильно ховає, а глупотою – типова ознака хитрих людей. Уляна ж Григорівна, якою побачив її, така і є: проста, сердечна, але безконечні роди й вагітності притупили з часом її розум, хоч молодю її звали розумничкою.

Я трохи почудувався проникливим Варвариним характеристикам, але, хоч недостатньо знаю жіноцтво, помітив, що око на світ та людей вони мають не раз гостріше, аніж чоловіки: чоловіки осмислюють бачене, не проникаючи у систему дрібниць, а жінки навпаки: проникають у систему дрібниць і цього їм буває достатньо. Варвара потвердила особливі музичні здібності Григорія Петровича, але назвала це типовим чоловічим, вибачте на слові, бздиком – сестра часом була прямолінійна, – і сказала, що кожен має свого коника (це вже слово лагідніше) і боронь Боже їх із того коника скидати, в цьому чоловіки завжди залишаються дітьми. Грав він і співав чудово, вона не раз слухала вимуштрованих ним кузин, а от пристрасті до музики їхньої матінки вона, Варвара, не розуміє, бо, сказала фігурально, шляхетній жінці непристойно по-чоловічому сідати на коня. Жінка має бути жінкою, заявила Варвара, а дядина була цілком байдужа до господарства, кухні, навіть дітей, отож і вийшло, що муштрував їх батько, а не мати, через що вони вийшли всі дещо нездалі, негосподарні, навіть нечупарні (і справді, ладу в домі кузини було небагато, але я клав це на розгульну свавільність її численних діточок). Вміти бринькати на струнах чи дути в дудку, ригористичне заявила Варвара, не досить для жінки, навіть панночки, принаймні в умовах нашого життя. Мати ж мала б навчати доньок жіночого діла, а вони тими бреньками та дуданням прогаювали весь час. Ну й що? Бреньки, з'явившись, зникли, а діло залишилося поза увагою; покладатися ж тільки на слуг, не маючи на них твердого ока, річ непожиточна. Однак, коли казати по совісті, грали вони таки чудово і в неї, Варвари, не раз сльози на очі наверталися. Особливо, коли співав Григорій Петрович, у якого був високий і сильний голос, він аж навшпинечки ставав, виводячи мелодію, ніби його піднімало в повітря. А як сяяли при цьому його очі! Ні, чоловіки у приверженості до своїх бздиків бувають дивоглядні, і їм можна це простити.

Отака була реакція на музикування Григорія Петровича з родиною однієї із їхніх слухачок: суміш захоплення і зневаги. Правду сказав Вергілій: “*Varium et mutabile semper femina*”.*

* Жінка – різна і змінна постійно.

Мою ідею відвідати Василя Васильовича Капніста Варвара прийняла із жахом, її взагалі лякали всілякі поїздки, поза межі свого повіту не висовувалася ніколи, а краї, в яких побував і про які їй розказував, були для неї *fata morgana*, щось ніби казка, ніби в глибині душі вона твердо знала, що насправді їх не існує, а всі згадки – щось як перебільшені мисливські оповіді, тобто брехні. Через це на мене розкричалася, докоряючи, що в сідниці у мене, як і в дитинстві було, застромлено шило, що я також чоловік із бздиком і ще немалим, що, стільки наблукавшись по світі, не можу заспокоїтися, в той час, як у господарстві стільки треба зробити, а для цього мало жіночих рук та догляду; що я, замість діла, кинувсь у дурне писання, яким потім мої нащадки підтиратимуться, і що я, зрештою, нітрохи не ліпший отого звихненого Петра, до якого прибила її доля. Коли подумати, вона мала рацію: господарством і справді треба було зайнятися пильніше, я ним і займався, адже писання це й пошуки не займали всього часу, чинилися поступово й потроху, але чомусь у Варвариній голові уклалося, що головне моє діло – це писання, а господарство так собі між іншим; вона ж бажала б, щоб було навпаки. І тут, здається, мала рацію, бо господарству віддававсь у півдуші, а писанню цілодушно, і сестра, завдяки власній проникливості, це безпомилково відчула. Зрештою, заплакала, спитала, коли збираюся їхати, почала збирати мене в дорогу, готуючи одягу й поживу.

Я рушив тим-таки Білоруським трактом³⁴, продовживши його на південь, а це був тракт найгірший через нестерпні дороги, жахливі станції, причіпки та утиски станційних доглядачів, де панували неподобство, бруд та безладдя, але про мандрівку цим трактом я вже достатньо писав. Дорога вела до Чернігова, я ж підсів у дорожню карету в Новгороді-Сіверському. Маючи попередній досвід, вичекав погідної погоди, яка дала тільки ту перевагу, що не було мокро, зате куряви повози здіймали так багато, що часом карета їхала немов у тумані. Скажу по-правді, мандрівку до Василя Капніста я придумав ще з однією метою: річ у тім, що, побувавши в багатьох чужих країнах, окрім вузької батьківщини, ніколи не бачив рідної землі, тобто Малоросії, ширше, а пізнати її до болю душі хотілося, те бажання впливало з мого нутра поза волею моєю і було подібне до голоду чи спраги: саме на такі враження була жадібна моя душа, в якій прокидалися досі приспані первні, раніше цілком занедбані. То було дивне почуття, що повною мірою залежало від моїх занять – писання родинної хроніки: чим глибше входив у таїни роду, тим більше хотілося пізнати таїни Батьківщини, відтак уперше збагнув силу латинської приказки: “*Patriam amamus non quia magna est, sed quia nostra*”.* Свого часу, почавши мандрівку цим-таки Білоруським трактом, я був майже невігласом у предметах, які мене тепер хвилювали, тобто про рід свій знав позверхні речі, про писання ж хроніки й не мислячи, а щодо рідної землі мав тільки ті кілька зерен, що в мене вклали мої земляки в Петербурзі. Отже,

** Батьківщину любимо не тому, що вона велика, а тому, що наша.*

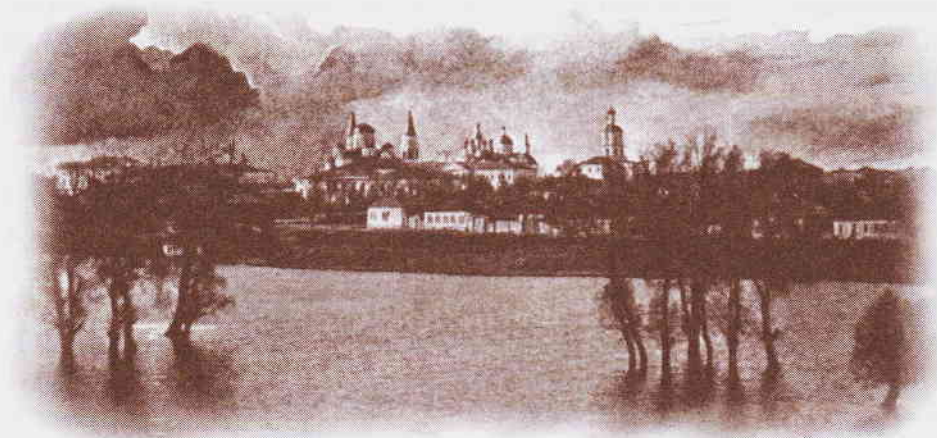
мандрівка розкладалася на дві: ота дощова дорога до таїн роду, й оця пилява – до таїн рідної землі у ширшому контексті.

Цю мандрівку я докладно описав у щоденнику, нотуючи все цікаве дорогою, так склався своєрідний дорожний нарис, через це докладніше тут її не описуватиму, а тільки вводжу короткі виписки, що стосується покладеної теми. Їхав я, як казав, на Чернігів, далі – на Ніжин, звідти на Пирятин, Лубни та Миргород.

Чернігів розкинувся серед садів та гаїв на високому березі Десни, тече тут по низовині й невелика ріка Стрижень. За масою дерев ховалося багато однотипних дерев'яних будинків, і перше враження від міста в мене було невелике, тобто здалося мені нудним.

Але це до того, як потрапив у його серцевину, де уздрів граційні й вельми цікавої будови храми й доми, від яких війнуло на мене не тільки подихом сивої давнини (адже деякі церкви стоять тут від часу київських та чернігівських князів), але головне раніше мною небаченою, хіба частково в Новгород-Сіверському, осібною, на жодну іншу неподібною культурою. Зрештою, це одна із особливостей: тільки в'їжджаєш у Малоросію з боку Великоросії чи Білорусії, як відразу ж помічаєш різку зміну в усьому: в норовках людей, обличчях, одязі, манері будівництва, а головне – у формах церковних споруд. Та, культура, на мій теперішній смак, любила важкуваті форми, переобтяжені ламаними, химерно крученими орнаментами, стіни лучили барви голубого й білого, а золото бань гаму винятково довершувало; пропорції й уклад ліній напрочуд граціозні і по-своєму вишукані. Ця культура мені була незнайома, але в ній прочувалося щось своє, рідне – ніби завмерла в глибині пам'яті мелодія співаної в дитинстві пісні.

Особливо зацікавила будова Чернігівського колегіуму з його напрочуд орнаментованими стінами, а ще дім на Валу, який місцеві жителі звать Мазепиним. Отже переді мною поставала культура, творена за цього загадкового гетьмана, довіреною особою якого

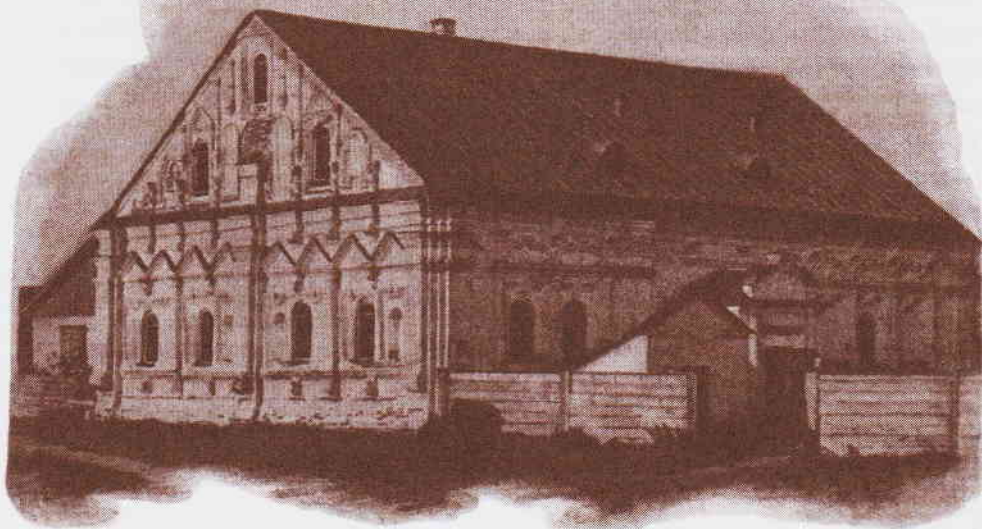
Чернігів розкинувся серед садів та гаїв на високому березі Десни...

був мій прадід, і вона, наскільки тямлю в архітектурі, була питома, на жодну з інших, які мав нагоду бачити, стилем неподібна. Я відвідав ще Троїцький та Єлецький монастирі, Іллінську церкву із печерами, де свого часу пробував ще святий Антоній та чернець-князь Микола Святоша, і це підсилило моє враження. Один із ченців оповів, що колись у Чернігові друкували чимало книг, але їх важко прочитати, бо більшість виходила польською та латинською мовами та й дуже вони були мудрасні. Для мене то було відкриття значиме, бо саме в Чернігові я увіч відчув дух отієї, для мене маревної, загубленої в лісі часу Козацької держави, що її на непевних основах намагалися утвердити гетьмани, оті Мазепи й Апостоли, біля яких пліч-о-пліч ступали й мої предки, – ось чому я так довго розглядав отой невеликий, але дивовижно химерно прикрашений складним орнаментом Мазепин дім, а потім і дім Павла Полуботка – то й справді були частки окремішнього світу, який вони творили, але від якого залишилися не тільки тіні зникомі, але й оці затверділі в камені та тиньку химерні обеліски на їхню честь.

Те саме побачив і в Ніжині, також колись полковому місті³⁵, де в осередді згрудилося з десятків церков тієї ж таки будови та системи прикрас, звідусіль те диво оточували, як квочку курчата, невеликі, але з високими покрівлями на два чи чотири скати хати. З не малою цікавістю розглядав і місцевий люд, – борід тут у чоловіків зустрічалось мало, хіба в євреїв та кацапів, малороси ж різко від них різнилися: голені підборіддя, повільні, поважні рухи, вуса із звислими кінцями, глибокий спокій та іронічна зосередженість в очах – ось нащадки тих, котрі творили колись ті архітектурні дива. В Пирятині оглянув, уже простішої будови, собор Різдва – це містечко на березі ріки так само, але вже не таке цікаве, однак і тут з глибоким інтересом вдивлявся в обличчя міщан, козаків і казенних селян – всі вони були мешканцями хат під солом'яними стріхами із білими стінами, будова їхня проста, але подібної також ніде не побачиш в інших землях. Тобто навіть ці хати із скромними прикрасами, які сяяли чистотою і ясними барвами, могли збудувати тільки ці вусані із спокійними обличчями.

Уздрів граційні й вельми цікавої будови храми й доми.

Дім на Валці, який місцеві жителі звать Мазепиним. Отже, переді мною поставала культура, творена за цього загадкового гетьмана, довірною особою якого був мій прадід... Ось чому я так довго розглядав отой невеликий, але дивовижно химерно прикрашений складним орнаментом Мазепин дім...

Дорогою із Ніжина до Пирятина в поштову карету на одній із малих станцій, коли я дрімав, підсів чоловік у чорному вбранні і з котелком-капелюхом, зирнувши на якого, я здригнувся – був то давніший мій співпідорожанин із мефістофельськими рисами обличчя.

– Гора з горою не сходиться, – сказав він, знімаючи капелюха, – а людина з людиною обов'язково.

– На вас явно не дорожній костюм, – сказав я.

– Їду на весілля давнього по службі приятеля, – відповів той і загадково всміхнувся.

Сидів поруч, рівно тримаючи голову із яструбиним профілем.

– Знайшли, що шукали? – спитав мене.

– А що я шукав? – спитав здивовано.

– Кожна людина щось шукає, – сказав з іронічною всмішкою співпідорожанин. – Одні вітру в полі, а інші – вчорашнього дня. По-моєму, ви з тих, що шукають учорашнього дня.

Я був уражений.

– Хто ви такий? – не зовсім по-дружньому спитав.

– Це як сказати, – мовив загадково чоловік. – Може, винюхувач, посланий у державних справах; може, Вічний Жид, а може, й

ніхто. До речі, часом сам собі задаю таке питання: хто я такий? Sapiienti sat!* А ви ж sapiens? – він тихо засміявся.

– Стежите за мною? – спитав я.

– Навіщо? – легковажно відповів співпідорожанин. – У цій дивній країні не потрібно вистежувачів, бо в душах людей тут віковічно засіяний страх. Отож найчастіше стежать самі за собою і за собі подібними. Відтак ті, в котрих немає такого посіву, різняться з-поміж інших, як бур'ян серед культурних рослин, отже сильним світу невелика робота – їх легко виполюють.

– І все-таки, хто ви такий? – уже сердито спитав я.

– Мій головний фах, шановний пане, – сказав подорожній, – співбесідник. Маю своєрідне й трохи дивне на звичайні очі захоплення: шукаю тих, котрі хочуть виговоритися. Отже, я ніби сповідник, але без духовного сану, навіть бриджуся таким. Знаєте, що помітив: є люди з відкритими душами, а є із запечатаними. Отож ті, з запечатаними, мене й цікавлять найбільше. А ви, як мав нагоду вже казати, людина із запечатаною душею. А чому? Бо розумний. Велика небезпека для цього світу від розумників, вони його руйнують. Тобто вважають, що будують, але не раз будівництво чиниться на місці старих руїн чи невідповідних будівель.

– Що від мене хочете? – спитав я.

– Попередити, – поважно сказав подорожанин. – Не гадайте, що, запечатавши душу, ви сховалися від світу, адже і в Євангелії сказано: немає таємного, щоб не стало явним. Ви ж, пане, вганяєтеся за таїнами, призначення яких бути нерозгаданими, чи не так?

– Не бажаю з вами говорити! – грубо мовив я.

– Бо маєте запечатану душу, – сказав лагідно співпідорожанин. – Дивіться, як це просто!

І він схопив мене за одягу, розірвав із тріском, відтак я відчув, як у груди мої пролазить худа, костюмашна, із заканцюбленими нігтями рука й починає щось там вимацувати, відтак розшукала серце і зчавила...

Я прокинувся. Звісно, ніякого співпідорожанина в чорному і з мефістофельськими рисами в кареті не побачив. Але було вельми парко і бракувало повітря. Піт стівав по лобі – то був перший серцевий приступ у моєму житті. Це мене сполошило, бо досі мав здоров'я чудове й безвідмовне. Зрештою, це могло статися й випадково, я заснув у незручній позі.

Але ця розмова певним чином відбивала мого стана душі. Бо коли й запечатана вона, то поки що не для світу, а для мене самого. Адже продовж усього того часу, відколи кинувся в розгадки таїн свого роду, я ніби розкривався, як квітка: з'являвся бутон, тоді розгорталося зелене захистя зав'язі, відтак повільно розпрямлювалися пелюстки – у такий спосіб кожна розгадана таїна ставала цвітом, а душа освітлювалася і скидала з себе ще одного замка. І те світло, чи квіт, навіки в мені залишалось. Чи ж справді є таїни,

* Розумному
вистачить.

призначення яких бути нерозгаданими? Гадаю, тільки одна. Це – Бог. Решта таїн розгадуються, коли виникає потреба в їхньому змісті; без живої потреби таїна в часі гине нерозгадана, а не тому, що її призначення бути нерозгаданою. Наприклад, таїни роду нашого. Вони існують, але навіки зникли б, коли б не Петро Михайлович, який це розгадування почав, а я продовжив. Чому ж з'явивсь у нас той інтерес? Ми могли б, як Іван чи Олександр Михайловичі, займатися насущними справами, перший – господарством, другий – службою, і досить того було б. Але таке життя без освідомлення. Наші ж із Петром старання – це і є освідомлення: себе самих, роду нашого, діянь наших, добра і зла, нами твореного, отже, йде процес пізнання себе, а оскільки Господь дав волю людині творити життя самостійно, без освідомлення до пізнання божої волі дістатися годі. Таким чином, смію гадати, заняття наші не просто примха бездіяльних людей, як вважає Варвара, сестра наша, а одна із життєвих необхідностей.

Ось те, що мав би сказати отому співрозмовнику уві сні мефістофелівської подобі, але не сказав, бо не бажав брати його собі у співрозмовники, досить того, що кажу це собі...

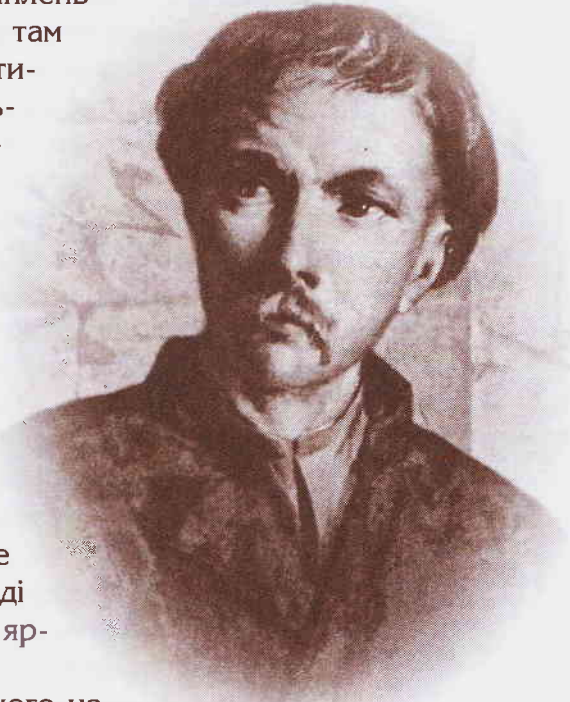
У Пирятині я не затримувався, а подався до Лубен, адже то було ще одне полкове місто Гетьманщини, де, наскільки знав, пробува-

...найбільше мене вразив ярмарок... Побачив величезну масу зростаючого народу... Тут і там траплялися сліпі рансоги із поводирями... я зацікавився... піснеспівами чи властиво рецитаціями кобзарів...

ли в основному на полковницьких посадах Горленки. Зараз це місто невелике, не порівняти з Черніговом чи Ніжином, але чудове – я був захоплений краєвидами та околицями, крутою горою, розкішною дзвіницею та іншими будівлями Лубенського монастиря, ходив на замчище, де й досі залишилися земні укріплення, всередині укріплень бачив загадковий провал – очевидно, там були печери. Ченці Лубенського монастиря оповіли мені про недалекі Густинський, Ладинський та Мгарський монастирі, тепер, після указу Катерини Другої про закриття багатьох монастирів, значно поруйновані, але колись вельми славні. На жаль, не мав часу туди поїхати, хоча тепер шкодюю. Саме в тих краях було розбито й полонено, як оповідають і досі місцеві жителі, Наливайка, про якого брат Петро в початій своїй історії написав інакше: ніби його заарештували у Варшаві, де й посадили до мідного вола та й спалили. Але найбільше мене вразив ярмарок, який тоді саме з'їхався до Лубен – таких великих ярмарків у наших краях не буває.

Побачив величезну масу згромадженого народу, возів, худоби, де продавалося все, що виготовляє й ростить цей край: діжки, горщики, реманент, інструменти, кошики, прикраси, тканини, вишиті рушники, сорочки й інша одяга; скрізь ятки та шинки просто неба, а на возах і біля них овочі, фрукти, молоко, сири, масло, кавуни, сонячні дині, таких великих і не бачив, і безліч усіляких дрібниць – все це клекотіло, кричало, вищали свині, іржали коні, ревіла худоба, хтось сварився, танцював, співав, ішли завзяті торги – ніби цей спокійний вусатий народ забув про свою незворушність і раптом почав виявляти гарячу, південну вдачу. Цигани, жиди, кацапи тут були продавцями, вони, до речі, галасували чи не найбільше. Мені здалося, що пекельні котли, якщо вони існують, чимось подібні до таких ярмарків, де все кипить, булькоче, кричить, гуде, де всі наче сплетений зміїний клубок: один сидить, другий стоїть, третій біжить, четвертий скаче, п'ятий верещить, шостий махає руками чи б'є підборами; один п'є, другий їсть, третій щось тягне, четвертий, упитий, спить і хропе на повне горло; бігають діти, тут і пани, і підпанки, й духовні особи, жебраки, козаки, селяни, міщани – живий образ лісу людей цієї землі. І я мав величезну втіху, блукаючи рядами, завулками, вулицями, закапелками цього дивоглядного глядалища, в якому безліч лиць, очей, ротів, носів, капелюхів, шапок, хусток, очіпків, свиток, жупанів, спідниць, корсеток, сорочок,

*Цей спокійний
вусатий народ...*

чобіт і черевиків – все те було на людях, але й усе продавалося, а довкола майдану мовчки, наче заснули істоти, стояли порожні хати із солом'яними стріхами і стриміли біля криниць журавлі. Ці, правда, не спали, бо з криниць безконечно черпали воду. І собі самому напрочуд, мені, людині, яка в цьому тлумі не мала жодного знайомого, було легко й радісно блукати, бо не мав цих людей за чужих, так само й себе для них. І це почуття у певний спосіб подобало до того одкровення, яке свого часу пізнав у лісі, коли їхав до Уляни Григорівни, щоб пошукати ниток до таїни її батька.

Тут і там траплялися сліпі рапсоди із поводирями – хлопчиками чи дівчатками. Були це лірники й кобзарі: лірники співали здебільшого псалми, очевидячки, подібні до тих, які любили виспівувати в домі Григорія Петровича, але не ними я зацікавився, а піснеспівами чи властиво рецитаціями кобзарів, їхніми речетативними співними оповідями – мій слух уразився від того, що теми тих рецитацій були історичні. Через це й підійшов до одного, котрий співав особливо піднесено, і запропонував йому відійти з людського тлуму на спокійніше місце і за плату проспівати мені все, що знає.

– Це пан? – стривожено спитав сліпець, повернувшись до поводиря.

– Пан! – дзвінко відказав хлопчик.

– Вибачте, пане, – мовив сліпець, світячи більмами погаслих очей. – Ці пісні не для панів.

– Та чому ж? – спитав здивовано я. – Цікаво мені послухати, як і кожному.

– А тому, пане, простіть мені темному, що пани – то не наші люде.

– А які ж вони люди?

– А вони уже, пане, ще раз простіть, уже москалі.

Ці слова вдарили мене, як окропом. Мій ідилічний настрій почав пригасати, бо раптом збагнув, що то була ефемерна ілюзія, коли відчув раптом єдність із усім цим людом. Бо існували ще й стіни. Прозорі, але міцні й непорушні, які мене від цих людей і відділяли. Більше того, подумав, що дід мій і батько були також муровниками тих стін, адже це вони послали своїх синів геть із рідної землі, щоб вони її не знали, не розуміли, а відтак відділялися від неї.

“Пани уже, пане, – москалі”, – прошепотів я, і мороз пройшов мені поза шкірою, а сонце в небі ніби примеркло.

Ця пригода зіпсувала вщент мені настрій і я поспішив на станцію довідатися, коли їде поштова карета на Миргород. Устиг саме враз, і за годину котив із Лубен у чергове полкове місто колишньої Гетьманщини. І тільки тут, у кареті, згадав, що не купив на ярмарку, як знамірювався, подарунка Варварі, бо коли ми, чоловіки, – діти через ілюзорне сприйняття світу, жінки – діти, бо люблять подарунки, а я вже накинув оком на чудову квітчасту хустку, які любила Варвара, і на намисто, але той сліпець-кобзар переплутав мені в голові всі думки. Отож, похитуючись у такт руху, я вирішив

розібратися: чому ті слова так болісно мене стьобнули, адже й дід мій, і батько не раз заявляли, що оскільки перебуваємо під російським берлом, то ми вже ніякі не малороси чи українці, а росіяни і такими маємо себе почувати. Батько, мій розвивав цю думку ширше, кажучи, що нашу російськість закладено в самому офіційному назвиську: малоруси, отже русами є і ми, і білоруси, і великоруси, а відтак ми один народ у різних іменах чи племенах, що мало між собою різняться, отож їхня історична доля – злитися в один народ, а оскільки ми всі під берлом великоросійським і великоросіяни найчисленніше плем'я, маємо в них розчинитися. Такі думки були мені знайомі з дитинства; я знав, що їх цілком не поділяв брат мій Петро Михайлович, який у своїй незакінченій історичній праці не визнавав за Малоросією імені Україна³⁶, вважаючи її привнесеною, а був переконаний, що назва Русь, навіть Росія, питома саме для Малоросії, а руси – споконвічні жителі саме цієї землі, але це ім'я штучно, через династичні посягання, було перейнято в Московії, яка ніколи русами не була заселена, хіба руси нею правили, про що свідчить вічна ворожнеча не тільки між Новгородом та Києвом, а передусім із в'ятичами, а потім Володимиро-Суздальщиною. Петро Михайлович вважав країною русів тільки Малоросію, також Білорусію, але аж ніяк не Московію. Здається, цих думок він набрався таки в Григорія та Андрія Петровичів, хоч прямих доказів цього не маю, але тільки туди веде ця ниточка. Тож що ж мене так болюче вразило в сліпцевих словах? А те, що, проїжджаючи через полкові міста колишньої Гетьманщини, я не міг не порівнювати їх із Московщиною, яку добре знаю й об'їздив її більше, ніж рідну землю, і сліпим та глухим треба бути, щоб не побачити разючої різниці цих племен між собою: у зовнішньому вигляді, побуті, звичаях, співі, натурі, мові, тобто в усьому, чим звичайно різняться між собою народи. Отож, нібито зрячий, мій батько був у цьому сліпий, а справжній сліпець, при тому простий і неосвічений, тут прозорливий. Саме цей парадокс і було те перше, що мене стьобнуло. Але існувало й інше: пани, тобто освічений, майновитий стан, вважаючи облудно, що вони нічим не різняться від московитів, погналися за московськими чинами та званнями, тим самим зневаживши і згубивши свою Козацьку державу, відтак справді стали москалями, але тільки вони, а не всі малороси, які їх виплюнули із себе, як застряглу в горлі кістку і почали вважати за чужих – ось яка стіна поклалася між нами й ними. Чи розумів це мій мудрий дід і сліпий на такі речі батько? Не знаю, принаймні в боротьбі за місце під сонцем вони не надавали цьому значення, відтак обдертий, сліпий, калічний рапсод мав тверде і в своєму середовищі, очевидно, міцно вселене переконання, що його історичні піснеспіви можуть слухати тільки люди його породи, а не чужаки, які можуть сприйняти ті співи й вороже, і без розуміння; при цьому цей бідаха анітрохи не спокусився на обіцяні гроші, яких для існування конче потребував. Отже, виходив на такі ярмарки

не так для заробітку, це було вторинне, як для того, щоб донести до людей одного з ним кореня свої епічні піснеспіви. Таким чином, не треба бути особливо проникливим, щоб уздріти: жебрак при своїй правді став духовно вивищенішою особою, аніж освічені й нібито з розвиненим розумом ті, котрих він назвав панамі. Саме це й було дивовижно! Я сидів ніби оглушений і не бачив ані краєвидів довкола, ані навіть своїх співподорожан. Дехто з них пробував до мене заговорити, але я мав запечатані уста, і на мене почали позирати як на хворого чи дивака.

Відтак у пам'яті сплигло перше послання святого апостола Павла до коринтян. Він, Павло, рушив звіщати Євангеліє не в мудрості слова, щоб не став безсилим хрест Христовий, а в простоті його. До речі сказати, після того прозріння в Долині Видіння я завжди маю з собою чи Біблію, чи дорожнє мале видання Євангелія. Отож і тепер витяг книжицю і знайшов розділа "Щоб ніхто не хвалився перед Господом". "Бо написано: – прочитав, – Я погублю мудрість премудрих, а розум розумних відкину. Де мудрий, де книжник? Де досліджувач віку цього, і хіба Бог мудрість Світу цього не змінив на глупоту?"

"Але ж, Господи, – подумав я. – Це ж я – мудрий і книжник! Це ж я досліджувач віку цього! Але що в ньому бачу й розумію? Та й чи треба щось бачити й розуміти? Може, ліпше лягти в човна часу без весел та керма і віддатися хвилям? Чому так мчуся і що хочу в цьому світі відшукати? І чия в тому воля: моя чи його, того, кого ніхто ніколи не пізнає? Коли так, то чи потрібно й мені, й світу самопізнання?"

Мій розум туманився. Дивився у вікна й бачив туман. Не знаю, чи й справді він був, чи так сприймав тоді світ. Розмиті дерева, горби, поля, рослини на них, розмитий небокрай, навіть людські постаті, загорнувшись у напівпрозорі кокони, ніби порозбухали, як намочена у воді крайка хліба.

Я читав далі: "Через те, що світ мудрістю не зрозумів Бога в мудрості божій, то Богові вгодно було спасти віруючих через дурість проповіді".

Подумки приклав цей ряд до сущої ситуації: "Через те, що освічений стан відкинувся від батьківщини і став чужий їй, то Богові вгодно було спасти це велике своє творення, а кожен народ – боже творення, через прості, непросвічені уста".

Я читав: "Бо боже й немудре розумніше воно від людей, а боже немічне – сильніше воно від людей".

"Отже, коли хтось захоче знищити велике чи мале боже творення, яке недаремно пущене в світ саме таке, яким є, й поселене саме на тій землі, на якій живе, – билася думка в моїй бідній голові, – той супроти Бога знамірюється і чинить не просто гріх, а злочин, хай і називають те боже творення немудрим і непотрібним, немічним і подоланим. Адже існує ще й природне право, тобто Богом визначене, кожному створеному на свободу й життя".

Здається, все ставало на місця. Я поступово почав розуміти того посланого мені з вищі уроку, адже все, що переживав, починало набирати віщого смислу: недаремно побачив той ліс людей – ярмарок, як образ свого народу, такого неподібного до інших, такого спокійного й гарячого водночас, який творить добро своє і вивозить на світові ярмарки, пропонуючи купити тим, що його потребують, а передусім самому собі; недаремно зустрівся мені по дорозі й той божий старець, сліпий, убогий, котрий сидів у куряві, з брудними босими ногами, із запиленим лицем, який видобував зі своєї кобзи віщі звуки, а з нутра й голови – віщі слова, якими бажав просвітити й напоумити цей торгівний люд, братів своїх. Недаремно не злякався, що я пан і можу покарати, а відкинув мене від себе – бо відчув у мені дух блудного сина, хоч я уже блудним сином майже не був. Водночас знав, що блудний син у мені залишився і щоб його остаточно спекатися, треба було удару батога, щоб випав з-поміж мудрих і книжників-фарисеїв, і з фальшивих досліджувачів віку цього та й перейшов до божих покликаних. Таких самих, як той сліпий та нікчемний в очах світу рапсод.

Наступні слова одкровення Вічної Книги я прочитав спокійно і не без задоволення:

“Дивіться бо, братія, на ваших покликаних, що небагато хто мудрі за тілом, небагато хто сильні, небагато хто шляхетні. Але Бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих, і немічне світу Бог вибрав, щоб засоромити сильне, і простого світу, і погорджених, і незначних вибрав Бог, щоб значне знівечити, так щоб не хвалилося перед Богом жодне тіло”.

Таке одкровення було послане мені Святим Духом, і той Дух ще більше укріпив мене в моїх дивачних, як на темний розум, шуканнях, бо впевнився, що повіз везе мене твердою дорогою. Відтак і туман за вікном пропав, власне, я збагнув, що ніякого туману й не було, просто дивився на світ крізь закіптюжене віконце і то не світ був запопашений чи затуманений, а тільки заслона між ним і мною...

Миргород виявився не так містом, як великим селом.

* Міста
створюються
століттями.

Миргород виявився не так містом, як великим селом, а кілька його церков збудовано в тому таки місцевому стилі, як і всі церкви цього краю. Хати сяяли білизнаю стін, також збудовані в одній і тій же культурі, дахи – під соломою, очеретом чи й під дерев'яною покрівлею, замість парканів – тини, іноді викрутасні і навіть артистично виплетені – всі люди, що поселяли ці хати, жили із землі. Над містом лягло круглим, напрочуд голубим і безхмарним шатром небо, і я пізнав великий його спокій. Той спокій лягав своєрідним відбитком і на обличчя мешканців. Для мене це місто стало особливим ще й тим, що тут довгі літа сиділи на полковничих урядах Апостоли, а мій рід до них особливо наближений, як оповідав вище. І хоч не існувало видимих підстав, саме це місто відчув десь так, як відчуває доросла людина зустріч із alma mater, адже *urbes constituit aetas*.*

Тут заночував, бо приїхав під вечір, місто обійти ще встиг, принаймні центральну його частину. Загалом же воно – в одну широкую піщану вулицю, тече тут річка Хорол, місця рівнинні, але краєвиди, особливо прирічкові, чудові; цікава особливість жителів поселення – розвішувати на тинах сушитися випрану одержу.

І ось під ранок, коли напівспиш чи напівпрокинувся, до мене з'явився дядько мій Григорій Петрович, яким і зайняті зараз мої думки. Він приїхав на чудовому сірому коні, але убраний у бойові риштунки мазепинського часу – в металевих облаштунках, як і належить рицареві; я ж був ще ніби дитиною і стояв, переляканий, бо кінь летів просто на мене. Але за аршин не добігаючи, кінь ніби врився копитами в землю і фуркнув із низдер іскрами. Згори ж до мене долинув твердий як криця дядьковий голос:

– Не перестрибуй, хлопче, через коня, коли хочеш на нього сісти. Отож учора пізнав мудрість, але запам'ятай: кожна мудрість має видиму й невидиму частку, видима її стверджує, а невидима заперечує. Отож не побільшуй значення глупоти – вона може бути вище мудрості, але тоді, коли пізнати її невидиму частку, бо у видимій глупотою вона й залишається. Не справжня мудрість є нижча глупоти, а мудрість нерозумних. Сказано у Святім Письмі: “Глупота невігласів – глупота і є, а вуста дурних живляться глупотою, відтак глупота людини дорогу їй викривляє”. Тож у глупоті є не тільки мудрість, а й безум'я і нечестя. Мудрість може бути нижча глупоти, коли фальшива, а не є складником божого розуму в живих істотах. Написано в Приповідях: “Головне – мудрість, шукай мудрість, бо мудрість ліпше смарагду”. Відтак мудрість – в устах розумного, а не дурного, отже, все залежить, чиї вуста її проголошують. Бо мудрість розумного – шукання свого розуму. Але щоб знайти мудрість, не досить самого розуму, інколи мудрість серця перевищує мудрість голови. Справжня мудрість є, але тільки та, що у Господі, а не всупереч йому, отже, пізнати волю божу – це і є пізнати мудрість, а воля божа завжди не на зло, а на добро. Відтак, хто ходить у мудрості душі, той цілий буває; хоч така мудрість і бачиться зловмисниками як глупота. Отож кінь, що

його хочеш осідлати, стоїть посередині між фальшивою мудрістю і мудрою глупотою – не перестрибуй його ані в той, ані в інший бік. Шануй жебрака, коли мудрий, але не раз і жебрак буває дурний, так само й шляхтич – один мудрий, а другий покритий шапкою звичайної, без дна мудрості, глупоти. Немає в житті одновимірностей та простих вирішень – все сплетено у складну, нерозгадку сітку.”

Я слухав цього візійного голоса, цю дивну й чудову медитацію і намагався її якнайточніше запам'ятати. Отож, як тільки втихли в мені ті слова, власне ще звучали, але вже ніби розставали в повітрі, стаючи маловловними, аж поки не зникли цілковито, я зіскочив із постелі і швидко все почуте записав – добре, що звечора й папір, і похідний каламар лишився на столі, бо робив записи. В цих словах була велика правда, але вона не заперечувала й не менш великої правди простих слів ярмаркового співця...

Наступна станція була в Сорочинцях за сімнадцять верст від Миргорода. Тут п'ять церков, тече річка Псьол, на цій таки ріці стоїть і Обухівка – мета мого пілігримства. Село так само мальовниче, як і всі інші довколишні...

Василь Капніст прийняв мене вельми привітно, навіть радісно; нашу зустріч у Петербурзі добре пам'ятав, тепер йому було десь із шістдесят, і старість значно на ньому позначилася. Після ритуалу знайомства з родиною і пригощення, під час якого говорилися звичайні дрібниці, Василь Васильович повів мене до саду, чудового, доглянутого й упорядкованого, де ми сіли в альтані, захопивши з собою й люльки. Я без зайвої дипломатії виклав мету приїзду: пишу сімейну хроніку і хотів би задати йому кілька запитань.

– Чи ж можу знати про ваш рід більше за вас? – із півусмішкою запитав Капніст.

– Гадаю, що так, – мовив я. – Через це вас і потурбував.

– О, це приємні турботи, бо ваших дядьків Григорія і Андрія Петровичів я шанував. Це буди люди, як любив висловлюватися Григорій Скворода, “з Мінервою в голові”.

– Оця Мінерва мене й цікавить, – сказав я. – В паперах Григорія Петровича я знайшов віршованого творця, який зветься “Ода на рабство”, чи не вашого він, шановний пане, складання? На жаль, теперішній власник паперів, зять Григорія Петровича, не дав мені дозволу його переписати.

– О, це вже не секрет, – сказав Капніст. – “Ода на рабство” надрукована ще в 1806 році. Правда, після того не передруковувалася.

– Надрукована? – зчудовано перепитав я. – Адже це твір проти уярмлення Малоросії російською царицею!

– Гріхи молодості, – сказав весело Капніст. – Були в нас тоді надто гарячі голови. Але оду надрукувати мені вдалося.

– Отже, Григорій Петрович був також гаряча голова?

– І не тільки він, – мовив Капніст, – але й брат його Андрій, було нас таких немало, і творилися в наших головах навіжені й шалені ідеї.

– Судячи з вашого вірша, йшлося про відновлення свобод та вольностей Малоросії?

Капніст якусь хвилю мовчав.

– А ви проникливий, молодий чоловіче! – нарешті сказав. – Тепер, на схилі літ, це здається мені й справді навіженим. Був інший час та й інші люди; на жаль, – він зітхнув, – майже всі тепер у могилі.

– Чи не могли б про це розказати? – запитав я.

І знову була пауза. Капніст пихкав люлькою і вдивлявся поміж дерев.

– Навіщо це вам, молодий чоловіче? – спитав знехотя.

– Пізнати предків – пізнати себе, – сказав я поривисто. – А пізнати себе – це визначитись у системі думок та почуттів тих людей, з якими зв'язаний спільним корінням. На жаль, без цього homo sapiens не може існувати. На мою думку.

– Але є думки вчорашні, яким судилося вмерти, як вчорашнім людям, а є сьогоднішні, які суціль і не завжди зі вчорашніми збігаються, – сказав Капніст. – Більше того, суперечать їм. Не ворухімо попелу, молодий чоловіче, бо жару в ньому нема. І, як годиться, за звичаєм, не турбуймо праху вмерлих; так само, як на мене, не годиться турбувати й праху померлих надій, сподівань та молодечих навіженств.

– Коли б так, – мовив я найчемніше, – люди не вивчали б філософії та історії, а що людство у світі без того?

– Проникливо, – сказав Капніст. – Але люди вивчають не систему вмерлих думок чи нерозумних навіженств, а те, що їм цікаво в сьогоднішнім дні, тобто те, що знайшло прихистя у вічному розумі.

– Є й інша рація, – сказав я, – у притчі про непосіяне зерно. Зрошене вчора, сьогодні його не посіяли і не спожили, а посіяне завтра чи позавтра, все одно проростає, бо знайшло свою землю, а сховане Господом у зерні таїнство росту й творення в ньому спочивало тільки через непригожий час. Чи ж можуть люди сьогоднішнього дня знати потреби людей дня завтрашнього?

– Хочете сказати, – засміявся Капніст, – що сьогоднішній день – це я, а ви – завтрашній?

– Не знаю, – відверто мовив. – Але коли те, що зветь мертвим та навіженим, цікавить мене, при тому глибоко й по-справжньому, це значить, воно не мертво, а тільки до пори спочиває.

– Здається, обоє розуміємо, про що говоримо, – сказав Капніст. – Але ліпше, молодий чоловіче, не виймаймо кісток із гробів. Віддаймо їм честь, були то чесні й достойні люди, а в промисла божого не втручатимемося.

– А може, промисел божий і є в тому, щоб утручатися і старі таємниці розгадувати?

– Складний то був час, дуже складний, – задумливо мовив Капніст. – Стара курва навісніла і все менше накладала на свою обвислу фізію доброчинних масок. Підступний варвар Потьомкін,

бридка подобина! Все розумне й чесне сподівалося на царевича Павла Петровича, навіть граф Рум'янцев став тоді малоросійським патріотом; а він же був москаль, через що його й замінили Кречетниковим. О, цей малоросійських сентиментів не мав! Ні, молодий чоловіче, я всього того ворушити не хочу. А знаєте чому? Бо й досі мені болить. А коли болить, то плаче душа. Отож, пожалійте мене, старого, і, не в образу вам сказати, не ятрить моїх ран.

І я раптом відчув, що чиню неподобне, бо дозволив собі натискати на цю втомлену життям, але достойну людину, не поцікавившись, чи він того хоче. Знав тільки власного інтереса, не співвідносячи його з інтересом того, від кого бажая задовольнитися.

– Вибачте, Василю Васильовичу, – сказав зніяковіло. – Вибачте!

Але він не почув мене, а ніби глибоко ввійшов у себе, поринув у те своє загадкове й таємниче минуле, у той зникомий світ, у якому жили також і щось діяли мої дядьки та їхні друзі.

– Тоді було знищено основне, що нас тримало і давало надію втриматися: малоросійські полки, – заговорив знову Капніст. – Їх перетворено в карабінерські, які згодом мали розчинитись у великоросійському війську, що й сталося. Я тоді склав проєкта відновлення козацького війська і знаєте, хто став цьому на заваді? Наш таки, син одного із генеральних старшин, який ще й історією Малоросії цікавився, – Безбородько. Відчуваєте абсурд: Рум'янцев нам сприяє, а Безбородько нас гробить? Отже що? Самі себе зводили?

– Звідки ці слова? – зацікавився я.

– З пісні Мазепи, вона ходила поміж нас переписана. До речі, ваш дядько склав до неї музику, яку опрацював покійний Андрій Рачицький³⁷, і ми її співали.

– Це не той, що жив у Новгород-Сіверському? – спитав я. – Керівник хорової капели Розумовського?

...Він поринув у те своє загадкове і таємниче минуле, той зникомий світ, у якому жили також і щось діяли мої дядьки та їхні друзі...

– Той самий! Чудовий музикант! Та й ваш дядько, хоч і дилетант, був несогірший.

– Який він був молодий? – спитав я.

– Чудовий, – усміхнувся Капніст. – Це був герой і лицар. Рум'янцев його дуже любив і, незважаючи на те, що знав про його крайню малоросійську настроєність, весь час наділяв своєю увагою та ласкою. Розкажіть, як він помер.

І там, в альтані чудового Капністівського саду, я оповів про дні у старості Григорія Петровича, про його самотність та несамолюбне музикування; про його захоплення “Четьями Мінеями” Дмитра Туптала; про те, що його знайшли мертвим у кріслі із намертво вклеєною до однієї руки скрипкою і смиком – до другої; про те, що обличчя в нього і в мертвого було світле, я ж тоді був у Лісовичах на відпочинку і потрапив на похорони, на які зібралось все довоклицьке панство і, як говорили тоді, ніколи такого згромадження при похованні не було.

– Достойній людині достойний кінець, – сказав Капніст і перехрестився.

І ми віддали його пам'яті мовчання.

– Дозволяю ще одне запитання й закінчимо цю розмову, бо я від неї втопився, – сказав після паузи Капніст.

– Ще в Петербурзі ви мені казали, – зважився я, – що їздили із дядьком до Німеччини. Була в тому якась мета?

Капніст здригнувся.

– Я вам таке казав? – спитав здивовано.

– Так! При першій зустрічі в Петербурзі, – мовив. – Але ми мохидь.

– Добру маєте пам'ять, – сказав Капніст. – Ну, що ж, їздили, побачили трохи світу. Була й певна мета, але про це не час розповідати. За кордоном жив мій брат Петро, до нього ми й спрямувалися.

– Все то ланки одного ланцюга? – спитав я.

– Дав право на одне запитання, – засміявся Капніст, – а ви ставите друге.

– Вибачте!

– Гарзд! Тепер досить! Коли бажаєте, покажу вам сад. Він у мене чудовий! А про всі ті справи скажу: багато людина хоче, а мало може, і не все здійснюється, що мариться.

Ми обдивилися сад і його екзоти, як любив називати рідкісні й незвичайні речі Григорій Петрович, до слова, й сам немалий любитель тих-таки екзотів, і хоча старий поет тримався чемно-незворушно, я відчував, що він схвильований, що йому нестерпно хочеться щось мені розказати. Розумів, що спонукати його годі, бо може замкнутися, отож чемно вичікував, чи не прорве його і чи не розповідь більше. І його трохи прорвало. Вже в кінці прогулянки сказав:

– Ваш дядько Григорій Петрович міг би зробити велику кар'єру

в армії, він вважався блискучим офіцером, по-особливому володів шаблею і мав тактичний, точний розум, але того на захотів. Як і я, до речі, армія завжди була мені бридка, хоч сам не раз славив російські баталії, і це, уявіть собі, чинилося щиро. Але людська душа часто надвое розділена: одна частка любить те, що друга ненавидить, і в цьому, можливо, було прокляття нашого покоління, – всі ми зробилися розполовинені, аритмічні і какофонічні. Колись Державін написав мені в листі, що зображення в моїх віршах смішні й бридкі десь так, ніби на тулуба однієї богині прикладати голову другої, а мої жарти не забавні, а їдкі. Він назвав мене парнаським трубочистом і радив не писати про моїх земляків, а стати натуральним складником літератури великоросів, інакше мене й не друкуватимуть. Я, може, й сам того бажав, але великоросом так і не став, а розполовинення душі здобув. Розумієте мене?

– Так, – мовив я. – Щодо цього, здається, є байка Сковороди.

– “Олениця й Кабан”, – підхопив Капніст. – Але звідки знаєте твори Сковороди?

– Від вас, – засміявся я. – Показували мені в Петербурзі.

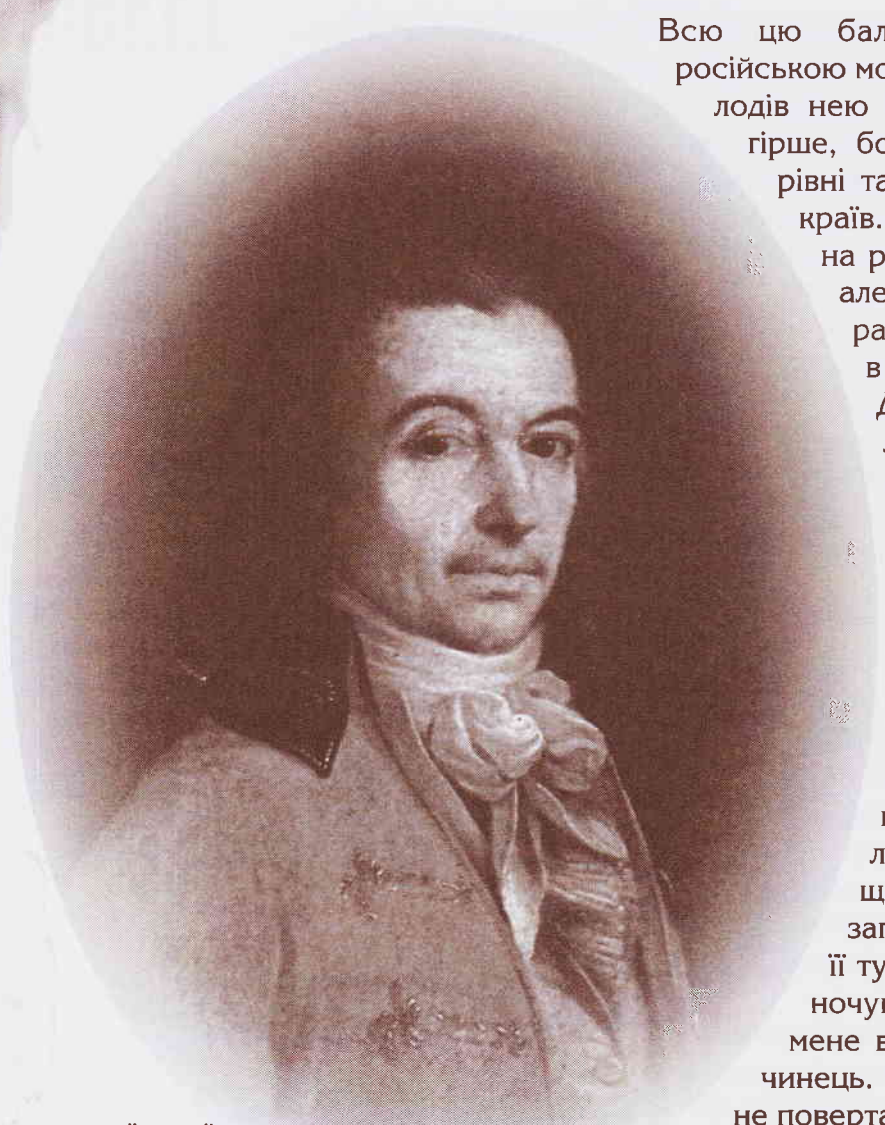
– Тоді й справді маєте дивовижну пам’ять, молодий чоловіче. Я ж дістав його твори від свого друга Василя Томари, учня великого старця. Той великоросом стати не побажав, хоч писав мовою близькою до великоросійської, але хто може тепер прочитати його писання? Так і я, коли б не послухався Державіна, мої рукописи гризли б десь миші. Печальні, це речі, чи не так?

– Так, – коротко сказав я.

Къ еку жб сія рвчв течетъ Къ тому, что въ
-сокажб фамилій, Люди, не только въ Млѣбахъ,
Войнахъ, Комерціяхъ. Домостроествехъ,
Художествахъ: но и въ са.полѣ першомъ Пунктѣ
срѣдѣ въ Мысляхъ. до Бога касакцихъ дольнѣ
находитъ. Истину: а пр.изоборствоватъ Свѣбрю
Вѣрно это Шаръ Земній, безъ болотныхъ лужъ,
безъ мертвыхъ Озеръ, безъ гнилѣхъ и долинѣ низ-
костей, вѣтъ не можетъ. Но въ талихъ мѣстахъ.

Але
звідки знаєте
твори
Сковороди?

До чого ця мова пливе? До того, що високих родів люди, не тільки в судовій тяганині, комерціях, гомобудівництвах, мистецтвах, але і в найпершому пункті, тобто в думках, що стосуються Бога, мають знаходити істину, а протистояти марнославству. Правильно, що куля земна без болотяних калюж, без мертвих озер, без гнилих і долішніх низовин бути не може. Але в таких місцях...

Всю цю балачку ми вели малоросійською мовою, до речі, Капніст володів нею бездоганно, а я значно гірше, бо знав її на побутовому рівні та ще й у варіанті наших країв. Через це не раз завертав на російську чи французьку, але Капніст не вчинив того ні разу, хіба тоді, коли зайшли в дім, покликані на обід. Дружина Василя Васильовича, судячи з виголосу, була великороска, казали, що Державін та Капніст одружилися на сестрах Дякових – з нею поет говорив мовою російською, але з виразним малоросійським акцентом, який наявний у всіх нас. Обід був типовий сільський, як це трапляється в наших поміщиків, розмова за столом – загальна й малоцікава, щоб її тут переоповідати. Я переночував у Капністів, а вранці мене відвезли кіньми до Сорочинець. До головної теми ми вже не поверталися, лише прощаючись, Василь Васильович сказав:

– Дивні виходять речі, можна подумати, що ви не небіж Григорія Петровича, а його син.

По-моєму, ваш батько думок Григорія Петровича не поділяв?

– О так! – сказав я. – У думках вони були супротивні.

– Чому ж перейняли думки дядька, не батька?

– І не тільки я, – відповів, – але й старший брат мій Петро Михайлович. До речі, він почав писати історію Малоросії, але не завершив.

– Справді? – зацікавився Капніст. – А чули щось про історію Архипа Худорби³⁸?

– Ні, – сказав я, – хоч Худорбів трохи знаю!

– Архипа Худорбу я добре знав. Він був одним із наших, як і Григорій Політика³⁹. Не збираєтеся дописати історію, почату братом?

– Збираюся, – сказав я.

– Тоді зв'яжіться з Політикою, сином Григорія, Василем, та Чепюю, вони звісні збирачі малоросійських писемних пам'яток. І хай благословить вас у добрих намірах добрий Бог!

...оме "щось",
яке носив у собі
Григорій Петрович,
виявилися не грою
моєї збурженої уяви
чи фантазії, а річчю
реальною: дядько був
причетний до якихось
великих та загадкових
конспірацій.

Ми обійнялися й розійшлися, а я дістав новий харч для роздумів; до речі, в дорозі гарно владнуються думки.

Загалом враження від візиту було сумне: Василь Капніст свого віку доживав. Це вже не був гарячий, пристрасний чоловік, який не тільки в щось вірив сам, але й бажав інших навернути до своєї віри – я зустрівся з людиною втомленою, обережною, вичерпаною. Здавалося, поет зовсім не тішився здобутою славою, щось його зсередини гризло, тому душа поступово вкривалася попелом, хоча під ним ще виразно тлів жар від колишнього багаття.

Отже, що я від цієї поїздки здобув? Немало: мої неясні здогади, оте “щось”, яке носив у собі Григорій Петрович, виявилися не грою моєї збудженої уяви чи фантазії, а річчю реальною: дядько був причетний до якихось великих та загадкових конспірацій. Поїздка до Німеччини увіч мала політичну мету, хоч яку саме, я не довідався. Коло утаємничених розширювалося, окрім згаданих, на Архипа Худорбу, Григорія Політику і навіть, що майже неімовірно, на графа Рум'янцева, що вело до опозиції Григорію Потьомкіну, а відтак до царевича Павла Петровича. Конспірація так чи інакше була зв'язана з ідеєю реставрування Гетьманщини – це було безсумнівно. Звісно, коло утаємничених було значно ширше, ніж накреслив, але хто ще входив у нього, не відаю. Принаймні Безбородько в нього не входив і був йому супротивний. Більшого я, здається, не довідаюся, але й це мене не тільки вражало, але й задовольняло. Загадкова таїна Григорія Петровича здобула принаймні виразніших контурів, а що найцікавіше, я ніби ставав її причасником, бо поділяв, як прозріливо відзначив Василь Васильович, думки не батька свого, а таки Григорія Петровича, хоч до цього моменту ще й сам це розумів неясно. Але звідки Капніст знав про думки мого батька, чи не був часом знайомий і з ним? Про це я не запитався, бо розмова була при від'їзді, тобто швидкоплинна. Зрештою, вже те, що я ставав співтаїнником тих тіней зниклих, по своєму долучало мене до них, отож це треба прийняти, адже той, хто вивідує таємниці, коли не хоче їх викрити для знищення, стає їхнім подільником. Тут уже ніде дітися, бо частки відкритих таїн і складають у людині її переконання. Отож, не тільки смуток відчував, відвідавши цього небуденного й загадкового старця, але й радість. Радість, що він у цьому світі такий існував і що існували й мої дядьки, і їхні друзі, і їхні святі пориви, і їхня безрозсудність, і їхня сміливість, і, їхній, хай уже вигорілий, вогонь. І я спогадав: чи не супроводжував у Німеччину Василя Капніста Григорій Петрович тому, що йому довірена була охорона посланця. Адже був незрівнянним фехтувальником і мав чіпкий тактичний розум? Не маю прямого підтвердження цього свого здогаду, але інакшого пояснення тому знайти не можу. Коли ж зійде зі світу останній живий свідок тих конспірацій, таїна навіки ввійде у морок часу, коли не з'явиться інший якийсь розвідувальник і не здобуде нових фактів, які її просвітять. Але це вже напевне буду не я, з мене досить і того, що довідався.

І ось в одну із ночей, яку провів на дорожній станції, у мій сон знову ввійшов Григорій Петрович, але не на коні і не закутим у залізні риштунки рицарем. Я знову побачив поле, засипане трупами, і з того поля, із землі, вибредав, як із чорної ріки, офіцер у російському розшарпаному мундирі, з потемнілим від куряви та димів обличчям, з розширеними блискучими очима і з намертво затиснутою в руці, червоною від крові, шаблею. Штани на ньому звисали клаптями, а ноги – босі. І він ішов, важко ступаючи, із міцно стисненими вустами, і не бачив світу, адже світ був попіл та порох. І в грудях у нього запеклася залізна штаба глухої ненависті до тих, котрі погнали його і його підлеглих друзів на ці чужі поля, а кров ворогів (яких не знав ворогами, бо були оборонцями своєї землі, а не напасниками) почала грати вогняними спалахами. І він ішов із цією залізною штабою на серці до пагорба, на якому велично завмерла постать фельдмаршала Рум'янцева на коні та його пишний рознаряджений почет. І вони зустрілися один із одним поглядами, і фельдмаршал, побачивши ці незрячі очі свого воїна, ту шаблею, що горіла вогнем, ті запечені губи й чорне обличчя – відчув, що і в його покритім пишним військовим строем серці здригнулася раптом якась жива жила. Бо несподівано зрозумів, що відчуває й переживає цей чоловік, котрий так тяжко вибрів із надр земних та й спинився перед ним, хитаючись од знесили, бо побачив у спрозорених його грудях оту залізну штабу. Знав, що цей чоловік його зараз ненавидить, але та жива жила в грудях не дозволила йому обуритися, бо збагнув: цей воїн мав на свою ненависть право. І він віддав йому честь, яку міг у тій ситуації віддати, а потім, може, й сам того не бажаючи, спокутував свою вину перед ним і такими, як він, воїнами. Ось чому в майбутньому ці двоє і стали несподіваними спільниками, хоча й це голий мій здогад; знаю твердо я одне: оце їхнє з'єднання – ще одна таїна, якої не розгадати.

9. ІСТОРИЧНА ДОВІДКА ДО ОПИСАНИХ ПОДІЙ У РОДИННІЙ ХРОНІЦІ ТЕОДОРА ТЕМНИЦЬКОГО

Художній інтерпретатор родинної хроніки Теодора Темницького має долю жити в значно пізнішому часі, отож може відповісти на деякі запитання, що їм знайти достатньої відповіді Тодось не міг, хоча треба віддати йому належне: цей чоловік мав правдешній звідувальний дар і багато речей провістив, не маючи до них фактів, напрочуд точно. Так, він мав рацію, здогадуючись, що українські автономісти останньої чверті XVIII століття склали досить широке коло і в певний спосіб були зв'язані і з російською опозицією, зосередженою біля царевича Павла Петровича. В це коло входили брати Скоропадські, Г.Долинський, Г.Коробчевський, О.Лобисевич, Гудовичі, П.Дубовик, А.Іваненко, П.Миклашевський, М.Мосціпанов, М.Політковський, М.Стороженко, І.Ханенко, І.Сідлецький, О.Туманський, А.Чепа та інші в додатку до названих у хроніці – все це було, водночас, особисте оточення фельдмаршала, а тоді генерал-губернатора Малоросії Олександра Рум'янцева. Мали українці й поважну колонію у Санкт-Петербурзі, яка зберігала зв'язки із батьківщиною, входили і в тодішні масонські ложі, зокрема входив у них і Василь Капніст. Сам царевич Павло Петрович виявляв прихильність до України та українців і протегував їм, принаймні в його найближчому, оточенні українці були, зокрема Микола Котлубицький⁴⁰, тоді флігель-ад'ютант, згодом генерал; в українських колах навіть виношувалася думка про гетьманство Павла Петровича. Добре був знайомий із царевичем і Василь Капніст, який присвятив свою “Ябеду” саме йому, назвавши себе в присвяті “споспільником” царевича. Чому українці поклалися так на Павла Петровича? Бо це була єдина можливість повернути Україні гетьманський устрій. Сам Павло, очевидно, знав про опозиційні настрої в Україні і бажав їх використати в своїх інтересах, хоча гетьманства не повернув, принаймні на деякі поступки пішов.

Поїздка Василя Капніста в Берлін відбулась у квітні 1791 року, тут поет звернувся до пруського державного і кабінет-міністра, графа Евальда Фрідріха Герцеберга із листом, у якому писав, що його привела до Берліну “вельми важлива державна справа”, а сам він із далекої країни, яка “вимагає швидкого рішення і найбільшої таємниці”. 24 квітня відбулась між обома розмова, в якій В.Капніст заявив, що він надісланий своїми земляками з Малої Русії чи російської України, які доведені до розпачу російською тиранією, зокрема князя Потьомкіна, отож Василь Капніст хотів знати: чи можуть вони, українці, в разі війни із Прусією Росії, а на таку тоді заносилося (з Туреччиною та Швецією війна вже велася), сподіватися на протекцію пруського короля, “коли вони спробують скинути російське ярмо”. Йшлося про Запорозьке військо, яке було тоді реформоване в десять, потім у двадцять вісім карабінерських полків, у кожному по вісімсот чоловік – це відбулося в 1784 році; саме військо було вельми невдоволене своїм новим становищем, входило воно до складу армії Олександра Рум'янцева, саме на це військо В.Капніст та його прибічники й розраховували, адже військо вельми бажало відновити давню козацьку конституцію.

Герцеберг на цю пропозицію відповів ухильно, він побоювався, що це російська провокація, адже добре знав, що росіяни завжди були майстрами подібних фікцій, однак прихильно рекомендував Василя Капніста королю Фрідріху Вільгельмові Другому, але король не поставився прихильно до цієї пропозиції. Переговори мали продовжитися через брата Василя

Петра Капніста, який справді тоді перебував у Європі. Цікаво, що паралельно подібні переговори з Прусією вела й російська опозиція, зв'язана із царевичем Павлом.

Але Прусія війни з Росією не почала з огляду на Францію, яка кипіла тоді революцією. В 1791 році закінчилася й російсько-турецька війна, а ще раніше, в 1790-му, із Швецією: план коаліції супроти Росії, що його виношував ще Пилип Орлик із сином Григором, провалився, ситуація змінилася, хоч, правду кажучи, момента вибрано вдало.

Дивовижно й те, що місія Василя Капніста для російських вивідувачів-конфідентів так і залишилася невикритою, її відкрили історики значно пізнішого часу, тобто вже в ХХ столітті, отже організована була бездоганно. Ось чому такий обережний був Василь Капніст із Тодосем Темницьким. Ніхто з учасників акції не постраждав. Є, однак, думка, що тодішній представник російського уряду в Берліні був прихильником Прусії, звали його М.Алопеус, і, можливо, зв'язаний із російською опозицією, але вона малоказова, бо коли заходить про російські державні інтереси, росіяни стають однодумні. Після ж поїздки до Берліну й провалу акції, власне, не провалу, а невдачі, Василь Капніст “заліг” в Обухівці і віддався літературним працям. Принаймні в Петербурзі був раз, у 1793 році, в цей час творив свою “Ябеду”, в якій гротесково з'явив, до якого морального звиродніння приводило в Україні російське правління. Ф.Вігель, один із мемуаристів на той час, писав про “Ябеду”: “тут ані в дії, ані в людях немає нічого веселого, забавного, а одне тільки жахливе, і не знаю чому назвав це комедією”. Як там не було, але після поїздки в Берлін, Василь Капніст від конспірацій відійшов, так само, до речі, як і Григорій Петрович та його брат Андрій, які почали віддаватися, перший – музиці, а другий – господарству. Очевидячки, й чоловічі зібрання в домі Григорія Петровича вже не збиралися, адже відома річ: розчарування в успіху замисленої справи часто буває фатальніше, аніж поразка.

ХЛІБ ЖИТТЯ.

МИХАЙЛО.

рисуваючи до створення образу батька, маю не так застереження, як острах: чи може син з'явити батька на письмі не суб'єктизовано, а отже, не відповідно до засвоєних передзавзять: позитивних, що веде до ідеалізації, чи негативних, що виходить від віковичного протиставлення дітей батькам, адже це закладено природою, щоб діти не ставали безхарактерними тінями тих, котрі пустили їх у світ.

Із поданих вище згадок про Михайла Петровича читач міг би виснувати, що я маю до нього певну супротивність; навіть Василь Капніст примітив: я мав би бути сином Григорія Петровича, а не Михайла, бо моя система думок до батькових таки протилежна. Але це не зовсім так. Річ у тому, що я часто, майже фізично відчуваю в собі батькову присутність, тоді як материну – ніколи, і до системи моїх думок це зовсім не стосується, адже думки в цьому світі річ надбана, а батька в собі відчуваю, як частину плоті, – це свідчить, що з ним маю досить глибоку, хоч не завжди видиму, спорідненість. Але правда й те, що Михайло Петрович був іншої породи, як його старші брати, бо коли Іван-Йоасаф, Андрій та Григорій – люди пристрасті, кожен по-своєму їй віддаючись, то в батька саме ця істотна риса була відсутня і це при тому, що формувався як людина цілком у подібних умовах, що й Григорій Петрович – це свідчить: природа людини, закладена в ній Господом, сильніша, ніж вплив житейських факторів на її формування. Наприклад, на батькові зовсім не позначилося його виховання в єзуїтів, ніби в них і не навчався: не відзначався хованою вдачею, як, приміром, його брат Григорій, не мав навіть любові до музики, а загалом висловлювався про систему науки в тій школі скептично, вважаючи її безнадійно застарілою. В Кадетський піший корпус був зачислений чотирнадцятилітнім за указом Правительствующого сенату 19 березня 1759 року, але й там науки ніби пройшли повз нього; із батька не вийшов ані герой, як Григорій, ані господар, як Андрій. З цього приводу, розказувала Варвара, він жартував: на гербі шляхетського корпусу було зображено шпагу та Меркурієвого жезла в лавровому вінку, а Меркурій, як звісно, був

покровителем ремесел і торгівлі, відповідно й лавровий вінець до його голови цілком не пасував. Гадаю, що й мене та братів моїх батько віддав до цього ж корпусу не тому, що був захоплений системою наук у цьому закладі, навпаки, про це відгукувався скептично, а тому, що так чинив і його батько, так чинили й інші шляхтичі. Відтак науки, на мою думку, торкалися його голови настільки, щоб виконати батьківського наказу. А що той заповів, аби його сини стали майорами, мета його така й була – стати майором і не більше. Справді, пішов у відставку із чином секунд-майора, хоч для цього довелося витримати немало випробувань.

Готуючись писати про батька, я вдававсь у розмови із Варварою, його улюбленицею, яка, відповідно, найбільше з-поміж нас батька любила, і сестра, вгадуючи, що писатиму й про нього, якось сказала:

– Сподіваюся, не напишеш по батька нічого осудного?

– Щось знаєш про батька осудного? – жартома спитав я. – І чому в тебе виникло, що маю писати осудне?

– Бо, по-моєму, ти батька не любив, – із властивою собі прямою сказала Варвара.

– Звідкіля ти взяла? – зчудувався я. – З батьком я жив вельми мало, хіба в дитинстві, ото ж як міг не любити? Людину не любиш, коли надто часто з нею зіштовхуєшся.

– Саме тому, – мовила Варвара. – Міг мати до нього серце, що відіслав тебе з дому і ніби з рук збув.

У цьому була своя велика правда. Часом у гіркі хвилини такі думки в мене з'являлися, але зла до батька ніколи не тримав, не такий дурний, щоб не знати: освітня система мого часу вимагала, щоб дитину із родини забирали, і не тільки один батько так чинив, а всі.

– Він був добрий, – мовила сестра, ніби я перед цим стверджував супротивне, – і дуже любив своїх дітей.

– А тебе найбільше, – підколов я.

– Може, й так, – сказала, стираючи сльозу Варвара. – Коли подумаю, що відійшов навіки, плакати хочеться.

Мені ж подумалося під ту хвилю, що одна й та ж людина може бачитися різними людьми цілком в неоднакових іпостасях. Тобто людина нібито одна, а водночас у ній є стільки подоб, скільки існує очей, котрі ту людину сприймають. Цілком можливо: коли усі діти Михайла Петровича спробували б створити образа батька, то цих образів було б стільки, скільки дітей, були б вони в чомусь подібні, а більше неподібні. Відтак ми сприймаємо в іншій людині тільки доступну собі частку її.

– Будь певна, – заспокоїв я сестру, – нічого осудного про батька не збираюся писати.

– Тоді написане мені прочитаєш! – наказала вона.

Був знову вражений, адже дістав собі домашнього цензора. Ще не відаю, як у мене образ батьковий складеться, але, очевидно,

Михайло Петрович був із людей, які мети самі собі не виробляють і не ставлять, але вельми ретельно виконують те, що поставлене перед ними іншими і що вони прийняли.

доведеться писати два оповідання: одне про себе, максимально правдиве, – бо це метод чи основа мого писання, – і друге пристосоване до смаків та бачення своєї любові сестри – цього милого цензора, який навряд чи щось недогідне пропустить.

– Звичайно! – згодився я. – Не маю перед тобою таємниць. Якщо тобі буде цікаво!

– Звісно, мені цікаво, як обписуватимуть батька, – сказала Варвара з такою колюкою в словах, що мені аж смішно стало...

Отже, Михайло Петрович був із людей, які мети самі собі не виробляють і не ставлять, але вельми ретельно виконують те, що поставлене перед ними іншими і що вони прийняли. В цьому він і справді ніби наближався до Меркурія в іпостасі посланця богів, тобто їхнього прислужника. Такі люди – чудові виконавці, але біда їм, коли жодної мети їм ніхто не поставить і виконувати не мають чого – людей такої породи мені доводилося зустрічати. Отже, коли Григорій Петрович став майором зі свого геройства, Михайло Петрович – через поставлену батьком мету. Виховуючись у Кадетському корпусі, мені доводилося бачити дру-

кованого каталога кадетів часів батечка. Там записані були він і дядько: оцінки в дядька блискучі, а батька – цілком посередні, але жодних поганих. Професором елоквенції, тобто риторики, був у них відомий поет Тредіяковський, але жодного впливу на батька це не справило. Він із помірними успіхами був випущений із корпусу в 1764 році в армію корнетом⁴¹, служив у Ростовському карабінерському полку, тут став поручником і ротмістром, брав

участь у придушенні конфедерації та гайдамаччини в 1768 і 1769 роках, воював у Турецькій війні в 1770 і 1771 роках, штурмував Бендери, по тому брав участь у взятті Перекопу й Криму, зокрема Керчі й Яникюля, відзначений представленням вищому начальству. В цю війну батька поранили кулею у груди, згодом немало страждав од цієї рани, особливо, як розказують, перед смертю. Виходячи з цих даних, хто б міг закинути батькові, що свого майорського чина не заслужив кров'ю? Але чи була і в нього ота таїна, якої так пильно дошукувався в його братів і в кожному таки знайшов?

Була, але не як достойність, а вада характеру. Варвара якось мені оповіла за вечерею, що в час Турецької війни Михайло Петрович зупинився з двома солдатами у виділеній йому квартирі. І ось один із солдатів, бажаючи стовкати просо, запустив руку в дерев'яну ступу, щоб переконатися в її чистоті. І раптом дико закричав, витріщивши очі, – у ступі виявилася миша, яка вкусила солдата за пальця і перелякала його до нестями. Солдата відправили до лазарету, бо палець почав напухати, а невдовзі той, незважаючи на сприяння медиків, помер, що в дивний спосіб подіяло на нашого батька, від того він здобув панічний страх перед мишами на все життя. Факт трагічний при пережитті й смішний при описі, а смішний тому, що з'єднує невідповідні речі. Адже справді, учасник багатьох битв, поранений у груди, той, який штурмував неприступні фортеці і входив до них, подоланих та розгромлених, той, кого відзначали, правда, не вельми, за хоробрість, мав, виявляється, панічний страх перед мишами.

Історія з мишею справді мала, і як таку її й розповіла мені Варвара, яка в ній не бачила нічого смішного, бо для жінок речі великі й дрібні однорідні, і вони не завжди вміють їх розрізняти. Але для мене саме ця історія й стала ниточкою, яка почала розкручувати шлях до батькової таїни й повела в лабіринти батькового єства, отже стала хвостиком від тіла чи тінню від дерева, коли вже уподібнюю людей до дерев, навіть більше – своєрідним ключем, який відкрив перші двері до його дому лісу.

Тоді ж таки, у легких літніх сутінках, був кінець серпня, отже в повітрі вже прочувалися осінні продуви, оте ще не тлінне, але повне зимних голок, дихання, Варвара оповіла ще два випадки з мишами, які трапилися з нашим батьком.

Михайло Петрович мав тільки одну пристрасть, якій віддавався у вільний час щиродушно: любив провадити всілякі досліди, для чого закупив фізичне приладдя, навіть астрономічну трубу, яку виставив на даху свого дому – в тому місці на горіщі було збито навіть комірчину – ця труба там перебуває й досі, але вельми запилена. Він десь викопав якогось німця, знавця фізики, і вони разом проводили досліди з перегонки спирту в алембику, виготовленому тим-таки німцем і за батьковими вказівками. Обоє вельми заглибились у своє заняття, і саме в цей час кімнатою перебігла миша,

а батько, на нещастя, відвів утомлені очі від приладу. З Михайлом Петровичем відтак сталося щось неймовірне, він раптом дико й напрочуд тонким голосом, майже жіночим (Варвара любила товктися біля батька й була при тому присутня), заверещав, тоді зірвався із місця, вискочив на стільця, по тому на стола – стіл перекинувся, батько з великим гуркотом повалився долі, спирт розлився й спалахнув; Варвара заверещала й собі й кинулася гукати на допомогу; німець витяг батька із вогню, закутав у ковдру й так погасив вогонь на одежі. В цей час із відром води вскочила матінка й вилила на бідолашного: слуги почали заливати палахкого стола й стільці, хата наповнилася димом; матінка ж прискочила з повним відром удруге, але гасила не стола, а таки чоловіка, хоча на ньому вже не горіло, вилила на нього друге відро, від чого батечко підскочив, бо вода була з криниці холоднюща, й загорлав на матінку, бо на ньому не тільки не горіло, але й рубця сухого не було; однак матінка його не слухала, а погналася за третім відром; коли ж прибігла, диму було стільки, що годі було когось пізнати, тож матінка, яка в загорілості не тямилася, що чинить, облила водою цього разу німця, який намагався урятувати щось із їхнього приладдя.

На цю розповідь я реготав так, що сльози в мене виїдали очі. Варвара ж замовкла, бо розповідала все без гумору і сказала, напівображено підтисши губи:

– Не розумію, що тут смішного? Що татко ледве не згорів?

Й подивилася на мене так, ніби я й справді злонамірився образити батькову честь.

Другий випадок був не менш виказистий. У 1796 році батько був виведений у надвірні радники, а наступного року посланий од дворянства Чернігівської губернії депутатом до Павла Петровича, щоб віддати подяку за повернення Малоросії її прав, привілеїв та цивільного суду за Литовським статутом – це, до речі, свідчило, що государ не забув своїх малоросійських прибічників, правда, як уже казав, гетьманство та військо відновлено не було, – ось причина великої апатії, що впала на Василя Капніста, моїх дядьків та їхніх прибічників! Так от, повернувшись тоді із Петербургу, батько з таємничою міною сказав матінці:

– Привіз тобі в подарунок таке, що ахнеш! – і подав знака, щоб у чайну кімнату внесли пакунок.

Яка жінка після такої заяви не спалахне цікавістю, а батько привіз вельми коштовного японської порцеляни сервіза. Перша чашка, яку мати розгорнула, привела її в захоплення, і вона й справді ахнула. Потім подружжя почало розгортати з паперу чайника, кавника – все це було не менш чудове, і за кожною річчю, що з'являлася на світ, матінка охала. І тут раптом із обгорткового паперу вискочила миша, відтак сталося те саме, що й попереднього разу: батько по-жіночому заверещав, його обличчя стало подібне до маски Жаху, скочив на канапе, зачепив стола, сервіз посипався

на підлогу і то так нещасливо, що не залишилося цілої жодної його частки, а все розтрошилося на дрібні скалки – очевидно, в цьому була особливість японської порцеляни. Матінка ридала, як над покійною дитиною; де ділася миша, ніхто не спостеріг, а батечко ніяково зліз з канапе і почав гладити дружину по плечі, винувато приказуючи:

– Що ж удіяти, люба, коли в мене нервова боязнь мишей. А те, що воно розбилося, не жалій! Не мали раніше, не матимемо й тепер. Недарма кажуть: знайшов – не радій, а згубив – не сумуй!

– Але ж він був такий гарний, цей сервіз, – крізь сльози сказала матінка.

– Зате вельми биткий, – поважно зауважив батечко, і собі змахнувши з ока сльозу.

Це діялося на Варвариних очах, і вона, оповівши, з підозрою зиркнула, чи я не сміюся, але оповіджена сцена була не так смішна, як сентиментальна, отож я не сміявся.

Батько назвав свою боязнь “нервовою”, мені ж здається, що вона турбувала його тому, що в його єстві був загножджений біс Страху. Ні, зовсім не хочу сказати, що Михайло Петрович був боягуз, його бойові діяння увіч це заперечують, боягузтво і біс Страху – речі цілком не одного кореня: боягузтво – це риса питома, можна сказати, природжена, а біс Страху – привнесена, штучна, хоч, може, привнесена не йому особисто, а ще його батьку Петру Григоровичу, який усе життя прожив у страсі, бо його батько, а дід Михайла Петровича, був завзятим і непримиренним мазепинцем. Цей біс оминув старших дітей Петра Григоровича, а вселився в молодшого сина. До речі сказати, коли батько мав їхати до Петербурга, то вельми, як сказала Варвара, нервував, побоюючись, чи не станеться з ним те саме, що сталося з якимсь Півботком (хто такий Полуботок, вона не знала, я ж їй пояснив, поправивши: не Півботок, а Полуботок, і оповів, як наказний гетьман потрапив у кріпость), адже йшлося про малоросійські права; однак дворянство це йому доручило, тож не виконати наказу не міг – такий уже був, коли одержував наказу, обов’язково його виконував, але уявляю собі, що вичворяв у ньому отой знаменитий біс, адже за марновірними байками, що їх оповідає простолюд, Страх, уселяючись у людину, живе не інде, а в людській крові, отож розходиться по всьому тілу, як особлива рідка сполука. Коли розуміти цю оповідь, як символічну притчу, вона цілком не дурна.

Отож, їдучи на візиту до Павла Петровича, государя, батько почувався так, ніби йому судилося ступити на ешафот. Ось, на мою думку, те головне, що різнило його від старших братів, що, можливо, й визначало їхнє різномудство, адже брати, вдаючись у вельми небезпечні конспірації, піддавалися ризику, а схильність до ризику в батькові його біс Страху цілковито знищував. Те ж, що він воював, при тому не ліпше й не гірше інших, було зумовлено лише його залізним почуттям обов’язку, який єдиний міг подолати того

біса в ньому. Коли ж почуття обов'язку не було, Страх панував безроздільно. Ось яку таїну я побачив у характері свого батечка; до речі сказати, той біс не перейшов ані в Петра, ані в мене, але в двох інших наших братах, Івані та Олександрі, він напевне собі гніздечка звив, адже той особливий біс, коли вже поселився у чиємусь роді, просто з нього не зникає, принаймні поки в житті існують передумови, що його живлять.

Петро Михайлович, складаючи родовідну записку, щодо батька обмежився протоколярними записами його службових діянь, так ніби людина пізнається тільки з цих діянь. Але розумію брата: як і Варвара, про батька не бажав казати нічого застережного, ніби виконуючи цим синівського обов'язка, який велить віддавати батькові честь і не більше. Але тим самим, як на мене, жива людина перетворюється в тінь зникому, адже те, що вона жива, й зумовлює в ній, при чому в кожній, наявність різнорідних первнів та якостей. Таким чином образ, витворений на письмі, може стати живий, а може бути аплікований, тобто мертво придуманий і урізаний, відтак значно більшою мірою зникомий. Джерел же творення цього образу маю небагато: протоколярні записи Петра Михайловича, сентименталізовані спогади Варвари, спомини мої власні – очевидно, тут мені знову не обійтися без Івана Михайловича, який так мені, хоча часом і опосередковано, допомагав, проте, кажучи відверто, їхати до брата мені ставало все більше муляко: хто зна, на яку несподівану настроєність його можу нарватися, тобто чи прийме мене ласкаво чи знову натравить псів. Поки що від зустрічей із ним ухилявся, бо Варвара, яка попри все умудрялася тримати з братом постійний зв'язок (хоча ніби перестала бути його вивідачем), оповіла мені, що останнім часом Іван Михайлович п'є, а коли це в нього трапляється, стає цілком несамовитий. Звідки це довідалася, не відаю, одне відомо: до брата не їздила та й узагалі майже не виходила з обійстя, однак жінки такий дивовижний народ, що новини можуть винюхати з вітру. Граючись, я навіть уявляв, як сестра виходила на ганка, коли дув вітер із того боку, де був розташований маєток Івана Михайловича, і глибоко втягувала в себе повітря, відтак бездоганно приймала хвилі горілчаного перегару, що їх видихав наш старший брат, а міра інтенсивності того запаху й визначала ступеня його несамовитості. Отож поки що не залишається нічого іншого, як переписати Петрові замітки і зафіксувати спогади.

Михайло Петрович до господарських справ не був гарячий, через що не покидав служби: служив за вибором суддею, хорунжим, певний час був повітовим предводителем дворянства. Єдине, що любив, окрім своїх дослідів, – садівництво, завівши порядного фруктового сада із чудовими алеями, з яких три чомусь були криті й затемнені – саме в них і любив гуляти, очевидно, простір його страшив і, хоча в молодості поблукав досить по світі, чим далі, тим менше любив поїздки, особливо дальні, хоча, наскільки пам'ятаю,

в якійсь вельми дальній поїздці був і то довго. На основі фізичних дослідів з перегонки спирту завів винокурню і збудував два великі льохи для різних трунків, але вони трималися здебільшого для гостей, бо сам уживав їх вельми помірно, при нагоді й небагато. Одружився без жодних романтичних пригод на Анастасії Миклашевській, яка народила йому дванадцятєро синів і семеро дочок, значна частина з яких померла дітьми – про тих, що залишилися, я вже оповідав. Жило подружжя в любові та злагоді: матінка мала досить клопоту із дітьми та господарством, отож для жіночих примх у неї не залишалося часу та й характеру була рівного, свого чоловіка шанувала, ставлячись до нього з підкресленою повагою, а це було саме те, чого Михайло Петрович потребував. Хлопці, підрісши, були відправлені на навчання, а дівчата виховувались удома. Фізичними дослідями захоплювався довгий час разом із німцем Рудольфом Фішем, який безвиїздно довгі роки жив у маєтку аж до батькової смерті, після чого виїхав у невідомому напрямку. Був то чоловік неговіркий, замкнутий, з дітьми та жінками спілкування не мав, а лише з самим батечком. Пізніми вечорами вони вилазили на горище, сідали на ослінцях і почержно годинами розглядали небо; нам, дітям, у ту комірчину заходити було суворо заборонено; зрештою, коли там нікого не було, двері зачинялися на міцного замка. Одного разу ми, діти, простежили, де батечко ховає ключа, і в його відсутність, коли й німець пішов із рушницею на полювання, ми вибралися на горище, двері відчинили, але коли намагалися зазирнути в очко труби, почули покашлювання: біля дверей стояв Рудольф Фіш і дивився на нас сталевими неживими очима. На щастя, він не заслонив собою прочіла, і ми, ніби миші, шугнули повз нього до втечі, він нас не ловив, навіть не пробував це чинити, тільки стояв – зрештою, ми були аж так нажахані, що цього нам вистачало. Але батьку нас виказав, за що кожен дістав порцію березової каші – факт досить рідкісний в нашому дитинстві, хоча й бувалий; з усіх залишилася непокараною лишень Варвара. Ми тоді гадали, що батечко зробив цей виняток тому, що це була його улюблениця, і всі те чудово знали, але тепер Варвара призналася: саме вона виказала батькові, хто брав участь із дітей у тій капості, бо німець нас не розрізняв і вказати, хто порушив батьківського заказа, не міг. Отож фіскальні повинності сестра виконувала й раніше, але чинила це хитро, і ми її в цьому так і не викрили. На моє обурення, це вже тепер, Варвара спокійнісінько мовила:

– Не могла ж я батькові брехати. Він спитав, а я відповіла!

При цьому й досі не мала жодних докорів сумління.

Михайло Петрович не любив полювати на великого звіра й ніколи не брав участі в загонах, на які з'їжджалися сусідні поміщики, навіть зі своїм німцем Рудольфом Фішем не ходив у ліс, а тільки з Варварою і тільки на тетерюків. Будив дівчинку вельми рано, ще тільки починало світати, і вони брели на визначене місце, де, на

батькову думку, мали збиратися тетерюки. При цьому Варвара ставилася на стежу, щоб сповістити, коли птахи з'являться, а сам батечко поринав у довгу ранкову молитву. Не раз невиспана дівчинка, заколисана шумом лісу, солодко в траві засинала, і тоді їй снилися, як розповідала, найкращі сни, і все там відбувалося, як у казках; на жаль, вона ті казки-сни позабувала, але пам'ятає, що все чинилося при особливому освітленні і барвилася в різноколірні смуги. Михайло Петрович при цьому ніколи на дочку не сердився, і вони спокійнісінько поверталися додому із порожніми ташками, мирно поміж себе розмовляючи. Виходило, що батечкові те полювання ніби було непотрібне – просто, знайшов такий своєрідний спосіб до ранкових молитов, а що сам у ліс не ходив (чи не з'являвся й тоді до нього Страх?), то мусив мати супровідника, цілком собі догідного. Кілька разів, правда, трапилося, що Варвара не заснула, батька про приліт тетерюків попередила, і той хаотично постріляв у повітря, але жодного птаха не вбив, при цьому годі сказати, що він, будиши офіцером і беручи участь у численних боях, не вмів стріляти; очевидно, чинив так навмисне – здається, проливати кров, навіть пташину, було тяжко його душі, тобто пролиттям крові надто наситився в молодості, а тепер, після довгої та щирої молитви, чи ж годилося те вчиняти? Цей факт свідчить і справді про м'якосердність батечка – такою рисою, до речі, не володів жоден із його братів. Отож і вийшло, що Михайло Петрович жодного вбитого тетерюка додому не приніс, хоча наш німець у тому вправлявся цілком непогано, та й узагалі в нас до столу часто подавалася дичина, але вбита слугами чи Рудольфом Фішем, у якого рука при стрілянні не здригалася.

Оті ранкові молитви в лісі мали в собі щось язичницьке, адже й тепер іще деякі селяни виходять ранком до лісу, щоб помолитися біля дуба – священного, як вони вважають, дерева. Я спитав у Варвари, чи не біля дуба вони зупинялися.

– Ну, я цього не пам'ятаю, – сказала сестра. – Біля дубів ми зупинялися. А це має якесь значення?

Звісно, ніякого значення це не мало, але я бажав уявити цю сцену. Високий, худорлявий, чорноволосий, гарний із себе чоловік ішов із напівпогаслим зором; за ним сонно плівся його незмінний хвостик – Варвара, мочачи в росі подола сукенки, вона йшла і спала, а чоловік заходив із притамованим страхом у світ дерев, ще повитий туманцем і присмерком, але в якому вже прокидалися птахи й розпочинали щоденні ранкові співи. Вряди-годи той високий озирався, щоб перевірити, чи йде за ним його охоронниця. Вона йшла із розплющеними, але невидючими очима, і в тих очах гуляли сни-казки, повні звірів, котрі вмилі поміж себе говорити людськими голосами. І чоловік, заходячи в лісову глушину, починав усе більше й глибше відчувати, як у його нутрі прокидається біс Страху. Спершу розплющував очі, і з тих очей починав випливати затуманений холод. Тоді Страх, спершу у тугого клубка, схожого на

мотка ниток, підіймав голову, яка росла на тонкій, напівпрозорій шії й починала, як маятник у дзигарі, хилитатися туди й сюди. Відтак висовувалася почварна з довгими пальцями і гострими загнутими пазурями лапка, й прихитувала в такт руху голови; потім з'являлася друга лапа і тільки після того Страх раптово зводився на ноги, заповнюючи собою все нутро Михайла Петровича. І це було тоді, коли підходили до одного з лісових дубів.

– Стій тут! – хрипко казав своєму сторожу батечко. – А я помолюсь!

Сторож слухняно всідався під дубом, де було сухе, ще торішнє листя, і впирався спиною об стовбура. Очі залишалися відкриті, і в них заходили тіні зникомі лисиць, вовків, зайців, ведмедів, ласок, мишей, турів, оленів, а останніми приходили леви. Тоді й починалася між ними шамотня, змагання, перегони, бійки, а зрештою всі збиралися до лева, котрий сідав у дубове царське крісло і всіх їх судив. А в цей час високий, худий і чорноволосий чоловік пристрасно молився. І просив у Бога дерев, і Бога землі, і Бога неба, і Бога води, і Бога сонця, який був різний, хоча єднався в одній іпостасі, щоб той вигнав із його нутра оту потвору, що вже починала в його осередді шайтанського танця. Слова виливалися із розтулених вуст, як вода, але то була тінява вода, бо батько ніколи не молився вголос, як оповідала Варвара, а тільки подумки. Він просив, щоб разом із тією водою вилявся з нього і звір його, з яким ніяк не може впоратися, але той виходити не бажав, але ще шаленіше витинав свої скоки. Махав головою із весело роздертим беззубим ротом, крутив в орбітах очима, махав тінями рук, гупцював схожими на товкачі до ступи ногами і волав-співав своїх страховодницьких пісень; часом чоловікові здавалося, що та пісня і є словами його молитви, саме тому вони ніколи не доходили до Бога. Дівчинка ж, дитина, в цей час солодко спала і солодко снила, отож не могла його від тієї напасті оборонити. Тоді він здогадувався, що нічого з його молитви не вийде, отож ішов, торкав дочку рукою й та злякано скидувалася, прокидаючись.

– Не прилітали тетерюки? – лагідно питався.

– Ні! – злякано казала дівчинка.

– Тоді повертаймося додому! – ще лагідніше казав він. – Не змерзла часом?

– Трохи змерзла, – мовила дівчинка.

– Попобігай довкола дерева, – казав батько.

І вона починала бігати довкола дерева, ніби й сама танцювала якогось танця, такого ж старого, як цей ліс і дерево, бо і ліс, і воно росли тут споконвіку. І їй ставало весело від тієї біганини, і дзвонила сміхом, як дзвоником. І ліс на хвилину замовкав, слухаючи того дзвоника, замовкали пташки та шуми, зникав шелест та шурхіт, а високий, худий і чорнявий чоловік нерушно стояв, з усмішкою дивлячись, як поступово прокидається його дитина, і біс Страху в його нутрі заспокоювався й засинав також. Голова його опадала,

власне, шия вгрузала у клубка тулуба, втягувалася рука й нога, а тоді друга рука й нога. Очі заплющувалися, а губи стулялися. Останньою втягувалася у клубка голова, і знову той ставав схожий на клубка ниток – Страх у його грудях спав.

– Нагрілася трохи, маленька? – ніжно питав Михайло Петрович.

– О, вже й гаряче! – дзвонив голосок.

– Тоді ходімо?

– А тетерюки? – спитала дівчинка.

– А тетерюки і сьогодні не з'явилися, – казав батько. – Це нічого – хай собі політають!

– А хай! – хитала дівчинка головою і знову плелася слідцем за цим сумним, худим, високим та чорнявим, з любов'ю відчуваючи, що їй є за ким іти.

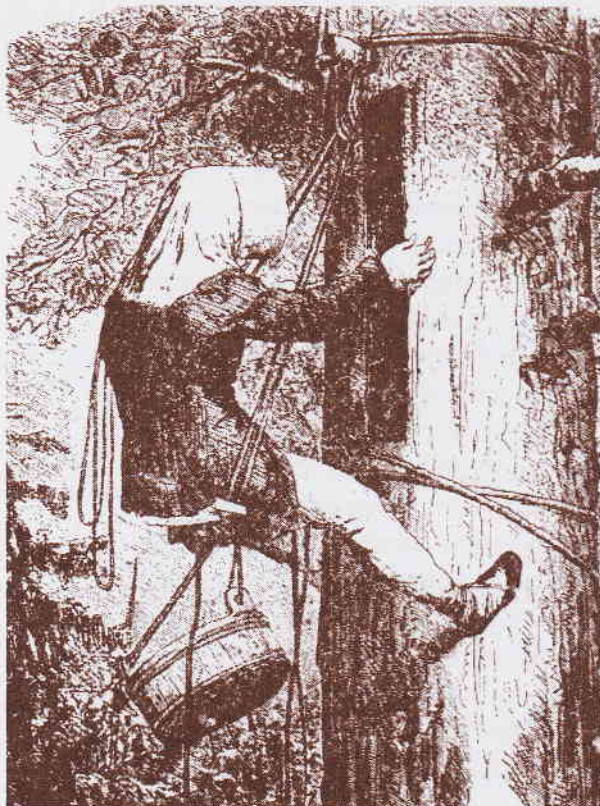
Він же йшов спокійно й розмірено і лише вряди-годи озирався, чи не згубився його сторож. Але сторож був, і вже не сонний, а бадьорий, бо весело і ясно світив очками. Тоді на вуста чоловіка клалася сумна всмішка, і він дивився напіввидючими очима, відчуваючи, що ліс дерев цього разу його не пожере, що той уже не має супроти нього жодних жорстоких думок, а раз так, то можна спокійно прожити ще й цього дня. Але він твердо знав, що колись те, чого жахається, таки станеться, і він додому не повернеться. Станеться, але не тепер, тобто не сьогодні...

Михайло Петрович язичником не був, як людина освічена і з певною пристрастю до науки, яка не могла реалізуватися належно в сільських умовах, отже залишався дилетантом; він любив читання, знав досконало німецьку мову (цей пункт мене зацікавив, можливо, німецьку знав і Григорій Петрович, адже вони дістали однакову освіту з Михайлом – чи ж не це було причиною, що дядько їздив, до Німеччини з Василем Капністом?), трохи французьку, після нього залишилася чимала бібліотека, власне поповнена дідова, відзначався немалою побожністю, багатьом добротворив, особливо бідним родичам, нерідко убогим допомагав таємно, і особливо дбав про нашу Лісовицьку церкву, збудовану дідом; принаймні за батька тут замінено іконостаса з простішого на пишнішого, наділяв церкву посудинами й належним начинням, зокрема, коли я впорядковував склепа, панотець Сергій показував мені чашу, яку батько пожертвував із проханням молитися за нього, щоб повернувся з Турецького походу, – там було вирито написа, що її принесено в дар поручником Ростовського карабінерського полку Михайлом Темницьким. Відтак храмове свято Успення, а наша церква була Успення пресвятої Богородиці, святкувалося і селянами і Михайлом Петровичем із родиною вельми урочисто, саме на нього з'їжджалися найчисленніші гості та знайомі – це є трохи й у моїй пам'яті, а Варвара згадувала про те з великим замилюванням. Саме село Лісовичі закладено дідом 1730 року, коли 21 листопада, на день Уведення у храм пресвятої Богородиці, поставлено хреста на знак того, що тут має бути слобода і можна

всім, що прийдуть, поселятися. Через це селяни тут мішано литвини та малороси, які прийшли сюди зрізнобіч – саме тому поруч з храмовим святом урочисто святкується і день Уведення. Традицію перейняли навіть брати Михайла Петровича, які в Лісовичах уже не жили; принаймні, відвідавши у час котрогось із приїздів додому Григорія Петровича, я був примушений вислухати й справді урочисту й барвисту оповідь, записану до “Четїї Міней”, про те, з якою помпою входило до храму мале дитя, якому призначено Богом народити Месію. До того Лісовичі належали якомусь козаку, але земля дідом була відкуплена і, за універсалом Данила Апостола, віддана дідові, але сам він тут, як казалось, не відразу поселився, а довгий час перебував на різних службах, тож дім почав будувати тоді, коли до лісовицького посідання зумів придбати й інші навколишні землі, відтак запраг спокою. Загалом же місце далеко не завидне: похмуре, болотне, лісове, сюди важко добиратися, воно мало кого приваблювало, але чомусь привабило саме діда, а за ним і Михайла Петровича, адже він його в брата, як сказано вище, виміняв. У гетьманські часи сюди присилялися ловчі та скоки для ловитви звіра та здобування дичини, відповідно неподалець є село Ловче, в якому живуть козаки із прізвищем Скоки та Скорки.

Саме тому, що добре відав про батькову побожність, і виникла думка порозмовляти ще раз із отцем Сергієм – мене цікавило, чи не ділився батько із священником про свої проблеми зі Страхом, чи це тільки моя фантазія, зліплена з поодиноких фактів, що виринули з розповідей сестри. Така розмова відбулася, при тому ще до того, як почав записувати цю історію, коли ще складав її в умі, і отець Сергій таки оповів мені про біса Страху, на якого йому скаржився батько і якого попросив якомсь із нього вигнати, знаючи, що таке священники чинять. Але панотець тому не був навчений, тож сповістив батечку: на те записано у Требнику розробленого обрядда, але вчинити його може не кожен, але тільки ті, що не просто те вміють, але й мають щодо того божу волю. При тому отець Сергій порадив Михайлу Петровичу вдатися до киево-печерських ченців, які подібні дійства чудовно вчиняють, але він, отець Сергій, не відає, чи їздив до Києва Михайло Петрович, принаймні в них про це більше розмови не було. Варвара ж, на моє запитання, твердо відповіла, що в Києві батько ніколи не бував. В Петербурзі так і то кілька разів, а в Києві таки ні разу. Чому Михайло Петрович не послухався священника, так і залишається незвісним, можливо, зі своїм бісом Страху вирішив боротися самотужки.

Щоб завершити описа захоплень Михайла Петровича, хочу згадати, що він любив їздити вибирати в лісі борті; ясна річ, що до того брались управні селяни, бо треба було лазити по деревах, а батько з його бісом Страху навряд чи для того надавався, він лише бортниками чи бортняками, як їх ще звать, керував і стежив, щоб усе відбувалося належно. За Литовським статутом борті дозволялися ставити навіть у чужих лісах і користуватися, коли ж дерево

Він любив їздити вибирати в лісі борті;
ясна річ, що до того брались цправні селяни.

звалиться, господар борті вирубував і забирав його, залишаючи пенька господареві лісу. Коли ж хтось чужий зрубав бортове дерево, це суворо каралося правом, отож єдині, які тому праву ніяк не бажали коритися, були ведмеді, ласі так само на мед, як і люди; вони безоглядно порушували закони короля Казимира, розоряючи чужу власність. Гадаю, особливий інтерес до меду в Михайла Петровича був не смаковий – меди вживалися для виготовлення найрізноманітніших трунків, а батько, як оповідалося, тим займався ретельно, адже раз, через мишу, ледве не згорів. Із бортями також сталася пригода: якось із двома бортняками вони застали біля дерева ведмедя, який виліз до борті, але змагатися з ним не стали, а малодушно повтікали – до історій із бісом Страху це також епізодик: батько увіч героїчною особистістю не був, хоча

до бортей ходив завше добре озброєний.

Образ Михайла Петровича, як бачить читач, мені доводиться складати з дрібних часточок, як мозаїку – часточки ліпляться одна до одної поки що доладно, але знову отого “щось”, яке завжди шукав, створюючи інші образи цієї хроніки, поки що не знаходилося. Страх – так, але де його коріння?

Ось іще один блискучий камінчик. Варвара оповіла, що якимось весною повинь знесла на ріці греблю; коли ж вода спала, селяни побачили, що з багна щось проступає. Гадали, що то корч чи колода, але коли в нього вдарили ломакою, задзвеніло – був то метал. Дали знати Михайлу Петровичу і за його керівництва предмета, а він був величенький, з болота розчищено. Виявилось, що то втоплена гармата і обозна рура. Батько звідкілясь знав, що тут у 1708 році проходила частина шведського війська Карла XII, окрім того сам був військовий і в гарматах розбирався, отож зголосив усім, що то шведська гармата. Це невідь-чому його схвилювало, кілька днів ходив замислений і похмурий, потім наказав гармати не чіпати; греблю було відновлено і пам'ятка давнього військового змагання знову покрилася водою. Варвара була тоді мала, але вже бігала за батьком хвостиком, самої гармати не пам'ятає, але пам'ятає здвиг народу. Батько про ту гармату чомусь нерідко зга-

дував, отож про неї сестра знає частково зі спомину, а більше із пізніших розповідей; принаймні точно пам'ятає, що батько казав: "Це шведська гармата!" Цікавість до неї несподівано виявив і брат Іван Михайлович, уже після батькової смерті, і коли греблю розірвало вдруге, розшукував її, але так нічого і не знайшов, а йшлося про велику розмірну річ.

Інтерес до цієї гармати можна збагнути, на мою гадку, асоціативно, адже мій з Іваном прадід, а батьковий дід був союзником тих шведів, що проходили в 1708 році нашими місцями, вони пліч-о-пліч змагалися зі своїми ворогами, при чому прадід у своїх переконаннях, як неодноразово казав, таки не похитнувся. Але особливість позиції в тому, що гармата з'явилася із півтори години на очі тому, котрий, здавалося, цілком не цікавився політичними справами*, до ідеї повернення малоросійських прав та вольностей ставився цілком байдуже, а отже духовно був чужорідний із власним дідом і напевне його засуджував. Коли ж вірити в божий промисел, гармата йому явилася, як істотний і цілком реальний нагад, але чому такий понурий він від того став, чому ходив такий замислений, аж це помітила його улюблена дитина і зафіксувала в пам'яті? Адже подібні речі мало запам'ятовуються. Кілька днів батько вирішував (це вже було із його власних спогадів), що чинити з тією гарматою, а може, боровся із тим таки бісом Страху, який знову звівся в його нутрі і радісно застрибав? Мені здається це ймовірним. Більше того, певен, що та знахідка вчинила в батьковій душі бурю (передумов поки що не відаю) – що ж у цій ситуації мав чинити? Тільки одне: відіслати гармату, що впливла із мороку часу, назад у той-таки морок, відмахнутися від неї, забути – хай пропадає навіки в тому болоті! Отже, батько вчинив так, як чинять люди, коли трапляється важке й несподіване для них, яке гнітить сумління, видження – люди в подібному випадку, як правило, відхрещуються і женуть таке геть. Інакше пояснити цього епізоду не здолаю, хоча й розумію умовну заданість таких здогадів. Більше того, переконаний, що сам випадок не був прохідний – батько в родинному колі не раз його згадував, отже від знахідки був достатньо вражений. Про те, чому цікавився гарматою брат, довідатися легше, і я в нього запитаю, здається, тут діяв інтерес елементарний**.

* Далі побачимо, що це не так.

** Згодом це підтвердилось.

Отже, тримав я вже в одній і в другій руці по ниточці, які мене вели до батькової таїни: одна – страх його, а друга – ставлення до таїн у роді, які він знав. Сестра мені сповістила, що в селі й досі живе перестарілий і вже зараз сліпий давній наш священник Кузьма Боден-Білецький, який був присутній при тій okazії. Не могу не зазначити, що сама сестра дуже дивувалася, чому та гармата так раптом зацікавила й мене, й Івана Михайловича – ну, знайшли її випадково, то й що? До речі, чомусь цікавився тим, сповістила Варвара, й Петро Михайлович.

– Ви чоловіки – як діти! – повторила улюблену примовку, адже

речі оцінювала з погляду на їхню сучасну вартість чи безвартісність.

Зі старим панотцем порозмовляти було цікаво, і я до нього зайшов, адже був при нашій церкві з часу її побудови дідом, і дід, і Михайло Петрович, і матінка наша любили його – був він близькою людиною до нашого дому, але тепер мав понад дев'яносто років, і я мало сподівався почути. Але історію з гарматою добре пам'ятав, оповів, що батько спершу мав наміра її з намулу дістати, очистити й поставити в саду, але потім одумався й не захотів, бо й для чого? А справді: для чого? Щоб похизуватися перед сусідами? Віддавати честь зброї ворожій державі? Батька тут можна цілком зрозуміти, зрештою, це не головне; головне, що та знахідка збудила в його душі сумяття.

Наш край особливий, про нього треба коротко ще раз згадати, бо це, певною мірою, відбивається на формування в тутешніх головах певної системи думок – ми ніби порубіжники. До 1772 року край був прикордонним із Польщею⁴², неподалік стояв митний кордон, а це значить: завжди велася контрабандна торгівля: ром, тютюн, вина й тому подібне. Згаданий священник Кузьма оповів, між іншим, про дуже заповзятливого у виконанні своїх обов'язків митного пристава з великоросів Дудикіна, який заплатив життям за свою старатливість. При цьому контрабандну торгівлю вело не тільки простолюддя, але й пани, отже наш дід Петро Григорович також. Сюди тікали селяни із Польщі та Росії, поміщики поселяли їх у себе, хоча мали твердого наказа повертати втеклих колишнім власникам. Про що це свідчить? А тільки про те, що це був край вільний. Відтак і вільнодумство – натуральний складник у мисленні посельців. Коли ж Білорусію приєднали до Росії, митний кордон зник, але порубіжні навички залишилися: і досі село Мартинівка, що було колись у Польщі, зветься польським, хоча жоден поляк там не живе. Коли хто їздив у Хотимськ, казали, що поїхав до Польщі, а коли хто женився із великоросійками, казали: женився з москалькою чи одружилася з москалем. Коли їхали у Брянськ чи Трубчевськ, казали: поїхав у Росію. Приїжджий із Полтавської губернії звався українцем, білоруси – литвинами, отже, ми ніби й не великороси, ані білоруси-литвини, ані українці. Селяни при цьому казали: “Ми – люди!”, або ж: “Ми – наші!” – відповідно й мова тутешня – щось проміжне й порубіжне, хоча сам край зветься Малоросією, але малоросами вважають себе пани, селяни й козаки так себе ніколи не звать.

З приєднанням Білорусії ми ледве не втратили половини наших земель, і тут, теба сказати, Михайло Петрович, виявив немалу твердість характеру, адже й ця риса в нього була не остання. Річ у тім, що землі відведено могутньому тоді Потьомкіну. Брати радили Михайлу Петровичу вдатися до правителя краю фельдмаршала Рум'янцева (звісно з якої спонуки: були наближені до нього), але батечко їх не послухав і поїхав просто в Могилів, де перебував тоді князь. Григорій Потьомкін його вислухав і сказав:

– А чому не вдався за поміччю до правителя вашого краю?

– Правитель – це той, – мудро відказав батько, – хто володіє. Землі передано вашій світлості, до вас і явився.

Відповідь князю сподобалася (адже з Рум'янцевим вони були вороги), князь передивився подані документи і милостиво сказав:

– Ті дурні готові давати землі, а мені досить, що дає государиня, їдь і будь спокійний: розмежуюся з тобою за державним кордоном.

Що й було зроблено на почудування Андрія та Григорія Петровичів, які надто вже вірили в свого принципала; батько ж тут виявив більше розуму, бо зважив на ворожнечу між себе обох сановників; а може, сміливість маленького поміщика тому заімпувала.

Цей факт підтвердив існування ще однієї ниточки, про яку вже звіщав: Михайло Петрович не жив однодумно з братами, а часто чинив супротивно. Отже, віддавшись у милість Потьомкіну, чи не відчував перед князем зобов'язання за його милість? Адже ніщо не перешкоджало князеві батькові землі вважати за свої, а змагатися з таким магнатом Михайлу Петровичу було б смішно. Можна гадати, що милосердя вчинив князь і зумисне: йому потрібно було мати серед тутешнього панства прихильників. Забігаючи наперед, скажу: із пізнішої розмови з Іваном Михайловичем я довідався: частки земель на користь Потьомкіна врізано і братам, які вдалися-таки до Рум'янцева, але нічого не досягли і ті частки втратили. Отже, виходило, що брати з Михайлом Петровичем ніби стали різної орієнтації, а це значить – прихильниками ворогуючих можновладців. Можливо також, що Потьомкін знав про позицію братів Михайла Петровича, отже мав приємну можливість братську спілку розторгнути. Це лише мої здогади, але, здається, небезпідставні.

Всі ці факти, історії, історійки однак залишалися й досі не більше, як тонкими нитками, павуками плетеними, – чогось істотного про батькове “щось” я так і не зміг здобути, тому вирішив докладніше й уважніше передивитися записки Петра Михайловича, адже не раз мав нагоду переконатися, що ряд речей той подавав завуальовано. І тут біля одного звіщення, де йшлося про другу батькову поїздку до Петербурга, я знайшов не помічені раніше літери: “N.B.”, що могло значити “Nota bene” – варте уваги. Запис був загадковий. І цього разу батько, хоча і шляхтич, але малознайний і з глушини, був представлений імператору, після чого йому ударовано землі в Сизранському повіті Симбірської губернії, за течією річки Іргиз, Елань і Чагра, при чому причини такої милості не повідомлено, а тільки коротко сповіщено: через віддаленість до того місця, вже після смерті імператора Павла Петровича, батько ті землі досить дешево продав, тобто фактично їх збув. Отже саме цей дивовижний факт Петро Михайлович позначив, як вартій особливої уваги. І тут я раптом збагнув, чому така мала в мене

з дитинства пам'ять про батька: якийсь час удома він був відсутній, і цей час вимірювався роками, хоча не відаю скількома.

Коли працював над паперами, Варвара часто заскакувала до мене: чи чаю принесе, чи запитає: може хочу випити кави, чи внесе розімнених ягід із сиром та сметаною – були то невинні приключки, бо й сліпому видно було: моя робота її цікавить. Коли ж почав писати про батька, такі візити почастишали – вона увіч чомусь нервувалася, хоча не хотіла подати й виду. Цього ж разу я вже сам нетерпляче чекав, щоб зайшла. Коли ж переступила порога, цього разу із мнутими ягідьми, я спитав цілком байдужно:

– Оце тут Петро написав про якісь батькові землі в Симбірській губернії – за що їх одержав?

І враз помітив: Варвара сильно знітилася, її очі дивно застрибали.

– Як дали, значить, заслужив, – сказала цілком штучним голосом. – Даремно не дають!

– Отож! – сказав із притиском. – Даремно не дають! За що ж дали?

– Що ти в мене все випитуєш? – спалахнула Варвара. – Я в тих земельних справах не розбираюся!

У мене все заспівало: здається, натрапив на золоту жилу чи точніше хворе місце.

Річ у тім, що хоча раніше я й подавав сестру, як братового конфідента, а перед цим батькового, але викази Варвара чинила не через лиху вдачу, з помсти чи з інших негативних побудників, а тому, що фатально не вміла брехати, отож у неї простісінько випитували все, що треба, а вона, з наївності душі своєї, не могла не відповісти, а ще й неправдиво. Отже, була виказником навіть не з обов'язку, а через власну добродушність, будши твердо переконана, що правда завжди добродушна, а брехня лихочинна, хоча не раз у цьому світі правда може бути лихочиннішою від брехні – ось чому в нашій моралі такому гострому осудові віддається доносителство, адже доносять таки правду – не брехню, а життя побудоване так, що не кожну правду можна зголошувати.

– Але ж знаєш, Варваро, знаєш! – сказав я, пильно на неї дивлячись.

– Нічого там не було! – сказала сердито Варвара. – Чернігівські дворяни доручили батькові подати імператору двісті п'ятдесят молодих дворян на службу. Він те успішно виконав, бо коли йому щось доручали, розіб'ється, а виконає. Отож повіз того списку в Петербург.

У мене так і крутилося на язиці спитати:

“А чого було приховувати цього невинного факта?” – але в душі прозвучала застережна нотка, і я цілком байдужно сказав:

– Тепер зрозуміло, а то цей факт ніби в повітрі висів, – і перевів мову на буденні дрібниці.

Сестра ж кинула на мене застережного погляда, ніби вивіряла: повірив чи ні, але я був мирний, спокійний і з пожадністю почав вимітати з тарілочки принесені нею ласоти.

Добре відав, що звістила не все. Більше, причина поїздки до Петербурга і справді могла бути така, як сказала, – брехати не вмiла, але... Перше: чому так знітилася, коли в неї про те запитав? Друге: чому не сказала того відразу, а почала крутити? Третє: чому сказала те сердитим голосом? Четверте: чому кинула вивірчого погляда, сказавши те. Я добре відав: коли б причепився до неї п'явкою, виповіла б усе, що знає, однак, з другого боку, щось наказувало мені її ошадити і в доскіпливі допити не вдаватися – є такі моменти, коли в людини щось випитувати і неетично, й неможливо, бо це тій людині неприємно.

– Відкрию, чому це мене зацікавило, – сказав, щоб завершити розмову. – Я від вас усіх наймолодший, дома був мало, бо малим iще вислали на навчання. Але чомусь маю враження, що в ті роки, коли жив iще вдома, батька здебільшого не було, тобто довго був десь відсутній.

– Звісно, – вже спокійніше сказала Варвара. – Батькові дали дальні маєтки, вони виявились у жахливому стані, треба було дати їм лад.

Відповідь вичерпна, я схвально кивнув, доїв ягоди, сестра тарілочку забрала й поспішно вийшла, може, навіть запоспішно, очевидно, боялася подальших запитань та й сама добре знала свою вдачу: не вмiє брехати і край!

Отже батько був якийсь час в Лісовичах відсутній, додому тільки частково наїжджаючи – порядкував у тих далеких маєтках. Але я недаремно народився й ріс у мисливському краю, принаймні почував себе зараз, як пес, котрий узяв слід за здобиччю. Не бачив тієї здобичі і не знав, а тільки взяв на нюх. І тут раптом збагнув, чому сестра так ревно поставилася до мого наміру написати батькове житіє, більше того, поклала категоричну вимогу прочитати їй написане для цензурування. Тоді це пояснив її любов'ю до батька, але тепер, не знімаючи першого пояснення, бачив і глибшого кореня цієї забаганки. Але, знайшовши хворе місце, я ще раз підтвердив подумки: не в сестри маю довідатися, не в сестри! Отже зустрічі з Іваном Михайловичем мені не оминати, але скільки треба чекати, поки прийде до тями, адже сестра твердо запевнила: він у запої і до нього їхати тепер годі, коли не хочу, щоб на мене знову натравили собак. З другого боку мисливський нюх підказував мені, що саме в такому стані брат може вибовкати те, що тримав під спудом язика, будши в нормальному стані...

Наступного дня увечері, коли ми пили на ганку із Варварою чай, відганяючись від комарів і милуючись на сонце, яке вже настромлювалося на шпичаки дерев, я сказав жартома:

- А понюхай-но, сестро, чи брат наш не просох?
- Хочеш до нього поїхати? – спитала сестра.

Мета поїздки мала бути практична, зв'язана із однією із дрібних господарчих обгородок, отже, відповідь сестрі я наперед ретельно продумав і виклав те з буденною непорушністю.

– Не знаю, – протягла Варвара. – Ліпше б до нього зараз не їхав.

– Але мені потрібно! – вигукнув я. – Чи не могла б цього вирішити його дружина?

– О ні! – сказала Варвара. – Іван не з тих, що за нього вирішують жінки.

– Тоді ризикну!

– А коли знову натравить собак?

– Хіба вперше? – засміявся я. – У наших стосунках так уже складається: то він мене проганяє, то я його. Братська любов!

– А по-моєму, він нещасний! – жалісливо сказала сестра.

– Чого ж нещасний? – здивувався я. – Має доброго маєтка, неліху, принаймні не гіршу інших, жінку, купу дітей – живе як бажає!

– Всі ми нещасні! – зітхнула Варвара, і на її очі вибилися сльози.

– Ну, себе нещасним не вважаю, – заперечив я. – А хіба нещасний був Петро?

– А чого ж то він блукав лісами, – сказала Варвара, – і розстрілював того свого вигаданого Блуда?

Тут вона, здається, мала рацію.

– А Олександр? – спитав я. – Має поважну посаду і живе в столиці!

– Та не вдома, – зітхнула Варвара. Зрештою, і це була правда, часом логіка Варварина бувала залізна.

– Але живе з власної волі, – мовив я. – Нещасний серед нас тільки Семен, що загинув молодим. Ну, може, й сестри, котрі невдало повиходили заміж.

– А по-моєму, ти нічого не розумієш, – засвітилися очі у Варвари.

– Що ж маю розуміти?

– Спокою в душі в нас нема, – уроче сказала сестра. – Темницькі ми, всі Темницькі! А без спокою душі яке те щастя? Ось і ти: узявся, як і той нещасний Петро, за своє писання. А чому? Бо спокою в душі не маєш! І Іван не має, і я, бо ми такі!

Був уражений. Те, що сказала, не дурне. Отже, за її гадкою, виходило, що на нашому роді таки лежить чорна печатка. Подивився на неї неймовірно, а вона, побачивши, як уразили мене її слова, схаменулася.

– Вибач, – сказала, втираючи очі. – Часом таке мелю й сама чудуюсь. Ліпше б того писання не складав!

Отже виходило, що мого писання боялася. Чисто жіночою інтуїцією провела ризику між нашою вчорашньою розмовою, моїм писанням, сьогоднішнім вечором і завтрішньою поїздкою до Івана Михайловича. А я вважав, що чиню, як непоганий скритник, і всі свої ниточки старанно і вправно приховав.

– То їхати завтра до Івана чи ні? – спитав, щоб збити її з того провісницького прочуття.

– Вирішуй сам! – сказала втомлено. – То справи чоловічі!

Отже Варвара здалася. Знала, що збити мене із моєї знамірності не зможе, відтак по-жіночому впокорилася й погасла, як вигоріла свіча. Але чого боялася?..

Наступного ранку я виїхав до брата, але не повозом, а верхи. Ранок випав чудовий: свіжий, із прозорим повітрям, яке ще тримало в собі загуслість ночі; насичений ароматом квітів, що попрокідалися й розправляли невидно пелюстя; наповнений невмовкним співом птаства; навіть над багнами не диміло, а дерева позастигали, ніби впивалися розкішшю початого нового дня. Тримав на серці молодечу легкість, у зубах куріла невеличка дорожня люлька, хоч у цей мент ліпше було пити повітря, не дим. Але дим був солодкий й приємно насичував, ледь-ледь збуджуючи. Отже наповнювався добродушності та спокою, і мені під той час зовсім не хотілося плести жодних мислительних вервечок чи сіток, хоча задля них і вирушив у дорогу. Мозок спочивав, з нього ще не вивітрилися сни, яких не пам'ятав, – вони лежали там напіврозсталими клаптями; очі вбирали довколишні барви, а вуха співали дзенькотливі співи. Правда, невдовзі по тому, як в'їхав до лісу, дорогу перескочив заєць, за прикметами, – ознака недобра, але не був забобонний, тим більше, що зайців у нашому краю забагато. Отож вільно їхав, не дуже підганяючи коня, увіч насолоджуючись і погодою, і власною м'якою розмлосністю. Але десь на півшляху зі мною сталася маленька пригода: кінь раптово став, застриг вухами й тривожно заіржав: можливо, вчув більшого звіра. Рушниці з собою я не прихопив, отож мимоволі насторожився й собі. І тут із лісом ніби щось сталося: він утратив добродушний спокій, повіяв вітерець, який прослизував між віттям, – знявся біжучий шелест. І мені раптом щось ніби сказало до вуха: “Не їдь!” Тобто відчув у тому шереху, в тому на мить сколихнутому подусі якусь невідому загрозу, ніби затамоване дихання. Начебто втрапив у запаморочну часину, що мене й схвилювало. Кінь тимчасом цілком заспокоївся; коли ж торкнув його острогами, рушив і більше занепокоєння не виявляв. І тут уперше невідь-чому я подумав: а чи не мала рації сестра, відмовляючи мене від складання родинної хроніки? Адже для нащадків, котрі цікаві, досить було б знати, хто були їхні предки, які посади займали, де навчалися, які маєтки мали, тобто досить того хронографа, що його творив Петро Михайлович. Вже напевне відаю: творив з осторогою, свідомо замовчуючи певні речі, про які достеменно знав, із належних їм сховків не виймав, а залишав десь так, як батько наш шведську гармату: коли вона втопилася у воді та багні, то нехай там продовжує лежати. Отже Петро Михайлович, як цього хотіла й Варвара, свої записи цензурував, старанно уникаючи тіньових сторінок. Я ж зважився на річ дерзновенну: саме оті тіньові сторінки мене й цікавили. Для чого? Щоб обезславити

* Двічі
перемагає
той, хто
володіє
собою в
перемозі.

власний рід? Цього аж ніяк не бажав, а намагався витворити максимально правдиву картину. Знову-таки, для чого? Давид у псалмах сказав, що всяка людина – лож, то, може, це природа її така, а все, що природне, – боже? Але в цьому не був переконаний. Бо хоча, за Єремією, “брехню наслідували батьки наші”, “будь-яка брехня – не від істини”, як сказав Іван Богослов. А істина мене цікавить над усе. Знову таки: для чого? Річ проста: входячи у світ, входимо у бран, як любив казати мій дядько Йоасаф, а тим самим будуємо себе, як дім лісу. Чи ж можна будувати на гнилих основах, якими є брехня? Адже ще Сирус сказав: “Bis vincit, qui se vincit in victoria”.* Отже, за цією логікою, виходить, що Петро Михайлович укладав свого родинного синодика, чи хронографа, не для себе (для себе укладав іншого – незаписаного, а пильно схованого у власній душі), а для нащадків – для цього, зрештою, й потрібен письмовий запис. Чому ж я оцю запечатану в душі хроніку хочу записати пером? Бо коли брехню наслідували батьки наші, наслідували й діди, наслідували її й ми, відтак прагнемо, щоб наслідували її діти і внуки наші – ось проти чого повсталла моя душа. Адже коли так чинити, ніколи не здобудемося покаяння. Водночас, і тут можна перестрибнути через коня: бачити світ і предків своїх через задимлені скла, як дивляться на сонце, коли воно тьмиться. Відтак людина знову починає творити брехню, але брехню не убілену, а очорнену. Цього боюся й стережуся – мушу бути чуйний і обачний, як кінь, котрий чує в глибині лісу крадьковитий поступ хижого звіра...

Цього разу все відбулося не за звичним ритуалом; коли підїхав до братового дому, помітив у дворі розсипаних дітей, що ганялись у грі один і за одним. Котресь із них побачило мене, тривожно гукнуло, і діти, наче миші, розсипалися двором і вмить невідь-куди позникали, ніби югнули в мишині нори – чи не тому так учинили, що з ними родинного погодження не мав. Я припнув коня біля конов'язу і ввійшов у дім – ніхто не зустрів. Перша, кого побачив, була Марта Йосипівна, яка не кинулася до мене, щоб розцілувати в щокки, як минулі рази, а стояла нерушно й ніяково на мене дивилася.

– Цього разу трохи невчасно, Тодосю, – сказала, опускаючи очі. – Іван Михайлович... як би це сказати... трохи нездужають.

– Чи не запив? – запитав я. – Маю до нього господарчу оборудку.

Марта Йосипівна скрушно зітхнула.

– Трошки вони засумували, – сказала винувато. – Але вже пити перестали.

– То я саме враз, – сказав весело.

– Воно то так, – смикнула круглим плечем Марта Йосипівна. – Але боюся...

– Що прожене? – спитав так само весело.

– Ну, цього не вгадати, – скрушно сказала жінка. – Може, й радий буде твоєму приїзду, а може, й ні...

– То спробуємо? – весело засклав я око.

– Боюся, щоб їх не сколотило, – обережно сказала Марта Йосипівна, – Вони бувають такі неугадні. Дітей не бачив?

– Ганяють у дворі, – сказав я.

– Діти, коли таке з Іваном Михайловичем коїться, бояться в хату йти. Навіть сплять у клуні на сіні, – вона знову скрушно зітхнула.

– Б'є їх? – спитав довірливо.

– Кажу ж, неугадні вони. А коли чоловік неугадний, сам знаєш, – вона звела очі й пильно на мене позирнула. – Ні, ти б ліпше до нього не йшов.

– Але може, вже відпустило? – спитав я і почав розказувати, з якою обурдкою сюди приїхав.

– Я в цьому мало тямлю, – кволо озвалася жінка, – але це, може, їх зацікавило б? Не знаю, не знаю...

Але добре знала, що це їх зацікавило б – обурдка була б Івану Михаловичу вигідна, а вигідних обурдок він не пропускав – таку я, зрештою, навмисне придумав, а що Марта Йосипівна зацікавилася й сама, про це засвідчив твердий блиск в очах, який на мить з'явився, але, схаменувшись, миттю його погасила.

– Трудні вони зараз, – знову зітхнула.

– Тоді піду, – весело сказав я і сам відчуваючи, що веселість моя виглядає награною. – І не причинятиму дверей, щоб легше було тікати. Він у кабінеті?

– Еге ж, – пролунав прілий голосок. – Сидить там, як сич.

І це вперше назвала його на "він", очевидно, коханий муж добре їй в'ївся в печінки.

Казала правду: Іван Михайлович сидів за письмовим столом, анічогісінько не роблячи, обличчя мав одутле й червоне, долішню губу приспущену, очі вирячені – достеменно сич. Блимнув важко на мене та й спитав хрипко і цілком нелюб'язно:

– Чого?

– Можна сісти? – спокійно мовив я..

– Є стілець, то й сідай! – буркнув брат. Стілець був, і я сів, намагаючись триматися невимушено.

– Можна закурити? – спитав, бо з чогось розмову треба було почати.

– Ні, – буркнув брат. – Нудить від тютюну! Стіки його висмалив!

Я сховав люлечку і спокійно оповів про обурдку, яка нібито мене до нього привела.

– Гаразд, – сказав брат, сьогодні був таки маломовний. – Що іще?

– Ну, коли вам не до балачок, то й усе, – сказав я, зводячись.

– Але ти ж не задля цього приїхав? – мовив брат, і в очах у нього спалахнуло щось колишнє, тобто певний інтерес до мого візиту. Зауваження проникливе, в таких речах братові ніколи не можна відмовити.

– Дрібниці, – сказав легковажно. – Хотів дещо запитатися. Але коли нездужаєте?

– Хто сказав, що нездужаю? – буркнув він.
– Марта Йосипівна, – відповів чесно я.
– От сатана! – мотнув головою. – Нездужаю. Та я після запою! А коли вип'ю, сам знаєш, який стаю. Печи, що хотів запитатися. Досі мажеш те лайно?

– Яке лайно? – не збагнув я.

– Оту дурну сімейну хроніку, – брат звів на мене важкі очі. – Коту вона під хвоста!

– Похмуро сьогодні настроєні, брате, – сказав я.

– Звісно! Не те слово – паскудно! Бо лайно і я, і цей дім, і ти, і всі наші родичі, і цілий, коли хочеш, світ! Що хотів спитати?

Здається, він оживав, принаймні інтерес з'явився, хоч і похмурий: це й було те, зрештою, на що розраховував, їдучи в пашу цього звіра. Отож оповів про Петрового запису щодо симбірських матків нашого батечка.

– Не можу збагнути, – сказав, – за що їх одержав?

– А Варвара не оповіла? – понуро зирнув на мене брат. – Та ж звісно, оповіла: за виконане доручення від дворянства подати государю на службу двісті п'ятдесят молодих дворян.

– А чи не завелика плата? – поставив я очі супроти братових.

Іван Михайлович утупив у мене страшні, червоні банькадла, аж мороз поза шкірою пройшов.

– Пронюхав, що тут падлинка смердить? – спитав після паузи.

– Та я і в думці не мав! – вигукнув, мені самому здалося, цілком фальшиво.

– Клав! – понуро припечатав брат. – Бо де падлинка смердить, у тебе нюх, як у пса!

– А що, тут і справді падлинка? – обережно спитав.

І тоді побачив, що обличчя Івана Михайловича починає набрякати, стаючи землисто-багряним, а з очей блиснуло не по іскрі, а по блискавці.

– Коли б натрапив на мене в доброму гуморі, – сказав сталевим голосом, – то я б на тебе зараз собак натравив. Але тепер... тепер більших собак напущу, – він недобре всміхнувся, – а може, й не собак, а вовків!

І знову зависла негнучка й важка пауза.

– Так от, милий брате, скажу тобі, – просипів він, і очі його стали малими щілинками, – може, й справді пора тобі це знати, а тоді подумай: чи писатимеш своє лайно? Наш любий батечко був... братопродавця!

І, чітко й важко вичавлюючи із себе слова, Іван Михайлович оповів таке, від чого я напевно позеленів, бо він, зирячи крізь оті очні щілини, увіч відчував неземне задоволення – оце й були вовки, яких напустив.

Отже, причина другої поїздки до Петербурга подана Варварою правильно, але то була тільки приклучка. Коли ж мав аудієнцію в імператора, сказав йому, що має таємну справу, яку може ви-

повісти лише віч-на-віч. І цар наказав наближеним віддалитися. Тоді Михайло Петрович і оповів йому, що його брати, Андрій та Григорій, мають якусь антиурядову конспірацію, бо до них часто приїжджають такі й такі люди, і вони про щось постійно радяться. Він, Михайло Петрович, довго зважувався, адже йшлося про рідних братів – зрештою, відчуття обов'язку підданого його імператорської величності перемогло, отож і використав цю нагоду, аби оповісти про це його величності конфіденційно.

Тоді цар спокійно спитав його:

– Сходилися за життя покійної її величності чи сходяться й тепер?

– Тепер уже не сходяться, – чесно відповів Михайло Петрович.

– Звідкіля ти про це довідався? – спитав государ.

– Брати запрошували до спілки й мене. Говорили, що це в інтересах вітчизни. Але відмовився, вони ж просили мовчати. Якийсь час мовчав, а більше не можу!

Відтак цар Михайла Петровича похвалив, навіть потис йому руку, наказав і далі мовчати про те, що довідався, й милостиво відпустив. Ще не виїхав із Петербурга, як Михайла Петровича запросили до відповідного департаменту, де повідомили про милостиве ударування в Симбірській губернії із наказом жити саме там, а не в Лісовичах. Кожну поїздку додому батько мав погоджувати з Петербургом...

Я сидів перед братом приголомшений: чого-чого, а такого не сподівався. Іван же Михайлович, побачивши, яке враження справила його розповідь, навіть вуста розсунув у щасливій усмішці.

– Але ж... – микнув я. – Але ж дядьків заарештовано не було?

– За них заступився якийсь Капніст, – сказав брат. – Не знаєш, хто такий Капніст?

– Капніст був тоді предводителем київського дворянства, а тепер знаменитий поет.

– Отже, знаєш! Бо виявляється, – братовий рот раптом розхилився і з нього вирвалися дивні трубні звуки, які навряд чи можна назвати сміхом, – наш любий батечко, сам того не підозрюючи, всунув голову до нужника! – і брат знову видав із себе ті ж таки трубні звуки.

– Як це? – не збагнув я.

– А так, що ту конспірацію очолював сам царевич, а тепер цар, його величність Павло Петрович, га-га! А дядьки наші були його люди. І збиралась у Григорія Петровича масонська ложа, членом якої був і наш государ. Допетрав нарешті?

Я безтямно кліпав очима.

– А батько не був членом цієї ложі? – спитав.

– Ні! Відмовився від того, я ж тобі казав!

– Господи! Господи! – я схопився за голову. – Але ж... але ж це жахливо!

– А може, не жахливо, а більше смішно, – важко витискав із себе слова Іван Михайлович. – Батька врятувало тільки те, що

конфіденційно звернувся до царя. Коли б доніс по інстанції, за ним навіки б зачинилися двері якоїсь фортеці.

– Не можу вбрати до голови! – покрутив я тією ж головою. – Виходить, батько всю решту життя карався муками сумління?

– Через це й повісився, – сардонічно всміхнувся Іван Михайлович. – Як і належить усім Юдам!

– Та що ви кажете? – зірвався я на ноги. – Повісився? Але ж про це...

– Про це ніхто тобі так і не сказав, ніде це не записано, ти був малий і від тебе це сховали.

– Варвара мені сказала: помер від невиліковних сухот, був, сказала, у Почепі, щоб полікуватись у лікаря... як це його прізвище?..

– Довгеля, – підказав брат.

– Так, справді, – лепетів я. – А потім поїхав додому й дорогою помер.

– Варвара сказала суццю правду, вона не вміє брехати, – мовив брат. – У нього виявилися сухоти, він лікувався у Почепі, а потім поїхав додому, завернув до свого улюбленого дуба, біля якого покаянно молився ранками, і на тому дубі й повісився. Візниця чекав його з повозом на дорозі, а що пана довго не було, пішов на розшуки і зняв його із шнурка вже цілком неживого.

Я відчув запоморочення в голові, аж мусив приплющитися.

– То що, кластимеш і далі своє писане лайно? – їдко прозвучав у мороці хрипкий сип Івана Михайловича.

Тоді я розплющився й сів. І переді мною постала скривлена, спотворена, перекособочена, багряно-сіра машкара, яку перерізувала навкіс мертва півусмішка, і якимось так падало освітлення чи це творилося від запаморочення мого, але зуби тієї почвари стали смоляно-чорні, а очі криваво-червоні, ніби палали вогнем, а волосся здиблене. Але ні, просто Іван Михайлович у черговий раз викидав із себе трубні звуки, які я таки ніколи не назвав би реготом, бо не сміятися, а ридати треба.

– Скажіть мені, Іване Михайловичу, – прошепотів я. – За що ви всіх нас ненавидите?

Сміх миттю обірвався. І я побачив, що почвара, яку вважав своїм братом, почала рости, як тісто, тільки напрочуд швидко. Брат підводився, а за мить його громіздка постать у брудній, розшарпаній одежі почала ще більше розбухати.

– Хочеш знати, чому ненавиджу наш рід, що його бажаєш звеличити своїм дурним писанням? – пролунав цілком тверезий і ясний, без хрипоти голос, який чим далі звучав, тим більшої пристрасті набирав. – А тому, що він темний, як і наше прізвище про це вістить. А тому, що прадід наш пішов за тим, кого й досі проклинає свята церква, отже, й сам проклятий, бо зрадив государя, а відтак став Юдою. А чим ліпший за нього дід, котрий власного батька, який він там не був, виказав гетьману Апостолу, коли той таємно прийшов додому, і його тоді погнали до Сибіру, де він навіки й пропав, отже

й дід наш – Юда! А чим ліпші за нього дядьки наші, які ладнали зраду государині імператриці, нашій благодійниці, хай і в спілці із царевичем, і виношували в своїх ідіотських головах порожню мрію про якусь там Малоросію – чи не Юди вони? І які вони там не були, але батечко наш богобоязливий продав таки власних братів, дістав тридцять срібляників, а ще й удавився як Юда. Всі Юди, всі! – його голос гримів, – усі прокляті, і ми з ними, бо їхні гріхи і на наших карках лежать, і ця печатка на наших плечах навіки залишиться! Признаюся, що і я, як і Петро, хотів писати історію нашого роду, але то була б така чорна книга, і що чорти б у пеклі руки собі потирали. А що знаєш ти, який удома ніколи не жив, хіба в дитинстві, а потім наїжджав сюди гостем, про нас усіх? І чи маєш право й совість псувати папір? Їдь додому, біжи й спали свою мазанину, щоб і попелу не залишилося! Бо всі прокляті, всі, навіть той наш ніби благочесливий єпископ, бо й він ладнав із братами конспірації, отже й він Юда! Юди, Юди, Юди! – горлав брат уже цілком несамовито, і я також цілком несамовито зірвався з місця й побіг, б'ючи долонями об двері, які начебто залишив привідчинені, але всі були приплеснуті, а ззаду лунали якісь вигуки, крики, трубні звуки, радісні й жахкі верески. Я ж біг, осліплий від жаху, сліз, урази, і коли вискочив на ганка, сонце вдарило мені у вічі, і я побачив свого коня, на якому сиділо кількоро дітей Івана Михайловича, які й ганяли його двором. Побачивши мене, вони миттю з коня попадали, як гнілі груші, і я знову уздрів, як розбігаються двором, ніби величезні, барвисті миші, малі чоловічки, тонко й пронизливо верещачи. Але не було ані часу, ані снаги зважати на них, я ринувся до коня, скочив у сідло і помчав у розхилені ворота. А наді мною засвистіли грудки, хоча ні, не грудки, а каміння, бо один важко гупнув мені у спину. Кінь летів, перетворившись у струну, а я ридав, струшуючись і від ридань, і від кінського скоку – світ переді мною розлився, розплився, покрився кривавим туманом, і не тямив я ані куди їду, ані по що. Здавалося, за плечима колотиться червоно-чорна п'ятьма, і ця п'ятьма доганяє мене, хоче схопити за карка, тягне кошаві пазурячі лапи, а в тій п'ятьмі й досі трублять роздерті у сміху чи жахливому крику роти, улюлюкають, верещать і свистять, наче жбурнуті із пращ каменюки, в яких раптом повиростали крила – ось яких вовків випустив услід за мною півзбожеволілий брат мій. Я навіть чув, як вони біжать: тупотять сталевими лапами, наїжили, як їжаки, сталеву шерсть, чорнотілі, з розхиленими червоними пащеками, з яких бухає вогонь і з так само палахкими очима, зажерті, хижі, радісні, щасливі, а водночас повні зненавиді, залізні вовки мого жаху!

Скільки так безрозсудно мчав, не відаю, очевидячки, перестав поганяти коня, і він сам сповільнив хід та й пішов, зрештою, ступою. Коли ж сяк-так отямився, уздрів, що боже провидіння вивело мене на чудову, зарослу квітами галяву, посеред якої ріс крислатий, кулястий із простертими аж до землі гілками дуб. І останнє, що збагнув: здається, це той-таки дуб, до якого приходив молитися

...Боже провидіння вивело мене на чудову, зарослу квітами галяву, посеред якої ріс крислахий, кучястий із простертими аж до землі гілками дуб.

батько, і на якому, зрештою, й завершив своє життя. Я півнепритомно зліз із коня і подибав мертвими ногами, але, не доходячи дуба, звалився у траву, на короткий час покинувши цей світ, тобто втративши тяму.

Опритомнів од того, що кінь лизав мені лице. З натугою сів і просидів якийсь час, доки перестали густити в голові джмелі. Тоді вирішив на цій галяві передихнути, щоб привести до ладу розбурхані думки, адже стільки несподіванок і разячих новин відразу завалилося на мене. Отож розгнуздав коня і пустив його пастися – це була вивчена й спокійна істота і її при пасінні ніколи не сплутували – сам же пішов обдивитися дуба. Звісно, ніякої певності не мав, що це батьковий дуб – стільки було в цьому лісі подібних галявин і подібних дубів!

Але це не мало істотного значення, важливо, що саме в подібному до цього місці знаходив притулок покійний батько, втікаючи від світу, щоб на самоті помолитися Богу. І я тепер міг достеменно збагнути чому: довкола жив розлитий, наповнений сонцем, густим повітрям та тонкими квітковими запахами спокій. І саме це допомогло й мені, бо таки здолав, завдяки йому, власні розбурхані почуття і зміг сяк-так зосередитися, а передусім отямитися.

Інформації й справді було багато, при тому разючої. Відтак, перше: чи правдива вона? Гадаю, що так, але зумисне очорнена, скривлена й подана примінено до поглядів та думок Івана Михай-

ловича. І мені подумалося: так само, як цей дуб серед галявини можна по-різному сприймати вранці, вдень і ввечері, або ж, коли він той, на якому повісився батько, або не той, так само по-різному можна тлумачити ті ж таки реальні факти, адже вони завжди вдягаються в одягу сприймання їхнього тлумача – це річ безсумнівна. Отже, виходило те, про що я думав, – ніби мав попередження собі, коли їхав через ліс до Івана Михайловича, і кінь мій стривоженої зупинився. Це значить, що звір, якого відчула чутлива тварина, був мисельний, але це справді хижий і небезпечний звір, який завжди оживає, коли дивитися на світ через задимлене скло. Іван Михайлович через таке скло й дивився. Отже ми, троє братів, таки писали (в розумі своєму, чи на папері, чи в почуттях, не має значення) три цілком одмінні книги про один і той-таки предмет – рід наш. Петро Михайлович подавав ніби офіційну його версію, значною мірою убілюючи й опускаючи неприємні чи неприйнятні йому факти. Історія вийшла, треба сказати, суха, вигладжена й малоцікава. Іван Михайлович уклав у своєму умі, як він назвав, чорну книгу роду – у нього всі були юдами, отже, й виходила мішанина: засуджуючи тих, котрі повставали супроти тиранії над рідною землею, він однаково засуджував і тих, котрі тиранію захищали, тобто стали її вірними підданими, цілком не беручи до уваги того факту, що кожен із них чинив чесно і відповідно до своїх переконань. Існує, як уже казав, і ця думка висловлював і Петро Михайлович, Богом визначене природне право кожного народу жити своєю, також Богом наданою, волею, отож чи є зрадою боротьба за цю свободу? Кожна нормально мисляча людина скаже, що ні: і звір захищає своє лігво з дітьми, і пташка своє гніздо, а коли вони напасника поранять чи вб'ють, то – не злочин, а акція захисту – така річ, до речі, відбита і в праві. З другого боку, той, котрого родича чи близького собі, звір чи птах поранив чи забив у захисті, бачить від них небезпеку й для себе і прагне того звіра чи птаха знищити чи посадити у клітку, щоб вільно панувати в просторі, де ті раніше жили. Отже з природних меж такі речі не виходять. Відтак оцінка події вийде цілком суперечна у звіра та птаха чи в того, близького якого ті забили, захищаючись. Петро Михайлович у перипетії такої боротьби ніби не входив, але писав цю історію в умі – можна вважати, що він був на позиції того, хто своє гніздо захищає. В Івана ж Михайловича все змішалось: він засуджував однаково й мисливця, що вбиває звіра чи птаха та їхніх дітей і звільняє від них для себе простір, а водночас і самого звіра чи птаха, за те, що вони оборонялися. Яка ж має бути моя позиція? Очевидно, в такому постулаті: “Пізнати – це зрозуміти”, – саме це я й хочу покласти каменем під свою мислительну споруду, хоча, коли казати правду, мої симпатії на боці звіра чи птаха, котрі захищають свої лігва ти гнізда. Таким чином, і я, як Петро Михайлович, не вважаю зрадником ані гетьмана Івана Мазепу, ані його палкого й вірного прихильника, свого прадіда. Але чи й справді дід наш,

Петро Григорович, доніс на власного батька, коли той таємно прибув на рідну землю побачитися з родиною? Ця річ була для мене цілковито нова, при тому нестерпно болюча, адже тут порушувалася одна із десяти господніх заповідей: шануй батька свого. На жаль, тут я не встиг розпитатися в брата, єдиного носія інформації, бо той став несамовитий і не до розпитів було. Але він сказав: виказав гетьману Апостолу батька. Отже не Таємній канцелярії, як робилось у подібних випадках, тобто не державній інституції, супроти якої прадід був вороже настановлений, а поділився зі своїм родичем, одруженим на рідній сестрі прадіда, відтак за межі родини інформації не виніс, її виніс той, котрий раз зрадив свого володаря, Івана Мазепу, завдяки чому й сам став гетьманом, отже зраджувати живу частку того володаря, прадіда нашого, було для нього в порядку речей: мав уже іншу до попередньої систему думок. Окрім того, прадід прибув у Гетьманщину не тільки заради побачення з родиною, був він не сам і мав до гетьмана таємну місію від Пилипа Орлика, а отже дід мав його привести до Апостола. Чи був дід при цьому Юдою? Очевидячки, ні, він бажав порадитися із родичем-принципалом, адже сам зробився його живою часткою – прибічником, – ось у чому складність! Можливо, й те, що Апостол зарештував прадіда, стало для діда несподіванкою, але й він, і гетьман вже були людьми половинчастими: частина думок і серця – на боці тих, котрі боролися за свободу своєї землі, а частина вже – рабська, на боці поневолювачів; інакше жити і встояти в тому світі, щоб здобути собі місце під сонцем, не могли. Але великий, з десяти найбільших, гріх дідом було учинено, більше того, саме в той час він і дістав від Апостола слободу, яка потім стала Лісовичами, чи не було то сатисфакцією за батька? Як би там не виходило, дід зрадив не так батька, як самого себе, тобто дав перевагу в своїй душі рабу, а не войовнику за свободу, лицарю та воїну – ось що зумовило душевне сум'яття, яке не покинуло його до смерті, бо в його душі точилася постійна війна тих суперечних начал. Отже, коли він і був Юдою, то тільки тією мірою, що вірно служив справжньому Юді, відтак, не сказати родичу чи зверхнику про батька не дозволяла йому честь слуги чи підлеглого, – це в тому випадку, коли він прадіда й справді виказав. Але могла бути й інша ситуація: батька дід вивів на Апостола, бо той мав місію посланця. Отож дід може називатися Юдою тільки через те, що вибачив Апостолові зраду, тобто знищення посланця, що засуджується мораллю цього світу, більше того, взяв у нього сатисфакцію – місце під сонцем, а не прийшов до нього із мечем помсти, як достойний син. Дядьків моїх юдами назвати не можна тим більше, адже вони були з тих, котрі боронили власне природне право. Новиною для мене було те, що їхні думки цілком поділяв і найстарший брат, єпископ Йоасаф. А що це свідчить? А те, що з чотирьох синів нашого діда тільки один виховав у собі раба, три були волелюбні й одномисельні – чи не є це образом дідової душі?

І тут раптом у пам'яті вплив мій візит до Василя Капніста. Як той сказав? “Дивні виходять речі, можна подумати, що ви не небіж Григорія Петровича, а його син. По-моєму, ваш батько думок Григорія Петровича не поділяв”.

Відчув, що лице мені набрякає: яким ідіотом виглядав тоді перед Капністом? Адже він усе знав. Знав про батькового вчинка (як сказав Іван Михайлович, навіть захистив братів перед царем), знав, що я син його і міг бути підсланий до нього, щоб вивідати сокровенну його таїну хоч би про поїздку в Німеччину. Ні, це жахливо! Але яка великодушна він людина! Міг би погнати мене, а лагідно прийняв, навіть схвалив мого наміра писати історію Малоросії, вказавши людей, які тим займалися. Нікого цим не підставляв, адже йшлося про наукові, а не політичні інтереси. Але щось тут не зв'язувалося. Те, що Василь Капніст із дядьками та іншими однодумцям входили в конспірацію, що вела через масонську ложу до царевича Павла Петровича, річ безсумнівна. Але чи з відома царевича та його однодумців була здійснена поїздка до Німеччини? Адже Капніст виразно сказав, що мета була, правда, не підтвердив, що мета політична – я, до речі, про ту мету так нічого й не довідався, а цей мій інтерес міг видатися Капністу дуже підозрілий. І ще одне, свого часу цього не записав: у їдальній кімнаті Василя Васильовича висів великий портрет Павла Петровича, отже, його він шанував, адже про цього царя в наш час не говорять прихильно, навіть переказують оповіді, ніби він був майже ідіот. Але те, що вчинив з моїм батьком, того аж ніяк не доводить, навпаки, дозволяє побачити у вбитому цареві людину тонкого розуму: він заткнув батькові рота не покарою, а милостивим пожалуванням, відтак заслання останнього було цілком почесне: батькову честь не умалено, його за вірність ударовано, але за братопродавство осуджено, тобто себе батько мав покарати сам, що, зрештою, і сталося. Що ж до дядьків, можна припустити (фактів до цього не маю і напевно ніколи не матиму), що вони входили в подвійну конспірацію: велику, загальнодержавну, і меншу, що стосувалася прав та свобод Малоросії. Чому так думаю? А тому, що патріотами Малоросії вони безсумнівно були; окрім того, й вони, і Василь Капніст після батькового виказу ніколи більше політичною діяльністю не займалися, а ніби залягли, обмежившись заняттям господарськими чи мистецькими (музика Григорія Петровича й поезія Василя Капніста), навіть виїжджали з маєтків вельми зрідка – чи не стало це результатом розмови Павла Петровича, государя, із Василем Васильовичем після батькової візитації? Можливо також, що Павло Петрович про малоросійські забаги цього гуртка знав, навіть давав якісь обітниці, адже деякі свободи Малоросії повернув, про що я вже казав, – але чи не стало те, що Малоросії гетьманства не повернуто, результатом батькової акції, адже той напевне мав сказати царю, що конспірації гуртка Василя Капніста та його друзів були таки малоросійські?

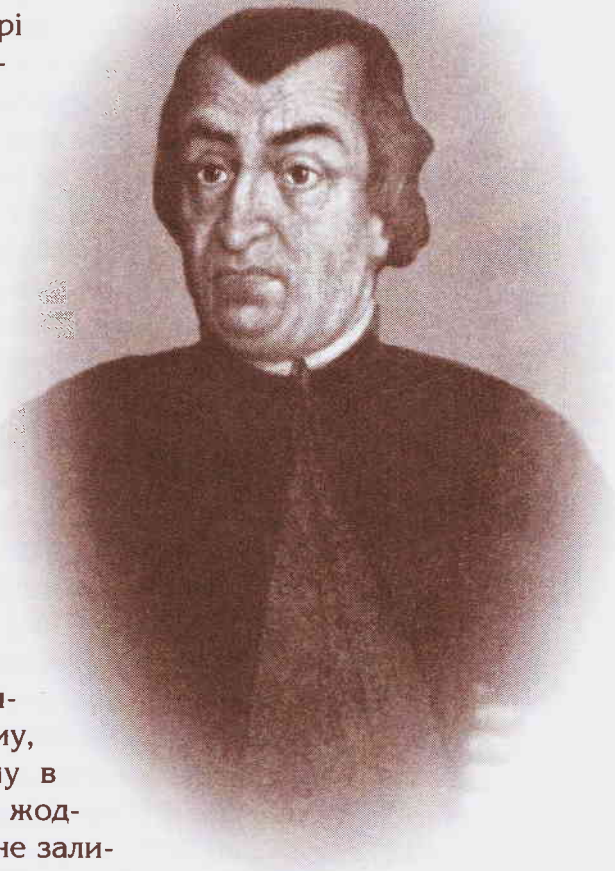
Складні це речі, я більше намагаю їм інтуїтивно, аніж віщу напевне, бо мушу блукати у тьмі незнання. Водночас, знаю інше: все в цьому світі незвичайно химерне й незмисленно пов'язане, отже й кожен факт, про який довідуємося, може бачитися із різних ракурсів та підсвічувань, а правдешня сутність його, як правило, для людини зчаста захована, отже перебуває хіба в божому віданні.

А тепер про батькове братопродавство. Андрій та Григорій Михайловичі, як сказав, не були юдами, навіть переступниками присяги, даної російському престолу, бо учинилися прихильниками спадкоємця того престолу, а це не зрада, а змова. Батько ж наш, людина виняткової честі та ретельний виконувач доручених собі завдань, не міг не відчувати душевної незлагоди від того, що знає про законопереступні діяння братів і тримає це в таємниці, тобто хоча й відмовився від участі в їхніх справах, пасивно був таки на їхньому боці, що суперечило системі його настанов – ось чому так запізно їх виказав і тільки в конфіденційній розмові із царем – як на сповіді, хотів звільнити душу і не задля винагороди те чинив, а з обов'язку даної ним присяги, а обов'язок він ставив над усе. Але Юдою він став. Чому? Ним зробив його цар, бо тридцять срібляників йому видав, хоч батько того не просив, більше того, прив'язав його до них. Саме тому Михайло Петрович згодом за безцінь продав того нещасного для нього маєтка і втік назад додому. Очевидно, розум у царя був, певною мірою, диявольський, адже це він, государ, зруйнував батькову душу, тим більше, що брати його не розділили участі Христа, тобто покарані не були. Чи ж був він без вини винуватий? Ні, винуватий був, закон родинної єдності у людській моралі завжди ставиться вище потреб та законів державних, а поняття братньої спілки та солідарності стоїть непорушним її, моралі, постулатом. Батько чудово це розумів – ось що повело його в петлю, інакше цієї проблеми вирішити не міг. Бувши важко хворий сухотами, і без того невдовзі помер би, але тоді не здійснився б акт каяття. Отже, його самогубство й стало таким каяттям, як стало воно і в справжнього Юди. Чи прийнято це каяття чи ні (у справжнього Юди – ні), знає хіба сам Бог.

Ці думки привели мене до сякої-такої рівноваги душі. Додому повертатися не хотів, бо Варвара відразу ж помітить: щось між мною та братом сталося особливе, а саме її, із жалощів, я волів би відсунути від цих переживань – не для жіночих умів та зваг це речі, вони цілком належать чоловічому світу.

Лежав у траві, дивлячись у небо, і мені прийшла думка: піти, повернувшись, вночі на горище, де стояла астрономічна труба, аби на собі перевірити, що міг бачити через неї батько і чому це заняття так його вабило. Зараз же наді мною розіслався яскравий чистий блават, і в ньому натхненно дзвонила сіра грудочка – жайворонок. Спробував уявити, як приходив востаннє сюди мій батько,

намагаючись з'ясувати, що саме міг тоді, перед смертю, відчувати. Але це мені не давалося, хоч знав, про що міг думати; сам же я надто вичерпаний і пережиттям, і власними гадками, які випили мою енергію, а власне мене самого. І, заколисаний мірним шелестом дубового листа, тим шелестом, який завжди присипляв сестру мою Варвару, ще дівчинку, а також невгамовним дзвоном небесного співуна, я заснув, поринувши в сірі хвили, що покрили простір. І побачив батька, який лізе на стрімку голу стіну, з-під рук та ніг йому осипається каміння, однак уперто долає скелю, п'ядь за п'яддю підіймаючись і не помічаючи, що вгорі, майже на вершку, в улоговині між каменю лежить, скрутившись, величезна змія, яка вже почула батькове наближення і сторожко звела бридку голову, вистрілюючи з розтуленого рота роздвоєним язичком. А батько ліз і ліз, обличчя мав мокре від поту, який стікав по лобі й щоках струмками – звисали краплі і з підборіддя. Дивно було й те, що бачив його обличчя, але рис вирізнити не міг, і це тому, подумалося, що по-справжньому в моїй пам'яті вони не збереглися, а жодного портрета після себе, як дід, не залишив. Тобто це була людина без обличчя, бо ніби затуманилося, ніби ті струмки поту, відразу ж, випаровуючись, покривали його туманним флером, з якого проступали не очі, а нагад про очі, не ніс, губи, підборіддя, а нагад про них, отже, це було обличчя взагалі, а не неповторно його власне. І ось побачив, що батькова рука тягнеться до малого куща, що витинався зі скелі, намагаючись схопитися за кореня, випнутого з каменю, – саме біля того куща й лежала гадюка. І вона ще вище зняла голову й зашипіла – тоді батько її побачив. І в нього жахно розплющилися очі, рот розтулився, і звідти вирвався дикий крик, а рука відпустила корча, батько схитнувся всім тілом і з довгим протяжним стогоном почав падати, розкинувши руки й ноги, донизу. Впав, але не вбився, лише закривавився, ушкодивши руки й ноги. І я прискочив до нього, намагаючись допомогти звестися чи підняти його. Але мав непомірну вагу, ніби був із заліза, і не міг ним двигнути, відтак із жалю та відчаю заплакав.

Батько ж наш,
людина виняткової
чесності та ретельний
виконувач доручених
собі завдань, не міг
не відчувати гуч-
шевної незлагоди віг
того, що знає про
законопереступні
гiяння братів...

– Покинь мене, – сказав батько, зводячи цілком покрите кров'ю, а отже червоне лице. – Покинь!

– Не хочу тебе покидати! – вигукнув розпачливо я, намагаючись витягти його.

– Покинь, сину, – прошепотів батько. – Не бажаю бути тобі тягарем, бо не для тебе він.

Тягар і справді був не для мене – підняти батька не міг.

– Що ж маю робити? – із відчаєм спитав.

– Нічого, синку, нічого, – прохрипів батько. – Хіба... помолися за мене.

Тоді я побачив, що до місця падіння впритул дотикається лісова галява, посеред якої росте великий, крислатий дуб. Трава густо покрита росою, спалахувала, ніби насипано в неї коштовних каменів, і я пішов, раннячи ноги об ті камені – на тілі ж у мене був подертий чернечий хітон. І дійшов до дуба, до місця, де притоптано траву, і впав на землю коліньми, відчувши, як вони вгрузли. І звів руки в німому проханні, спрагло дивлячись у небесний розлив, на якому ще не позникали до решти зорі. І уздрів там величезне, на ціле небо, обличчя, яке й обличчям не назвеш, бо вигнуте було не назовні, а в середину. І уздрів темні, як бездонні колодязі, очі, які й очами не назвеш, бо не були чітко окраєні. І побачив скручені звинини велетенського мозку, що займав половину неба, і мозок той пульсував, бурунів, півився, клетотів і вряди-годи викидав із себе гарячі й високі, нестерпно яскраві снопи. І ті снопи виростали в стовпи, росли й росли у глибину безмежжя, бо безмежжя собою й позначають. І зорі на тому обличчі стали як родинні плями на цері; кожна пляма – рід людський. А рота й носа на тому обличчі не було. І виступив із того велетенського мозку зі стовпами-снопами янгол, котрий сказав голосно:

– Чому дивуєшся? Скажу тобі таємницю звірини, яка має сім голів і десять рогів.

І я побачив ту звірину, яка була й нема, але яка ще має вийти із безодні – тоді піде вона на загибель. І я пізнав, що мешканці землі – їхні імена не записано до книги життя від закладин світу – дивуються під цю хвилю, адже бачать, як зрештою і я сам, що звірина була й нема, але добре знали, що вона з'явиться. І це, здається, й був образ розуму, котрий має мудрість, але чи хто пізнає її, мудрість оту, в цьому світі, а коли ніхто її не пізнає, то що можу я, малий хробак і комаха?..

Прокинувся у холодному поті. Хоча лежав під дубом, сонце змістилося і пекло в обличчя. І я раптом згадав похорони батька, хоча був тоді дитям: усі навколо похмуро-урочисті, якісь обличчя, постаті, квіти, що трупно пахнуть, тремкий і трохи гугнявий голос священника (отже його не ховали як самогубця), заплакане й потемніле обличчя матінки, котра плаче й плаче, не зупиняючись, а я дивуюся, скільки може міститись у ній тих сліз. І до мене підходять ті похмуро-урочисті люди й кожен кладе на голову руку,

кажучи: “Сирота! Сирота!”. І я відчув, що слово “сирота” гірке на смак, як сльози матінки, і як сльози мої власні, хоча я, здається, не плакав. Не плакав, а смак сліз відчував. І всі ми дивилися в одному скерунку – на труну, витесану з дуба, пишно прибрану, покриту квітами, а з-поміж квітів проглядало жовте, воскове лице якогось незнайомого чоловіка. Я знав, що то мій батько, але не вірив, адже батько насправді був зовсім не такий. І чомусь подумав, що коли б хтось підніс до тієї воскової голови вогонь, то вона засвітилася б, як свіча. А може, ота свіча, що вже горить, подумав я, і впливля з тієї голови? І було мені так дивно, адже того, що відбувалося, я цілком не розумів. Чи це гра якась, але чому вона страшна? І мені захотілося сховатися від усього цього. І я пішов між урочисто-похмурих лиць, а їхні постаті мені здавалися обвугленими стовбурами дерев – десь перед тим бачив ліс, що постраждав від пожежі. І мені здалося, коли пробирався поміж стовбурів-людей, що й тут пройшла пожежа, бо слово “пожежа” було для мене жахке. Ніхто мене не зупиняв, отож пробирався далі й далі, намагаючись не зачепити жодного обгорілого стовбура, а коли дістався ганку, притьма кинувся під нього і в розчинені двері, адже люди й труна стояли в дворі. І побіг порожніми кімнатами, де пахло воском і ще якимсь важким запахом. Я біг і дивувався, бо й тут всі двері були наростіж, і ніби чорний продув гуляв. Конче треба було від того всього сховатися, і я безпомічно роззирнувся: куди бігти й куди іти? Відтак уздрів відхилені дверцята шафи, кинувся туди, забився у пільму, ще й заплющив очі, тим самим витворивши ще більшу пільму, і тихо, як мишка, сидів там, дрібно цокотячи зубами. Там мене, зрештою, і знайшли. А коли вивели на ганка (хто то був, не пам’ятаю), здивовано побачив, що подвір’я зовсім порожнє. Якось дивно і страшно порожнє, тільки де-не-де, тут і там, валялися поламані і розтоптані квіти, які ще дихали, але твердо знав, що дихати вони скоро перестануть...

Повернувся додому під вечір, коли почали западати сутінки. За цей час устиг отямитися настільки, щоб могли почуттями керувати.

Варвара зустріла мене похмуро.

– То що виїздив? – спитала, ніби й байдуже.

– Як завжди, – майже весело сказав я. – Гадаю, більше мені їздити туди не варто.

– Тоді приїде до тебе, – спокійно сказала сестра. – Він скажений, але не злий.

Однак я такого поблажливого визначення після того, що сталося, не поділив би.

– Забула тобі сказати, – мертвим голосом мовила Варвара, – щоб не розпитував у нього про батька, він тоді несамовитіє.

– Але ж чому? – спитав я.

– Сам знаєш, – коротко буркнула й повернулася, щоб іти, але вчасно схаменулася. – Вечеряти будеш?

Я зчудувався: невже знає, про що говорили з братом? Коли ж знає, чому не здогадалася, що брат навряд чи мене гостив, отже, від ранку я й ріски в роті не мав, якщо не рахувати ягід, яких трохи зібрав у лісі.

– А як думаєш?

– Думаю, що голодний, – незворушно сказала сестра.

– Тоді нічого питати, – не зовсім чемно кинув я.

– Сама тобі подам, – сказала Варвара, очевидно, хотіла зі мною порозмовляти. – В кабінет чи в їдальню?

– В кабінет, – відказав я, плуганячись через залу, ноги були пудові, ледве ними двигав.

Принесла молока, сиру зі сметаною, шматка запеченої курки, масла та хліба. Я це вмовов зі спритом, тоді як сестра нерушно стриміла в кріслі біля столу, поринувши в напівтемряву. Я ж, поки їв, не вимовив і слова, мовчала й вона.

– А що, більше поїсти нема? – спитав, утираючи рушником рота й руки.

– Зараз принесу, – відгукнулася і неквапно подалася із кабінету.

За якийсь час принесла тарілку холодцю, ще шматка курки і вдруге наповненого молоком кухля. Я вмовов і це.

– Після лісу їсться, – сказав, мов вибачаючись.

– Чого так пізно? – спитав із темені прісний голос.

– Проїхався лісом, вибирав дерева, хочу дещо прибудувати

Але вона на мої брехні не далася.

– Брат розповів про батька? – спитала зморено, власне не спитала, а поклала інтонацію посередині між запитанням і потвердженням.

– З чого взяла? – буркнув я, догризаючи куряче стегно.

– Бо на тобі лица нема, Тодосю, – мовила жалібно, і я почув, як у півтемряві щось зачлюпало.

– Чого ти? – звів голову.

– Ми тебе від того берегли, – сказала, хлипаючи, сестра. – Ти в нас найменшенький, тож вирішили: хай цього не знає.

– Хто це – ми?

– Всі ми, брати й сестри. І Іван, і Петро, й Олександр.

– Отже, всі повинні знати, а я ні?

– Еге ж, – з плачем видихала Варвара. – Знаємо це мимоволі, а ти можеш чистий залишитися. То він розказав?

– Розказав, – буркнув я. – І добре зробив! Бо те, що є, те є, і ніде дітися!

– Еге ж! – схлипнула сестра. – Так мені чогось жаль батечка, такий він добрий був, такий... – і вона заридала.

– Гаразд, сестро, – мовив я. – Всі про це знаємо й досить того!

– А тобі його не жалко? – спитала сестра.

– Не знаю, – чесно признався я. – Майже не знав його. Але людському – жалко.

– А мені ще й досі пече, – сестра схлипувала, але вже втирала сльози.

– Ради нема! – трохи жорстко мовив. – До речі, а його астрономічна труба дуже запилена?

– Коли поїхав ти, печально мені стало, – мовив голос із темені. – То я й полізла на горище і все там пообтирала. Навіщо це тобі?

– Не знаю, – буркнув. – Хочеться ближче глянути в небо.

– Думаєш, він там? – майже пошепки спитала.

– Не знаю, – мовив. – І ніхто цього не знає.

– Що ж хочеш побачити?

– Себе, – сказав. – А може, себе в ньому.

– Еге ж, – знову схлипнула в кутку. – Так часто відчуваю його в собі...

Отже вона мене ніби й розуміла. Дивно, але ж і я бажав приховати від неї ту страшну правду. Приховати від тієї, котра, може, найбільше про неї відає.

– Втомився я, – сказав. – Ходи й ти спати, сестро!

– Коли ж дивитимешся в трубу?

– Серед ночі. Якщо прокинуся.

– А коли не прокинешся?

– Тоді в трубу ніколи не дивитимусь.

– Тато теж прокидався серед ночі, – повіла печально сестра. – Тихесенько так вставав і навшпинечки виходив. А я завжди те чула. І мені дуже не хотілося, щоб він дивився в ту трубу.

– Чому ж? – спитав.

– Не знаю! Боялася! А чому боялася, не відаю.

– Отже не хочеш, щоб і я дивився на небо?

– Так! – видихла сестра. – Краще б не дивився. Бо часом... часом і за тебе страшно стає...

Отже сестра не так знала, як відчувала: шлях, по якому ступаю, небезпечний. Але кожен воїн, котрий одяг бойові рiштунки, вже тим прирік себе на небезпеку і має бути готовий рiшуче і без озирок стати на прю! Звісно, коли він не боягуз...

Прокинувся серед ночі через те, що сни мої раптом ніби попереізілися ножем. Не відаю навіть, що снилося, миттю про те забув. Не було й млявості, як буває, коли невчасно прокинешся, відчув себе свіжим, наструненим і цілком відпочилим. Отож тихо звівся і, ступаючи навшпиньках, пішов без свічі в сіни, де стояла драбина на горище. Не знаю, чи прокинулася при цьому й Варвара – зараз було байдужки. Тихенько, аби не рипіти, піднявся нагору і, витягши руки, щоб не наткнутися на щось, рушив до комірчини, в якій стояла рура. Двері комірчини були відчинені, я зайшов до середини і всів у крісло, яке стояло якраз проти труби. Рура висовувалася у засклеєне віконце, крізь яке просівалося кволе світло – ніч була зоряна, але безмісячна. Притулився оком до окуляра, і небо різко до мене наблизилося, а зорі побільшали. І я раптом збагнув, якого інтереса мав батько, коли самотньо між

ночі вдивлявся в ту засипану небесними тілами безмеж. Адже перше, що відчув – це був жах. Жах, що тому безмежжю немає кінця, а це і є те, чого мозок не може сприйняти, адже звук жити у світі початків та закінчень. Тут же ані початків, ані закінчень, відтак сприйняв і зрозумів, що безмежжя – це і є ніщо, а водночас усе. Неначе впливав у те незбагненне ніщо, тямлячи, що ніколи його не пізнаю. Так само ніколи не пізнаю й усе. Отже, мозок наш – маленька свічечка у безчасній і безконечній темряві, яка горить аж вельми короткочасно, а коли догорить, зникає вона, а не темрява, бо темрява, як і світло, так само безмежна і значить ніщо і все. Ось для чого, подумав я, запалено оті зорі – всі вони дочасні свічки, але без них не було б ані неба, ані відчуття безмежності, ані дивного й непідвладного розумові потягу в те небо. Відтак не було б Бога, а без нього наші пристрасті не відбулися б. Отож не тільки Бог творить і запалює наші короткосвітні свічечки, але й їхнє світло творить і запалює до чину Його. Відтак ми з ним – одне ціле: він у нас, а ми у ньому – ось для якої вісті послав свого Сина. Той прийшов, а ми його розіп'яли. Але й він, і той, котрий його послав, чудово відають: не його ми розіп'яли, а себе. Не йому вчинили мордування, а собі; не його послали на смерть, а вмерли в собі. Саме тому він воскрес. Воскрес, але це не він воскрес, не може бо вмирати й воскресати безсмертний, а воскресали ми в ньому, а отже в житті. Відтак його життя на землі – це образ життя всіх живих та сущих у світі, а коли так, його, життя, треба перейти, як це й призначено кожному. Кожен із сущих запалює та гасить свою свічу сам, хоча призначено творити це Богові. І в цьому немає нічого абсурдного, адже ми частки його. Зрештою, й абсурд життя – ніщо інше, як частка його незбагненого, вічного розуму. Отож упокорися духом, комашко мала, мислячий очерете! Бери на плечі хреста і йди на свою Голготу. Побіч тебе розіпнуть злодіїв: один дістане волю, а інший з тобою помре. Один покається, а інший – ні, і це значить, що все почнеться спочатку, адже кожен початок витікає з кінця. І в цьому великому колі, що вічно обертається, ти, комашко мала і мислячий очерете, твори й живи, як хочеш. І ніхто ніколи тебе не покарає, бо покараєш і судитимеш ти себе сам, адже ти – частка його. Одне бережи і плекай: не втрачай тієї частки. Бога заради, не втрачай! Інакше світлі первні душі не виплетуть ще однієї лунки в безконечній сітці світу та всесвіту нашого!

Такі дивні думки навідали мене тієї ночі, і, я був цілком певний, що то не мої думки, а мого батька, адже для того, щоб їх дістати, він і наближався, за допомогою астрономічної рури, до неба, аби ті думки там прочитати.

Post scriptum. Варвара як у воду дивилася: Іван Михайлович невдовзі явився до нас, добрий і благодушний, як Бог, вибачився за свою несамовитість, попобивши себе в груди і добряче себе пошпетивши, – ще несподіваніше було, що відмовився від вигідної для себе оборудки з тієї причини, що я мав понести втрату при ній, а меншого брата, як старший, він кривдити не може, бо заміняє мені батька, відтак по-батьківському й ставиться. Через те запропонував зміни в оборудці, щоб наші інтереси задовольнилися порівну. Ця доброта Івана Михайловича була така несподівана, що Варвара пустила сльозу, а я не міг його вибачень не прийняти, тим більше, що хотів розпитатися про діда, тобто про те, чи можна його вважати батькопродавцем, адже в тому місці прочувалася неясність. Іван Михайлович сам заговорив про діда, ніби вгадуючи мої запитання, признавши, що з дідом він під лихий настрій таки перегнув: Юдою Петра Григоровича назвати важко, адже він тільки оповістив про прихід свого батька Данилу Апостола, при тому на вимогу самого прадіда, бо той не тільки бажав побачитися з родиною, а мав до Данила Апостола свої конфіденції чи ж якісь передання від Пилипа Орлика. За те Апостол прадіда й заарештував, бо вони з гетьманом гостро посварилися, предмет сварки йому, Івану Михайловичу, невідомий, отже дід у засланні свого батька до Сибіру і в смерті його винуватий не був, хоч, може, офіційно цей факт і використовувався як позитивний, але то чинилося із засад тактичних.

Це пояснення відповідало тим думкам, які я передумав біля батькового дуба, тож, сказати по-правді, мені значно відлягло від серця, адже із вовків, що їх погнав за мною любий мій брат, котрий заміщає мені батька, саме цей видався мені найстрашніший, і це тому, що батько був породженням іншої епохи, коли Гетьманщина згинула, отже щодо неї зобов'язань честі не мав; дід же мав, окрім того, дід зраджував не братів, що в природі часто трапляється через природну ворожнечу на конкуренційній основі, а батька, а це вже річ у моралі недозволена. Правда, останнє міркування Івана Михайловича, що батькопродавство все-таки використовувалося із тактичних міркувань частково чорної тіні із діда не знімає, отже, до кінця цього найстрашнішого вовка не вбиває, і прикрий осад на душі все-таки залишався. Річ у тім, що мені органічно бридке поняття зради, вважаю це найгіршим із гіршого, і тут з собою нічого вдіяти не можу.

Ми пригостили Івана Михайловича обідом, за яким він не вжив ані краплі хмільного, тоді як я вжив, щоб припекти отого сірого камінчика в грудях. За обідом Іван Михайлович знову торкнувся пекучої теми про діда і звістив, що Апостол, гетьман, заарештував прадіда з міркувань політичних: нібито Пилип Орлик виступав конкурентом Данила Апостола на гетьманську булаву, а в таких випадках всі правителі світу бувають нещадимі. Загалом, це місце темне, сказав брат, і хто зна, чи колись проясниться, – речі це вельми потайні, але коли я бажаю, лукаво сказав брат, то можу

в тому покопатися. Звісно, він чудово знав, що копати я можу, а викопати щось таки не зможу – і це було як фальшива мапа при пошуках скарбів.

Розійшлися ми цього разу з братом мирно, навіть обійнялися на прощання, але коли я стояв на ганку й проводжав його очима, мені на серце найшла стума, яку вже не міг погасити до кінця дня, а це значило, що своїх вовків, випущених проти мене, Іван Михайлович із собою таки не забрав.

ХЛІБ ЖИТТЯ.

МАТИНКА.

осі я вів наш родовід, як це водиться, за чоловічою лінією, бо жінки, про яких згадував мимохідь, стають, і це я також відзначав, чинником долі власних чоловіків, тобто інших родів, а ті жінки, що одружуються із чоловіками роду нашого, також натурально входять в історію своїх чоловіків, адже є їхньою нерозлийною часткою, хоча й поміж них не раз трапляються особи неординарні, як, приміром, обидві жінки дядьків, Андрія та Григорія Петровича, – їм я надав місця більше. Однак, із природного сентименту, своїй матінці бажав би виділити особливішу увагу, тим більше, що їй при такому чоловікові, яким був наш батечко, не раз доводилося утримувати родину й дім, навіть маєтка, самотійно, зокрема, це було і в той час, коли батька було заслано до Сибірської губернії, а ще більше після його передчасної смерті, коли вдовувала, а в неї на руках залишалася купа дітей, серед яких було двоє дорослих дочок, двоє дочок середніх літ і одна мала, як і я, тобто Парасковія Михайлівна. Іван Михайлович був натоді вже колезьким асесором, тобто цілком дорослим, його доганяв Олександр, а Петро із Семеном ще навчались у Кадетському корпусі. Я ж іще залишався вдома, хоч невдовзі мав вирушити туди ж. Смерть чоловіка важко вдарила по матінці, і вона довго не могла отямитися, багато й часто плачучи, часто – бо відвідувала могилу Михайла Петровича, а в літні місяці засипала її квітами. Але життя поступово брало верх, бо й клопотів у господарстві та і з дітьми було не в міру. Отож матінка активну жалобу змінила у статичну і переломним моментом у тому був описаний вище бал, на якому вона вперше, хоча із слізьми на очах, станцювала польку.

Для укріплення духу вирішено було поїхати до Києва на поклоніння мощам святих угодників печерських; для цього урочисто споряджено повоза, наповненого харчами і всілякими дарунками-пожертвами для лаврських отців живих, – і матінка рушила в дорогу, не взявши з собою мене, хоча дуже просився в ту поїздку, яка уявлялася чимось небувалим; можливо, матінка передчувала, що ця поїздка звільнення їй дасть, але всевишній промисел готував їй випробування не менші.

На час поїздки матінка доручила управління маєтком, який був записаний їй за заповітом Михайла Петровича у дожиттєве володіння, згаданому вже Константію Петровичу Борозні. Я того Константія пам'ятаю, бо він носив особливі вусики, які були ніби приклеєні, і мені невідь-чому вельми кортіло їх смикнути, щоб переконатися, чи справді то так. А ще він мав важкі повіки, через що дивився на нас, дітей, ніби презирливо, ми його не любили. А ще постійно носив при собі нагая, яким методично похльостував по халяві, ніби весь час себе підганяв, отже, відчував себе, як я тоді гадав, водночас і конем, і верхівцем. Цей управитель у час відсутності матінки прийняв утеклих із Смоленської губернії селян і поселив їх біля Лісовичів в урочищі Кулешівці. Нічого небувало не вчинив, так робили мало-російські власники земель віддавна: мені доводилося читати в паперах Петра Михайловича дуже давні пункти договорів російських царів із гетьманом Іваном Самойловичем, отже ще з XVII століття, і там була стаття про заборону приймати таких утікачів, однак ніхто того артикулу, гадаю, не виконував, коли цей звичай дійшов до наших часів. Але у цьому випадку сталася трагедія. Втікачі належали поміщикові Жиркевичу, який, добре підпивши, разом із братом і двома прислужниками рушили розшукувати своїх селян – хтось їм доніс, що ті зупинились у Кулешівці. Отож замість того, щоб заїхати до панського дому й полагодити справу, вирішили таємно вночі наїхати на Кулешівку, а для підкріплення мужності везли із собою бочівку трунку, частенько зупиняючись і тим трунком підкріплюючись. Через це цілком не врахували, що селян більше, аніж їх. Очевидно, уявили себе шляхтичами-войовниками, які ще за Польщі мали звичай заїжджати збройно один на одного, отож оголили поржавілі шаблі, гукнули і з волянням увірвались у Кулешівку, яка спала мирним сном. Але, очевидно, вони добре в'їлися тим селянам, бо останні виламали кийки, схопили вила та рогачки і стали супроти героїчних напасників із задрітими лобами з усією несамо-

*Своїй мамінці
бажав би вигі-
лити особливішч
уважц.*

витістю людей, яким нічого втрачати. Відтак героїчні загарті лоби затріщали від кийкових ударів, а брат Жиркевича був проколотий вилами, після чого старший Жиркевич, власник цих селян, із слугами ганебно втік із поля бою, залишивши пораненого брата у ворожих руках. Там він і помер. Селяни, побачивши, що вони вчинили, перелякалися, зібрали пожитки й подалися у ліси, де за ними й слід загубився б, коли ж були недомисельні, далеко не побігли, їх прийняв інший поміщик, і вони гадали, що цього досить, – там їх згодом і похапали. Загалом, у селян, що жили поза Малоросією, була тверда й небезпідставна віра, що саме тут знайдуть вільніше життя.

Матінка повернулася з Києва із миром у серці і благодушним лицем, навезла нам подарунків: окрім їстівного, хрестиків, іконок, святих свічечок і всякого такого, чим промишляли київські ченці. Мені дістався молитовничок та хрестик, які й досі зберігаються. Але вже тоді в мені зародився підсвідомий сумнів, що за допомогою таких реліквій та іграшок можна досягти до Господа, адже по тому почалася смуга важких неприємностей і для матінки. І хоча прогнала від себе Констанція Борозну, але тривог не зменшилося. Почалося слідство, до нас їздили якісь дивні, на мої дитячі очі, дядьки, мати їх гостила, але з наївності й добродушності не відала, що їм треба відповідним чином підмащувати ще й грішми, отож доброго вислідку від слідства не дочекалася; діло дійшло до суду – ця справа тяглася три роки, й матінка мала відповідати за нелад у маєтку, а для неї всі судові справи були ділом темним, жахким і незрозумілим, отож не відала що, кому, в який час і в якій формі давати, як то кажуть, у лапу. Бідна жінка почала приходити у відчай і послала розпачливого листа Івану Михайловичу – цей лист і досі зберігається у брата, і він мені його показував, тут деякі літери були розмиті від материних сліз. Іван Михайлович служив тоді в Петербурзі секретарем загального зібрання у Правительствующому сенаті, він приїхав, енергійно повів справу, добре відаючи, де натиснути, де підмастити, а де домовитися, але і йому для цього треба було, оскільки справа за давня, чимало часу, отож Іван Михайлович так добре почату службу перервав, на що не раз нарікав переді мною, бо міг би досягти того, чого досяг Олександр Михайлович, але, гадаю, тут він лукавив, адже був старшим братом, а за традицією роду старший брат, на його ж думку, не мав бути блудним сином (єпископ Йоасаф не брався тут до уваги, як людина, що від світу відсторонилася, як це призначено ченцям); отож Іван Михайлович після ще однієї спроби почати службу надійно осів у рідній землі, як носій, знову-таки на його думку, сталості та статечності і як непохитний оборонець родових інтересів. Завдяки його діяльності та дбанню справу було, хоча й нешвидко, закінчено: покійну матінку виправдано від напасти, а шестеро селян, які взяли участь у бійці і які власне й були винуваті у вбивстві брата Жиркевича, покарано кнутом і заслано до Сибіру,

саму ж Кулешівку зрито до основи – там більше ніхто не поселявся. На це Іван Михайлович мусив витратити два роки, і це стало одним із основних його аргументів, чому маємо йому вічно завдячувати, інакше маєток пішов би на розшарпання. До речі, старший Жиркевич приїжджав до матінки, заявив, що втратив і селян, і брата, а те, що селян покарають, йому без користі, що було правда; отож вимагав у матінки значного відкупу. І хоча яка лагідна матінка, але й вона не витерпіла такого нахабства, озброїлася коцюбою і, коли б хоробрий войовник не поклав ніг на плечі, то, певне, матінку могли б судити цілком підставно: вона рідко коли роз'яструвалася, але коли їй надто допікали, то ставала нестримна – по-моєму, саме цю рису її характеру успадкував і її любий синок, Іван Михайлович, хоч у родині вважалось, що подібні характери пішли від покійної бабці, дружини Петра Григоровича, з якою матінка, ясна річ, ніякого споріднення не мала – я гадаю, що це риса не окремих жінок, а жінок цілого малоросійського племені, які ведуть свій початок, як вістить Геродот, від амазонок. Отож не тільки Іван Михайлович захистив родового маєтка від розшарпання, але й матінка, не за допомогою судових маніпуляцій, а таки звичайної пічної кочерги.

До речі, Іван Михайлович сповістив мені, в своїй манері підхихікуючи, що матінка, незважаючи на погідне й щасливе життя із Михайлом Петровичем, одного разу вжила до нього своєї звичної зброї, тобто кочерги – це сталося тоді, коли батечко сповістив їй про своє заслання до Симбірської губернії і за віщо він тієї честі удостоївся.

– Дивна річ, – сказав Іван Михайлович, примружуючись, – батько тоді не боронився, а покірливо прийняв на плечі кілька міцних ударів, очевидно, вважав, що кару дістав заслужено.

Отже історія із Жиркевичами та їхніми селянами була не без драматичних сцен; здається, матінка застосовувала свого метода самооборони і до одного особливо нахабного судового крючка – оце після того вона й викликала із Петербурга сина, і той змушений був крючка задобрювати – про те Іван Михайлович тільки глухо згадав; річ звісна, такий спосіб ведення судових справ був не на користь матінки.

Іван же Михайлович, вдруге намагаючись здобути службову кар'єру, після закінчення справи дістав місце при обер-прокурорі, графі Орлову – саме тоді він і повіз мене до столиці, і там я вступив, як оповідав, до Кадетського корпусу; старший же брат пробув там тільки кілька років, і матінка відкликала його назад – маєткові справи були їй непосильні, чоловічої руки бракувало, а нового управителя після Константія Борозни брати побоювалася. До речі, той Борозна, як сповістив мені лихий на язик Іван Михайлович, колись “ушивався” – це слово братове, – за матінкою, ще як була вона дівчиною, але її батьки вибрали зятем Михайла Петровича, однак прихильність до Константія вона мала, через що й узяла управителем, –

це свідчило, що Константій був бідний – у цьому, здається, й причина, чому його зальоти були батьками матінки відкинуті. Але те, що вона Константія з маєтку рішуче прогнала, свідчить: сентименту до нього вже не мала, хоча він, може, його й не позбувся – історія ця не зовсім просвітлена в родовій пам'яті, однак, маючи таку кількість дітей, куди було матінці до сентиментів, скоріше, взяла Константія в управителі із властивого їй милосердя. Я того чоловіка не любив, але, в угоду правді, треба сказати, що він у тій історії не винуватий: чинив, як чинити заведено. Як видно, з Борознами (інакше їх називали ще Бороздами) у нашого роду стосунки були більше несприятливі, хіба одна моя сестра знайшла там мир.

Відтак Іван Михайлович покинув Петербург і жив у Лісовичах біля матері, допомагаючи їй управляти маєтком. Я ж відтоді бачився з матінкою вельми рідко, тільки в час відпускних наїздів. Коли ж закінчував Кадетського корпусу, матінчине здоров'я значно ослабшало, при тому настільки, що сподівалася смерті, – в неї відкрилася водяна хвороба. Навіть закликала через листи, писані Іваном Михайловичем, Олександра, Петра й мене, але жоден не зміг приїхати через службові обставини. Приїхали натомість її три сестри Миклашевські, які й стали свідками розділу золотих та срібних речей, дещо діставши й собі. Свої золоті, деякі з діамантами, прикраси матінка роздала дочкам, котрі також поприїжджали; Івану Михайловичу вділила золоту табакерку, але він тютюну в ній не тримав, а для похвату мав дерев'яну, яку сам вирізьбив, – часом виготовляв саморучно гарні дерев'яні дрібнички, а під сприятливу годину, які у нього бували, подарував таку дерев'яну табакерку й мені, і я нею користуюся в ті дні, коли й сам наладнаний до брата добродушно. Олександрю та Петру виділила по стародавній, ще з дідового дому, срібній кварти, одна з них поїхала до Петербургу, а друга зберігається у пам'ять про брата Петра в нашому домі. Мені матінка виділила срібну тацю і золотого батькового годинника. Цього годинника, вже тепер, циганить у мене Іван Михайлович, заявляючи, що він старший син, а матінка вчинила несправедливо, бо та батькова річ мала б належати йому. Я на такі вмовляння не давався, але в один із його днів народження, на який ми поїхали з Варварою, годинника йому подарував, від чого брат був не тільки зворушений, але й уражений, бо, як признався мені, вже перестав сподіватися, що ця річ таки дістанеться йому. Річ у тім, що він зберіг одну цілком хлоп'ячу рису: коли щось побачив і вподобав, конечно намагався те роздобути і привласнити, а коли таке йому не вдавалося, спокійнісінько відходив, як та Лисиця із відомої Езопівської байки, сказавши собі: "Виноград зелений!" Отже щодо годинника змовив ту магічну формулу і змирився – а тут такий сюрприз! Коли ж казати відверто, заради такого сюрпризу я йому годинника й подарував, отже, і в мені щось хлопчаче залишилося...

Матінка того разу ще не померла, а тільки переполошила родину, невдовзі з ложа встала, як звичайно, припнула до плахти в'язку ключів, одягла на голову свого дивовижного чепця і рішуче взялася за свої обов'язки.

Я й тепер бачу в уяві її роздольну постать із цілковито круглим лицем, яка, незважаючи на вагу свою, пересувалася напрочуд легко, через що слуги завжди могли сподіватися її раптової появи. Слуг ніколи не біла, хіба часом дасть потиличника зовсім так само, як дітям, ніби не відрізняючи слуг від дітей, але її незмінно боялися, при тому більше, ніж би їх, слуг, батожили за переступи. До речі, сестра моя Варвара за переступи наказує карати слуг батогами, але більшого послуху, як це було за матінки, слуги їй не віддають, навпаки, часом зумисне чинять капості. Ніхто ніколи не кликав матінку за іменем і по-батькові, навіть слуги й селяни не називали її панею, а всі заодно, разом з батьком нашим і нами, дітьми, навіть отой жевжик із приклеєними (завжди був переконаний, що таки приклеєні) вусами Константій, називали її поштиво матінкою, бо вона й справді подобала на бджолину матку, відповідно, татко наш мав місію трутня, бо його весь час десь носило, а всім рядила матінка, і всі знали й були переконані, що вона основа й серцевина дому. Але матінка мала й одну слабку рису: для того, щоб давати всьому лад, залишатися активною, дійовою, бадьорою, всевладною, скрізь устигати, сказати, де треба, слово, видати накази чи вказівку, вона мусила мати й підпору і обов'язково в істоті чоловічої статі, тобто в трутні – байдуже, чи був це її власний чоловік, чи Константій, управитель, чи син, отже потребувала чоловіка не фізично, а його конечної присутності при ній, інакше ставала немічна й безпорадна, як у вищеописаній судовій історії: Константія прогнала, батько помер, старшого сина під рукою не було. Цим самим ще більше подобала на бджолину матку – в її рою обов'язково мали бути трутні, а цю місію у вулику виконують комахи таки чоловічої статі, які входять у коло її прихильності. Отож, коли виїжджала оглядати свої володіння, то це був не просто виїзд, а обряд. Гадаю, що його варто описати докладніше, бо для творення образу матінки без цього не обійтися.

Якось сталося, що повіз, звичайний, як в усіх шляхтичів цього краю, в який вгрузилася матінка й сиділа з усією монументальною величчю, тільки виїхав за ворота, фатально розвалився, і матінка неfortunно перекинулася, впавши, на щастя, у здоровенну калабаню, де, правда, вельми замастилася й мусила попобрьохатися, але зате не розбилася. Отож після того наказала власному стельмаху виготовити для неї особливу бричку, широку й міцну, на що місцевий стельмах виклав усе вміння та старання, витворивши дивовижну, як на наші тодішні дитячі очі, почвару, котра вельми матінці сподобалася, тим більше, що стельмах урочисто на іконі поклявся, що цей повіз уже під матінкою не розвалиться, за що дістав щедрю винагороду. Матінка не любила німецьких суконь, а вбира-

лась у старосвітський стрій давніших малоросійських пань, а ознакою її шляхетської достоїнності був, як головний убір вояка, отой дивоглядний чепець, подібний до того, що його носили всі пані, але ширший і з більшою кількістю оборок. Отож саме в такому костюмі рішуче підходила до повоза й зупинялася, бо сама влізти в нього не могла. З одного боку її брав під руку візниця, а з другого наявний чоловік: чи батько, чи Константій, чи Іван Михайлович – хто в певну пору бував наближений до неї. І вони, не здужавши її підняти, вштовхували чи точніше втискували її в повоза при її активному старанні їм допомогти. Це не так легко давалося, отож ми, діти, дивилися на те дійство не без захоплення, розширивши очі і по-дурному порозтулявши роти. Зрештою, матінка всідалася на всю шир повозу, візниця – на своє місце, наближений до неї чоловік вмошчувався біля нього – і карета рушала з дивовижним деренчанням. Пристрій, що видавав таке деренчання, був винайдений, за вказівкою матінки, отим несамовитим творцем надміцного повозу-почвари – нашим стельмахом, а вчинила це матінка для того, щоб усі навдокіл чули: їде пані! Це було суперечно до її домашнього поводження: там рухалася безшумно, а поза межами дому воліла давати про себе знаття задалегідь, отож те деренчання чутно було, може, й за верству. Матінка сиділа, міцно тримаючись за борти обома руками, обличчя її урочисто завмирало; лице візниці при цьому бувало зумисне байдужне, а отой жевжик Константій дивився на світ з усією своєю осячюю величчю, приспустивши важкі повіки й тримаючи на вустах подобу усміху: під пензлем маляра, який полюбляє гротескові форми, ця картина набрала б вражаючої сили.

Матінка вирушала на оглядини володінь двічі на тиждень, інколи – раз, але ніколи не менше, хіба хворіла. Отож відвідувала пилярню в лісі, тобто тертак, як це в нас звалося, цегельню, де виготовлювалася цегла для внутрішніх потреб і на продаж, млин, заїжджала й до буд, де гнали дьоготь та поташ і варили смолу, до отар з обороми – на літо випасались у лісі, до косарів і так далі – скрізь до всього придивляючись пильним оком і даючи вказівки, ніколи не зайві чи дурні, а коли матінка щось сказала, те мало виконуватися безвідмовно, хоча ніколи не піднімала крику й не карала переступників, а тільки дивилася на такого і, похитавши головою, казала:

– Чого це ти мене, Степане (чи Миколо, Гнате, чи якось інакше) підвів? Оце вже такого від тебе не чекала!

І той Микола, Степан чи Гнат чомусь відчував себе останнім падлюкою, що не вчинив так, як вона, матінка, бажала.

Тут була якась магія. Й досі не можу збагнути, адже подібне відчував і я сам, прошпетившись і потрапляючи при тому під її пильний позір: мені, їй-право, хотілося тоді провалитися крізь землю, відтак хоч нас, численних дітей, ніколи не бито, незмінно пробували під недремним оком і пильно стереглися її вразити. Гадаю, що випромінювала особливу енергію (якої набиралися й ми) знову-таки як матка у вулику, дійсною подобою якої й була.

Мала й інші слабкості, крім зазначеної – потреби в чоловіках, а одна була особлива – любов до ікон. Намагаючись тепер збагнути, як розуміла матінка Бога, я цілком певний, що чинила це зовсім на інших підставах і в іншій системі, як наш батько. Моє ставлення до Бога подібне до батькового, і я вже про це достатньо написав, тобто для нас Бог – непізнана, незбагненна, безособова, безіпостасна, безмежна, але жива й творча всесила, що є нічим, а водночас усім. Для матінки ж Бог був збагненим, пізнаним, уосібленим, іпостасним, конкретним, утіленим у святі предмети й речі: хрести, молитовники, ікони, святі чаші, церковне начиння, зрештою у священика чи навіть не у священика, а у його шати, бо саме шати робили для неї із звичайної людини божественну. Для матінки чернець тільки тоді був святою людиною, коли носив мантию та клобука, а не святий ділами своїми й душею. Водночас, буди дитиною лісу, вона вірила в нечистого, лісовика, мавок, водяника, відьом, чарівників, перелесників, чарівне зілля, приворогти, персоніфіковані хвороби, страх, ману, блуд і тому подібне, кожного духа бачачи у відповідній, цілком конкретній іпостасі. Молитва, чи заклинання, чи заговор для неї бували дійсні не тоді, коли висилалася енергія людського духу до вишнього, а тоді, коли це чинилося ритуально: певними словами, у певний час і з певними рухами. Ось чому, коли вчила нас молитися, вимагала не щирої настроєності душі, а дослівної передачі слів молитви без найменшої похибки. Саме тому дім наш був завішаний іконами, які привозили з Києва і пензля місцевого-іконописця, хрестами й місцевими картинами на теми Святого Письма. Матінка ревно відвідувала церкву, тримала у великій милості священика і причет, виконувала всі приписи: свята, молитви, пости, відзначення пам'яті святих, причастя, сповідь і таке інше. Ми, діти, мали чинити так само. Поза цей світ – дім, господарство, діти, церква, обряди – її інтереси не сягали. Наприклад, батьковий інтерес до книжок сприймався, як незбагненна данність; вона розуміла, що чоловіки мають навчатися, щоб посісти у суспільстві певне місце, для цього їй потрібні книги. До батькових занять фізичними дослідженнями чи розглядання неба в астрономічну руру ставилася, як до дитячих забаганок, тобто миролюбно, але й поблажливо. Одначе, коли батькові внаслідок дослідів над спиртами вдалося створити добрі сорти горілок, прийняла це із признанням, хоча і не без здивування.

Маючи таку пристрасть до ікон, в які вірила, що вони є не образами божества, а самим божеством, матінка в дивний спосіб подружилася із місцевим іконописцем, який і прізвище мав Іконник, бо це заняття в нього було родове. Заманила його у свої володіння, збудувала хату в липовому гайку – був то самотній старий, у якого жінка померла, а дочки повиходили заміж, купувала йому фарби й пензлі, власне давала на те окремі гроші, а в час своїх знаменитих оглядин володінь завершувала поїздку відвідуванням

Матінка в дивний спосіб подружилася із місцевим іконописцем, який і прізвище мав Іконник.

Кирила Іконника. Той здаля чув деренчання її повозу, виходив у двір, сивий і простоволосий, у полотняній одежі, замазаній фарбами, і надчікував пані. І хоча, відвідуючи інші місця, матінка ніколи із карети не злазила, тут це чинилося завжди – те знаю, бо кілька разів брала мене в поїздку з собою, я тоді тулився біля неї, як горобеня під крилом горобихи. Візниця і Константій сходили із козлів, підставляли матінці плечі, матінка впиралася на них як об стовпи і, крекчучи та постогнуючи, вельми повільно сходила долі, а повільно, бо, падаючи з розваленої нею брички, здобула сталого і містичного страху, що може знову впасти і цього разу щось собі зламає. До речі, вельми послужливі Константій та візниця (останнього вона не змінювала аж до смерті), коли впала в калабаню, чомусь не кинулися її звідти витягувати, а скромно стояли на узбіччі й дивилися, як матінка борсається у багні; я гадаю, що це сталося тому, що було порушено звичного ритуала, а інструкції, як себе вести в подібних випадках, вони не діставали, отже чекали від матінки розпорядження, а його вона, буди зворушена падінням, не спромоглася видати, отож мусіла вибрюхуватися із багнюки сама, що успішно й учинила. Тоді глянула на своїх уражених, але й спокійних чоловічим спокоєм, спідручних і спитала:

– Чого не допомогли?

– Але ж ви, матінко, не сказали, – мовив візниця і філософським рухом почухав собі потилицю...

Так от, матінка сходила в траву, урочисто віталася з Іконником, славлячи Христа, маляр гідно відповідав, але не кидався до її руки, як чинили інші, але тільки ледь порушував головою.

– Малюєш? – спитала матінка.

– Та вже ж, – відказав маляр. – Такий мій хрест!

– Щасливий хрест, щасливий! – казала матінка і рушала в хату, а Іконник заходив якраз перед нею, залишивши відчинені двері. Пам'ятаю, матінка зайшла в хату, а я за нею, повний глибокого інтересу, що його ми, діти, відчували до цієї загадкової хати в лісі, навіть розповідали поміж себе, ніби Іконник у ній воює з чортами, хоч того ніхто не бачив; тут для матінки був спеціально виготовлений широчезний услін, а замість осіддя мав широкі паси – матінка важко на нього всілася, мені іконописець дав ослінця маленького; візниця ж з Константієм чомусь залишилися надворі.

– Малюй, малюй, божий чоловіче, – сказала матінка, – а я подивлюся і спочину.

Іконник малював на свіжій липовій дошці; до речі, в дворі стояв тертичник для пиляння дощок; матінка при потребі присилала сюди двох пилярів, які зрубували визначену малярем липу і розпилювали її за його ж указівками – про це мені матінка оповіла дорогою, – а ми з матінкою сиділи непорушні й заморожені, адже перед нами чинилося таїнство. Гадаю, що розуміння цього було в матінки і в мене тодішнього різне: вона мала змогу бачити, як з-під рук божого чоловіка, яким щиро вважала іконописця (адже творив божественне діло), з'являється божество, якому вклонятимуться люди, а я був заморожений самим актом малювання, бо ніколи не бачив, як це робиться. Іконник же не зважав на нас анітрохи, спокійно і зосереджено творив своє діло, і ми просиділи з матінкою так години зо дві, а коли я поглянув на її обличчя, вразився: було воно блага, схвильоване, надихнуте, ніби це вона сама народжувала божество. Не сумніваюся, що все так відбувалося і в інші рази, коли матінка приїжджала сюди сама. Зрештою, заворушилася, зітхнула і сказала:

– Оце ніби джерельної води напилася!

– То, може, вгостити вас, матінко, й водою? – спитав іконописець, кладучи пензля, а їх у нього був цілий набір, очевидно, зроблені власноруч.

– А вгости, коли будеш ласкавий!

– Щойно приніс, – сказав спокійно, бо все робив спокійно, маляр, витираючи руки зафарбленою шматинкою.

Вийшов, а матінка сказала мені:

– Так гарно тут пахне!

Пахло фарбами, свіжими дошками і ще чимось. І я збагнув чим, озирнувши стіни, завішені готовими іконами, – їх Іконник возив

продавати на ярмарки: до кожної ікони вгорі було прикріплено пучку якогось зілля.

Маляр уніс у глиняному горнятку води, але матінка дала напитися спершу мені. Здалося, що й вода трохи пахне фарбами, свіжими дошками та зіллям. Але була напрочуд солодка і вельми холодна.

– Помаленьку пий, щоб не застудився, – попередила матінка. – То вода із джерела, над яким на дереві з'явився образ святої Богородиці.

– А таки так! – спокійно мовив маляр, і я побачив, що його сива борода також замазана фарбою.

Матінка допила залишену мною воду і сказала:

– Свята водичка! Ніде такої немає.

– То може, вточити ще, матінко? – спитав Іконник.

– Та ні, досить, – мовила матінка. – Пригости і тих лобуряк!

Лобуряками лагідно називала візницю й Константія. До речі, вода й справді напрочуд вгамовувала спрагу.

Маляр вийшов пригостити водою “лобуряк”, а ми з матінкою ще посиділи, дивлячись на недомальовану ікону, власне, дивилася вона, а я роззирався й навдокіл. Це була уладнена майстерня: в кутку стояв стіл, біля якого накидано світложовтих покручених стружок, на столі – рубанки. На стіні біля столу висіли різні пилки, був там інший інструмент, призначення якого не знав. Дошку, на якій малював маляр, вправлено у станка.

– Отак твориться, синку, чудо! – чомусь скрушно зітхнувши, сказала матінка.

Щоб завершити цю іконну тему, не можу не описати зворушливої сцени, коли матінка вдруге скликала до себе родину, прочуваючи смерть, бо після того першого разу слабшала все більше, відтак водяна хвороба почала посилюватися щоденно. Цього разу з'їхалися ми всі. Отож брата Івана Михайловича благословила, подарувавши йому образа Вознесіння, при цьому сказала:

– Хай тебе вознесе в своїх милосердях Господь Бог!

Братові Олександрю вручила образа Спасителя, сказавши:

– Хай тебе спасе й помилує і збереже повсюдно!

Петру Михайловичу подала архангела Ратаїла, що веде Товію у пустелю, мовивши:

– Хай керує тобою архангел Ратаїл повсюди і нехай товаришить тобі, як Товію в пустелі.

Мене ж благословила образом Богородиці, що тримала дитину Ісуса на правій руці, зі словами:

– Хай благословить тебе Володарка своєю правицею у замислах твоїх!

Цей, здійснений нею обряд, на мою думку – ще одне свідчення, що матінка таки володіла особливою магією. Ми, за винятком Івана Михайловича, більшість часу пробували поза домом, але, виявляється, чудово нас прозирала, навіть подала, певним чином, кож-

ному своєрідне пророцтво. Отож, знаючи схильність до шаленства й нестримний характер Івана Михайловича, побажала, щоб Бог його своїми милостями із вад його возніс. Брат Олександр ніколи не повернеться в рідний дім, бо угрунтував себе в чужій стороні, через це матінка побажала йому спасіння як блудному синові, котрий додому не повернеться, через що й було сказано це слово: "Повсюди". В Петрі провідчула пустелю в душі (згадаймо, як блукав по лісах і розстрілював Блуд), отож і доручила його архангелу Ратаїлу; мені ж подала поміч Богородиці в замислах моїх, отже ніби прочувала, що вдався до цього писання, а поміч Богородиці в цьому ділі аж ніяк не зайва.

Про Константія Борозну всього я не розповів. Поки тривав отой безконечний судовий процес, він, зникнувши, тобто буди прогнаний матінкою, не з'являвся на очі, що й порушило усталений лад, навіть магічну силу матінки, відтак змушена була замінити його сином, Іваном Михайловичем. Вперше Константії з'явився, коли матінка, сильно застудилася – про це оповів Іван Михайлович, – хоч брат сумнівався, що матінка захоче його бачити. Він, Константії, однак на-поліг, щоб їй про нього сповістили. Матінка захотіла його бачити, і колишній управитель посидів біля її ліжка, але в маєтку й біля матінки не залишився, очевидно, на те не було її волі. Вдруге з'явився, коли в матінки почалася водяна хвороба і так само кілька годин просидів біля її постелі; і цього разу матінка веліла його до себе закликати. Втретє прибув, коли ми всі з'їхалися на заклика матінчиного, але цього разу його не прийняла, він же, не виказуючи жодних почуттів, незворушно від'їхав. Але на похоронах матінки був присутній, хоча й стояв позад усіх. Його запрошено на

Здається, мой Константії належав до типу чоловіків, які назавжди залишаються вірні одному коханню.

заупокійну трапезу, але відмовився, пославшись на якусь причину. Після того у наших володіннях, як засвідчила Варвара, ніколи не з'являвся, ніколи не навідувався й на могилу матінки – де він і що з ним, невідомо, очевидно, помер, бо мав би бути вельми старий. Здається, той Константій належав до типу чоловіків, які назавжди залишаються вірні одному коханню. Він був управителем у матінки, коли батько мусив сидіти в Сибірській губернії, коли ж повернувся, був ним відісланий. Після ж смерті Михайла Петровича знову став у нас управителем, жив без власної родини, і це тривало до описаного судного випадку. Ясна річ, що матінка завжди тримала його на належній відстані, отож Константій задовольнявся платонічним коханням і самою можливістю бути поблизу своєї вибраниці – на таке рицарство, признаймося, здатні із нас, чоловіків, небагато. Ми ж, діти, ставлячись ревно до цього чоловіка, його не любили, кепкували з нього, бачили карикатурно його поставу, очевидячки, маючи певну рацію, адже коли б матінка вийшла свого часу за нього, то нас би на цьому світі не було, як, до речі, й цього писання – вона б відійшла до іншого роду. Однак тепер, дорослим, я розумію всю достойність, ба шляхетність цієї персони, адже саме Константій допомагав матінці утримуватися на ногах, бо без чоловіка під боком, як уже казав, вона ставала цілком безпорадна.

Таку таїну мала наша матінка, отже виходило, як бувало, коли сідала до свого повоза, якого цілком можна бачити символом її існування: сама в нього сісти не могла, підтримувати її мали не один, а два чоловіки, правда, законне право на неї і все, що з цього витікало, дістав один, батько наш, а другий служив тільки підпоркою, отакою патерицею, без якої не може обійтися той, котрий непевно тримається на землі, але хто може сказати, що палицю свою любить? Найдивніше в цій історії те, що Константія така роль цілком задовольняла. Можна зрозуміти й матінку, чому його прогнала: Константій, очевидно, як і сама, не був сильний у судових справах, оборонити й підперти господиню не мав сили, отже уподібнився до поламаної палиці-підпірки, а таку зазвичай просто викидають. Чи не зажорстоко тут учинила матінка? Очевидячки, ні, коли стати на її бік: якщо людина на палицю-підпірку спирається, має бути певна, що та витримає її тягаря. Так чинять і матки у бджолиному рої: як трутень виконує свою місію, його утримують, коли ж ні, проганяється. Якщо ж стати на бік Константія, то матінка вчинила таки зажорстоко. Але логіка й алогічність жінок більше зв'язана із практичними міркуваннями, отож додати тут нічого. Секретні ж пружини цієї історії, очевидно, навіки залишаться у зітлілих серцях цієї пари, що вже стали тінями зникомими, відтак ніхто їхню таїну не розкриє.

Матінка любила лад, який витворювався з неймовірного хаосу, а останнім вона заповнювала всі свої дні. Вставала із світанням, лягала із смерканням, ніколи не любила світити світла, що також

прирівнює її до бджолоїної матки, отож сон і неспання могли бути довші й коротші залежно від пори року й довгої дня та ночі. Спала завжди навзнік і дуже при тому хропла, через що батечко ніколи не спав із нею в одній кімнаті; ми, правда, а ще в такому числі, у світ якимось понароджувалися. Вставши, вона вдягалася без допомоги прислужниці, як це робиться у теперішніх пань, привішувала свою в'язку ключів і рушала будити слуг; дітей та чоловіка не чіпала. Всі збирались у залі, де найгустіше навішано було ікон, і довго шамотіли молитов чи якісь свої поганські заклинання – я не раз од того шамотіння прокидався. Ми мали молитися також, але згодом, перед сніданком. Після молитви матінка йшла вмиватися із мідного таза, вода до якого наливалася звечора, щоб була тепліша. Вранці матінка рухалася сонно, а отже заповільнено, через що все виконувала ніби за приписом, завжди однаково і завжди вчас. Але після вмивання ставала енергійна – починалася її невгамовна мотанина на кухню, в комори, до льохів, повіток, хліва, стайні, обори; інколи матінку можна було застати і не за панською роботою, наприклад, любила доїти корів – відтак ставала джерелом руху, який передавався слугам та робітникам: віддавала короткі накази, одного посилала туди, іншого – сюди, визначалася робота, заняття, отже, ніби диригент, завдавала ритму життю дому, майже безшумно сновигаючи, як велетенський надутий пухир, туди й сюди, а майже безшумно тому, бо про її наближення вістив легкий подзвін ключів, які матилялися при її поясі. Всі безвідмовно улягали цьому ритму – ходили, бігали, нахилялися, розгиналися, щось підіймали, щось несли чи тягли, рубали, знімали, вішали, складали, різали, пекли, варили, хапали, тримали, в'язали, розв'язували, волочили, котили, наливали, мішали – від чого в повітрі стояв шум, гам, стукіт, шамрання, шарудіння, сплески, рипи, тупоти, рев худоби, вереск свиней, іржання коней, ляскоти – і всю цю махину приводила в рух матінка. Отож не раз мені доводилося спостерігати, як татко, прокинувшись, плентався на ганку і там на кілька хвиль завмирав, ледь розтуливши рота й дивлячись на метушню довкола себе, що закінчувалося голосним і солодким позіханням, що, зрештою, знаменувало і його пробудження, часом і він входив у ритми цієї варвітні, а часом і ні – все залежало від настрою, тож траплялося, коли матінка не вправляла і його в якесь діло, повертався у дім, заходив до кабінету, сідав за стола і безмовно сидів, дивлячись невидючими очима перед собою, аж доки не гукали до сніданку. Сніданки, обіди, полудники і вечері однак відбувались у чинному спокої, завжди з молитвою, тут, здається, ритм завдавав батько: неквапний, розмірений, статечний – всі за столом мали сидіти чинно, не бавитись і не чинити шкод, правильно користуватися столовим приладдям і не вставати, доки батько не дозволить, не дозволялося також швидко їсти. По обіді матінка на півгодини засинала, а може, не так засинала, як забувалася, сидячи в роздольному кріслі й закинувши голову. Рот її розтулявся, очі заплющувалися і

не раз у того розтуленого рота залітали мухи, що будило матінку. Але безпристрасно муху випльовувала і знову поринала у забуття, при цьому не хропла, а якось характерно булькала ротом. Тоді вдома все завмирало і, коли й собі не спало, то ходило навшпинечки. Але коли минали виділені півгодини, очі матінки миттю розплющувалися, власне повіки в неї ніби підскакували, вона шумно й енергійно підіймалась із крісла, щоб знову завести, як годинника, свою домову махину.

Зі смертю батька все ніби обвалилося: матінка на якийсь час утратила до господарства й домашніх занять інтерес, передала догляд старшим дочкам, отож усе, хоч і робилося, але абияк; сама ж часто й довго молилася, інколи просто нерушно сиділа, як оповідала Варвара, у своєму кріслі, але не заплющуючи очей, і погляд у неї ставав точнісінько такий, як у батька, коли він, ще не прокинувшись доладу, бездумно сидів за столом у своєму кабінеті.

Часом наказувала запрягти просторого свого повоза і їхала до хатини Іконника, де годинами дивилася, як той малює свої образи, не промовляючи при тому й слова, а що маляр і сам був вельми маломовний, то матінка пробувала в тиші – це її вмиротворювало, і вона вважала, що в ті хвилини її навідувала благодать, адже перед очима оживало творче чудо, а це не могло не приносити їй доброданої настроєності – це й було те єдине, що давало їй змогу сяк-так розтерпнути. І так тривало до описаного вище балу, коли до неї підступив Константій Петрович Борозна і запросив до танцю. Той танець мав рішуче значення для матінки – вона змирилась із своєю втратою, запросила Константія у управителі, він поселився в одній із хат нашого двору, і матінка знову відчула біля себе нормальну чоловічу присутність, і махина дому знову закрутилася, як і раніше – так і творився той лад із хаосу, бо чоловік для виконання діла ощаджує рухи і здебільшого робить їх стільки, скільки належить, щоб завдання виконати, а жінка виконує ту ж таки справу, вживаючи в сотню разів більше рухів – мені навіть дивно, що при такій активності й рухливості матінка зберігала немалу огрядність.

Отже, як парадоксально не звучить, саме пристрасть матінки до святих речей, обрядів і потреба в молитві, які довели її до Києво-Печерської лаври, і стали призвісниками її занепаду, що очевидно, й відкрило доступа до її здорового тіла хворобам. До того треба додати ще одну причину: коли не враховувати звичайного входження у старші літа, тобто старіння, що завжди супряжене з хворобами, матінчин статус бджолоїної матки нашого вулика значною мірою підірвав Іван Михайлович, можливо, й без зумисності, бо слідував звичайним законам порядку речей, і то з простої причини, що син чоловіка жінці ніколи не замінить навіть при умові, що того сина вона надзвичайно любить і куди більше за чоловіка. Іван Михайлович, як то кажуть “для відводу підозри”, часом звіщав, що материним улюбленцем був я, як найменшенький, – цей висновок

він зробив після поділу маєтку, що його учинила матінка перед смертю, адже не тільки золотий батьківський годинник, але дідівсько-батьківське обійстя перейшло до мене, про що я вже писав, але насправді улюбленцем, як Варвара у батька, був у матері він, її первісток, а може, став улюбленцем через те, що завдавав матінці найбільше гризот. Річ у тім, що діти, а ще такі численні, були для матінки частиною її вулика, а отже й господарства. І вона не мала змоги виділяти їм забагато уваги, через що той вивід ріс напівдиком, хоч і мав кількох няньок; відповідно й виходило, що батько й мати з того виводу вибрали когось милішого серцю. Я ж удома, у виводку, провів тільки дитячі літа, згодом жив у відриві від родини, матінка із розпачливими звертаннями до мене не зверталася та й не міг їй допомогти, а матінка, втративши одну й другу підпору, не мала іншого виходу, як замінити її сином. І поки той воював за її честь по судах, усе було в гармонії, коли ж перемиг, то почав, за народним висловом, “кирпу гнути” і поступово виходив із сфери повелінь матінки, не завжди супроводжував її в поїздах по володіннях, багато речей вирішував самостійно, матінки не питаючись, не раз і нещасливо, і тільки потім про те сповіщаючи; одне слово, поступово ставав самостійним господарем, який цілком міг обійтися без матінки і лише формально визнавав її пріоритет, а у бджолиній родині дві матки в одному вулику жити не можуть, молодша забирає частину рою і вилітає геть – матінка чудово знала, що це невдовзі станеться і з сином її, особливо, коли той одружиться, і це вселяло в ній оту непевність, що не дозволяла їй бути самою собою, тобто жити натурально. І її невгамовна сила й енергія почали змалюватися, пропадати, помалу витікаючи з неї, прийшли хвороби, а водяна доконала, тож віддала свою щедрю душу у руки Всевишнього, її кончина була тиха – відійшла о дев'ятій годині ранку 22 грудня цілком для всіх несподівано, ще поснідавши й напившись у колі родини кави і звичайно з усіма перемовившись. Ні на що не скаржилася, але рушила в свою кімнату, де всілась у знамените крісло, відкинула голову, опустила руки і без жодних стогонів та передсмертних болей і страждань дозволила своїй душі вийти з тіла, яке стільки напрацювалось у цьому світі, стількох народило дітей і таке було невгамовне – гадаю, що Господь прийняв її у свої вічні поселення.

І тут треба віддати належне тому-таки Івану Михайловичу. Після поховання матінки у склепі він значно оновив церкву в Лісовичах, збудовану дідом, а матінкою та батечком вельми люблену, докупив речей, що їх недоставало, змінив старого хреста на нового, цілком перекрив бані – це вже учинив згодом, коли настало весінне тепло. Я ж, хоча на другий її заклик приїжджав, на похорон однак не встиг, бо зміг випроситись у відпустку за вісімнадцять днів після її смерті, заставши брата й сестру у глибокій печалі. А за кілька місяців приїхав Петро Михайлович, щоб залишитися тут назавжди. Брата Петра загалом особисто я знав вельми мало, доля нас зводила

лишень у короткотривалих зустрічах, ми ніколи не вели жодних відвертих розмов, тим паче сокровених, але промислом божим найбільше спільного я мав саме з ним, отже пізнав його не так живого, як за паперами, його задуми я й узявся довершувати.

Часом матінка приходить у мої сни, але там вона не енергійно-діяльна, якою була за життя, а уповільнено-спокійна, навіть в'яла у рухах. Оці привидні зустрічі відбувались у домі, що нагадував Іконниковий, де вона любила відпочивати душею. В тому домі було так само багато ікон, намальованих по-простому, чи як тепер кажуть, по-народному, хрестів, дарохоронильниць, чаш-портирів та іншого подібного. Стояв там і станок для малювання ікон. У цих снах усе відбувалося однаково: матінка розчиняє дворі і, важко спираючись на дві патериці, в яких голівки у формі людської голови, заходить до майстерні. Повільно дотягується до крісла і важко сідає в нього. Відтак зводить на мене добрі очі, я ж при цьому стою біля малярського станка із пензлем у руках, і тихо говорить:

– Малюй, сину, малюй! Але не мене, а тих, котрі цього заслужили!

І я малюю, звісна річ, її. Вона ж сидить у кріслі тиха, безмовна, ніби втомлено-пригнічена, а через це сумна. Чому, мені незвісно, але завжди цей сон повторюється і все відбувається точнісінько так, як попереднього разу. Прокидаючись уранці, відчуваю смуток, але завжди в мене на серці тепло. І я довго дивлюсь у вікно, за яким усе більшає світла. Відтак шепчу слова Овідія: “Omnia mutantur. Nihil interit”. * Навіть ви, тіні зникомі!

** Усе змінюється,
але нічого не гине.*

THE ARMY

ими словами я завершив своє писання і не гадав більше до нього повертатися, здається, сказав у ньому все, що зміг довідатися про наш дім лісу і про носіїв його духу, які поклали свої кістки в родинному нашому склепі. Минуло кілька років, і мене потягло перечитати написане, від чого з'явилися деякі думки, які хочу покласти в цьому епілозі. Коли визначати за алегорію: ліс – це мій народ, кожне дерево в тому лісі – окрема особистість, порода дерев – рід, власне дім лісу, то не можна не відзначити іншої алегорії: ліс дому; адже так, як окремо дерево має розширення у рід, плем'я, народ (до речі, в давнину пожильців Полісся недаремне звали деревлянами), так само кожна людина має розширення в глибину себе, а також і рід її, що я й позначаю формулою ліс дому; йдеться про з'єднання у роді, як певну субстанцію – позначками того є історії людських душ, яких ряд я тут накреслив, складені наступним поколінням із пізнаних дій – цей ліс так само неосяжний і до кінця ніколи не пізнаний, як і ліс народу. Таким чином, кожна людина – це не тільки її видимість, але й таїна, адже в кожній знаходить прихисток і Господь, і Диявол, відтак часто стає сама плацом для боротьби в ній різнозарядних начал. Через це кожна людина – раз назавжди дана і вічно безподібна, ось на чому фундується ліс дому; він, як і небо, як і Господь – безмежний, але пізнанню надається. Відповідно й рід, складений із таких неподібних, видимих і таїнних іпостасей, теж стає окремою субстанцією, образно кажучи, ніби живою істотою, складеною із живих та мертвих частинок, але вони вмерлі тільки в тілесному індивідуальному, а оскільки рід – субстанція духовного чину, хоча й складена із матеріальних іпостасей, всі в ній, існуючі й неіснуючі, однаково залишаються живі, поки живе рід. Із загибеллю роду вмирає і це з'єднання у часі, тобто духовна субстанція. Моя ж мета в цьому писанні й була – з'явити її, відтворити і зберегти, бо так само, як кожен народ (а народ – це також духовна субстанція, яка існує доти, доки живе народ) має реальну потребу у фіксації своєї історії – це і є запорука його відносного безсмертя, так цю потребу має й рід. Отже ліс дому –

і є така історія, а там, як у кожному лісі, є дороги, стежки, місця вільного проходу, а є вертепи, гушавини, нетрі, підземелля, склепи, болота із їхніми тонями, річки, струмки – так само те все є і в кожній людині. Є там і своя система духів: сили світлі й нечисті. Я свідомий, що мені, як і будь-кому, ніколи не вдасться витворити у світі тіней зникомих досконалого образу дому лісу і лісу дому, але все, що міг, чесно здійснив у певний спосіб серією різночасних образів людей нашого дому лісу: прадіда, діда, дядьків, батька, матері, братів своїх; тим самим я, може, й витворив образа просвіченого стану, власне шляхетського чи, як кажуть прості люди, панського. І коли б мав більше сили й спромоги, годилося б написати ще дві книги: історію старшинського стану Гетьманщини та їхніх нащадків у різноіпостасі, а по тому загальну історію рідної землі – тоді міг би витворити картину більш-менш універсальну. Але ці два завдання вирішив з'єднати в одному. Річ у тім, що не лише сам я писав книгу дому лісу і лісу дому, оцю, що лежить перед тобою, читачу, а, як не раз підкреслював, тільки продовжив накреслення мого брата Петра Михайловича, бо той узятого на себе завдання таки не посилив. Так само почав він писати історію нашого племені чи народу, але довів її до Івана Мазепи та Пилипа Орлика. І ось тут з'явилися певні проблеми, а також ряд запитань, які хочу поставити. Довівши історію рідної землі до Івана Мазепи та Пилипа Орлика, Петро Михайлович, може, й не бажав продовжувати цього опису, а вважав, що свою загальну історію завершив. Чому? А тому, на мою думку, що саме з тими двома гетьманами пов'язано долю нашого прадіда, отже заключною частиною своєї загальної праці, можливо, хотів поставити історію нашого роду і в такий спосіб довести оповідь до наших часів. У цьому була своя логіка, а що він так мислив, переконало мене просте помічення: Петро Михайлович писав історію краю та історію роду в одній книзі, не роблячи між цими частинами ніякої розбивки і ніде не зазначаючи, що це два твори, а не один. Але здивувало мене інше: про Івана Мазепу він писав із негацією, можна сказати, в офіційному ключі, а Пилипа Орлика взагалі очорнив, обклавши його і лайкою. Чому? Можу це пояснити не тільки обмеженістю його політичного мислення, а резонансним конкретнішим: саме Іван Мазепа та Пилип Орлик втягли в коло своїх домагань нашого прадіда, тому саме завдяки їм він загинув, а рід наш опинився не в числі видатних, а цілком другорядних, загумінкових, худих, хоча мав потенції до більшого вивищення. Отже, осуджуючи обох гетьманів, Петро Михайлович оцінював їх не з позиції лісу, а з позиції дому лісу, а частково з позиції лісу дому, озираючись також на приписи держави, в якій мешкав. Цієї братової позиції я не поділяв, бо, не маючи достатніх фактів, нутром відчував: є тут щось недомислене, істина ж стоїть вище цих братових умовиводів. Саме тому вирішив розбити його книгу на дві: першу, історичну, у пам'ять і шанобу до брата, від історії нашого роду від'єднати,

дописавши її до 1769 року, тобто тих воєн, у яких узяли участь наш дядько та батько. Подальший час – новітній, у якому окрема історія Малоросії на мою думку, закінчилася. Другу ж книгу, історію роду, я переписав чи власне написав заново, адже здобув значно більше матеріалу до неї: окрім того, зважився зголосити й те, що Петро Михайлович ховав у лісі дому, тобто, по змозі, висвітлив і його таїни. Не відаю, чи покійний брат не взяв би мені того за зле, але так звеліло мені вчинити сумління.

Отже кінчивши писати сімейну хроніку, я взявся до першої книги, яку назвав “Історія Русів”. Але тут помітив, що матеріалу, зібраного братом із книг та нашої бібліотеки увіч недостатньо для виконання цього завдання – чи не було це другою причиною, чому Петро Михайлович далі Івана Мазепи та Пилипа Орлика не пішов. Тому згадав пораду Василя Капніста і звернувся, довідавшись про місце їхнього проживання, листом до Андріяна Чепи та Василя Політики із запитом, чи не дозволили б вони скористатися збірками їхніх писемних старожитностей. Обое відгукнулися, виявляючи повну підтримку моїм науковим інтересам; я відбув поїздки спершу до одного, тоді до другого на велике незадоволення сестри Варвари, яка сподівалася, що я, закінчивши писати історію роду, почну шукати собі дружину, тобто увійду в нормальне родинне життя, а отже, цілодушно віддамся господарству – вона, до речі, вже нагледіла для мене кількох претенденток у наречені. Але увіч із тим не поспішав, тож сестра, влаштувавши істерику, на якийсь час заспокоїлася.

Те, що побачив у Чепи та Політики, вразило мене і схвилювало, там були такі скарби, тобто матеріали до малоросійської історії, що в мене руки затремтіли, і я з жахом переконався, як мало ми знаємо діла наших предків. Зокрема, у Василя Політики мені випало щастя погортати величезного літописа Самійла Величка, написаного в двадцяті роки XVIII століття. І тут постала немала трудність: деякі матеріали збирачі погоджувалися мені випозичити, але, здебільшого, пропонували пожити в них і там їх опрацювати. Але, щоб конечно те осягти, треба було не менше п’яти років. Друга трудність: всі ті матеріали були писані, рукописи сучасніші я читав легко, а ті, що писалися почерками давніми, котрі вийшли із ужитку, із закарлючками, скороченнями, читав важко – для того треба було пройти науку, а моя наука в цьому нікчемна – вивчав гармати, а не грамоти, тобто старі письмена. Отже треба було виходити не з того, що є, і не з того, що бажаю, а з того, що можу і вмю. Годі було й роками жити в моїх люб’язних добродійників із причин етикету, та й у господарстві мав клопоти, отож дещо прочитав, дещо записав, але коротко, дещо позичав на визначені терміни, а те, що не міг посилити, відкладав, аж доки в голові не постала більш-менш вірогідна картина. Не чіпаючи братової оцінки Івана Мазепи, я додав до того й свої роздуми, котрі значно суперечили братовим на користь цього гетьмана; про Пилипа

Орлика не зміг довідатися нічого і в зібраннях моїх добродійників, відтак залишив оцінку братову, хоча немало там мені муляло, а решту тексту написав одним духом, керуючись гарячим натхненням. Після того склав передмову, аби заплутати тих, котрі б шукали автора цього писання, вдавши, ніби його створено ще 1769 року. Насправді ж роботу завершив 1823 року. Наш недалекий сусід, губернський маршалок Степан Петрович Ширай, довідавшись про мої історичні зацікавлення, часто просив дати прочитати йому рукописа. Після деякого вагання, я на те згодився, відтак у мене із Степаном Петровичем відбулася конфіденційна розмова. Той був твором захоплений, але побоювався, що в мене через нього можуть бути немалі неприємності. Через це порадив таке: він зробить копію для себе, те саме порадить учинити кільком довіреним із місцевого шляхетства, оригінала ж скрипту, тобто те, що писано моєю рукою, по тому знищити, а з копії, виготовленої для нього й для мене, твір даватиметься для перепису. Після роздумів я погодився на цей план, адже сам робив заходи, щоб сховати автора. Отже, коли копії було виготовлено, оригінала ми із Шираєм разом спалили. В такий спосіб я й пустив свою "Історію Русів" між люди.

Читач може зацікавитися: чому пишу про це тут? А тому, що ця книга, тобто родинна хроніка, з моїх рук, поки живу, не вийде і копій не матиме, а згодом зберігатиметься тільки в роді нашому, отже поширення не дістане. Коли ж хтось із недбалих, чи вельми обережних, чи офіційно мислячих нащадків наших захоче її знищити, буде в тому воля божа. Про таке подбати вже не зможу.

Відтак нарешті зміг виконати волю Варвари: подумати про одруження. Чесно відвідав усіх, кого позначила мені сестра, – це були милі, навіть гарні дівчата, але жодна

Губернський маршалок ..., довідавшись про мої історичні зацікавлення, часто просив дати прочитати йому рукописа.

не зуміла запалити мого серця. Я гадав, що це через простоту їхню, але згодом збагнув, чому це трапилось, і то після одного видження. Це було в нашому лісі, коли мене невідь-чому потягло до дуба, на якому повісився мій батько. Приїхав на ту чудову галявину і, лігши в затінні крислатих гілок, заснув. І побачив себе у вітальній залі моїх давніх знайомих із Естляндії Мейделлів. За величезним столом сиділа Марія Теодорівна та її сухенький чоловік, камер-юнкер. Присутні були і я, й Елізабет, остання вже не дитина, а цілком доросла дівчина. Був там і п'ятий, але з усіх найрозмитіший і найневиразніший – мій батько. Фрау Марія прибралась у старовинне вбрання, у високу перуку і з густо напудреним різновідтінковими пудрами лицем, щедро на помадженими вустами, через що обличчя її виглядало, ніби маска. Гер Мейделль мав старанно прилизане ріденьке волосся, яке сяк-так покривало лисину, одягсь у камер-юнкерський мундир, на шиї – біла хустина, яка щільно закутувала горло, від якої витікало коротке трикутне жабо, жилет під мундиром застібувався на ряд численних, близько поставлених гудзиків. Елізабет прибралась по-романтичному: в сукні із глибоким декольте, яке майже виставляло півкулі перс і глибоку западину між ними, а волосся на скронях спускалося п'ятьма, ніби стружки в майстерні іконописця, завитими локонами. Батько мав мундира з високим, розшитим позументами ковніром, шию так само тісно облягала біла хустка, від якої до грудей звисав орден святої Анни, через плечі перепущено широку стрічку, а сиве волосся зачісане назад і зібране там у вузла. Я мав на собі чорного сюртука із широким напівстоячим ковніром і білу сорочку із комірцем, підтиснутим краватом-бантом. Ми мовчки сиділи за столом, на якому горіло чотири свічки, п'ята стояла також, але погашена, адже один із нас був покійником. Але світили свічки неясно, ледь-ледь, при чому поставлені так, щоб освітлювати одного з нас. Від того за спинами стояла п'ятьма, з якої виїдалися тими світелками наші закам'янілі обличчя, тільки батькове у відсвітах ледве проглядалося. Але саме він забрав слово на цій таємній вечері, адже перед кожним, за винятком самого батька, стояло по тарілці із якоюсь непевною стравою.

– Привів вам сина, шановне паньство, хоч мене не знаєте, – мовив батько, – але добре знаєте сина. В житті, шановне паньство, так складається, що кожному чоловіку Бог виділив тільки одну жінку, і коли хоче бути щасливий, має її відшукати між сотень імітацій. Шлюбні невдогоди, шановне паньство, відбуваються там, де вибір зроблено неправильно. Мене ж послав Господь допомогти наймолодшому із синів моїх, він розумна, може, й надто, добра й чесна дитина, але щодо жінок повний недотепа. Отож маю обов'язка в це діло втрутитися. Воля ж господня така: моєму синові виділено в світі вашу племінницю Елізабет, а ви, як опікуни, вільні робити її щасливою, чи нещасливою.

Мій батько говорив чудовою німецькою мовою.

– Чи можемо, пане, цей пункт обговорити? – поважно спитав гер Мейделль.

– Для цього сюди прибув і привів сина, – відказав батько.

– Як ви ставитеся до різниці в релігії? – спитала фрау Марія.

– Релігії придумали люди. Господь Бог єдиний для всіх, – відказав батько.

Гер Мейделль схвально хитнув головою.

– Але між нами така величезна віддаль! – вигукнула фрау Марія.

– За божим розкладом, – рівним голосом сказав батько, – жінка свій рід покидає і стає складником чужого, неспорідненого, що необхідно для народження здорових нащадків.

Гер Мейделль знову схвально хитнув головою.

– А різниця національна? – спитав він.

– Кожен народ створився, – так само рівно мовив батько, – із різноетнічних нашарувань, саме так зберігає себе й протистоїть виродженню. Які народи найсильніші у світі? Саме ті, які проковтнули багато різних етносів.

Гер Мейделль знову хитнув головою.

– Чи достатні у паньства засоби, щоб забезпечити Елізабет життя, до якого звикла? – спитала фрау Марія.

– Цілком, – відповів батько. – Це значна частка добра, надбаного мною та моїми предками, шляхтою.

– Але ж там, розповідав ваш син, пане, велика глушина?

– Глушина там, де не живуть люди, – сказав батько, повіки в нього при цьому затреміли. – Кожна людина має власне “я”, отже, кожна людина – центр власного всесвіту, все інше люди вигадали!

– Пан цікавиться філософськими науками? – обережно спитав гер Мейделль.

– Я людина із вічності, що є Бог, а він – головний предмет і творець усіх філософій, – сказав батько. – Але ми не відаємо волі самої фрекен!

І хоч було вельми мало світла, я побачив, що Елізабет розчервонілася.

Елізабет прибралася по-романтичному: в сукні із глибоким декольте.

– Чи хочеш вийти заміж за панича Тодося? – голосно спитала фрау Марія.

– Так! – шепнула, ледь порушивши вустами, Елізабет.

Я відчув, що серце щасливо стислося і послав дівчині щасливого позира. Але вона потупилася й на мене не дивилася.

– Тоді дамо їй у придане, – урочисто сказала фрау Марія, – наші діаманти, що їх мені подарувала государиня імператриця Катерина Друга.

– Але ж, Маріє! – вигукнув гер Мейделль.

– Так, пупсику, – м'яко сказала фрау Мейделль. – Я це давно вирішила. А тепер заграй нам, Елізабет! Але не стародавньої музики, а теперішньої!

Елізабет безмовно встала й пішла до клавесина. І, як колись давно, дивно зазвучали в цих сутінках хлипливі звуки – полилася широка, тепла і водночас бурхлива мелодія, яка сколихнула в моїй душі гарячотерпкі хвилі, ніби розгойди морської води перед штормом...

Отакий дивний сон привидівся мені під пам'ятним дубом. Повернувся додому й докладно переповів його Варварі. Сестра задумалася й довго мовчала.

– То що скажеш, сестро? – не втерпів я.

– А ти все це не придумав? – перепитала не без підозри.

– Клянусь Богом, що ні! – гаряче мовив я. – То що ти на це?

Сестра знову якийсь час мовчала.

– Скажу: від дружини, яка виросла в наших краях, мав би більшу користь, – озвалася нарешті Варвара. – Але, може, це й справді така божя воля, і саме ту дівчину призначено тобі в жінки. Тоді не повинен цьому опиратися. Одначе боюсь: до господарчих занять вона, як свого часу жінка Григорія Петровича, буде нездатна.

– Але ж у мене є ти, Варваро! – вигукнув я.

І моя сувора сестра раптом розплакалася, як дитина.

– Ні, скажи по-правді, чи не вигдав того сна? – спитала трохи заспокоївшись.

– Ще раз клянусь Богом, що ні!

– Тоді їдь і якщо вони за тебе її віддадуть, привозь чимшвидше, бо ти вже зовсім здурів із тими своїми писаннями, – строго сказала Варвара.

Певною мірою мала рацію. Оте моє писання, а більше – дописана мною історія Малоросії, яку почав Петро Михайлович, було таки безумством. Але тільки написавши ці дві книги (до речі, в історичну оповідь Петра Михайловича я поробив деякі вставки й розмисли, ввів найцікавіші, на мою думку, документи, та й назва була моя), я виконав недовідомого обов'язка, який невідь-чому лежав на моїх плечах і гнітив, як тягар над Танталом, але тепер цілком себе від нього звільнив. Відтак поїхав до Естляндії напрочуд спокійний, прояснений, ніби сонцем налитий, тим більше, що цього разу супроводжувала мене сонячна погода.

Коли ж приїхав, все відбулося точнісінько так, як це мені при-
виділося, не було тільки з нами Михайла Петровича, батька мого,
тобто його тіні зникомої; навіть запитання мені ставилися такі, як
уві сні. Це, зрештою, легко зрозуміти: я добре пізнав подружжя
Менделлів, отже, в підсвідомості, яка й породжує сни, відав, які за-
питання можуть поставити і як можу на них відповісти. А як віз
свою юну дружину в Лісовичі, розповів їй про той сон – вона була
вражена. Відтак оповіла мені: була переконана, що того разу доля
недаремно занесла мене в Естляндію, тож у глибині душі вірила,
що я таки до неї повернуся.

– Але ж ти була мала дівчинка? – зчудувався я.

– Маленькі дівчатка, – мудро сказала дружина, – також жінки!

Це була правда. І хоча, сказав уві сні мій батько, що я щодо
жінок повний недотепа, але давно примітив: жіноча система мис-
лення одмінна від чоловічої, в ній превалює емоційний елемент,
отож те, що чоловік бере розумом, вони провідчують, а розумом
лишень скріплюють, через що в деяких речах бувають мудріші за
чоловіків, хоча певні речі, притаманні чоловічому розуму, навіки
залишаються для них недоступні. Найдивовижніше в цій історії бу-
ло те, що фрау Марія справді подарувала у віно небозі свої діаман-
ти. Якийсь біс згодом шепнув мені перевірити їхню вартість, і я по-
казав їх знавцеві. Той, розглянувши їх уважно й зробивши свої,
відомі тільки йому, досліді, ошелешив мене, сказавши, що діаман-
ти несправжні, але напрочуд майстерно підроблені. Таким чином,
подарунок імператриці був одним із її жартів чи облудностей, ад-
же до того й справді, як оповідають, була схильна. Можливо, мала
біля себе якогось земляка-німця, котрий займався підробкою
діамантів, і в такий спосіб ошчасливлювала своїх незначних фрей-
лин, якою й була пані Марія. Я про це ані заїкнувся дружині, тим
більше їм самим, добродушним стареньким, – було б то непрости-
мою грубістю, дружині сказав, що діаманти зберігатимемо, як над-
коштовну пам'ятку, і незачепленими передамо нашим дітям, що її
цілком задовільнило. Уявляю, який би то був удар для Мейделлів,
коли б вони довідалися про ті діаманти правду. Але мене те мало
печалило: узяв-бо від них діаманта справжнього, якому й справді
ціни нема – небогу їхню, а мою дружину, мого янгола й най-
відданішого друга. Задля цього діаманта я легко відрікаюся від тих
царських, навіть коли б вони були й нефальшиві, до речі, не
довіряючи висновкам першого, я повіз коштовності до іншого
ювеліра, але результат досліді виявився той-таки. Ну, й кат з ними!

Цією родинною хронікою дружина захопилася – писав я її
російською мовою, а російську вона знала принаймні настільки,
щоб читати й розуміти. Ясна річ, епілогу вона не читала, бо напи-
сано його пізніше. Варварі я прочитав із хроніки окремі шматки,
вона просльозилася й визнала, що до писання я хист маю, але про-
стодушно порадила манускрипта спалити.

– Але ж чому, Варваро? – спитав я.

– Забув одягти їх, – сказала Варвара. – Так, як описав, – вони ніби голі!

Як видно з цього небезрозумного висновку, в моїй сестрі напрочуд поєднувалися мудрість із анальфабетизмом. Ну що ж, Бог їй суддя!

Дав я прочитати уривки із хроніки після численних та настирливих домагань й Івану Михайловичу, вилучивши, звісна річ, описи моїх до нього гостин і ще деякі речі. Той сказав, що прочитав скрипта з інтересом, що є в ньому непотрібні заумності, які читання роблять нецікавим; зрештою, він їх пропускав, отже суті писання вловити не міг, бо, пропустивши розмисли, що міг утямити? Остаточний його вирок був тотожний із Варвариним: спалити! Коли ж не хочу спалити, хай би я дозволив йому, як старшому братові, рукописа виправити, бо я свій рід, а особливо його самого, подав вельми непригоже.

– Але чи не ви недавно метали громи в наш рід, – сказав я зачудовано, – і грозилися написати про нього “чорну книгу”? Чи, може, я занадто всіх обілив?

– Бачиш, – закотив очі Іван Михайлович, – одне діло говорити, а інше писати. Справді, до “чорної книги” я знамірювався, але ж не написав її. А чому? Тому, що коли взяв до рук перо, аби свій рід обезсмертити, пиши, пане, так, як того вимагає пристойність, а не твоє передзавзяття. Наковдобив тут сім мішків гречаної вовни та ще й з чорненьких овець!

– Але ж те, що написано, правда! – сказав я.

– Не кожна правда у світі пожитна, – сказав брат, – а коли так, то не тільки буває непотрібна, а не раз – шкідлива. А шкідлива правда, яке добро нам принесе? Окрім того, це правда перепущена через твої очі, а кожна людина, сказано в Біблії, – лож, отже, й правда твоя брехлива. Коли ж її перепустити через кілька розумів, то, відповідно поправлена, вона й стане правдешньою правдою.

Це була казуїстика, після неї ставало зрозуміло, чому Іван Михайлович прагнув стати петербурзьким чиновником: я ледве вирвав у нього рукописа, бо не бажав мені його віддавати. Зрештою, ми після гострих сварок домовилися, що я скрипта пильно сховаю і більше нікому не показуватиму; він же, як людина старша й умудрена життям, сподівається, що з літами я помудрішаю також і або перепису свого твору в догіднішому для роду дусі, або ж його спалю. Отже, дописавши манускрипта, пообіцяв я, сховаю його за дідовим портретом, віддавши його на волю божу, а яка вона буде, не нам загадувати. На цих умовах рукопис до мене повернувся, але, проглядаючи, я помітив, що деякі сторінки з нього вибрано – я писав хроніку не в зошиті, а на окремих листках. На мої претензії брат зробив вигляд, що не розуміє, чого від нього хочу; отже деякі шматки твору я змушений був записувати вдруге, покладаючись на власну пам'ять. Свою ж обіцянку сховати скрипта я виконав, і оце тільки зараз його вийняв, щоб і собі перечитати й дописати епілога.

Дописавши “Історію Русів”, я більше за складання творів не брався, бо висловився в своїх двох писаннях, здається, цілком. Але “Історія Русів”, пущена у світ через переписування – анонімна, бо про її авторство знав тільки один Степан Ширай, а той умів тримати язика на припоні. Ця моя, спільно з братом, праця, як оповідав мені пан Степан залюбки читається й переписується нашим малоросійським панством. Отже, цей твір ніби відірвався від мене і почав жити самостійним життям. Знаю, що слави у світі за свої писання я не здобуду, зрештою, її й не шукаю – обов’язка ж свого виконав.

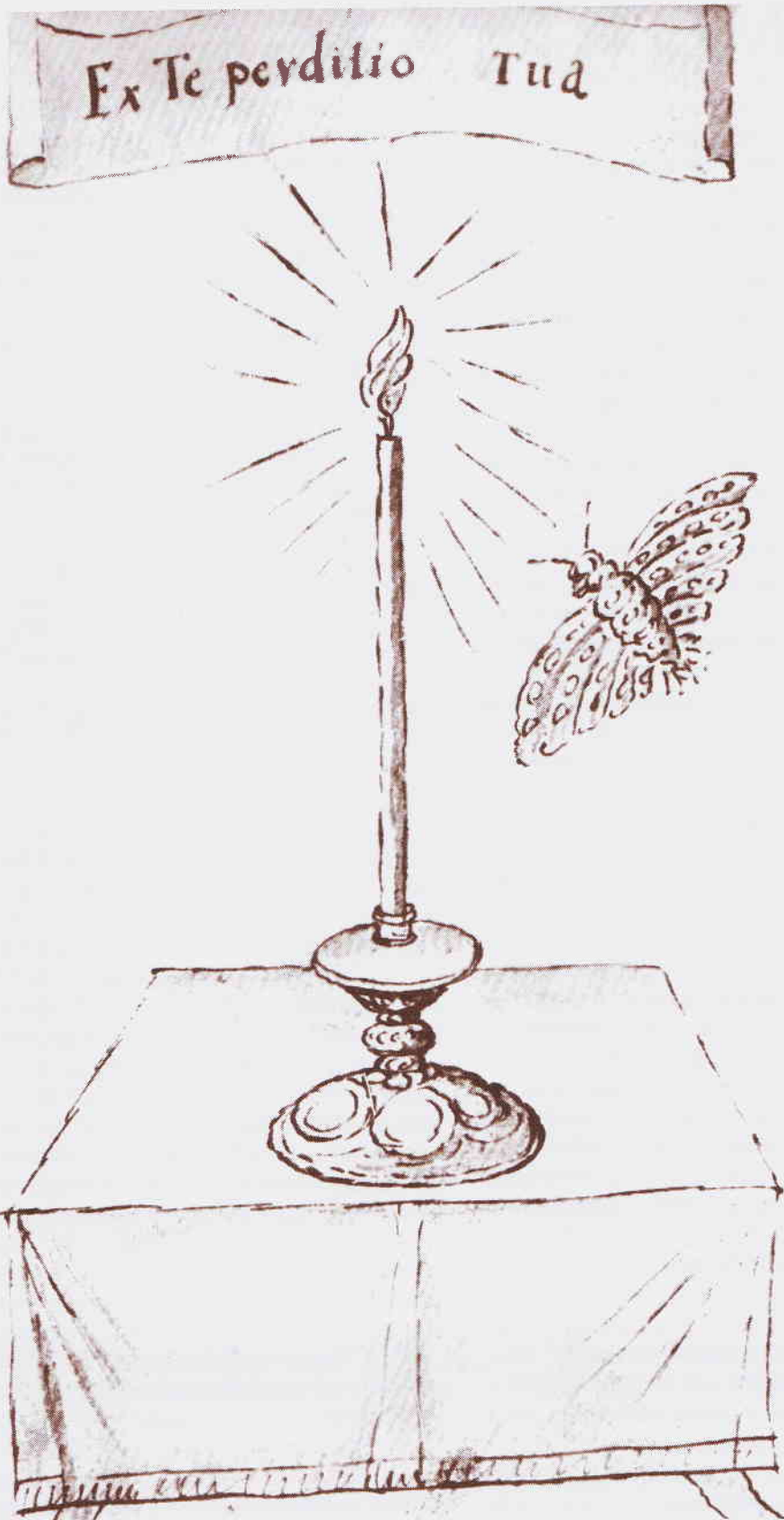
На закінчення оповім таке. Раз на рік, у довільний час, відчиняю склепа, де поховані найближчі до мене люди: дід, баба, дядьки із жінками, батьки мої, діти, які не сягли зрілого віку, з метою провітрити його. Хоч чиню це не тільки для того. Сідаю на спеціально поставленого ослінця і ніби поринаю у хвили минулого. Ні, не бачу при тому жодних виджень, не маю жодного спілкування із духами покійних, не суджу їх і не хвалю, а тільки відчуваю їхню незриму присутність. Не відаю, чи вони схвалили б мою родинну хроніку, як не схвалили її живі представники роду нашого, брат Іван і сестра Варвара, – можливо, мав рацію Іван Михайлович, коли казав, що кожна правда перепускається через живі очі, отже стає суб’єктивна і хто зна, чи можна їй довіряти. Але відаю й інше: коли правда не ховається в серці, а перепускається через кров людини та сумління її, вона виходить на дорогу, а “на дорозі життя, – як сказано у Приповістях, – є життя, і на стежці його нема смерті”. Отож, у міру сили своєї, розуму, при контролі сумління, а не страху, своє “я” спробував вивести на шлях життя. Відтак можу сюди із спокоєм душевним спуститися, сюди, де пахне тліном, де позавмирили й причаєно дишуть тіні зникомі, і прийняти їх у своє почуття. Можливо, відчуваю при тому смуток, але він прекрасний, тож відчуваю його із особливим утоненням. Відтак думаю, що життя твориться тінями зникомими, але воно саме не є тіль зникомо, тож без тих тіней зникомих його й не було б. Коли ж так, то й тіні зникомі несуть на штандартах своїх знаки вічності, а це ж чи не втіха для нашого розуму?

І ще одне. В часи пригніти чи душевного сум’яття, маю чудову забавку, а може, це не забавка, а засіб звільнення. Прокидаюся вночі, виходжу на горище, сідаю у крісло і дивлюся через астрономічну руру в небо. І воно наближається до мене, а я до нього. Відтак відчуваю, що в дивний, може, метафізичний спосіб, з’єднуюсь із ним. У такий спосіб і виходжу на розмову віч-на-віч із Богом. У ній немає слів, запитань, відповідей, і це не молитва, тобто не прохання, це сеанс екстатичного одкриття. Наповнююся невимовним світляним етером, який засіває мене, як засівається сівачем нива, і відчуваю у душі особливий трепет. Але це не жах і не страх, що їх відчував батько, це не жаль і не плач, – це музика, але музика, яка, народившись у душі, з неї не виходить у вигляді звуків, хай

і найдосконаліших і найпрекрасніших. Ця музика вища відтворення, бо його не потребує. Тож увіч відчуваю: пригніта розчиняється в цьому світлі, а душевне сум'яття зникає, розстаючи, як лід і сніг під гарячим сонцем. Чітко усвідомлюю й мізерність власну, і недосконалість, і що й при житті я – тень зникаюча, але й це мене не жахає. Нехай закопав я власні писання, які створив з допомогою даного мені Богом таланту, але самого таланту не закопав – використав його, як тільки вмів та міг. Принаймні до мене доходять чутки, що моя з братом "Історія Русів" з величезним ентузіазмом читається й переписується, а отже, викопується із землі, що вона будить чесні розуми та світлі душі, але все це відбувається вже поза мною. Ось чому не маю страху перед безмежністю, яка є ніщо, а водночас усе. Бо переконаний: не тільки сприймаю її, але й вона мене, а коли так, то в світі стає трохи менше ніщо, а більше того, що складає усе.

Отже, я також потрібний став для чогось, тож можу з подячністю сприймати того великого дара, яким наділений – здатністю вести отакі безмовні діалоги з небом, відтак знову й знову шепчу оту Овідієву фразу: "Все змінюється, але нічого не гине". І щиродушно приймаю у душу мир, котрий завжди вищий будь-якого розуму...

І щироушно приймаю у дщц мир,
котрий завжди вищий бдць-якого розуму...

ПРИМІТКИ

1. Коронне військо Річі Посполитої – наймане королівське військо, утримуване на спеціального податка – кварту, від чого звалось ще “кварціяльне”.

2. Папроцький і Бельський – польські історики. Папроцький Бартош (бл.1543-1614) – автор праці “Герби рицарства польського” (1584); Бельський Мартин (1495-1575) – польський хроніст, також автор книжок “Життепис філософів” (1535) та “Рицарська справа” (1569).

3. “Гербар Польський” – йдеться про працю Б.Папроцького “Герби рицарства Польського”.

4. Естляндія – Естонія, перейшла від шведів у володіння Росії в 1721 р. за Нітштатським миром, відтак там стояло російське окупаційне військо; тут утворено Естляндську губернію.

5. Гадання на Біблії – спеціальна форма гадання, поширена у XVII- поч. XIX ст.

6. Рубан Василь (1742-1795) – історик та видавець, видав “Короткі географічні та історичні відомості про Малу Росію” (СПБ, 1773) та “Короткий літопис Малої Росії” невідомого автора з доповненнями О.Безбородька. (СПБ, 1777).

7. Не знаю чийого авторства – очевидно, йдеться про XIV-у пісню “Саду божественних пісень” Г.Сковороди, де алегорично говориться про падіння Козацької держави.

8. Війни за Олександра Павловича – йдеться про участь царя Олександра I в коаліційних європейських війнах проти Наполеона в 1805-1807 і 1813-1814 рр. Вітчизняна – це російсько-французька війна 1812 р. За цього царя завойовано Грузію (1801-1810), Фінляндію (1809), Бессарабію (1812), Азербайджан (1813).

9. Генерал-пробоц – старший військовий священник, інфулат – прелат, із правом носити митру.

10. Кадетські корпуси – у тодішній Росії – закриті дворянські навчальні заклади, в яких готували дітей до служби в царській армії. Перший Кадетський корпус був у Петербурзі, загалом кадетські корпуси існували до 1918 року майже по всіх великих містах Росії.

11. Юрій Всеволодович (1187-1240) – князь володимирський.

12. Андрій Боголюбський (1111-1174) – князь володимиро-суздальський – у 1157-1174 роках.

13. Андрій Боболь (1591-1657) – відомий польський чернець-єзуїт, був похований у Пінську, потім перенесений до Полоцька.

14. Карницький – один із представників звісного польського графського роду.

15. Ернест Бірон (1690-1772) – герцог курляндський, фаворит російської цариці Анни Іоанівни, правив Росію в 30-х роках XVIII ст.

16. Тетеря Павло (р.н. і см. невідомі) – гетьман правобережної України в 1663-1665 рр., покинув гетьманство, захопивши козацькі скарби та клейноди (булаву, прапор, бунчук, литаври), утік спершу в Польщу, де був пограбований поляками, а тоді – в Туреччину, де за ним слід пропав.

17. Данило Апостол (1654-1734) – миргородський полковник, а тоді гетьман Лівобережжя з 1728 по 1734 рік.

18. У 1708 році – тобто після Полтавської битви.

19. Козацька держава російської протекції – йдеться про Лівобережжя в межах частини Київщини, цілком – Чернігівщини та Полтавщини: саме ця територія й почала називатися Гетьманщиною, або ж Малою Росією, і була під регіментом гетьмана російської протекції. Була ще Козацька держава польської протекції (за П.Тетері, М.Ханенка), турецької (за П.Дорошенка, П.Орлика), татарської (за Петрика).

20. Майно мазепинців було російською владою конфісковано – після поразки повстання І.Мазепи всі маєтки й добро мазепинців було росіянами забрано, а їх, їхні родини (жінок, дітей, батьків, родичів) заслано в Росію.

21. Бунчуковий товариш – козацький старшина, що перебував на службі при бунчуку – одному із клейнодів гетьманської влади.

22. Петро Другий (1715-1730) – російський цар, за якого було відновлене в Україні гетьманське правління.

23. “Коротка історія Малоросії” – найпоширеніший у XVIII ст. короткий виклад української історії, постав у 30-х роках XVIII ст. на основі літопису Г.Граб’янки, автор зводу невідомий.

24. “Литовський статут” – звід законів Великого князівства Литовського, який постав на основі збірки законів Київської держави “Руська правда”, саме за ним і судилися українці.

25. Конституція Пилипа Орлика 1710 року – знаменитий правовий акт гетьмана П.Орлика та запорозьких козаків, за яким визначався республіканський устрій Козацької держави при обмеженій гетьманській владі.

26. “Вивід прав України”, “Маніфест до європейських народів” – публіцистичні писання гетьмана П.Орлика, в яких він викладав причини повстання І.Мазепи і зголошував європейським монархам про порушення Москвою договорів Козацької держави з російськими царями, також про гніт, який тоді терпіла Україна від Росії.

27. Під Григором можна розуміти сина Пилипа Орлика, який справді конфіденційно навідувався в Україну із секретними дорученнями від батька.

28. Походи Мініха та Лассі на Крим і проти Туреччини – Мініх Бурхард (1683-1767) – російський фельдмаршал; Лассі Петро (1678-1751) – російський фельдмаршал. Йдеться тут про війну 1735-1737 рр.

29. Східна грецька католицька церква – так у XVII-XVIII ст. називали православну церкву, або ж церкву грецького обряду. Католицька у XVIII ст. в перекладі значить “вселенська” і цим означником користувалися і східна і західна церква, потім він пристав тільки до західної, православні почали вживати термін “вселенська”.

30. Поема Йоасафа Горленка XVIII ст. – йдеться про поему “Бран семи добродійностей із сімома-гріхами в людині-мандрівцю”, написану Й.Горленком у 1737 році (див. Антологія української поезії. – Т.1. – К., 1984. – С.299-306).

31. “Четы Мінеї” Дмитра Туптала – знаменитий твір у 4 томах на 13 книг видатного українського письменника Д.Туптала (1651-1709), в якому зібрано життя християнських святих – календарно на кожний день і місяць, а загалом – на рік. Створений у II-й пол. XVII- поч. XVIII ст.

32. Кречетников Михайло (1729-1793) – з 1790 року був генерал-губернатором українських губерній, що складала раніше гетьманщину.

33. “Ода на рабство” – знаменитий вірш Василя Капніста, написаний на знищення на Лівобережжі Козацької держави із різкими звинуваченнями за це Катерині II.

34. Білоруський тракт – дорога з України через Білорусію на Петербург.

35. Колись полковому місті – Козацька держава мала територіально-полковий устрій, відтак кожна область звалась полком. Ніжин був полковим містом.

36. Не визнавав за Малоросією назви Україна – анонімний автор “Історії Русів” і справді вважав, що назва “Україна” накинена нам поляками, а питома назва українських земель Русь, а коли цю назву узурпували росіяни, то “Малоросія”. Тут автор помиляється: назва “Україна”, як певний край, уживався ще в часи Київської держави, буквально значення слова Україна – омежена земля, край. Поняття ж “Малоросія” чи “Мала Русь” церковного походження, що значить серединна Русь чи Власне Русь. Поняття утворене від подібних назв: Мала Греція – власне Греція, і Велика Греція – Греція з колоніями.

37. Рачицький Андрій (1729 – кін. XVIII ст.) – новгород-сіверський сотник, український композитор, був капельмейстром при гетьмані К.Розумовському, автор хорів та концертів.

38. Худорба Архип (р.н. і см. невідомі) – автор історичного твору з історії України антиросійського спрямування, який до нас не дійшов. Жив у II половині XVIII ст.

39. Політика Григорій (1725-1784) – український шляхетський політичний діяч, автономіст, але заперечував гетьманське правління; був прихильник перетворення козацької держави на шляхетську, автор історичних та суспільно-політичних творів.

40. Котлубицький Микола – син конопольського дідича, російський генерал, автор спогадів.

41. Корнет – перший офіцерський чин у тодішній російській армії.

42. До 1772 року край був прикордонним із Польщею – в названому році відбувся перший розподіл Польщі, і вказаний край відійшов від Польщі до Росії.

Літературно-художнє видання

Шевчук Валерій Олександрович

Тіні зникомі. Сімейна хроніка.

Роман

Редактор
Юлія Олійник

Коректор
Наталка Чекмарьова

Художнє оформлення
та підготовка оригінал-макета
Євген Коваль

Підписано до друку з оригінал-макета 29.04.2002 р.

Формат 84x108 ¹/₁₆. Гарнітура KorinnaC.

Ум.-друк. арк. 31.92. Обл.-вид. арк. 19.

Наклад 2000.

ТОВ "Темпора"

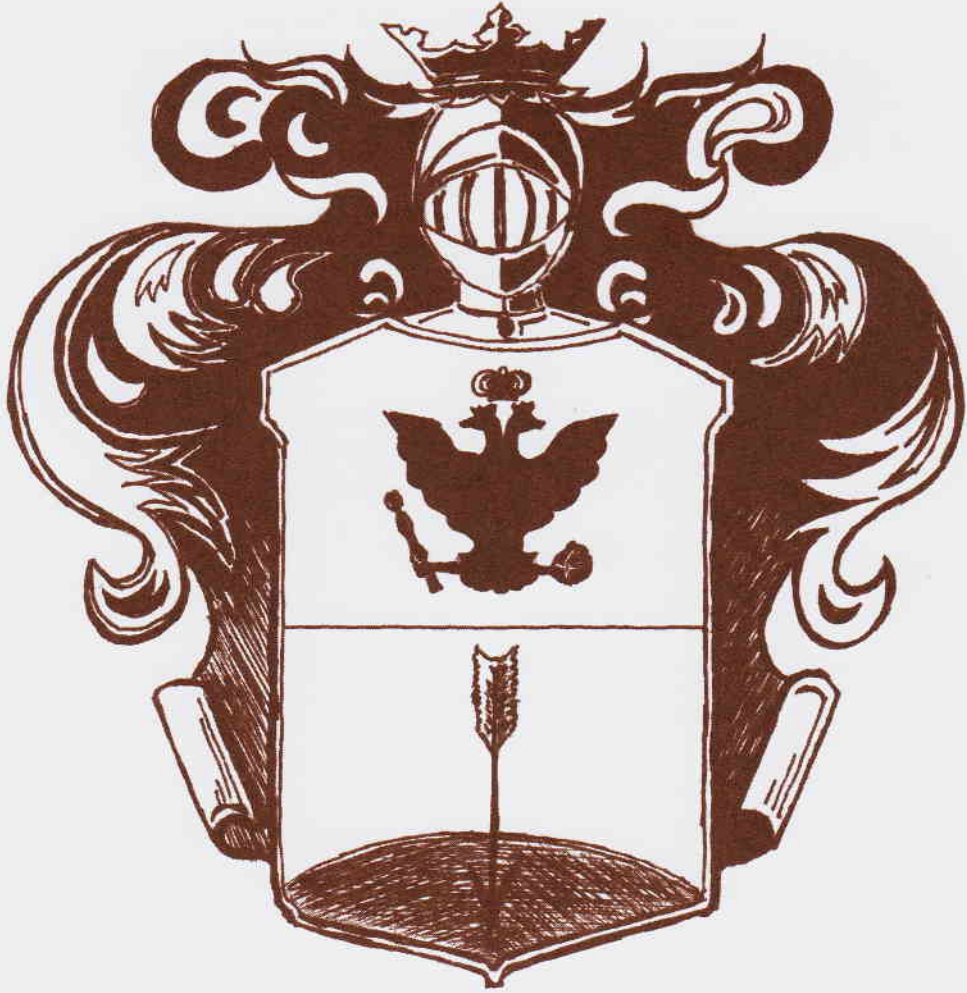
Україна, Київ, вул. Б.Хмельницького, 32, к. 4

тел./факс – (044) - 234-46-40, e-mail tempora@ukr.net

Свідоцтво серія КІ №16 від 12.06.2001

Віддруковано ТОВ "ДКБ "РОТЕКС"

м. Київ, вул. Машинобудівна, 46

Pro rege saepe, pro patria semper

